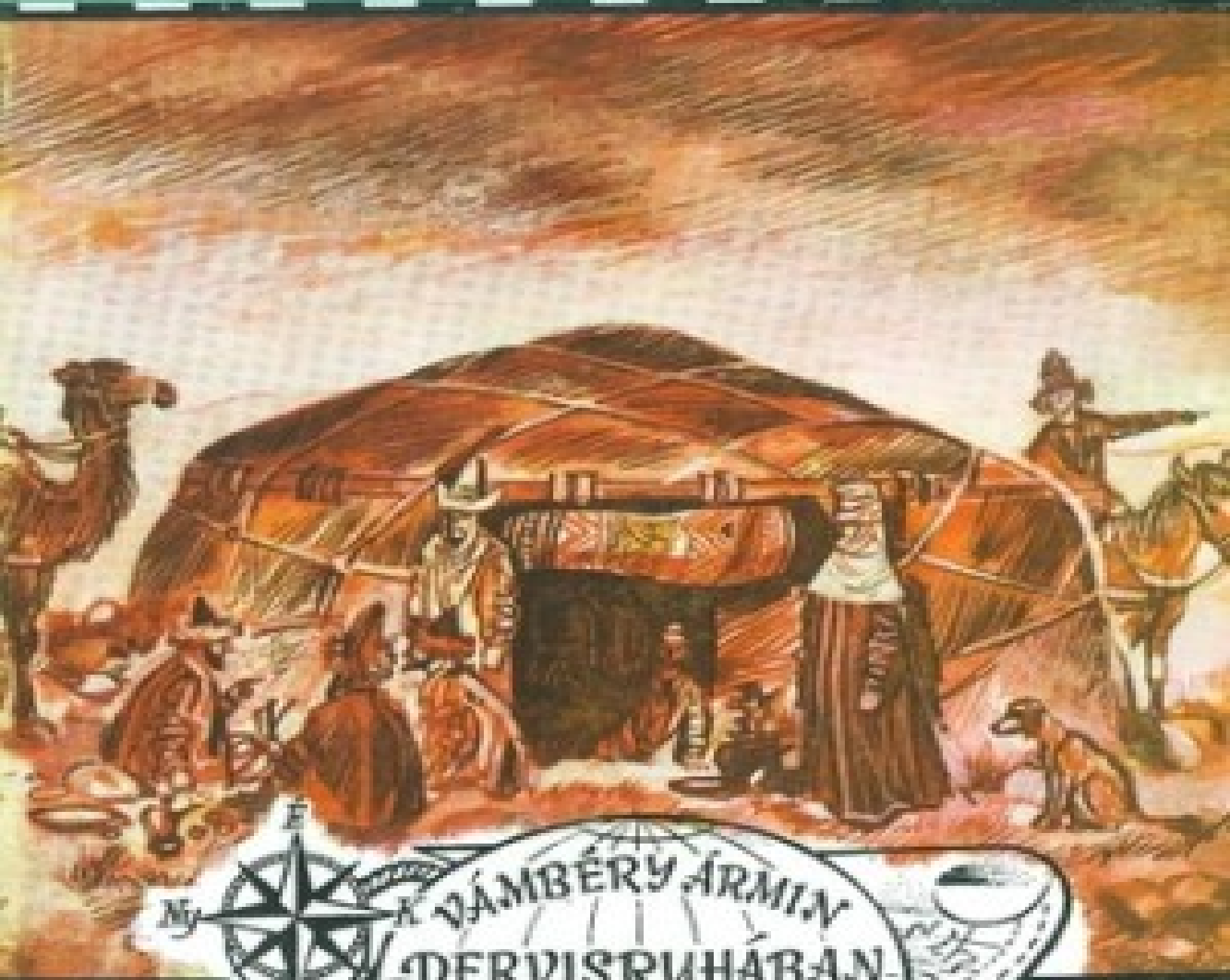

KLASSZIKUS ÚTLEÍRÁSOK

VÁMBÉRY ÁRMIN

**DERVISRUHÁBAN
KÖZÉP-ÁZSIÁN ÁT**

TARTALOM

Előszó	
Az első, angol kiadáshoz	
ELSŐ RÉSZ	
Első fejezet	
Konstantinápolyból Erzerumba	
Második fejezet	
Erzerumból a perzsa határig	
Harmadik fejezet	
Khoj és utam Tebrisz felé	
Negyedik fejezet	
Tartózkodásom Tebriszben	
Ötödik fejezet	
Teherán felé és a perzsa főváros leírása	
Hatodik fejezet	
Ismerkedés a tatár dervisekkel	
Hetedik fejezet	
Mazanderánon át a Kaspi-tenger partja felé	
Nyolcadik fejezet	
Karatepe és utazásom a Kaspi-tengeren át a turkomán partvidékre	
Kilencedik fejezet	
Élményeim Gömüstepében, a jomut turkománok fő fészkeiben	
Tizedik fejezet	
Utazásunk az Etrek partjaihoz.	
Kulhán rablófőnök vendégszeretete	
Tizenegyedik fejezet	
Utazás a hyrkániai sivatagon keresztül.	
A vízhiány nagy kínjai	
Tizenkettedik fejezet	
A hyrkániai sivatag északi részén át Khívába	
Tizenharmadik fejezet	
Megérkezésem Khívába és ottani viszontagságaim.	
A kán székhelye és udvara leírása	
Tizennegyedik fejezet	
Utazásom Khívából Bokharába a rettenetes Khalata-sivatagon keresztül	
Tizenötödik fejezet	
Bokharában	
Tizenhatodik fejezet	
Bokharából Szamarkandba, ezen város leírása és az emírrrel ott történt találkozásom	
Tizenhetedik fejezet	
Visszautazásom kezdete.	
Karsi és Kerki	
Tizennyolcadik fejezet	
Majmene.	

A dzsemsidik és hazárék földjén át Heratba
Tizenkilencedik fejezet
Heratban tartózkodásom
Huszadik fejezet
Heratból Meshedbe
Huszonegyedik fejezet
Meshed meg az ottani szent sír leírása és utazásom folytatása
Huszonkettedik fejezet
Khoraszáni utam a tél közepén
Huszonharmadik fejezet
Ahuántól Teheránig
Huszonnegyedik fejezet
Visszaérkezés a perzsa fővárosba

MÁSODIK RÉSZ

Első fejezet
Dervisek és hadzsik
Második fejezet
Inkognitóm
Harmadik fejezet
A turkománok közt (Naplómból)
Negyedik fejezet
A sivatagon
Ötödik fejezet
A tatár sátor és lakói
Hatodik fejezet
Öröm és szomorúság
Hetedik fejezet
Lakás, élelem, ruházat
Nyolcadik fejezet
Fővárosi élet Bokharában
Kilencedik fejezet
Rabszolgakereskedés és rabszolgaélet Közép-Ázsiában
Tizedik fejezet
Khívából Kungrátba, s onnan vissza
Tizenegyedik fejezet
Tatárom

Előszó

Az első, angol kiadáshoz

Én 1832-ben születtem, Magyarországon, Dunaszerdahely mezővárosában, mely a Duna legnagyobb szigeteinek egyikén fekszik. Különös hajlamot érezvén nyelvek tanulmányozására, már kora ifjúságomban Európa és Ázsia több nyelvével foglalkoztam. A keleti és nyugati irodalom tárházai képezték buzgó tanulmányaim első tárgyait. Későbbben a nyelvek egymás közötti viszonyai keltettek bennem érdeket; és így teljességgel nem meglepő, hogy a „nosce te ipsum”-féle ismeretes közmondást magamra alkalmazván, figyelmemet mindenekfölött saját anyanyelvem rokonságaira és eredetére fordítottam.

Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelv az úgynevezett altaji nyelvcsaládhoz tartozik; de a finn vagy tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még akkor eldöntésre várt. Ennek kinyomozása, mely minket, magyarokat, mind tudományos, mind nemzetiségi szempontból annyira érdekelt,[1] volt fő és eldöntő oka keleti utazásomnak. Az élő nyelvek gyakorlati tanulmányozása által óhajtottam meggyőződni a magyar és török-tatár nyelvek közötti rokonság tényleges fokáról, mely az elmélet gyöngé világánál oly meglepőnek tűnt fel előttem. Legelőször is Konstantinápolyba mentem. Több évi lakás török házaknál és a török iskolák és könyvtárak gyakori látogatása csakhamar törökké, sőt efendivé alakítottak át. Nyelvészeti fürkészéseim tovább készítették kelet felé; s midőn csakugyan eltökélt szándékom lett Közép-Ázsiába utazni, tanácsosnak hittem megtartani az efendi szerepét, és a keletet keleti ember képében látogatni meg.

E megjegyzések meg fogják magyarázni, mi célja volt vándorlásaimnak a Boszporusztól Szamarkandig. Földtani és csillagászati vizsgálatok kívül estek körömmön, sőt ilyesmi lehetetlenné is vált, minthogy dervis-jellemet vettem föl. Figyelmem leginkább a Közép-Ázsiában lakó népfajokra volt irányozva, s ezek társadalmi és politikai viszonyainak, jellemének, erkölcsének és szokásainak igyekeztem vázlatát adni a következő lapokon, noha talán a siker nem felelt meg tökéletesen a szándéknak. Arra törekedtem ugyan, amennyiben a körülmények és régibb foglalkozásaim természete megengedték, hogy semmi földleírás és statisztikai tárgy ne kerülje el figyelmemet; mindamellet azonban nyelvészeti fürkészésem eredményeit kell utazásom fő gyümölcsének tekintenem. Ezeket óhajtom én, érettebb előkészület után, a tudományos világ elébe terjeszteni.[2] E nyelvnyomozásokat, nem pedig az e lapokon följegyzett tényeket fogom mindig valódi jutalmául tekinteni oly utazásnak, mely alatt hónapokig vándoroltam ide s tova, csupa rongyokkal testemen, az életre szükséges táplálék nélkül s oly veszélyek közt, melyek engemet folyvást kegyetlen, sőt kínos halállal fenyegettek. Szememre lehetne talán vetni, hogy nagyon is szűk körre szorítottam tudományos nyomozásaimat; de mikor célt tűzünk ki magunknak, nem kell megfelejtkeznünk arról, hogy „non omnia possumus omnes”.

Idegen lévén azon téren, melyre engemet az útleírás közrebocsátása vezetett, feladatokat kétszeresen nehéznek érzem oly országban, mint Anglia, hol az irodalom útleírásokban oly gazdag. Szándékom volt egyszerűen és szépítés nélkül

följegyezni mindent, amit láttam s hallottam, míg az első benyomások elevenen voltak emlékezetemben. A sikerre nézve nagy kétségeim vannak, s ezért szíves elnézést kérek a közönségtől. Az olvasók és bírálók talán sok hibát fognak találni munkámban, s a gyöngye világosságát, melyet talán némely egyes pontokra deríttek, hihetőleg csekély jutalomnak fogják tartani azon szenvedésekért, melyeknek magamat alá kellett vetnem; de szépen kérem olvasóimat s bírálóimat, ne feledjék, hogy én oly földről térek vissza, hol a hallgatóság szemtelenségnek tartatik, a kérdés vétéknek, és a jegyezgetés halálos bűnnek.

Ennyit utazásom okairól és céljairól. És most legyen szabad ama sokkal kellemesebb kötelességet teljesítnem, hogy meleg köszönetemet fejezzem ki mindazoknak, kiknek szíves fogadása, midőn Londonba érkeztem, oly hathatósan előmozdította e munka megjelenését. Mindenekelőtt legyen szabad megneveznem Sir Justint és Lady Sheilt. Az ő házukban angol nyíltszívűséget találtam, párosulva keleti vendégszeretettel; szívességüket sohasem fogom felejteni. Hasonló mértékben vagyok lekötve a földtan Nestorának és a királyi földirati társulat elnökének, Sir Roderick Murchisonnak; a nagy keleti nyelvbúvárnak, Viscount Strangfordnak és Layard parlamenti tag és al-államtitkár úrnak. Közép-Ázsiában áldást osztottam a tapasztalt szívességért; itt csak szavaim vannak, de ezek őszinték és szívből fakadnak.

London, 1864. szeptember 28-án.

Vámbéry Ármin

ELSŐ RÉSZ

Első fejezet

Konstantinápolyból Erzerumba

Négy évig csöndes elvonultságban elméletileg kedvenc tárgyaimat, gyakorlatilag egy tetőtől talpig jóra való népet tanulmányoztam, négy évig egy török főúr dús vendégszeretetét élveztem, mégpedig a Boszporusz kies partjain; az olvasó tehát nem fog csodálkozni, ha elmondom, hogy Konstantinápolyból való távozásom, válásom a díszes baráti körből sokkal kelletlenebb volt, mint aminőnek eleinte képzeltem. Igaz, eltelve Ázsia belseje ismerésének forró vágyával, e vágygal, mely már ifjúságom ábrándképeiből sarjadzott ki, a keblemet duzzasztó óhajtástól sajkám vitorláinak is duzzadniok kellett volna: de az ugrást, mely a föltételtől a tettehez visz, mindig aggó elfogultság kíséri, és így történt, hogy az én lelkemben is a legkülönbözőbb indulatok és érzelmek viaskodtak, midőn 1862 márciusában a hosszú útra készültem. Török környezetem nem gúnyolt ugyan, és nem nevetett ki, de vágyam, mely a nyugalmas és kényelmes sztambuli életből Ázsia zord sivatagjaiba vonzott, magyarázhatatlan valami volt neki. A múltban tudományszomjuk elég volt a keletieknek, de utódaiktól e szenvedély jóformán idegen. Értik a konstantinápolyi jó efendik, hogy franciát tanul az ember, ha hivatalra vágyik, hogy mértannel foglalkozik, ha mérnök akar lenni. Hogy minek akarja az ember ismerni Közép-Ázsia népeit, szokásait, nyelveit, holott a közéletben mind ennek éppen semmi hasznát nem veheti, ez valóságos talány előttük, és hogy kibontakozzanak a dilemmából, az arab közmondással felelnek maguknak: al-dzsunún funún akalluhum arbáún (van bolondság sokféle, legalábbis negyven).

A jó törökök mindazonáltal minden lehetséges ajánló írással elláttak. Hivatalos ajánlóleveleket kaptam mindazon tartományok kormányzójához, melyeket útközben a török birodalomban érintenem kellett; több magas udvari hivatalnok közös levele engem, a törökké lett magyart, az oszmán nyelv szorgos búvárlóját, a legmelegebb szavakkal ajánlott Hajdar efendinek, az idej ottomán követnek a perzsa udvarnál. Utoljára is még búcsúlakomákon kellett a török konyha legpompásabb készítményeinek istenhozzádot mondanom. Semmit, de semmit sem kíméltek, hogy több évi Konstantinápolyban mulatásom emlékét mennél kedvesebbé tegyék. Annál fájdalmasabb volt tehát búcsúzva tekintenem a Boszporusznak annyi jól ismert pontjára, midőn a Trapezunt felé vivő hajó a sötét habokat szelve sietett föl a Fekete-tengerbe. Mit tettem a háromnapos utazás alatt, arra most bajosan emlékezném, s csak érkezésünk benyomása az, ami meglehetősen megmaradt emlékezetemben.

Ágyúdörgés, zeneszó és örömkialtások hangzának a trapezunti kikötőből hajónk felé, midőn ez büszke lengéssel a parthoz közelít. Bizonyára távolról sem fogja senki sem gondolni, hogy ezen ünnepélyes fogadtatás talán engem, a leendő dervist illetett, ki koldusbottal kezében vándorútra indult, hogy az óklasszikus Ázsia nagy részét bebarangolja. Bizonyára nem engem illetett. A hódolat Emin Muhlisz pasának nyújtaték, Trapezunt újonnan kinevezett kormányzójának, ki útitársunk volt Konstantinápolyból idáig. Egy-egy török tartomány új kormányzója mindig a legédesebb remények friss kútforrását hozza magával az illető lakosság számára. A lelépett zsarnokot személyisége vagy túlzott hivatalhűsége rendszeresen gyűlöltté teszi,

s így utódjától több igazságszeretetet, nyugalmat és rendtartást szokás várni. Varietas delectat! S ha az ember bizonyosan tudja is, hogy a török államügy korhadó épületét már a legerősebb támaszpól sem képes többé fenntartani, ha bizonyos is, hogy az újonnan érkezett nemsokára hasonló lesz a távozóhoz, az ember mégis oly örömet reménykedik.

Trapezuntnak, Mithridates hajdani székvárosának, veres háztetőivel, melyek a gazdag növényzet sötét zöldje fölé emelkednek, a tenger feléről éppen nincs kellemetlen külseje. Belseje is sokkal szebb, mint akárhány más török tengerparti városé. Muhlisz pasa, kivel még Konstantinápolyban ismerkedtem meg, itt-tartózkodásom idejére felajánlotta vendégszeretét. A készen álló lovak egyikére ültem, s kíséretéhez csatlakozván, az ünnepélyes menettel együtt haladtam a kormányzó délen fekvő palotája felé. Nem nagyszámú kísérő csapatunk mellett jobbra-balra eleven, örvendező néptömeg zsibongott. A pasa apró ezüstpénzeket szóratott szét, volt imádkozás, volt üdvözlés, s midőn mindezek között magam körül tekintettem, valóban mosolyognom kellett sorsomnak szeszélyes intézkedései fölött. Lelkemet fájdalommal töltötte el a kedves Konstantinápolytól való válás, hol négy évig keleti kényelemben és nyugalomban éltem, s Trapezuntról, honnan útra kell vala kelnem, éppenséggel nem alkottam magamnak valami ragyogó képeket, s íme, első megjelenésem mégis ilyen ünnepélyes pompával történik. Jó előjel, mondja a keleti az ilyes eseményről, s bárha én magam is ilyennek akarám tartani, mindazáltal nem volt kellemes rám nézve három egész napig ismét azon kényelemben élni, melytől egyszer már búcsút vettem.

E rövid időközött arra használtam fel, hogy a szükséges úti készleteket bevásároljam, lovat béreljek, s egyszóval mindazzal ellássam magamat, mi Törökországon és Perzsián át vezető kalandos vándorlásomhoz szükséges vala. Hogy mindez igen kevés gondot adott, s hogy az egészszel csakhamar elkészültem, azt mindenki elhiheti. Az efendi-szerepet egész Teheránig meg akartam tartani, de csak kjabatib (írnök), szegény kjabatib kívántam lenni, ki a hatóságok vendégszeretét igénybe veszi, s összes úti poggyásom nem állt egyébből egy khurdzsinnál (tarsolyzsák), mely egypár inget, könyvet s holmi apróságokat rejtett, két szőnyeg, egyik takaró, másik aláterítő gyanánt, végül egy kis üst, teaedény és csésze. Mindezt a paripára rakták, melyen távozandó valék, s bár a pasa nem akart alábbhagyni velem, hogy vigyek magammal egy-két kavaszt, nem annyira biztonság, mint az itt szokásos fényűzés szempontjából e szíves ajánlatát mégis megköszöntem, de el nem fogadván, 1862. május 21-én a szürüdzsi (lóbérő és hajtó) kíséretében távoztam el a török tengerparti városból, a kelet felé vonuló hegységnek tartva.

Minthogy a nap már jó magasan állott, halk léptetve haladtam a körülbelül órajárásnyira terjedő csinált úton, melynek készítése - mellesleg legyen megjegyezve - nem kevesebbe, mint 20 000 török fontba került. Egyike volt ez azon számos ízben újra meg újra tervezett országutaknak, melyek a rideg Pontusi-hegységeken át Erzerumba valának vezetendőek. Azért mondom: „gyakran tervezett országutak”, mert amennyire én emlékezem, legalábbis hatszor hozzáfogtak a készítéséhez, de a roppant kiadásoktól visszajedve, nemsokára fel is hagytak velem; a magaslat ormán, hol ezen országútnak vége szakad, veszi kezdetét a primitív keleti út: keskeny, görbe mélyedés, melyet az arra vonuló állatok körmei vájtak.

Olyan út, mely európai fogalmaink szerint érdemes volna e nevezetre, innen kezdve a mennyei birodalom távoli határáig egész Ázsiában sehol sem található.

Egyébiránt nemcsak a csinált országút az, melytől az utazónak, mint európai élet utolsó emlékjelétől, itt válnia kell, hanem a mély völgytorkolatban vezető úton a tengert is elveszti szemei elől. Hadzsátor, az utamban kísérő örmény szürüdzsi, figyelmessé tett ez utóbbi körülményre, s a magaslat ormán meg is állottam egy kevéssé, hogy a végbúcsú tekintetét vessem a különben vadul zajongó, de a jelen évszakban nyájas tóhoz hasonlatos nyugovó tengerre. A rám várakozó nehézségek és veszedelmek felől még csak sejtelem élt lelkemben, sejtelem csupán, s már ez is elég vala, hogy legmélyebben megillessen, midőn az Euxinus végtelenbe terjedő sötét hullámain merengtem. Trapezunt mintegy mélyedésben lábaimnál feküdt, s csak a kikötő szolgált a kép előtere gyanánt, s midőn utoljára láttam légben lengedezni a lobogót azon osztrák hajó tatárbocán, mely idáig hozott: lehetetlen vala mély levertséget nem éreznem.

Minél mélyebben nyomultam a hegyszorosba, a növényzet annál bujább s gazdagabb lőn, annál meglepőbb a mindenfelől mosolygó virágok pompája. Május közepe volt, s ha Pontusi-hegység az év egyéb szakában szépnek mondható, nem csoda, ha a kikelet e szép havában valóban varázstekintetű. Az út vadul lezajló hegyzuhatag partjai mentén vonul, mindkét oldalon magas, gazdagon benőtt hegyektől környezve. Csak imitt-amott akad az ember egyes khánokra (fogadóház), néhol azonban az erdők tisztásai felől egypár lakház is tekintet alá. Ezeket a köröttük álló fák dús lombzatja borítja, s bennük jobbra görögök laknak, kik még a régi pontusi tartomány lakosainak maradékai, s jóformán sehol sem vegyültek össze sem örményekkel, sem törökökkel, minthogy ez utóbbiak csakis a városokban tartózkodnak.

Hat óráig ülven a nyeregben, a körülöttem terjedő természet minden varázsa dacára, nagy bágyadtságot éreztem tagjaimban. Lovon utazni, kivált eleinte, nehéz, de még sokkal nehezebb, ha az ember paripáját valami szürüdzsítől kénytelen bérelni. Ezek az emberek rendszeren málhaszállításra használják állataikat, melyek ezért oly rázósak, hogy a lovagot egészen összetörik, amellettt lomhaságuk miatt ugyancsak van dolga kéznek-lábnak a hajtásban, elannyira, hogy az ember jobban elfárad, mintha gyalog tette volna meg az utat. Igazán, hat óráig tartó első lovaglásom, mint nagy feladatom előtanulmánya, valóban fáradalmas volt, de még terhesebb az est, mikor ugyanis Köpri mellett egy khánban az éjet először töltém a pusztá földön, nomád módra. Étvágyam egy csepp sem volt a csupa fáradtságtól, sőt még az álom is elkerült. Az egész helyiség szinte hemzsegett a lovaktól és öszvérhajcsároktól, mely utóbbiak közül egyik állatait tisztogatta, a másik főzött, a harmadik énekelt, a negyedik csevegett stb., s nekem úgy látszott, mintha mindezt a zajt egyedül azon célból keltenék, hogy az én álmodat elzavarják. Felemelkedtem fekhelyemről, s mély borulattal gondoltam bekövetkezendő fáradalmaimra.

Szinte hallom, hogy az olvasó azt mondja: ez lesz-e hát az az utazó, ki dervis-szerepben, koldusbottal kezében, át akar haladni Ázsián, s bebarangolni Turkesztán sivatagjait és a távoli Oxus partvidékét? Valóban nem látszik arra valónak! Őszintén szólva, Trapezunthoz egy állomásnyira magam sem hittem, hogy mindazon kalandokat és veszedelmeket kiálljam, melyek rám Konstantinápolytól Szamarkandig vezető utamon várakoztak. Vállalatom veszedelmei ismeretlenek valának előttem,

azonban - mit nem tesz a megszokás! A fokozatos előrehaladás mindennek elviselésére megtanít. Az első állomás éji szállásán környezetem, fekhelyem, eledelem s általában minden undorral töltött el, s két év múlva ugyanezt a helyet pompás hotelnek tekintetem volna. Mit nem adna Közép-Ázsia karavánjának utazója ilyen fedélért, kenyérért és vízért, s kiváltképpen azon biztonságért, melyeket én az első estén nem tudtam érdemük szerint méltányolni.

(Május 22.) A lehető legrövidebb álom után Hadzsátor felébresztett. „Bej efendi - mondá -, úgy gondolom, kipihented már a tegnapi útnak fáradsalmait, a mai még sokkal rosszabb, a trapezunti hegyek nem hagyják az embert nyugton a nyeregben ülni, s ezért jobb lesz, ha addig, míg az idő fel nem melegszik, szép lassan felgyalogolsz arra a magaslatra, amott bal kéz felé.” Eleinte azt hittem tréfál, de midőn sürgetését ismételte, felemelkedtem fekhelyemről, melyen ruhástól töltöttem az éjet, s neki indultam a meredek hegyi ösvénynek. Nem győztem csodálkozni azon, vajon a barmok, s mégpedig ugyancsak megterhelve, hogyan haladhatnak fel ezen az úton, melynek lépcsőszerű emelkedését leküzdeni még a gyalogszerrel járóknak is kimondhatatlan fáradságába kerül, s mégis egész hosszú vonalt képező, erősen megterhelt öszvérekkel találkoztam, melyek a perzsa hajcsárok irtózatossági kiáltásai közben jöttek lefelé, ügyesen ellensúlyozva terhüket. Valóban ritkítja párját, milyen ügyességgel haladnak ezek az alig két arasznyi széles, síkos sziklaösvényen, mely mellett feneketlen mélység tátong bizonyos veszedelemmel. S mégis a legritkább esetek közé tartozik, s az is csupán télen szokott előfordulni, hogy egy-egy ilyen állat a mélységbe zuhan; a legnagyobb veszedelem egyébiránt akkor áll elő, ha két menet szembe találkozik egymással. Ennek megakadályozására szolgálnak azon kolompok, melyek az átvonulókat kitérésre intik, s jaj a szegény állatoknak, ha valami makacs karavánvezető igazgatja őket, ki semmibe sem véve a jeladó kolompokat, útját azok dacára is folytatja. A vita és versengés először az illető tulajdonosok között szokott kitörni, azok zajongása összebonyolítja az állatokat is, s hogy az ilyen esetekben versengési vágyát mind a két fél drágán fizeti meg, arról felesleges is volna szólni.

A szakadatlanul meredek hegyi út tovább tartott négy óra folyásnál, és bizonyára egyike a legrosszabbaknak egész Ázsiában. S mégis ez az a kereskedelmi út, melyen Örményország, Perzsia, sőt Közép-Ázsia is a nyugattal érintkezik! A barmok százezrei vonulnak át ezen nyári időben, jövet Ázsia terményeivel, menet az európai ipar gyártmányaival megterhelve. Az oromra érkező, félórás pihenés engedtetett: bárha az út még innen is mindig felfelé haladt, ezen túl mégis jóval könnyebbé lett. A földet itt-ott még hó borítja, mi azonban éppenséggel nem gátolá az e vidéki lakosokat, hogy juhnyájaikkal máris nyári tanyákra vonuljanak. Ez a hegység igen gazdag legelő dolgában, s a baromtenyésztésre igen alkalmas volna, csak hogy a mai Törökország lakossága sokkal szegényebb, semhogy a természet áldásait teljes mértékben felhasználhatná.

Néhány arra vonuló családdal találkoztam, beszédbe ereszkedtem velük, s találkoztam olyanokkal is, kik a hírneves dönme felekezethez tartoznak. Dönme annyit jelent, mint renegát (hitehagyott), csak hogy ez iszlamita értelemben veendő. Ezen görögök, a török hódítás idejében, uraiktól való féltükben azok vallását vették fel, de csakis a nyilvánossággal szemben; mert mihelyt a városokból visszatértek ismét magános hegyi lakaikba, visszatértek hasonlóképpen előbbi egyházuk

kebelébe is. Csodálatra méltó, hogy e vallásos alakoskodás tovább tartott háromszáz esztendőnél.

A törökök jól ismerték e rája világ kétszínű hitét, de minthogy ez nyilvánosan semmi megrovás alá nem esett, nem bántotta őket senki sem. Az 1831. Évben, a Khatt-i Humájun közzététele után, vagyis jobban mondva azon időtől fogva, mióta e tájt az orosz befolyás mind jobban és jobban kezdett mutatkozni, a dönmék mind nyíltabban kezdtek színt vallani, s minthogy a szentpétervári udvartól nyertek segedelmet, csakhamar könnyen görög nem egyesült keresztyénekké alakultak át. Ma már minden megtámadtatás nélkül élnek, mégis magában Szalonikiban s Törökország akárhány más városában nem egy olyan ember áll, kinek hitvallása valóságos talány. Ez azonban a keleti előtt a legkisebb mértékben sem feltűnő, mert ő gyermek, ki a titokszerűt és rejtettet kiválólag szereti.

Dacára a terhes hegymászásnak, s dacára az oly sok nehézséggel járó lovaglásnak, a felséges tavaszi idő és a legtisztább hegyi levegő annyira megerősítettek, hogy a második állomást már sokkal könnyebben értem el. Ez pedig meglehetősen megtelt khán volt, s csakis efendi címemnek köszönhetém, hogy nyugalmas éji szállásra tudtam szert tenni. Mielőtt nyugodni tértem volna, Hadzsátor tanácsára sós vízbe áztatott ruhával borogattam a lovaglás által feltört testrészeket, s bár ennek élesen csípő hatása volt eleinte, de a következő napon a lovaglás máris nem vált olyannyira terhemre.

Midőn május 23-án a harmadik állomásra jutottam, két örmény csatlakozott hozzám, kiknek egyike előbb franciául, aztán pedig angolul kezdett velem beszélni. Tebrisi kereskedő volt, ki üzleti ügyekben több évet töltött Angliában, s most szülővárosába volt visszatérendő. Csakhamar bizalmasakká váltunk egymás iránt, s az ő társasága annyival is kedvesebb volt reám nézve, amennyiben ő az utat jól ismervén, vezetőmül ajánlkozott azon útnak egy jó nagy darabján, melyet én kezdőként tettem meg, s bárha ő is, mint az Európából csak éppen most megtérő minden keleti, a belföldi nyelveket mellőzve, mindig franciául vagy angolul beszélt volna, mindamellett hű és biztos útitársra akadtam benne. A jó útitárs mindenütt, de kivált Ázsiában megbecsülhetetlen, s így azon barátias viszonyra, melyet néhány héten keresztül mindkettejünkkel folytattam, mindig a legkedvesebben fogok visszaemlékezni.

Éppen harmadik napja volt már, melyet nyeregben töltöttem, a bágyadtság szemlátomást fogyott s vele együtt a nyugalmas életmód utáni sóvárgás. Visszafelé sohasem epedtek többé gondolataim, sőt inkább most már mindig csak az előttem fekvő városok töltöttek el kíváncsisággal. Karabegoff, így hívták európásított örményemet, kinek politikai hitvallását az „off” szóképző, minden utunkba eső helyet előre lefestett előttem. Ő már több ízben ment ezen az úton, ismert minden egyes házat, s így midőn május 24-én déltájban Bajburtba bevonultunk, ott semmi meglepőt sem találtam többé. Itt tartottunk nappali pihenést, és azután tovább vonulván, estefelé a Maszad elragadó szép völgyében fekvő khánhoz érkezünk. Az út szakadatlanul egy folyó partján vezet egész a Khosab bunár-hegység lábáig, s egyike a legvarázslóbb tájaknak, melyeket az ázsiai Törökország ezen részén találtam, s ezt kiváltképp a tavaszi reggeleken tapasztalám.

(Május 25.) Barátaim, jó európai lőfegyverekkel lévén ellátva, félóra alatt több fűrt és vadrucát ejtettek el, melyek e vidéken csak úgy hemzsegek. A

vadászatnak sohasem voltam valami nagy kedvelője, s így most is, amíg ők jobbra-balra csatangoltak, én a zöld réten halkan odább vonultam, a csalogányok búbajos énekét hallgatva. A völgyiség kész paradicsom, s a szem sohasem fáradna bele szépségeinek szemlélésébe, ha az e vidéken uralkodó túlságos szegénység a szép képpel oly szerfölötti ellentétet nem képezne.

Dacára a víznek, mely itt mindenütt bőven találtak, s dacára a termékeny mezőnek, a földeket mégis igen rosszul művelik, s nem egy helyen találkoztam földművesekkel, kik primitív ekéjükön apró kis tehennel szántottak, sőt láttam azt is, hogy a parasztember számára mellé tulajdon feleségét fogta be. Mikor a nagy szegénység okát kérdeztem, azt nyertem válaszul: „Igen, efendi, minket a konstantinápolyi urak juttattak tönkre, a nagy adók s a mindig megújuló kontribúció megbénította erőnket. Mit használ az áldás, mellyel Isten megajándékozta vidékünket, ha urainkba lelkiismeretességet és könyörületeséget nem teremtett.” Valóban, szerettem volna, ha ekkor oldalam mellett van a portának egynémely magas állású hivatalnok, kik az állam jövedelmeiből úgy meg szokták szedni magukat. Ezeket pazarolnak hasztalan fényűzési cikkekre, míg itt a földműves tengődni kénytelen.

Feljutottunk azon hegynek ormára, melyből a Frat-folyó ered. A felmenetel sok nehézséggel jár, de a tágas kilátás, mely innen nyílik a szemlélő előtt, elfeledtet minden fáradságot, s nemcsak egész Erzerumig, mely egy szemközt álló hegy oldalában fekszik, hanem el lehet látni egész a távoli Kurdisztán hegyeiig. Gyönyörű panoráma, csak a nagyon gyéren elszórt falvakat ne kellene oly keresve keresni.

A hegyről lemenet egy sirázi karavánnal találkoztunk, s feltűnő volt előttem csúcson, magas nemezsüvegük. Vidáman lépdeltek szülőföldjük terményeivel megrakott öszvéreik mellett, s valóban gyermekes örömet éreztem, hallva, hogy a karavánvezető Háfiz dalait énekli, melyeknek egyes versszakait az őt követő fiatalok karban utána zengette. Ezek valának az első iráni szavak, melyeket bennszülöttek ajkáról hallottam, s bármennyire törekedtem is beszédbe ereszkedni velük, nem feleltek semmit sem. Dalolva vonultak felfelé a nehéz úton, mert - mint vezetőm mondá - ez a legjobb mód arra nézve, hogy barmaikat folytonos menésben tartás. Valamint az arab gyors paripáját csupán nemzeti dalaival hozza igazán tűzbe, úgy a perzsa is azt hiszi, hogy Háfiz dalai még az oktan állatokra is buzdító hatással vannak. Ostort és káromkodást - így véli - csak török állatoknál kell alkalmazni.

Az éjtel a hegység túloldalának aljában töltők Ibrahim agának, egy igen derék töröknek a házában, s ez gazdag vacsorával látott el bennünket. Míg mi ehhez jól hozzáálltunk, ő ott ült szemközt velünk, nagy élvezettel szíva csibukját, de minden kérelmünk dacára egyetlen falatot sem fogyasztott volna el mivelünk. Még jobban csodálkoztam aztán másnap reggel afölött, hogy szíves ellátásáért semmi határozott árat nem akart követelni. „Efendi - mondá -, nem erszényedtől, hanem szívedtől várom a jutalmat. Ami kényszerített adomány, azon soha nincsen áldás, s egy maga jó szántából adott piasztér többet ér, mint tíz annyi, amit úgy követelünk.” Egyébiránt ez a jóakarát szélteben megvan az ázsiai Törökország lakosainál. Ez az egész török faj jellemvonása Ázsia egyik végétől a másikig, mely őt más egyéb népektől megkülönbözteti.

(Május 28.) Ámbár Erzerum, mely a terjedelmes síkság végén fekszik, indulásunkkor egészen közel állónak látszott, mégis nyolc óra folyásig kellett lovagolnunk, míg oda értünk. Ez az eset rendszeren elő szokott fordulni az olyan helyeknél, melyek valamely síkság végén fekszenek. A láttani szemfényvesztés egészen elkéséríti az utazót, ki azt hiszi, hogy egy rövid óra múlva oda érkezik, pedig még soká, soká kell mennie. Egy kurd - mondá Hadzsátor - mérgében visszatért egykoron. Erzerum elszalad előlem - így szólt -, úgysem juthatok el oda. Mikor az ásványfürdőiről híres Ildzsába érkeztünk, már dél volt, ott két óráig pihentünk, azután ugyanannyi idő alatt értünk be Erzerumba is, a hasonnevű pasaliknak székhelyére s Örményország hajdani fővárosába.

Második fejezet

Erzerumból a perzsa határig

Alig ér az utazó e városba, máris észreveszi, hogy Ázsia belsejébe jutott. A partvidékek városainak, emeletes házaikkal és utcára nyíló ablakaikkal, félig-meddig európaias színezetük van. E helyeket a török hódítás idejében jobbra görögök bírták, kik a nyugatiak életmódját kisebb-nagyobb mértékben utánozzák. De itt már lassankint a keleties építésmód lesz szemlélhetővé a házakon: a sárból vagy kőből épült girbe-görbe, ügyetlen falak, az inkább udvarra, mint utcára nyíló ablakok, a rejtett bejárás, sőt maga a belső elrendezés is sokkal jobban megközelítik Arábia, Perzsia és Közép-Ázsia építményeit, semmint egyéb török városokéit, s ámbár a bazárélet s a lakosság ruházata nagyon élénken emlékeztet Sztambulra, az utazó mégis csakhamar észreveszi, hogy itt szokatlan kép tárul fel szemei előtt.

Mikor először lovagoltam át a bazáron, legjobban a világos színű ruhaszövetek, a cipéssz kirakatokban levő sötétvörös csizmák s a középkori fegyverzetre emlékeztető szúró-, vágó- és lőfegyverek leptek meg, melyek a boltok előtt eladás végett voltak kifüggesztve; s ha az ember egy-egy kurddal találkozik, ki lóháton ülve, lófarkkal díszített lándzsájával, fantasztikus turbánjával és fehér burnuszával, mely olyannyira különbözik erősen barnult arcszínétől, hiúz szemekkel kémli a bazárt, csakhamar sejti, hogy nemsokára telivér ázsiaiakkal lesz dolga.

Az oszmánli, kiben a görög-örmény-arab vérnek nagy vegyüléke találtatik, külsejére nézve jobban hasonlít az európaihoz, s a kurdhoz képest ő is külön fajúnak látszik, mint akár Gallia, akár Britannia szülőtte.

Lakáson nem a khánban valék Erzerumban, mint örmény útitársaim, hanem Cserkesz Hüszejn Dáim basánál, e város akkori térparancsnokánál. Ezen (mint mellékneve is mutatja) cserkesz származású főtiszt volt az első, ki öt évvel azelőtt Konstantinápolyban vendégszeretőleg magához fogadott. Egyik ott élő hazámfia mutatott be neki, s minthogy éppen oly egyénre volt szüksége, ki fiát a francia nyelvben s más egyéb európai tudományokban taníthatta, mentorául éppen engem választott.

Hüszejn pasa, kinek az európai emigránsokkal való érintkezései folytán egészen más nézetei valának a szabadságról, mint egyéb törököknek, már nála létemkor egy messze terjedő összeesküvés szálait szövén, melynek terve vala: Abdul Medzsidet trónjától megfosztani, helyébe öccsét, Abdul Ázizt ültetni, több nagy befolyású akkori minisztert kivégeztetni, s a mindenütt meggyűlölt újabb kormányforma helyett a régi török uralkodást hozni vissza. Hogy e retrográd eszmékkel hogyan egyezhettek meg az európai emigránsok sugdosásai, azt valóban igen nehéz felfogni, azonban a pasa, természeténél fogva heves fő, európai bajtársainak forradalmi tendenciái mellett, egy kegyessége által nagy hírben állott bagdadi sejkhet is igen szívesen szokott magánál látni.

Igen jól emlékszem még, hogy e mindig mezítlábos, félmeztelen hodzsa hogyan jött sokszor a pasához, mily titkolózva értekezett vele stb., s az egész dolgot csak akkor értettem, midőn később tudomásomra esett, hogy a hírhedt Kuleli összeesküvésnek az én pasám a főnöke, fia pedig, volt tanítványom, s a sejk,

egykori perzsa nyelvtanítóm, annak legbuzgóbb előharcosai. Hüszejn pasa - amint tudvalevő dolog - eleinte halálra ítéltetett, utóbb azonban, Abdul Medzsid által, kegyelemből, élte fogytáig tartó börtönre vettetett. Valami két esztendeig ült fogva Rhóduszban, de a mostani szultán trónra lépte után szabadságával együtt azon magas állását is megnyerte, melyet most e helyen bírt.

Mikor bokharai tervemről szóltam neki, meg volt lepve, s eleinte le akart beszélni, utóbb azonban megígérte, hogy a turkesztán főváros néhány legelőkelőbb sejkéhez ajánló levelekkel fog ellátni. Ő ugyanis a Törökországban rejtve lappangó nakisbendi rendhez tartozott, s ez magyarázta meg azon bensőbb viszonyt, melyben Bokharához állott. Én azonban félttem hajdani főnököm fanatizmusától, s minden ajánlatot köszönettel visszautasítottam. Azon három napon keresztül, melyet házánál töltöttem, útitervemben mindig valamely európai hatalom titkos misszióját vélé rejleni, s hogy mily elégedetlen volt, hogy semmit ki nem találhatott, azon hideg búcsúzásból láttam legjobban, mellyel elbocsátott.

Erzerum egyéb hivatalnokai között is valának sztambuli ismerőseim, kiket irodájukban, vagyis az ottani kormányzati épületben felkerestem, s a török tartományi hivatal-helyiség örökké feledhetetlen lesz előttem. Már az ajtó maga, eltorlaszolva cipők, botok, fegyverek, szerteszét fekvő kutyák egész csoportja által, elegendő tanúságot szolgáltathat a belső helyiségek mivolta felől. Itt egypár írnok ül a félig elrongyollott, szennyes dívánon, amott egy csoport asszony civódik, egy másik sarokban valami tréfálózó mulattatja a hivatalnokokat, megint egy másikban valami védenc hallatja a legdurvább szavakban elégedetlenségét, s ha az ember e füstös, zajos helyiségben, a tartomány adminisztratív munkásságának központján csak egy óranegyedet töltött, máris fogalma lehet róla, hogyan intéztetnek itt az ügyek.

Magánál a magas portánál is megtörténik, hogy a hivatalnok asztaláról a szolgának dohányzacskójába vándorol egyik-másik diplomatikus okirat, onnan meg ez utóbbi szennyese között veszelődik el, s mégis a konstantinápolyi hivatalok valóságos mintaképek a rend dolgában egy-egy tartományi kormányzó hivatalos irodájához képest.

Bár igen rövid időt töltöttem e városban, mégis a minden zugból előkandikáló szegénység éppoly mértékben undorított el, mint amennyire azon tudósítás elrémített, hogy ez a város a perzsa helyekhez képest még valósággal szépnek mondható. A földalatti lakások, a szenny, a szemét kiállhatatlanok; különösen visszataszító az ételek szaga, melyeket tezek[3] (marhaganéjból készült égető anyag, a magyar tőzeg) mellett főznek, s midőn azt is meghallottam, hogy e furcsa kis fészket még a földrengés is meg szokta látogatni, ki-ki elgondolhatja, milyen jól éreztem magamat, mikor örmény útitársaim arról tudósítanak, hogy ők már béreltek lovakat Khojig, s hogy még aznap délután indulnunk kell.

(Május 29.) A nap közel volt már a leáldozáshoz, mikor a várost csakugyan elhagytuk. Az alkonyodás igen rövid ideig tartott, s bár a koromsötét éjszakában kellett lovagolnunk, eszem ágába sem jutott sajnálnom, hogy a most említett nyughelyet elhagytam.

Éjfél tájban ebek hangos csaholása jelenté, hogy emberlakta helynek közelébe jutottunk. Én magam lovagoltam előre, árkon-bokron keresztül, a lakházból előpislogó világosság irányában, s bárha itt már mindenek mély álomba valának is

merülve, az általam használt efendi-nyelv elég hatalmas volt arra, hogy nekem s átázott útitársaimnak csakhamar éji szállást szerezzen. A falut, hova megérkeztünk, Kurudzsuknak hívták, s a hajlék, melybe a véletlen vetett bennünket, az ottani kizil, vagyis a bíró háza volt.

Az itteni lakhelyek egyetlenegy osztályból szoktak állani, hol ember és állat együtt tartózkodik. Az utóbbiak a ház két oldalán vonuló jászolhoz kötvék, amazok pedig egy szaku nevű, nem magas emelvényt foglalnak el, mely a nagy térség egyik sarkában, az ajtóval szemközt van. Vagyis, hogy még világosabban szóljunk, az ember itt majdnem mindenütt istállóban lakik, s nekem mindjárt az első állomáson volt alkalmam tapasztalni, mily kellemes dolog az éjet 40-50 bivalynak, egy pár borjúnak, lovaknak s más állatoknak társaságában tölteni, ama mély és ablaktalan épületekben. Nem is számítva a kiállhatatlan bűzt, oly meleg van e helyiségekben, hogy izzadás nélküli alvásra még csak gondolni sem lehet. Szegényesebb s nyomorultabb házak talán egész Ázsiában nincsenek, mint Erzerum környékén. Könnyű tehát elgondolni, mily örömmel cseréli fel az utazó éji szállásának dögletes bensejét a tavaszi reggel szabad levegőjének illatárjával, s nemcsak az emberek, hanem még maguk a barmok is sokkal vidorabbak.

(Május 30.) A három-három órai lovaglás után a hegyfokon fekvő Haszánkaléhoz értünk, melynek megerősítése jó szolgálatot tehetett hajdan az e vidéken lakó rabló kurdok ellen. Mostanság nemigen merik már a községeket megtámadni, azonban rablási dühüket, kivált kisebb karavánokkal vagy magános utazókkal még most is sokszor éreztetik, s midőn innen távoztunk, biztosság okáért csakugyan mi is vittünk magunkkal két kavaszt fedezetül. Ami engem illetett, nekem nem volt mit tartanom a megtámadtatástól, hanem örmény útitársaim értékes ékszereket hoztak magukkal Európából, s hogy nekik szolgálatot tegyek, felhasználtam azon fermánt, melyet, mint efendinek, az erzerumi kormányzó adott.

Haszánkalétól Balikőjbe - ezt Amrakumnak is nevezik - vezető utunkon az itt északkeletnek forduló Araxesen keltünk át, félig romba dőlt kőhídon. A szél igen nagy erővel zúgott, elannyira, hogy nem tartottuk célszerűnek a leszállást. Egypár megrakott barmot a szél le is terített, s midőn éppen azok felsegélésével foglalkozunk, az egyik perzsa odasiet hozzám, s azt kérdi: „Nemde, efendi, te érted az európai nyelveket? Halld csak, hogyan beszél a telegráf, mondd meg, miről szól!” A jó perzsa sokáig hallgatá a híd fölött átvont, szélzúgatta sodronyt, s nagyon elégedetlen volt, midőn senkivel sem találkozott, aki a képzelt hangok megmagyarázása által kíváncsiságát kielégítette volna.

Midőn 31-én útra keltünk, a tavaszi reggel szokott enyhe hőmérséke hideg, dermesztő széllel fajult, mely a jobbra fekvő hegyek felől támadott. Ez utóbbiaknál vége van a törökök által lakott erzerumi kerületnek, s itt kezdődik a tulajdonképpeni Kurdisztán, melynek lakosai már Herodot korában a legelvetemedettebb tolvajok és rablók hírében állottak, kiknek közelébe az utazó éppenséggel nem lép valami nagyon nyugodt érzélemmel. Délután tájban a Karabender-hegyszorosba érkezünk, melynek más neve Köroglu kapiszi, azaz: Köroglu kapuja, a keleti mohamedán népköltészet leghíresebb kalandoráé és hőséé. Egyik vezetőm egy távolban magasló sziklaormot is úgy mutatott be, mint e lovagnak egykori rablófészkét. Köroglu, kinek történetét az orientalista Chodzko tette közzé, még a turkománok és kirgizek között is nagy hírben áll. Ejvasz iránti lángoló szerelmét, csodaszerű

hőstetteit s egész tarka életpályáját sok ázsiai néptörzs egyaránt csodálja. Dalait csatákban és ünnepélyek alkalmával éppúgy hangoztatják az Oxus-parti törökök, mint az anatóliaiak a Földközi-tenger mellett s a rumélieiak a Duna habjainál, s a török világ ezen istenített Orlandója, kinek története egész Timurig felmegy, oly széltében elterjedt dicsőségnek örvend, mint senki más az egész keleten.

Midőn a keskeny hegyszoroson átvonulánk, örmény útitársaim megtölték fegyverüket, s készen tarták. „Innen kezdve - mondák - nem találkozunk többé oszmánlival, egész Törökország határáig csak kurdok és örmények laknak itt, s ezeket csak úgy lehet féken tartani, ha az ember kérelem és ajánlólevelek helyett jófajta fegyverrel lép eléjük. Este Esek-Éliász faluba tértünk be, mégpedig egy kurd főnök házába, ki, alighogy leültem, máris fennhéjázó tudósítást adott magas családjának törzsfájáról. Isten a megmondhatója, honnan nem származtatá magát, Efrasziab, Dzsemsid, Kejkhoszrev s az ókor más egyéb hírneves hőse valamennyi mind atyjafia volt, s midőn belőlem a csodálat és a bámulás felkiáltását csalta ki, minden dicsekvése dacára egypár pipa dohányt és egypár darab fehér cukrot kunyorált el tőlem. Adtam neki mind a kettőből; de csakhamar megjelent neje is, három-négy fiatal herceggel, s mindnyájuknak fehér cukor kellett, mert azt mondták, e vidéken nincs a szemfájás ellen jobb szer ennél.

Estebédünknel sem hagyott békét a magas arisztokrata, s addig bámult bele tálnkba, míg végre is meghívtuk magunkhoz, s midőn egypár masallahot mondtam neki jó étvágyáért, mosolyogva jegyzé meg, hogy egész családja hasonló tulajdonoknak örvend, s ezt, bizony, el is hittem, mert ha ősei annyit nem ettek volna, talán ő sem jutott volna ilyen nagyon szegény állapotra. Igazán feltűnő, hogy ez az arisztokratikus magafitogtatás, mely Európában, hála a szellemi előhaladásnak és társadalmi viszonyainknak, ma már jóformán nevetségesnek tartatik, mily nagy virágzásban áll még Ázsiában, s ez annyival is inkább méltó a csodálatra, minthogy a családnevek és örökös címek teljesen hiányozván, az ember ilyesmire még csak nem is gondolna.

Minthogy a következő állomásra a Dagar-hegyen kell vala átkelnünk, mely éppoly híres útjának rossz voltáról, mint veszedelmességéről, korán kellett felkelnünk. Azt hívém, hogy a magas arisztokrata nemes csemetéi még álomba lesznek merülve távozásunk alkalmával, s így legalább megszabadulunk a kiállhatatlan koldulástól, azonban csalatkozám. Bár nem is hajnallott még, házigazdánk neje, ki az orrfüggőket még éjszakára sem tette le, az egész csapattal együtt megjelent. Egy kis baksist mindegyiknek kellett adnunk, s midőn az ajándékok értékét összeszámítottuk aztán, úgy találtuk, hogy a kenyér és tej, itt a kurd hegyek között talán drágább, mint magában a francia fővárosban.

(*Június 1.*) Borongós, komor reggel volt; a távoli hegyek ormait köd borította, s tavaszi ruházatom nagyon is érezhetővé tette a hideg nedvességet. Ilyenkor a gyors lovaglás segít az emberen legjobban, s a nyomorult párának, melyen ültem, habár éppenséggel nem volt alkalmas valami gimnasztikus gyakorlatra, a sarkantyú és ostor nógatására futnia kellett, amint csak tudott. A faluból két kísérőt vittünk magunkkal. Az útonállók és más egyéb kalandorok jobbára e vidékről valók, gondoltuk magunkban, s a málhákkal s úti készletekkel megrakott állatokat előre küldvén, mi magunk a hegy aljában teafőzéshez fogtunk. A hideg, nedves reggeli

órákban ezen ital különösen üdítőleg hat az emberre, s miután egypár csészére valót megittunk, egészen megfrissülve ültünk lóra, hogy az előre küldötteket elérjük.

Valami fél óráig ügettünk, midőn a hegyháton csendesen odább vonuló teherhordóinkat megpillantottuk. A nap sugarai szétszakasztották a ködfátyolt, s midőn szememet éppen az előttem vonuló hegyvidéken legeltetem, észrevettem, hogy kurd kísérőink egyike, odapillantván a máhaktivőkre, villogó szemmel szólítja meg társát, s igen különös nyugtalanságot tanúsított. „Mi az, mi az?” - kértem, de ő felelet helyett azon irányba mutatott, hol örmény útitársaim szolgálai egypár öszvérhajcsárral együtt tovamonultak. Oda tekintém, s a hegyháton jobbról és balról előtörő fegyveres kurdokat pillantánk meg, kik részint lóháton, részint gyalogszerrel nagy mohón rohantak az értékes holmikkal megrakott barmok felé. „Rablók, rablók!” - kiálták az örmények. Karabegoff revolverét ragadta kezébe, s előre rohant, utána barátja, én pedig, bármennyire nógattam is hegynek fel paripámat, csak harmadikul jelenhettem meg a helyszínen. Ebben az időben fezt viseltem fejemen, érclappal, efendi méltóságom ismertető jeléül. A kurdok alig pillantották meg ezt távolról, a megrémült csoporttól néhány lépésnyire azonnal megállottak.

- Mit akartok itt? - döngém fülükbe.

Egy félszemű aggastyán, ki pajzsot, dárdát, puskát és kardot viselt, az lépett elő most, és felelt:

- Bej efendi, tegnap ökreink eltévedtek, s már egész éjszaka keressük őket.

Nem láttad az állatokat az úton valahol?

- Ökröket keresel? - felelém. - Csak nem vagy olyan szürke számár, hogy ökröket ily erősen felfegyverkezett állapotban keress. Szégyelld magad! Azért lett ily fehérre szakállad, hogy rablás és lopás szennyével mocskold be? Ha nem nézném esztendeid számát, mindjárt magammal vinnélek a bajazidi kajmakámhoz, szemtelen útonálló!

Szavaim, úgyszintén kurd kísérőink felvilágosításai eléggé megértették a nyolc tagból álló haramiacsoporttal, kikkel van dolguk. Az örményeket és perzsákat, kik a hatóságok előtt hiába perlekednek, nemigen szokták félni, de valamely efendit, a szultán tisztjét, nem látják bátorságosnak megtámadni, s így lőn, hogy a kalandorok csakhamar szerteszt oszoltak, miután fentebbi szavaimat még egypár fenyegetéssel tetéztem. Mi is odább vonultunk aztán, s az örmények nem győztek eléggé köszönetet mondani; ha én velük nem vagyok - mondák -, úgy a Londonból hozott drágaságok bizonyára ezen kurdok ragadmányává lettek volna. Az egész jelenet alatt különösen egypár perzsa kereskedő volt halálsápadt, kik a múlt napon csatlakoztak hozzánk, s mikor aztán pihenést tartottunk, holmi édességeket hoztak ajándécul.

Be kellett látnom, hogy efendi méltóságomnak van valami értéke a kurdok szemében, de kénytelen vagyok megvallani, hogy ezen első összeütközés mindazon érzelmen átvitt engem is, amelyeket a katona érezhet, midőn először viszik tűzbe. A veszedelem megpillantásával remegni kezdettem, utóbb ez felhevüléssé változott, s mikor már ott álltam szemtől szemben az ellenséggel, oly erősnek érzém magamat, annyira határozottnak mindenre, hogy képes lettem volna talán a legvakmerőbb lépésre is. Tovább utazásom alkalmával többször fordultak elő hasonló esetek, de lelkem éberségét nemigen vesztettem el. Gyakorlat és kényszerűség mindenre

alkalmassá teszi az embert, s a legelvonultabb otthonülő is csodálkoznék fölötté, ha látná, mi lett belőle, ha egypár hétig lóháton utazik az ázsiai országokban.

Mikor este Molla Szulejmán faluba megérkeztünk, melyet csupa örmények laknak, mihelyt házigazdánk kurd kíséretünket megpillantotta, halkan suttozva mondá: „Szerencsésnek mondhatod magad, efendi, hogy semmi rossz nem történt veled. Kísérőid a legelhírhedtebb rablók, s valakit eddigelé ők kísérték át a Dagar-hegyen, azt még mindig baj érte.” Az egész kaland még csak most lett világossá előttem. A tegnap esti kurd arisztokrata, valamint a mi két emberünk, kiket mellénk adott, egyetértettek a tervezett támadásban, s ha barátom revolvere és az én efendisüvegem és beszédem hatást nem tesznek, ezt a napot megkeserültük volna. Ez egyébiránt éppenséggel nem újság ezen a vidéken. Mind a hivatalnokok, mind a nép elegendő tudomással bírnak a rablásokról, de ha valaki a maga ügye mellett nem ember a gáton, az ajánló iratoknak itt ugyan nem veszi hasznát.

Örmény házigazdánk, ki mind hite sorsosait, mind engemet kitűnő előzékenységgel fogadott, pompás vacsorát készítettett számunkra, a lelkész és a bíró is eljöttek tisztelegni, s nem volt vége-hossza a kurdokról szóló rablókalandoknak. A múlt ősszel negyven málhahordó állatból s tizenöt emberből álló karavánt - közöttük egy angol is volt - támadott meg egy hírhedt rablófőnök tizenketted magával. Mihelyt a kurdok szokott lululu kiáltásukkal rájuk rohantak, a perzsák és törökök azonnal hátrálni kezdének, s a fosztogatókat szabadon hagyták dúskálni a málhatómlókben. Egypár állatot el is hajtottak már, midőn az angol, stoikus nyugalommal nézvén mindezt, észrevétlenül célba veszi revolverével a főnököt, s szerencsés lövéssel földre teríti. Ez páni rémülést okozott a kurdok között, s valamennyi az angolnak rohant, ő azonban lélekjelenlétét el nem vesztvén, lelőtte a másodikat és harmadikat is, odakiáltva reájuk: „Ide ne jöjjetek, mert mind halálfiak vagytok!”

Ezen kiáltásával a határozott brit valamennyi fennhéjázó kurdot futásnak iramtatott. S utóbb még a megölt főnök családja tett panaszt az angol ellen, és vérdíjat követelt, azt állítván, hogy a főnök nem rabolni, hanem csak vadászni ment. S ez igen figyelemre méltó, de még meglepőbb, hogy a törökök egészen komolyan vették a pert, s ha az angol konzolosz (konzul) nem tesz nekik élénk szemrehányásokat, ki tudja, mi történik még a bátor európai utazóval.

(*Június 2.*) Dacára a szakadó zápornak, másnap reggel tovább kellett utaznunk. Reggeliző állomási helyül Toprakkaléhoz akartunk jutni, hogy alkalmilag bemutathassuk magunkat az itt székelő kurd főnöknek, Mehemmed bejnek. Mehemmed bej, mint az egész környék hajdaranlu kurdjainak főnöke, nagyobb tiszteletben áll itt, mint maga a szultán. Gazdagságáról és hősiességéről csodákat beszélnek, mindenki vakon engedelmeskedik neki, s bárha egy hajszálnyival sem becsületesebb akármely más kurdnál, a magas porta mégis befolyásánál fogva tiszteletbeli kajmakám címével ruházta fel őt, havonként ötezer piaszter fizetéssel.

Egyébiránt ezen hűbéri szerződés egészen új, mert a legutóbbi orosz háború alkalmával Mehemmed bej több mint 10 000 kurddal orosz részen küzdött, ami különben nem ritkaság ezen a vidéken, mert itt az az úr, aki fizet, míg a vallási vagy nemzetiségi kötelékek csak harmad- vagy negyedrangú érdekeket képeznek. Minthogy mostani minőségében jó fogadást vártam részéről, valósággal égetem a vágytól, minél előbb megláthatnom Toprakkaléban. Szerencsétlenségemre azonban

csak fia, a tizenkét éves ifjú Abdullah bej, ki már két éve nős, volt odahaza. Nagy ünnepélyességgel fogadott bennünket, s arcának igazi keleti kifejezése, hennával nagyon veresre festett haja, feketére kent szemöldöke különösen meglepően hatott rám. Amint már említve volt, az igazi típus Kurdisztánban kezdődik, s Abdullah bej valóban szép példánya a kurd nemességnek.

Tejből, tejfölből, mézből, gyümölcs- és húsfélékből álló gazdag reggeli után elbocsátottak. Az ifjú bej így szólt hozzám:

- Efendi, amíg e környéknek atyám a kajmakámja, addig nyugodtan utazhatol, minden veszedelem nélkül!

Elbeszéltem neki tegnapi esetünket.

- Meghiszem - viszonzá ő -, de Dagar nem tartozik a mi kerületünkhöz.

Egyébiránt az a félszemű fehér szakáll nem a maga kezére dolgozik!

Amíg beszélt, díszes kurd lovagokból álló környezete néma tisztelettel hajtá le fejét. Ezen emberek arcán valami leírhatatlan komolyság és fenség ül, s igen érthető előttem, hogy a keleti típus, külsőségeinél fogva, olyannyira elragadja az európai utazókat. Engem e csalképek igen kevésbé tudtak gyönyörködtetni, s mint rendesen, most is szívem mélyéből örvendeztem, midőn hátat fordítottam a kurd főnöknek és kurd vendégszeretnek, s újra lóháton valék Diadin felé, azon Diadin felé, hol nagyobb karavánhoz szándékoztunk csatlakozni, hogy a veszedelmes határon annak társaságában haladjunk keresztül.

Azonban Diadin igen távol vala még, s így az éjet egy tíz házból álló örmény faluban kellett töltenünk, mely nyílt fekvésénél és lakosai csekély számánál fogva valóban sajtószerű életet él. Emberek s barmok, eledel és tüzelőszer mind egy fedél alá van halmozva, s míg a lakosság fele alszik, a másik fele felhúzott fegyverrel szokott őrködni a háztetőkön. Valóban nehéz élet. Kérdeztem őket, miért nem kérnek segédelmet az erzerumi kormányzótól. „A kormányzó - mondá az örmény - maga a tolvajok feje. Nekünk csak az Isten s az ő földi helytartója, az orosz cár lehet segítségünkre!” S a szegény embernek valóban igaza volt.

(*Június 3.*) A szomorú hajlékot kora reggel hagytuk el szakadó zápor közben, s midőn két órai haladás után az Eufrát partjaihoz jutottunk, valóságos hóvihár borított el bennünket. Soká mentünk a part hosszában, valami sekélyebb helyet keresve az átkelhetésre. A szárazföldi utazásnak legnehezebb feladata valamely folyót átgázolni, kivált, ha ez még ragadó is. A lovnak mindig óvakodnia kell, hogy valamiképpen a vízbe ne tekintsen, mert a gyorsan rohanó ár azt hitetné el vele, hogy lova rossz irányban halad, s gyakran el is szédül az ember, úgyhogy a tapasztalatlanok - az első átkelésnél - hideg és sokszor veszedelmes fürdővel fizetik meg járatlanságukat. A túlparton mindenütt kavics borítja a síkságot, ami nagyon megkönnyíté utunkat: nyargaltunk is - amennyire csak bérlett lovaink nyargalhattak - árkon-bokron keresztül. Csak egypár nyomorult kalibából álló örmény falucska esett utunkba, s közel volt már az est, midőn jobb kéz felé az Ücs-Kilisze zárda maradt el mellettünk, melyben örmény barátok tartózkodnak, s mely az egész környék lakossága előtt, keresztyéneknél úgy, mint mohamedánoknál, nagy tiszteletben áll.

Feltűnő jellemvonása a keleti népeknek, hogy a barátok, varázslók, jövendőmondók, sőt gyakran még a szentek is minden valláskülönbség nélkül, általuk egyenlőképpen tiszteltetnek. A rendkívüli, a csodaszerű alázatra gerjeszti őket, s bár a kurdok nagy messze vidéken vad pusztításokat tesznek is, ezt a

magánosan álló telepet aránylag még eléggé megkímélték. „A fekete kámzsa - mondá nekem egy kurd - az ördögnek és a szemfényvesztőnek a színe, ki a sértést mindig rettenetesen megbosszulja!”

Estefelé elértük Diadin határfalut. Amint a szerteszórt házak között a bíró háza után tudakozodom, hogy szállást kaphassak, íme, egy csűr szögletében egy amerikai lelkészt látok ülni nejével, testvérével és gyermekeivel, kik Urmiában (Perzsiában) tartózkodván több esztendeig, Philadelphiába szándékoztak visszatérni. Urmia és Philadelphia, mily roppant távolság által elszakasztott két állomás! Egyik az ó-, másik az újvilágban - de a hitterjesztő társaság tagjai távolságot nem ismernek. A nyugati arany és nyugati hatalom apostoli működésüket sokkal könnyebbé teszi, mint a keresztyénség kezdetén. De azért a mostani eredmény mégsem oly nagy már, mint az akkori volt. Anglia és Amerika milliókat és milliókat áldoznak a biblia és a keresztyénség terjesztésére - s a mohamedán csodálkozik és bámul, de azért csak mohamedán marad.

Végre ráakadtam a kurd kizil (így hívják itt a falu bíróját) házára, de még el sem mondtam előtte szándékomat, s máris azzal fogadott:

- Légy üdvöz, efendi! De számodra szállást nem adhatok, hacsak egy katona-pasával nem akarod megosztani az éjjelre házamnak egyetlen üres osztályát.

- Katona-pasa vagy akárki a világon - válaszolám -, csak a helyet mutasd meg! Tíz órai lovaglás magát az ördögöt is megszelídítené, s azt hiszem, jól megférünk egymással!

A kurd előre ment, kamraszerű, setét helyiségbe vezetett, melyet az itt szokásos vékony olajmécs világított be, s mikor a szögletben gubbasztó pasának tisztelni kívánván, előre lépek, ki írja le bámulatomat, midőn benne Kollmann tábornokot, más néven Fejzi pasát, hazámfiát s még hozzá legbenső barátomat ismertem fel. „Ez egyszer a csodálatos találkozás!” - mondá a pasa, midőn ölekezésünk után a tűz mellett egymással szemben helyet foglaltunk. Kollmann tábornok, a magyar emigráció egyik legzseniálisabb s legderekább tagja, mióta csak Törökországban voltam, mindig a legmelegebb pártfogásban részesített. Tudta utazási tervemet, s kimondhatatlanul örült, hogy itt, Törökország határán, hol ő a kormány megbízásából éppen végőrházak építésével foglalkozott, még egy barátságos istenhozzádot mondhat. Késő éjjelig csevegve töltök az időt, s én kimondhatatlanul elkomorodtam, midőn másnap reggel mind hazámfiától, mind az országtól egyszerre válnom kellett, melyhez most én magam is tartozom.

(*Június 4.*) Az út innen a Kazli-Göl-szoroson, Kizil-Dize falun és veszteghelyen vezet át Ovadzsikba, mely utóbbi hely már Perzsiában van, s minthogy a most említett térség jobbra egészen lakatlan, s csakis egypár kurd s török törzsnek szolgál vándorhelyül, a biztonság is sokkal inkább van veszélyeztetve, mint bárhol egyebütt. A keletiek, mint minden túlzásnak barátai, ezen a téren csak erősen felfegyverezve vagy tekintélyes fedezet kíséretében mernek áthaladni, s ezt a félelmet aztán holmi kalandorok jól ki is zsákmányolják. Ezek ugyanis jobbra kész csavargók, minden karavánhoz csatlakoznak már két óra járásnyira a határtól, a legborzasztóbb rablásokat és gyilkosságokat beszélnek el, melyek állítólag éppen csak a minap történtek, s így annyira megfélemlítik az utazókat, hogy ezek mindenekelőtt hozzájuk, mint ide valókhöz folyamodnak segedelemért. S még csak most kezdődik

a tulajdonképpeni alku: fejenként 50, sőt 100 piasztert is kérnek, s a kísérők száma vagy az ő rábeszélő tehetségüktől, vagy az utazók csüggettségétől függ.

A mi karavánunk is hatót vitt magával ezen egyéniségekből fedezet gyanánt. Felesleges is mondani talán, hogy éppen ők maguk e környék fő rablói. A török, perzsa és orosz hatóságok mindnyáját jól ismerik, csak hogy ha török területen rabolnak, vagy perzsa, vagy orosz térségre szöknek át, s minthogy az illető államok között a kiszolgáltatási törvény igen szabályozatlan, a keleti hatóságok pedig azonkívül is igen hanyagok, rendesen a rablóké az előny, melyet a három ország határainak összeszögellése nyújt.

Alig tudtam magamat a nevetéstől tartóztatni, midőn a mi úgynevezett fedezetünk, gondos őrszemekkel körütekintve, felvont fegyverekkel, pisztolyokkal mindig a karaván előtt haladott néhány lépésnyi távolságban. A kanyargó út minden hajlatánál őrszemek küldettek előre. Erőnek erejével el akarák hitetni velünk, hogy főben járó veszedelem fenyeget bennünket, egyszóval az éppoly vakmerő, mint furfangos rablók igen jól játszák szerepüket, de hiszen régóta is játsszák már. Az utazók egy része is jól ismeri ármányosságukat, s az ember mégsem igen meri visszautasítani, mert attól lehet tartani, hogy akkor ők maguk törnének a karavánra, és megrabolnák.

Egyébiránt a zordon út is igen sokat tesz arra nézve, hogy az egész táj oly nagyon barátságatlanak látszik. Az út mély, kiszáradt folyók medrén, úttalan, kavicsos síkságokon keresztül vezetett át, s csak akkor lőn járhatóbbá, mikor az Ararát aljához érkeztünk. Az Ararát hegye, melynek csúcsra nyúló ormát még nyaranta is hó lepi, még most is felénél mélyebben téli mezét viselé. Mind az örmények, mind általában a környéknek egész lakossága azt állítja, hogy csúcsán még most is láthatók Noé bárkájának maradványai, és sok kegyes vartabet (pap) dicsekszik vele, hogy a szent hajó drága ereklyéit látta a hegyormon levő kristálytisza tó vizében. Mások még tovább mennek, s a vallásos világ tisztelete számára forgácsokat hoznak, sőt ezeket gyomorfájás, szembajok és egyéb betegségek ellen alkalmazzák is, s jaj annak, aki kétségbe vonná, hogy az Araráton máig is megvan Noé bárkájának legalábbis két gerendája s egypár árboca. Csodálatra méltó képzelődés! Ázsiai további utazásomban legalább három-négy olyan hegyet láttam, amelyről a monda azt állítja, hogy Noé bárkája ott akadt fenn, három-négy olyan pontot, hol az emberek a hajdankori paradicsom nyomait fedezték fel, s mi több, még az újabbkori szentek sírjait is több helyen mutogatják. De lehet-e csodálkozni e fölött? Nyugaton is vannak városok, melyek azzal dicsekszenek, hogy ez vagy az a nagy ember vagy jeles művész ott született; Keleten csak a szentségben van a nagyság, s így ez a hiúság még megbocsátható.

Balra hagyván a vesztegzárnak juhakolhoz hasonló épületét, az út mindig hegynek ment, meglehetősen magasságig, honnan a szem előtt eléggé tág kilátás nyílt. „Itt végződik Törökország - mondák kísérőim -, s az első lépés, melyet lovaink lefelé tesznek, már perzsa földet érint” - s valóban úgy is van. Ezen két legnagyobb keleti mohamedán birodalom határait mind e mai napiglan nem jelzi sem határvonal, sem semmiféle határkő. Egyébiránt igazuk van, ha minden ilyest teljesen feleslegesnek tartanak, minthogy e rideg, barátságatlan vidéken senkinek sem jut eszébe egypár hold földdel többet elfoglalni. A körülbelül négy mérföldnyi térséget gazdátlanok

lehet mondani, s az illető országok tulajdonképpen ott kezdődnek, hol a határfalvak munkálható földje kezdetét veszi.

De bármily határozatlan legyen is a két ország közti határvonal, mégis, midőn perzsa földre léptem, nem fojthatám el magamban a fájdalmat, melyet Törökországtól való megválás fölött éreztem. Törökország immár négy év óta tartózkodó helyem, nyelvének, szokásainak és erkölcsének elsajátítása által mintegy második hazámmá vált, s amily nehéz volt Törökországba mentemkor az európai élettől megválnom, éppoly nehezemre esett most, a még távolabbi keleti tartományba lépén, szülőföldem szomszéd országának végbúcsút mondanom.

Harmadik fejezet

Khoj és utam Tebrisz felé

A hegység lejtőjének alsóbb részeit dús virágszőnyeg borítja, s úgy látszik, mintha maga a természet is pártolni akarná a perzsák bombasztikus fennhéjázását. S csakugyan, alig léptük át Irán határát, s íme, ezen előbb oly csendes, szerény és tartózkodó útitársak a lehető legvakmerőbb alakot öltötték magukra. „Irán egészen más föld, mint a tied, efendi; vigyázz csak, csodákat fogsz látni!” Leírhatatlan öröm ragyogott ezen perzsák arcán azon pillanattól kezdve, hogy a legelső perzsa falu szemünkbe ötlött, mert sokat kellett szenvedniök szegényeknek Erzerumtól idáig, ezen az úton ugyanis sok örmény falu van, a vendéglőket pedig általában örmények tartják. A síita^[4] törvények szerint nemcsak a keresztény tisztátalan, hanem mindaz, mire kezét ráteszi, s mi csak az ő házából kikerül, azt Ali követője nem élvezheti. Hat napra való eleség volt náluk; tojáshoz, sajthoz, sóhoz, sőt még a vízhez sem volt szabad nyúlniok, melyet keresztyén érintett. Könnyen megmagyarázhatám tehát magamnak sietségüket, mihelyt a legelső perzsa faluba, Ovadzsikba bevonultunk; rögtön éji szállást fogadtak, mi pedig használni akarók a napnak még hátralevő részét, s még átmenénk a másfél órányira fekvő Arabdizeh faluba.

Majd el is feledem mondani, hogy Ovadzsik, Irán határfalva, egy magasabb tisztnek szolgál állomásául, ki háfiz-i szerhád (határőr) címet visel. Itt jártunkban valami Khalfa Kuli khán, a legdurvább iráni török példány tölté be e tisztséget, ki háza kapuja előtt négy kitömött medvét tartott, mint vadászati ügyessége tanújeleit. Mikor ellovagoltunk előtte, oda állt a sorba ötödik medvének, s bár a legudvariasabban köszöntöttem, meg nem állta, hogy, törökös fővegemre tekintve, egypár szitokszóval ne illessen. „Az efendi méltóság - mondá örmény útitársam - most nem lesz valami nagyon kényelmes, mert a síita tartományokban mindazt, ami oszmánli, gyűlölik.” S mint később tapasztaltam, valóban igaza is volt.

Ez volt az első est, melyet perzsa fődél alatt töltöttem, s a szokások bizarr képe, bár a lakosok törökök, s nemzetiségi szempontból közelebb kellene állaniok az oszmánlikhoz, nagyon meglepett. Az azerbajdzsáni élet, mint itt a legelső estén láttam, a tatár és perzsa szokások vegyüléke. A török jellem egyenes modora a perzsa műveltség mázával van bevonva, de az eredeti szín igen sokszor keresztültör rajta. A perzsa finomság és udvariasság egyébiránt igen rosszul áll ezen embereken; mert valamint nyelvük nem tudja az iráni beszédet híven utánozni, éppúgy a perzsa szokások utánzásában is ügyetlenek.

(*Június 5.*) Igen korán útnak indultunk, s minthogy a mai napon a nem mindig egészen biztos Karaajne-hegységen kellett átmennünk, örmény útitársaim célszerűnek látták néhány fegyveres lovast kérni fedezetnek. Az út majdnem egészen elhagyatott vala, de azért semmi különös nem ért bennünket. Karaajnét kora délután elértük, s nagyon örültem, midőn egy átellenünkben fekvő házból zenehangok, fegyverdurrogás és örömkialtások hangzottak, s arra figyelmeztettek bennünket, hogy ott valami ünnepély tartatik. Azon kérdésekre, vajon részt vehetek-e benne én is, házigazdám fia azonnal a szomszéd házba vezetett. Éppen lakodalmat ültek, s mikor beléptünk, akkor érkezett meg a vőfélyek nagy csoportja is,

hogy a menyasszonyt az apai házból férjéhez vezessék. A ház elé érkezve, jöttükről egypár lövéssel adtak jelt, aztán a menyasszonyt vörös fátyolba takarva kivezették, a két első vőfély, nemigen gyengéd kézemelintéssel, lóra segítette. Bárha be volt burkolva s redős ruhákba borítva, a fiatal hölgy elég erősen megült a nyeregben; nagy tömeg zajongott körülötte, s míg az asszonyok karéneket énekeltek (mely mindig ezen refrénnel végződik: „A barát barát maradjon, az ellenség megvakuljon, ó, Allah!”), a menet halk léptetve vonult a vőlegényes ház felé.

Én is a csoport közé vegyültem, sőt még az asztalnál is kaptam helyet, de az ételek elhordatván, a szokásos ajándékgyűjtés alkalmával busásan meg kellett fizetnem az élvezetet. Úgy láttam, hogy a menyegzői ünnepély Azerbajdzsánban nemcsak az oszmánlikétől különbözik, hanem a perzsák hasonló ünnepélyeitől is, ellenben igen sokban egyezik a turkománok nászszokásaival, s ez ismét azt bizonyítja, hogy a Perzsiában levő törökök leginkább azon turkomán rablók utódai, kik a szeldzsuk fejedelmeket a tatár sivatagokról nyugat felé követték.

Este házigazdám ismerősei közül többen meglátogattak. Ezen falu a főút mentén fekszik, hol nincs szüke az utazónak, az idegent mégis száz meg száz kérdés ostromolja. A török parasztok sorsát általában igen magasztalák az övékhez képest (s ez csakugyan nem volt valami nagyon irigylésre méltó, amint láttam). Abdul Ázizt, a szultánt legnagyobb dicséretre méltaták, s nem egy kíváncsi azt kérdező tőlem, igaz-e, hogy ő valóban sííta. Mert jónak és szunnitának lenni, ez olyan két tulajdonság, melyeket Perzsia lakója nem tud együtt képzelni; egyébiránt ez majdnem mindenütt így van. A szeretett egyéniséget az ázsiai mindig rokonnak tartja, s Irán nem egy helyén hallottam, hol az orosz politikát és kormányzást szeretik, hogy őfelsége, a minden oroszok cárja titkos sííta.

(*Június 6.*) Mikor Karaajnéból a legközelebbi állomásra, Csurukba menendők, napfelkelte előtt korán útra keltünk, valami két órányira az elhagyott állomástól, a közeli hegység mélyedéséből különös csaholás és vonítás hangzott felénk. Éppen egy magaslaton állottunk; a kis úti társaság egy lépést sem tett odább, s perzsa kíséretünk lövésre tartá készen fegyverét, mind aggodalmasabb szemekkel tekintve a mély út torkolatára. A csaholás mind hangosabbá vált, s egyszerre gyönyörű szarvas csörtetett elő, két üldöző farkassal nyomában. Ez a tünemény felvillanyozta a vadászatkedvelő perzsákat. Ketten előre ugrottak, mindenki feszült kíváncsisággal nézett, s bár sebes nyargalvást rohantak is, egyikük oly ügyesen célzott, hogy a büszke agancsú vad abban a pillanatban összerogyott.

A lövés megijeszté a farkasokat, s elszaladtak, de midőn a csend lassanként megint visszatért, s ők éhségtől gyötörve, ragadmányuk veszteségét el nem feledhették, méltó csodálkozásunkra az egyik ismét elősompolygott. A vadászok hagyták jönni nyugodtan, s midőn már közel volt a szarvashoz, ő is halálos golyót kapott, s ott terült le áldozata mellett. Ez aztán általános örömet okozott a kis társaság minden tagjának; leszállottunk, a szarvast felmetéltük, s ott nyomban fanyársakra tűzdelve pompás pecsenyét szolgáltatott. Csak a legjobb falatokat vittük magunkkal, a többi ottmaradt.

(*Június 7.*) Csurukból még hét óráig tartó út vezetett Khojba, Perzsia egyik jelentékeny városába - s az elsőbe, melyet a nyugatról jövő utazó ér. Khoj különösen bájos és varázsszép völgyben fekszik, s habár előre nagy hírért hallottam, mégis a virágzó földművelés, leggyönyörűbb zöld mező, kivált pedig a másfél óra hosszát

tartó fasorozat valósággal elragadtak. A kép annyival inkább is meglepő volt rám nézve, amennyiben a leggazdagabban viruló fák s a legtarkább virágokkal ékeskedő mezőség az első igazi keleti tavaszkép élvezetében részesítettek. Maga a város is, kiválólag keleti jellegével, egészen új volt előttem. A török városokban kisebb-nagyobb mértékben mindenütt észre lehet venni a nyugattal való érintkezést, de itt minden olyan tisztán keleti, mint ezer évvel ezelőtt volt, olyan, mint aminőknek az Ezeregyéjszaka meséi festik a keleti városokat, egészen olyan, aminőnek én a keleti városi életet képzeltem.

Hogy e meglepetés alatt, melyet Khoj okozott, nem a szépnek és fenségesnek benyomását értem, azt talán említenem sem kell a nyájas olvasó előtt. Khoj egészen keleties, s mint ilyen, házai, utcái, a különböző viseletek, kiváltképpen pedig a bazárok nagyon meglepik itt a Konstantinápolyból jövőt. A bazár valóságos elfogadó terme a keleti városoknak, melyhez a magánházak mintegy hálósobákat képeznek, mert amíg az egész világ nappal amazon sűrög-forog, ez utóbbiakba csak éjjel vonul vissza. A bazárélet itt egészen régi fényében mutatkozik, míg Sztambulnak hasonló épületeit az európai befolyás talán kényelmesebbekké tette ugyan, de eredetiségükből egészen kivetkőztette. S aki Khojban a délelőtti órákban látta a szűk, hűvös utcák járás-keletését, adók és vevők taglejtéseit, a különböző szöveteket, fegyvereket s élelmiszereket, a hullámozó tömeg viseletét, be kell vallania, hogy Konstantinápoly bazárjai keleties jellemvonások dolgában nagyon szegények.

Az első tekintet valósággal elbűvölt, és sokáig nem tudtam megválni e sajtáságos látványtól; olyan zaj, olyan lárma, olyan kiabálás volt ez, minőt még soha életemben nem hallottam, s midőn az egyik kúpos tetejű helyiségbe léptünk, ahol mintegy harminc kolompáros dolgozott serényen, alig tudtam hová lenni bámulatomban, látva, hogy e pokoli zaj közt két gyermekiskola létezik, valami üresen maradt hajlékban rögtönözve. A tanító, hosszú, vékony husággal felfegyverzetten - hihetőleg azért ilyenekkel, hogy a legutolsó sorban ülőket is megcsippenhesse -, ott ült a félhold alakban elhelyezett gyermekek között, s habár én egészen közel állottam is az iskolai helyiséghez, s több percig hallgatóztam, egyetlenegy szótagocskát sem tudtam kivenni. Mind a tanítónak, mind a tanítványoknak olyan felfújódott képük volt a kiabálástól, mint a kanpulykának; ereik kifeszültek, s mégis azt mondják, hogy a tanító tisztán meg tudja különböztetni, ha egy-egy arab szót (olvasmány és tanulmány a korán) a tanítványok rosszul hangsúlyoznak. Olyasvalami ez, ami előttem igazán megfoghatatlan.

S habár a bazár tekintete is megörvendeztetett, még inkább meglepett azon csinos kis karavánszeráj, amelybe bevonultunk. Törökországban és Arábiában az utazó mindenütt csak szennyes khánokra akad, azonban itt, Perzsiában, hol emberemlékezet óta mindig igen sokat fordítottak a közlekedésre, a karavánszerájokban olyan vendéglőkre talál az ember, melyek, már ami keletet illeti, semmi kívánnivalót sem hagynak.

Ezen épületek jobbára a bazároknak közepette fekszenek, s rendszeren szabályos négyszögből állanak, melynek minden oldala határozott számú cellákra van felosztva. Az egyetlen félkerek nyílás, mely mind ajtóul, mind ablakul szolgál, az épület körül futó teraszszerű emelvényre nyílik, mely alatt az istállók vannak, úgyhogy az utazó, ki az első emeleten lakik, elláthatja maga alatt a földszinten lovát is. E terasz legföljebb 4-6 láb magas, s a tulajdonképpeni udvarba vezet, melynek

közepén kút áll, gyakran virágos kertecskével kerítve. Valamint e cellák nappal hűvös enyhelyet szolgáltatnak, éppúgy egyáltalában éjjel-nappal a karavánszeráj a legbiztosabb helyiség az utazó számára. A kúp alakú bejárásban lakó dalundár (kapus) van megbízva a rend fenntartásával, ő az érkező idegent már lováról, nyeregszerszámairól felismeri, s ki-ki ehhez illő szállást nyer. A lapos tetőkön éjenként örök állanak, kik egyhangú kiáltásaikkal elriasztják a tolvajokat, s igen ritka eset, hogy egy-egy karavánszerájban tolvajlás történjék.

Minthogy e helyiségek gyakran az odavaló kalmároknak lakó- és áruhelyekül is szolgálnak, az itteni életet majdnem szüntelenül élénknek lehet nevezni. Nappal ott sűrög-forog a járó-keelő tömeg a boltok körül, a málhákkal megrakott udvarban, itt tevékből s öszvérekből álló hosszú menet érkezik, ott a másik éppen most távozik, házalók, koldusok, mollák, gyermekek, asszonyok - egyik a másikat éri szünet nélkül, s ha az ember mindehhez oda képzeli a perzsát, amint vízpipáját szippantgatva, nagy csendesen ott ül cellája ablakában, a vad taglejtésekkel alkudó tömeggel szemközt, úgy némi halvány fogalma lesz talán a karavánszerájok életéről.

Minthogy éppen a perzsák alkudozását, adás-vevését említettem, hozzá kell tennem, hogy e hevesvérű keletiek, a rábeszélést illetőleg, még a kínaiakat is felülmúlják. Mindjárt a legelső napon volt alkalmam meghallgathatni, hogy egy gyapjúkereskedő, kinek a vevő a talált hiba folytán visszaadta portékáját, hogyan kínálta meg ezzel amazt másodszer is. Költőnek sem válnék szégyenére az a képbeszéd, mellyel árucikkének fehérségét, finomságát, gyengédségét magasztalá. Olyan tűzbe jött beszéde közben, hogy képes volt volna a legmakacsabbat is megrendíteni. A vele szemközt álló perzsa nyugodtan végighallgatá, s azután azt mondá: „Barátom, teljes igazad van, és szavaid, Isten bocsássa meg bűnömet, oly igazak, mint maga a korán, de azért mégsem hihetem. Ám találja más olyannak portékádat, mint aminőnek leírod, de nekem hibás az, és így kénytelen vagyok visszaadni.” Valóban hihetetlen, hogy a perzsa a legkisebb csekélységre mennyi esküvést pazarol, mennyire bizonygatja saját életével, a király diadémjával, Fatima ártatlanságával, Hüszejn és Ali szentségével stb., s hogy az embert valami ilyes alkalommal busásan rá ne szedjék, csakugyan hasonlóképpen perzsának kell lennie.

(*Június 8.*) Hogy a másnap kezdődő kurbán bajram ünnep meg ne akadályoztasson bennünket utunk folytatásában, másnap estefelé már eltávoztunk Khojból, s még ugyanekkor Szejd-Hadzsi-Aga faluban szállottunk meg, melynek lakosai csupa szejdek, tudniillik a próféta utódai. Ezek az urak, kik származási gőgjük folytán egész Perzsiában a legszemtelenebbek, kiváltképpen az idegennel szemközt oly követelők, hogy az embert végre is kihozzák sodrából. Bármily gazdagok, azért mégis koldulnak mindenütt. Nem alamizsnát kérnek, hanem valóságos adót, mellyel nekik mint az iszlám feje utódainak mindenki tartozik. A szentség leple alatt sokszor a legnagyobb bűnöket követik el, s a nép nemigen meri tőlük számon kérni tetteket, azonban a hatóság nem oly nagyon aggályos, s amint hallottam, a tebriszi kormányzó, az egész világ szörnyülködésére, egy rablást elkövetett szejdet tűzhalálra ítélt. A mollák kifogásokat tettek, de a kormányzó azt mondá: „Ha igazi szejd, akkor úgysem fog elégni”, s a bűnöst csakugyan lángokra vetteté.

Későn érkezvén, az éjet egy üresen álló juhakolban kénytelenítettünk tölteni. Egyébiránt a néhány órai nyugalmat, melyet ezen helyiség nyújtott, igen drága áron

kellett megfizetnünk, mert amidőn másnap reggel a világosság első sugarainál egymás szemébe néztünk, úgy találtuk, hogy mind valahányunk arca tele van nagy vörös foltokkal. Ugyanílyenek boríták testünk egyéb részeit, s ezek azon látogatásnak valának eredményei, mellyel bennünket a múlt éjjel a juh-kullancsok, éji szállásunk régibb lakói, megtisztelének. Valamint én magam is csodálkozom még most is azon mély álom fölött, melyből, sem engem, sem útitársaimat, még ez állatok marása sem tudott felébreszteni, bizonyára éppúgy csodálkozik az olvasó is; de a több órai lovaglás csodálatos hatással van az alvásra, s az állomásra fáradtan érkező utast talán csak a skorpió tudná nyugalmaiban megzavarni.

(*Június 9.*) Ezen faluból utunk hegynek vezetett, sziklás földön, s gyakran igen keskeny hegyi ösvényeken, habár az utak itt már rendesebbek, s jobb karban tartanak, mint Törökországban. Ugyanezen utat, amint hallám, egy khoji gazdag cukorkereskedő saját költségén hozatta rendbe, s az ilyen példák nem ritkák Perzsiában.

A gazdag, aki jó emléket akar hagyni maga után, ezeket áldoz egy-egy út elsimítására, egy karavánszeráj vagy kút építésére, s Irán közlekedése nem egy könnyebbségét ezen régi szép szokásnak köszönheti. A nap nem tűnt még fel, midőn a magaslatra jutottunk. Lapos táj volt ez, meglehetősen mívelt rétekekkel és szántóföldekkel. Balról a hajnalpír bóbortengeréből a nap kiemelkedék aztán; csendesen lovaglék, szememet a természet szép játékán legeltetve, s mily nagy vala meglepetésem, midőn körültekintvén, a hegy túloldalának aljában bájoló tavat láték egyszerre magam előtt terülni, a legtisztább azúrkék tükörrel s közepette fantasztikus szigetekkel.

Úgy látszék, mintha az egészzet varázs állította volna elő, s még mielőtt földabroszomat elővehettem volna, útitársaimtól hallám, hogy ez a szép Urmia-tó, mely más néven Derja-i-Sáhinak, királyi tengernek is nevezetik. A tó, az őt minden oldalról környező s a jelen évszakban még hólepte tetejű hegyeivel, valóban leírhatatlanul szép vala, s ismételve kell megjegyeznem, hogy azt a mélységes mély kék színt, minőt ennek sima tükre mutatott a hajnal keltekor, sehol többé azután az egész keleten nem találtam. Már három hete nem láttam tengert, nem csoda tehát, ha ezen tekintet az Euxinust és a festői Boszporuszt idézte fel újra lelkemben.

A lemenet még meredekebb volt, mint a feljövet, s valami félórányi távolságban lehet a parttól. Innen balra tértünk, s meglehetősen jól művelt, de sok helyen sziksóval borított térségen haladván át, jó déltájban Sehva faluba érkeztünk. Itt éppen a kurbán bajramot ünnepelték, azonban a lakosság oly szegény, hogy alig kaphattunk kenyeret, húsrá vagy más egyéb élelmiszerekre pedig gondolnunk sem lehetett. Másnap (*június 10-én*) Dize Halilba mentünk, jobbadán sóborította vidéken át. Körös-körül a természet igen szegény, s a szemnek nemigen van más miben gyönyörködnie, mint a távoli Urmia-tóban. 11-én reggel végre mocsáros csatornák által szegdelt tájon haladtunk át Majinon keresztül Tebrisz felé, Azerbajdzsánnak fő-, Iránnak pedig legnagyobb kereskedővárosa felé, mely most utamnak, legalább egy időre, végcélját képezé.

Tebrisz, Iránnak a középkorban oly nevezetes városa, a Hulagidák s más egyéb tatár fejedelmek székhelye, távolról éppoly kevésbé vala meglepő, mint Khoj. Kertekkel gazdagon megrakott területén itt-ott látszott egy-egy dőledezett mecset kék kúpja vagy valami hajdan pompás épület pusztá romja, s ha nincsen az a

gőzkör, mely a levegőt a város fölött megsűríti, úgy az utazót semmi sem figyelmezteti arra, hogy Perzsia második városához közelít. Minél közelebb jutottunk, a levegő annál nyomasztóbb, forróbb lett, s bár perzsa útitársaim a Tebrisz szó (lázúzó) etimológiai magyarázatával a város rendkívül egészséges éghajlatáról akartak is meggyőzni, mégis komoly aggodalom szállta meg lelkemet, midőn a kertek és romok magas agyagkerítései között, hol a melegség már kiállhatatlanná kezde válni, mintegy másfél óráig kellett vonulnunk, míg a város belsejébe juthatánk.

Negyedik fejezet

Tartózkodásom Tebriszben

Midőn labirintszerű, keskeny görbe utcákon a bazár felé vettük utunkat, képzelőtehetségem minden élénksége dacára sem valék képes ezen roppant halomban a régi Tebrisz legparányibb képecskéjét is magam elé varázsolni, melyet állítólag a híres Harun al Rasid hitvese alapított volna, mely a maga idejében Rhágesszel versenyzett, s melynek szépítésére Gazan kán oly sok gondot fordított. A Mogul főváros hajdani pompájának legkisebb nyomát sem találtam, s csakis már az ősz hajdankorban magasra emelkedett kereskedelmi fontosságáról szereztem magamnak némi fogalmat, midőn a még mindig tekintélyes bazárokon halk léptetve keresztüllovagoltam.

Amit Khojban találtam, az a tebrizsi bazárélethez képest még csak miniatűr képecske. Itt százszorta oly nagy a lárma, a zajongás, a kiáltozás, nem hiába, hogy mind e napiglan legnagyobb kereskedővárosa egész Iránnak; a bazárok is ezt bizonyítják, melyek az egész ország effajta épületeihez hasonlítva, kétségtelenül a legnagyobbak. Miután azt ajánlották, hogy az Emír karavánszerájban, a legszebben és legtágasabban vegyek szállást, majd egy óra hosszat kellett a bazáron végig vonulnom, míg oda juthattam. Mint az efféle látványokhoz szokatlan újonc, majdnem rosszul éreztem már magamat az itt-ott túlságosan sűrű tömeg, a keresztül-kasul vonuló, hosszú sort képező megrakott öszvérek között, minden lépten-nyomon veszedelmes összeütközéstől féltem, hogy vagy engem üt meg valaki, vagy én ütök meg mást, s ha visszagondolok rá, hogy a vadul üvöltő dervisek hogy szökdeltek előttem e roppant zürzavarban, s hogyan hajigálták a levegőbe éles fejszéküket, meg újra elkapták, még most is valóságos csodának tartom, hogy én, mint tapasztalatlan, minden ámulásom és báméskodásom dacára, hogyan juthattam oda sértetlenül a fentebb említett szép karavánszerájhoz.

Örmény útitársaim szerény cellát rendeltek számomra, s minthogy ők rendeltetésük célját immár elérték, csakhamar megváltak tőlem azzal az ígérettel, hogy másnap fölkeresnek, és szülővárosukban ők maguk lesznek vezetőim. Az elválás nehezemre esett, mert akik keleten huzamosabb ideig együtt utaznak, azok végre egészen rokonok gyanánt tekintik egymást, s engem a válás annyival is fájdalmasabban hatott meg, minthogy e becsületes, jó emberekben nemcsak útitársakat, hanem jóakarató mentorokat is találtam ázsiai utam első szakaszában. Mikor ők eltávoztak, késő estig ott ültem szobácskám ajtajában, részint fáradtság által visszatartóztatva, részint pedig avégett, hogy a körülöttem zsi bongó életet bámulhassam.

A helyi szokáshoz híven csakhamar kíváncsi csoport gyűlögött körém, egyik kereskedőnek tartott, s árucikkeit ajánlotta, másik pénzváltónak nézett, s azt kérdezte, vannak-e beváltani való imperiáljaim, vagy kopekeim, a harmadik, ruházatomról ítélve, a teheráni követséghez tartozónak gondolt, s szolgálatát kínálta, s valóban fárasztó, mennyit kell az újonnan érkezettnek kiállnia egy ilyen perzsa karavánszerájban ez örökké éber spekulánsok ostromától. Csak késő este, midőn lassankint minden elcsendesült, élvezheték nyugodalmat.

Mint ahogy eddigelé örményekkel utaztam együtt, még csak a mai volt az első est, midőn vacsorám elkészítésével tulajdon magamnak kellett foglalkoznom. Ettől a fáradságtól meg akarám kímélni magamat, s az egész Perzsiában oly híres tebrisi *csilaut* (rizsétel) kóstolám meg, egy adag *lule-kebábbal* (nádpecsenye), vagyis vékony vesszőre felszúrt, zsírban kisütött vágott hússal, de ezeket az eledeleket igen nehezeknek találván, már másodnapon saját kezemmel fogék hozzá a magammal hozott főzőeszköz használatához, s bár a szakácművészet első próbái nem sikerültek is valami nagyon szerencsésen, mégis a tulajdon magam által készített ételek ízletesebbek s egészségesebbek valának. Sokkal nyomasztóbb volt rám nézve az esti órák magányossága, perzsa szomszédaim nyájassága azonban ezen is segített, s az ország szokásainak és nyelvének ismerete csakhamar mindenütt barátokat szerzett.

Tebriszben két hetet töltöttem, először azért, hogy a megtett út kiállott fáradsalmait egészen kipihenjem, másodsor pedig azért, hogy Perzsia ezen második fővárosában huzamosabb tartózkodásom folytán mind az azerbajdzsáni tájszólás sajátosságait, mind a síita felekezet legszembetűnőbb specialitásait, amennyire csak lehetséges, megismerjem, s hogy e tekintetben igen sok újat és érdekeset tapasztaltam, az könnyen érthető. Huzamosabb évekig szakadatlanul szunnita körökben élvén, mindenekelett az itt talált vallási viszonyok különbözőése vont a magára figyelmemet.

A síiták az iszlám protestánsai, így hallottam s olvastam gyakran, s iparuk és szellemi fensőbbségük híre csakugyan ilyest sejtetett is velem, de mily nagy volt bámulásom, midőn már a legelső napon minden lépten-nyomon sokkal vadabb fanatizmust, sokkal kirívóbb álszenteskedést találtam itt, mint Törökországban. A korán eltérő magyarázata s az a körülmény, hogy Perzsia iszlámja sokkal elválasztottabb maradt minden nyugati elem befolyásától, mint a törökországi: ezekben keresendő annak oka, hogy a síita felekezet sokkal inkább fenntartotta a kegyesség magamagának ellentmondó számos fogalmát, s így itt minden színlelt szenteskedés mellett sokkal kevesebb benső vallásosság létezik, mint az iszlám akármely egyéb követőinél.

Nagyon meglepett mindenekelett a perzsák azon tartózkodása, mellyel az európaiakat kerülik, s az a törvény, hogy ha az ő ruháik csúcsa az európaiakét érinti véletlenül, már ezáltal is *nedzsiszszé* (tisztátalanná) lesznek, s haladéktalanul fürdőbe kell menniök, nekik, kikben a többi között, mindjárt másnap, e következő vonásokat tapasztaltam. A karavánszeráj közepén itt is, mint mindenütt, vízmedence áll, eredetileg kegyes mosdások céljából, s íme, míg az egyik a kút egyik sarkánál szennyest mosta ki, a másik félig cserzett bőreit áztatta, a harmadik egy csecsemőt mosdatott teste különböző részein, a másik oldalon emberek álltak, kik nagy áhítattal fogtak hozzá vallásos mosdásukhoz ugyanezen vízben, sőt egy szomjazó leguggolt az egyik sarokban, s a zöldes setét nedvet nagy ihletettséggel szürcsölé két marokra. Meg nem állhatám, hogy hatalmas pihát ne kiáltsak feléje; de a perzsa oda fordult hozzám, tudatlannak nevezett, s kérdé, vajon nem tudom-e, hogy a *seriat* (szent törvény) szerint a 120 iccénél többet tartalmazó víz vak, azaz olyan, mely nem lehet szennyessé és tisztátalanná. S ezek az emberek azon véleményen vannak, hogy még a legeslegtisztább európainak illeteése is nagymértékben beszennyezi őket!

S ha fanatizmusról szólok, hogyne említeném azt a csodálatra méltó dervist, ki véletlenül éppen akkor utazott itt keresztül, az egész bazárt nagy bámulatra ragadta, s mint eredeti tünemény, nekem is örökké feledhetetlen marad. Ez az ember, teljesen meg lévén győződve Alinak az első kalifaságra tartott jogos igényéről, már, amint hallám, harminc esztendővel azelőtt azt a fogadást tette, hogy beszédszerveit egész életén át mi egyébire sem használja, mint az „Ali, Ali” névnek kiejtésére, miáltal a több mint ezer évvel azelőtt elhalt kalifa legbuzgóbb párthíve gyanánt fogja magát megbizonyítani. Odahaza, nős lévén, nejéhez, gyermekeihez, barátaihoz, rokonaihoz semmi egyéb szót nem intézett, csak ezt: „Ali, Ali”; ha ételre, italra vagy bármi másra volt szüksége, megint csak: „Ali, Ali”; ha a bazáron valamit venni vagy kéregetni akart, megint csak: „Ali, Ali”; ha valaki bántalmazá vagy megjutalmazá, ismét csak az „Ali, Ali” név hangzott ajkairól.

Buzgóságában az utóbbi időkben annyira ment, hogy lóháton ülve eszeveszetteként egész nap az utcákon rohant fel s alá, a levegőbe magasan botot dobált fel, s vadul kiáltozó: „Ali, Ali!” Hogy ezt az embert félszent gyanánt tisztelték, könnyen elgondolhatja mindenki. Egy városba érkező, a legelőkelőbb s leggazdagabb ember istállójába ment, s kétszeres „Ali, Ali” kiáltására gyönyörű, fölnyergelt lovat kapott ajándékba, rögtön felpattant rá, s rohant utcáról utcára, vadul üvöltve szokott mondását: „Ali, Ali!” Öltöne vagy egészen fehér, vagy zöld vala, s még botja is ezen színek szerint változott. S mintha még most is látnám, hogyan állt meg az Emír karavánszeráj kapuja előtt, s a rettenetes bazári sürgés-forgásba villogó szemekkel, olyan erővel belekiáltott, hogy fején és nyakán erei megdagadtak: „Ali, Ali!” Leírhatatlan csodálkozással ültem egykor valami öt percig e különös férfiúval szemközt. Hallgatott ugyan, de a harminc évi megszokás olyanokká alakítá ajkait, hogy még némaságában is „Ali, Ali” nevét vélte az ember szájában kihangzani.

Csak akkor, miután néhány napot töltöttem Tebriszben, lőn világossá előttem, milyen igazi keleti elem között élek, s hogy a távoli Sztambul, a keleti világ ezen tarkára festett függőnye, a keletnek csupán hamisított s félig meddig európaivá tett képét mutatja. A kelet, minden meglepetéseivel, tetszett ugyan az első pillanatra, de csakhamar visszakívántam a nyugati életet, s igen nagy volt az örömöm, midőn a karavánszerájban, Würth és Hanhardt urak személyében, derék svájci németeket s művelt európaiakat találtam. Erővel azt akarták, tegyem át szállásomat hozzájuk, de ezt megköszöntem, s csak asztaluk szíves felajánlását vettem gyakrabban igénybe. Általuk megismerkedtem egyéb, itt lakó európaiakkal is, s kimondhatatlanul jólesett, ha a nyugati civilizációról nyugati nyelven folytatott hosszas társalgás után, valami perzsa társaságban, ismét efendivé alakulhattam át. Ez az átmenet egyik társaságból a másikba, már Sztambulban is igen kedves volt előttem, de kivált itt különösen sok élvezet nyújtott.

A perzsa világ csodálta ugyan azt a benső viszonyt, melyben az európaiakhoz állok, de tudták, hogy a szunniták, mint akikhez tartozónak vélték engem is, nem olyan nagyon szigorúak a más hitűekkel való érintkezést illetőleg, legalább senki sem tett ezért soha szemrehányást. Míg európai barátaim némely helyi viszonyt és erkölcsöt az ő felfogásuk szerint közlöttek velem, ezeket azután a bennszülöttek világánál is megtekintém, s ha az olvasó kétszínű szerepemet talán hibának mondja is, be kell vallanom, hogy e gáncsot szívesen elviselem azon élvezetért, melyet az

itteni szokások és életrevaló helyes belátás nyújtott, tapasztalataim azon tömegéért, melyet a keleti népek felől a Boszporusztól egész Szamarkandig szereztem magamnak.

E nagy perzsa kereskedővárosban eltöltött első napjaim igen gyorsan s kellemesen folytak, s társaságom majd európaiak, majd ázsiaiak között váltakozván, elegendő szórakozást nyújtott. Ehhez még két más körülmény is járult, nevezetesen az első, hogy éppen ittlétem alkalmával rendkívüli ünnepélyek tartattak, s a második, hogy azokban én is részt vehettem. Az újonnan kinevezett Veli Ahd (trónörökös) első ünnepélyes bevezettetése teljes mértékben feltárta előttem a perzsa etikettet és fényűzést. Muzaffar-ed-din mirza, a király kilencéves fia, ki az itteni szokás szerint kora ifjúságától kezdve trónörökösnek választván, e gazdag tartományok kormányzójaként szerepelt, éppen e napokban vala nyilvánosan feldíszítendő a khalattal, a királyi díszöltözettel. Az egész város talpon volt. Az ünnepélyek több napig tartottak, s igazán felettébb kíváncsi voltam, midőn a legelső napon a nagy tömegtől környezett Ala konak (fejedelmi lak, magas palota) kapuin át a benső udvarokba hatoltam, ahol az ünnepélyes szertartásnak véghez kellett mennie. Milyen tarka vegyülék, mennyi szenny és mennyi gazdagság, milyen büszkeség és milyen nyomor tárul itt fel az ember szeme előtt.

A bejárással szemközt álló fedett teremben ott ültek a nagyok, a herceg, a papok s a hercegi háztartás főtisztjei. Valamennyinek az arcán kimondhatatlan komolyság ült, redős öltönyökbe burkolt testük magatartása, kezük fontos mozdulata, fejük büszke hajtogatása, mindez azt mutatta, hogy keleten nem egyedül az oszmánlik azok, akik ünnepet tudnak ülni. Az udvarban körös-körül két sor szerbáz (katona) volt felállítva, szomorúságos alakok, s európai egyenruhában, perzsaprémessé s süveggel. Mintha csak vasvillával hányták volna rájuk a ruhát, de a legnevetségesebbek nyakravalóik voltak; egyik elöl, a másik féloldalt, a harmadik éppen hátul kötötte meg - s hát még a gombok, kegyelmes istenség! Az egyik alul feledett ki hármat, a másik felül. Nem lehet valami komikusabb, mint a perzsa katonák európai egyenruhában! S hát még ha tisztelegnek! A vezényszó egyszerre hangzott fel, hanem a fegyver még valami félóra múlva is mindig csörgött, mert ha az utolsó sor egyik-másik legénye éppen barátságos beszélgetésbe van merülve, midőn a „tisztelegj!” szó felhangzik: van benne annyi lelkiismeretesség, hogy a parancsolatnak - ha mindjárt egy óránegyed után is - engedelmessé válik. A kert egy egész oldalát cukorsüvegek, különféle perzsa cukorkasütemények s édességek tölték el, melyeket óriás khondzsákra (fatálakra) szokás felállítani, s melyeknek Perzsiában semmiféle ünnepélynél nem szabad hiányozniok.

Középen emelkedett a trón, melyen a kilencéves, gyenge, halvány tekintetű herceg komoly, mély fontosságú arccal helyet foglalt, míg gazdag kísérete köréje sereglett. Mikor leült, hatalmas ágyúörgés hangzott fel, a katonazenekar háromszoros tust fúj, s ekkor megjelent a királyi követ a díszöltönnyel, hogy ezt, új méltósága jeléül, nyilvánosan a hercegre terítse. A ráterítés aktusa után a Sir-ükhorsid gyémánt-rendjel feltűzése következék, azután pedig gazdag szőnyegek közül a királynak vászonra festett arcképét leplezték le. Ekkor felállt az egész társaság, a herceg tiszteletteljesen megcsókolta, s miután az újra befedetett, ő is újlag helyet foglalt. Erre megint ágyúörgés, megint kábító zeneharsogás következett. Azután magas rangú főpap lépett elő, ki Isten áldását könyörgé alá, erre

felolvastatott a királyi parancs fennhangon, azután pedig egy költő jelent meg, ki a trónnal szemközt állván, az újonnan kinevezettnek dicsőítésére egy kaszidét (dicséneket) olvasott fel.

A szavalás modora egészen új volt előttem, s még jobban meglepett, mint magának a költeménynek bombasztikus tartalma. Az ifjú herceget majd gyengéd rózsához, majd tündöklő naphoz hasonlítja, majd drága gyöngyhöz, melyet a királyi családból halásztak ki, s most Irán koronájának legdrágább ékességévé vált, azután megint hatalmas hősnek nevezé, ki egyetlen kardcsapással seregeket semmisít meg, kinek tekintete előtt hegyek remegnek, kinek haragja lángjától folyók száradnak ki, egyszóval, használt olyan metaforákat, hogy a szegény kis gyermek, ha mindezeket megérti vala, bizonyára remegett volna saját maga előtt.

Miután az új trónörökös a terem aljában egybegyülekezett nagyokhoz lépett, a kolosszális fatalak édességei pazar bőkezűséggel osztattak szét a jelenlevő vendégek között. A szeremester ezenkívül még mindenkinek különös köszönetet mondott szíves megjelenéséért; s azzal az ünnepélynek vége lett.

A fentebb említett ünnepélyek másodika Cerutti, olasz követ fogadtatása volt, ki huszonöt tagból álló küldöttség élén erre utazott Teheránba. Az olaszok, kik Perziával kereskedelmi szerződésre akartak lépni, Konstantinápolyt jóval az én távozásom előtt hagyták el, de ők a Potin és Tifliszen át vezető utat választották, minthogy e gavallérok egynémelyike szívesebben halálra rázatta magát valami orosz droski által, semhogy kiállja a nyeregben való utazás fáradalma. S ha érkezésük híre az itteni kormányzót, illetőleg annak helytartóját, Szerdár Aziz Khánt s úgyszintén valamennyi perzsa hivatalnokot örömmel gerjesztett, minthogy egészen neki adhatták magukat szenvedélyes tündöklési vágyuknak, az új királyság képviselőinek megjelenése az itteni európai kis gyarmatot még nagyobb örömmel tölté el. Hogy az elfogadásnál jelen lehessenek, én is az utóbbiakhoz csatlakoztam.

Forró júniusi nap kora reggelén valami két óra járásnyira lovaglánk eléjük a városon kívül, s mikor oda érkeztünk, az egész küldöttség éppen átöltözéssel foglalkozék. A perzsák előtt teljes díszben akartak megjelenni, nem kevés időbe telt, míg huszonöt európai, kik részint a diplomáciához, részint a katona-, kereskedő- s tudós-osztályhoz tartozának, díszöltözékével elkészült. A nap magasan állt már, s a forróság valóban szenvedhetetlen volt, midőn ezen urak gazdagon felékesített egyenruhájukban, mellükön csupa rendjelekkel, tollas sisakokkal és pompás kardokkal a város kapuin át bevonultak. Nekem, a távoli Ázsiában, különösen tetszett az európai élet szemlélete; a perzsa nézők közé vegyültem, hogy ítéletüket kihallgassam, s éppenséggel nem csodálkoztam fölöttem, hogy az egész ünnepélyes menet csak gúnyos megjegyzéseket idézett elő a perzsáknál. Amit mi pompásnak nevezünk, azt a keleti nevetségességnek tartja, s viszont.

Az ő szemükben a mi kurta, testhez álló felöltönyeink a legesztétikátlanabbak; az ő fogalmuk szerint mindaz, ami terjedelmes, redődús, sokat mutató, éppoly szép, mint amily nyomorúságos hatású mindaz, ami vékony s igénytelen. Az ő prűdériájuk s álszemérmük szabta elveik szerint a test bizonyos részeit el kell rejtteni és fedezni, s pedig az európaiaknál éppen ezek mutatkoznak a leghatározottabb körvonalakban, s így a keletinél csak visszatetszést szülhetnek. A lovon ülőnek erőszakolt, katonás tartása sem tetszik nekik, s ebben én is egy véleményen vagyok velük, mert a mellét

merően kifeszítő európai lovag valóságos karikatúra az oly sok kellemmel s lovát mégis oly büszkén megülő keletinek ellenében.

Egyébiránt az újonnan megérkezett európaiaknak, az elfogadás napján, valósággal pokoli utat kellett tenniök. Hogy a nép kíváncsisága kielégíttessék, majdnem két óra hosszat hurcolták őket összevissza a városon, míg lakhelyükhöz juthattak. De még itt sem volt nyugodalmuk, mert az üdvözlők s az ajándékokat hozó, de még kövérebb ajándékokat váró szolgák csoportja három egész napig szünetlenül gyötörték őket. Úgy hiszem, nem csalódom, ha kétkedem, hogy e heves vérű olaszok közül, kik egyébiránt nem idegenek a pompázástól, csak egy is örömmel csatlakozzék valaha, Perzsiában, a nyári hónapokban tartandó díszmenetekhez. Minthogy ezen ünnepélyek között az örökös látogatásnak, viszontlátogatásnak, kirándulásoknak, estélyeknek nem volt se végük, se hosszuk, lassankint az a vágy lopózott szívembe, jó volna utamat Teherán felé folytatni.

Tebrisz igen érdekelheti azt, ki Irán kereskedelmi állapotait tanulmányozza, mert bár a nyugati határokon fekszik, a jezdi, sirázi, iszfaháni, közép-ázsiai, khoraszáni, iraki s úgyszintén bagdadi és kirmansahi utak itt folynak egybe valamennyien.

Azon kereskedők, kiknek nem áll módjukban a nyugati portékákat Konstantinápolyból hozatni, Tebriszt tekintik a nyugati közlekedés rakhelyéül, mint ahonnan Erivánon, Tifliszen vagy Erzerumon át az út a Fekete-tengerhez vezet. Mai nap még, a régi szokásokhoz híven, minden félelmesség, minden nehézség és a török fennhatóság minden hanyagsága dacára, sokkal nagyobb a közlekedés a török területen, semmint az oroszon át. Ez azonban alig fog sokáig tartani. Oroszország, mely a Fekete- s a Kaspi-tenger között tervezett vasútja által Perzsiát közelebb akarja hozni Európához, régi vetélytársán veszedelmes csapást ejt ezáltal. Mint általában mindenütt, úgy keleten is a kereskedelmi út képezi a leghatalmasabb életeret, s míg a Boszporusz-parti álmos efendik a szép jövőképeit csak a felgomolygó csibukfüstben akarják felfedezni, addig az északi kolossz vaskarja történelmileg nevezetes fáradhatatlansággal munkálkodik minden irányban déli szomszédjának előbb-utóbb bizonyára bekövetkező romlásán.

Minthogy Perzsia bensejében a Tebriszhez vezető utak karavánok s kisebb utazó társaságok szakadatlan láncolatától hemzsegek, az itteni szokás szerint egészen magánosan akartam folytatni utamat a főváros felé, csupán az egy csarvadár kíséretében, ahogy itt a paripák és teherhordó barmok bérbeadóit nevezik. Igen szerény árért még sokkal szerényebb paripát bérlettem tehát, melyre poggyászosztól felrakodtam, s búcsút vevén a barátságos európai gyarmattól, június 25-én, néhány órával napfölkelte után eltávoztam Tebriszből. Az a két hét, melyet itt töltöttem, egyrészt mélyebben bevezetett a keleti világba, de másrészt a nyugatiakkal való gyakori érintkezés által újra feleleveníté bennem az európai élet emlékeit. Ennek következtében meglehetősen nehéz volt az elválás, azonban a szilárd elhatározottság eszméje csakhamar feledtette a közbejött epizódokat, s midőn a csarvadár társaságában, ki hasonlóképpen megterhelt barmon ült, meglehetősen élénk úton tovább vonultam, az európai világ ezen előőrsei, már másodnapon, jóformán végképp, eltűntek a feledékenységek ködhomályában. Tebriszre nézve kielégítém kíváncsiságomat, s képzelődésem most a főváros távoli képével kezdett játszózni.

A főváros, az udvar székhelye, a nevezetes ország nagyjainak, gazdagainak és tudósainak gyűlpontja, dacára a bizonyos csalódásnak, mégis mindig bírt valami különös varázssal rám nézve, s habár a jobban és jobban előrehaladó évszak mindig kiállhatatlanabb melege, az egyhangú táj s az a szegény mód, mellyel utamat folytattam, nem is nyújtottak valami különös élvezetet, mégis az újság varázsa s az utazás és tovább menés örökké friss élvezete testileg s lelkileg megerősítettek, s a szokatlan életmódot oly kellemessé tették előttem, minő sohasem volt annakelőtte. Sőt mi több, örültem mindazon lehetőségeknek, melyek a nagyon igénytelen eszközökkel ellátott utazót érhetik; örültem nekik, mert mindjárt utam elején azt tapasztaltam, hogy a keleten való utazásban, ha az ember e tájak életét és erkölcsait akarja tanulmányozni, semmi sem lehet előnyösebb, mint e szűken levő eszközök, semmi sem óvhat biztosabban bármely veszedelemtől, mint a kis táská és a szegényes öltözet.

A mi európai turistáink, követségi titkáraink és attachéink, kik visszatértük után élményeik előadásával vagy fényes szalonokban, vagy irodalmilag is fellépnek, hihetőleg nevetni fognak ezen állításomon, de ám hozzák fel ellenemben a macska és hús meséjét, én viszont azt mondhatom róluk, hogy az ő nézeteik és felfogásuk, melyeket a keleti népek szokásairól és életéről közlenek, engem még inkább nevetésre gerjesztenek. Keleten, hol még a legzsengőbb gyermekkorban is minden csak színlelésen alapul, hol minden igazságot, mint unalmast, ízetlent s hasznot nem hajtót, mellőzni szokás, hiába fegyverzi fel az ember a legélesebb belátás üvegével szemét, a csalódást aligha fogja elkerülni. Ha látni s tanulni akarunk, a nép közt s a néppel együtt kell élnünk, jóban, rosszban hozzá kell alkalmazkodnunk és simulnunk, mert a keleti csak a jelentéktelen és figyelemre nem méltó előtt fog az ő igazi világosságában mutatkozni.

Ötödik fejezet

Teherán felé és a perzsa főváros leírása

Emlékezni fog rá, aki július közepén Perzsiában járt, mint örült, midőn a Tebrizből Teheránba vezető utat már háta mögött érezte. Az egész út 15 vagy, ahogy vesszük, 13 karavánállomás; de borzasztóan elfárad az ember, amint egy megterhelt öszvéren ülve, az áldásos nap sugaraiban kénytelen e nyomorult, pusztá vidéken, mely egész Perzsiát jellemzi, lassan végig baktatni. Keserű csalódás, ha Perzsiát előbb Szádiból, Khákániból vagy Háfizből tanulmányoztuk, de még sokkal keserűbb, ha jó ideig a Goethe-féle *Westöstlicher Divan*, az Hugo Victor féle *Orientalés* vagy Moore Tamás felséges képeiből szőtt ábrándvilágban ringattuk magunkat!

Dzsilodárunknak (karavánvezető) csak Teherántól két állomásnyira jutott eszébe, hogy nappal helyett éjjel utazzunk; de ennek is megvan a rossz oldala, mert Perzsia hús éjei nagyon elálmosítják az embert, az állatok lassú léptetése mintha bölcsőringás volna, s jól meg kell az embernek fogóznia, sőt gyakran tanácsos magát leköttenie, hogy Morpheust követve egyszerre az éles kövekre ne hulljon. A keleti, már beleszokva az örökös kínba, édesen alszik a nyeregben, lovon úgy, mint tevén, öszvéren vagy számaron, s mindig mosolyra indított, ha egy hosszú köntösű perzsát egy rövid számar hátán végignyújtózva láttam. Lábai a földet látszanak érinteni, s fejét a jámbor állatnak nyakára hajtva, egész nyugalomban átaluszik több állomást. Akkor még a szükség, „a mesterségek szülője” nem tanított meg eléggé, s míg útitársaim legnagyobb része csendesen alva léptetett mellettem, volt időm a Kervánkus és Pervin (Fiastyúk) útját tanulmányozni; és türelmetlenül tekintettem mindig azon vidék felé, merre a Szuhejlnék és Szitare Szubhnek (Hajnalcsillag) elő kellett tűnnie: ez a reggel érkezését jelentené, ekkor állomást érünk és kínomnak vége lesz.

Nem csoda tehát, ha 1862. július 13-án mint egy félig megfőtt hal közeledtem Perzsia fővárosához. Mintegy két angol mérföldnyi távolságra megállapodtunk, hogy állatainkat egy pataknál megittassuk. Ezáltal társaim fölébredtek, és még szemüket dörzsölve mutatták nekem a tőlünk északkeletre fekvő Teheránt. Körültekintve, kékes füstöt láttam azon a vidéken, mely hosszú oszlopokban szállt fel, s koronkint egy-egy világító kupola tűnt szemembe. Csak később, midőn e fátyol lassankint eloszlott, részesülhettem abban az élvezetben, hogy a Dár ül Khalifét, a hatalom székét, mint a perzsák nevezik, egész meztelen nyomorúságában láthassam magam előtt.

A Derváze Non keresztül tartottam bevonulásomat, s bizonyára nem egyhamar fogom feledni, mennyi fáradságomba került utat törnöm magamnak a szamarak, tevék és öszvérek tömegén át, melyek szalmával, árpával, perzsa s európai árukötegekkel megrakva, a kapu bejáratánál borzasztó rendetlenségben tolongtak. Lábaikat a nyeregben magam alá kapva, s a többihez hasonlóan „khaberdár! khaberdár!”-t (vigyázz!) kiáltva, sikerült végre a városba hatolnom. Nem kevesebb bajjal törtem keresztül a bazáron, s valóban örültem, midőn végre minden zúzás, ütés vagy szűrés nélkül a török követség palotájához értem.

Hajdar efendit, a porta akkori követét a perzsa udvarnál, ki már ily minőségben Pétervárott és Párizsban is működött, még Konstantinápolyból ismertem; mindazonáltal hoztam magammal néhány ajánlólevelet legjobb barátaimtól, s a törökök több ízben tapasztalt vendégszeretetében bízva, meg voltam a jó fogadtatásról győződve. A török követségi palotába tehát oly érzettel léptem, mint leendő lakóhelyembe.

Minthogy az urak már Dzsizerben - nyolc angol mérföldnyire Teherántól - voltak *jajlak*jaikon (nyaraló), csak ruhát váltottam, s az álmatlan éjeket kipótolandó, néhány óráig pihentem; aztán a kirándulásra bérbe vett öszvérré ültem, s két óra múlva az efendik közt voltam, kik pompás selyemsátor alatt rám nézve még pompásabb ebéd elköltésével voltak elfoglalva. A követ, úgy, mint a titkárok, a legbarátságosabban fogadtak; gyorsan helyet csináltak számomra az asztalnál, s néhány perc múlva már javában folyt a beszélgetés Sztambulról és természeti szépségeiről, a szultánról és kormányáról. Oly jólesik az embernek, ha Teheránban eszébe jut a Boszporusz, s nem csoda, hogy társalgás közben összehasonlítások történtek a török és perzsa élet között. Az első benyomásoknak engedve, a költőileg híres Irán borzasztó sivatagnak, Törökország földi paradicsomnak látszik.

Hogy nekem, ki az egész keletet eddigelé csak Sztambulból s a törökországi életből ismertem, itt, a perzsa civilizáció fő székhelyén sok minden feltűnt, ezt a hazai olvasó könnyen elgondolhatja. A törökök és perzsák közti különbségről alkalmilag már szólottunk utunk leírásában, most a városi élet egymástól való eltérését akarjuk ecsetelni, mert valamint keleten, sőt gyakran nyugaton is, a nép urának szokásait tulajdonítja el, mint ezt az arab példabeszéd oly helyesen illusztrálja: „Ennász alá díni mulúkihim” (a nép fejedelme hitét vallja), éppúgy a főváros élete is az egész ország életmódjának hű képét adja. A házi, magán életen akarjuk kezdeni.

Ennél mindenekelőtt a tisztaság kérdése fog meglepni bennünket, mely az első- és másodrangú török házaknál majdnem mindenütt feltalálható, azonban itt teljességgel hiányzik. Az oszmánli igen nagy gondot fordít mind benső háztartására, mind benső ruhaneműire s házi eszközeire, melyekhez fehéreneműje és ágyiruhája tartozik. Itt éppen az ellenkező esetet találjuk. S ámbár a perzsa egészen bútortalan termeit gazdag szőnyeggel borítja be, s bár falait dús ékítményekkel látja el, mindazáltal a konyha, az éléstár s az enderun (ahogy itt a háremet nevezik) gyakran a legnagyobb hanyagságot mutatják, úgyszintén ruhái is. Azoknak, kik dzsübbéikre (öltöny) sokszor 50-100 aranyat fordítanak, alig van változtatásra két-három ingük, s a férgék, melyek Törökországban még a középosztálynál is undor tárgyai, Perzsiában még a legmagasabb körökben is feltalálhatók.

Az előkelő sztambulinak toalettje is sokkal keresettebb és jobban felszerelt, mint a perzsáé. Amazok szappan nélkül s hófehér törülközők nélkül, melyek gyártásában Törökország még Angliát is fölülmúlja, az életet képzelni sem tudják, míg ez utóbbiaknál a szappan, mint fölösleges fényűzési cikk, igen ritkán fordul elő, s nem egy magas műveltségű kánt láttam, ki szolgájának zsebkendőjébe törülközők, melyben, mellesleg mondva, másnapra eledelül szolgáló húsadag is szokott lenni. Így a fürdő is sokkal jobb tisztítószer Konstantinápolyban s általában Törökországban, mint Perzsiában. A Boszporusz-parti hamamok, fehér márványfalazatukkal, tiszta vizükkel, hófehér fürdőruháikkal, bárkit is kielégíthetnek;

de itt, Perzsiában, ezen helyiségekben kiállhatatlan szag uralkodik, s ahelyett, hogy a törökök mintájára a perzsák is úgy öntetnék magukra a vizet, egy négyszögletes kis medencébe állanak, sokszor húszan is egyszerre, s olyan szorosán egymás mellé, hogy, mint egy török barátom egyszer megjegyzé, „egy bolha sem tudna közöttük elugrani”; s bárha magam is többször meg akartam próbálni a perzsa fürdőt, mindig olyan undor fogott el, hogy sohasem tudtam szándékomat létesíteni.

Ami azonban a perzsa úriembert, minden fénye és pompás öltözéke dacára, egészen undokká teszi, ez a henna-festés, ami a lausonia inermis nevű növényből készült, vízben felolvasztott sárga porral történik. Képzeljük csak el azt az embert, ki szép fekete szakállát téglaveresre festi, de úgy, hogy még arca is ilyen, egész a szeméig, s bekeni kezét és körmeit is, hogy gavallérosabb legyen. Ezen divatnak van még egy másik rossz oldala is, s ez az, hogy a festék befedi a szennyet, s az olyan úr vagy asszonyság, aki magát így kifestette, a mosdást több napig is nélkülözheti.

Így Törökországban az ételek s azoknak élvezése módja is sokkal ízletesebb, mint Perzsiában. Az evés ízlés dolga, s hogy Iránban cukorral és fahéjjal főtt húst esznek, s más egyéb vajmi bizarr eledeleket, ez magában véve még éppen nem róható fel hibául, de az asztalnál széltiben hiányzanak itt a török házak hófehér *havlii* (asztalkendő), s ha ez utóbbiakban kés és villa mind ez ideig valami idegenszerű még, Perzsiában a kanalat is feleslegesnek tartják. Az a finom modor, mellyel a háziúr a főtt tyúkot ujjai között szétszaggatja, s ahogy a kellem egy bizonyos nemével odatesz egy darabot vendége asztalára, az az udvariasság, mellyel a szorbet-csészét körüljárattják, melybe már legalábbis egy tucat férfi mártotta csúful befestett bajszát, ez még azt is visszatetszéssel tölti el, ki csak a törökös asztali illemszabályokhoz van szokva, s ne vélje túlzásnak a nyájas olvasó, ha azt mondom, hogy még a harmadrangú efendi is sokkal tisztább minden tekintetben, mint a magát finom szokások dolgában páratlannak tartó perzsa herceg vagy fejedelem.

A perzsa szokások finomsága, mint e könyv olvasója számtalanszor tapasztalhatja, csupán a külső taglejtésekben, beszédben és társalgási modorban található, s ebben a perzsák csakugyan fölülmúlnak minden keletit, sőt, azt merném állítani, még talán a nyugatiakat is, s a főváros ezen tökéletességnek valóságos netovábbja. A viszonzott látogatások, levelezések és társalgások illeméről köteteket lehetne összeírni, egyik túl akar tenni a másikon, s a gyengédség és udvariasság kifejezései annál nevetségesebbek, minél jobban ismerjük a perzsa magánélet rendkívül mosdatlan voltát.

Így kellem és tisztaság dolgában a perzsa főváros úrhölgyei szintén sokkal alantabb állanak, mint a konstantinápolyiak. Igaz, ezek is, amazok is burkolva jelennek meg a nyilvános helyeken, de mégis egészen más az a benyomás, melyet a török nő gyakorol az emberre, félig fátyolozott arcával, suhogó selyembugyogójával, redős *feredzséjével* (köpeny), csinos sárga papucskáival, mint a perzsa nőnek egészen zsákszerű kék öltönnye, egész mellig érő, hosszú harisnyája s vászon elővetővel borított orcája. Ami házi öltözékét illeti, az előkelő török nőt sokszor megbámulták már európai festőink azokon a képeken, melyek a hárem bensejét ábrázolják. A perzsa nők pongyolája kevésbé ismeretes Európában, de bizonyára senki sem fogja valami nagyon festőinek találni a perzsa hölgyet, ki otthon mezítláb jár fel-alá kurta s gyakran mégis húsz rőf szövetből készült szoknyájában,

mely a csípőn alul fityeg, s mellét fedő rövid ingecskéjében, melynek a hasat szabadon kell hagynia. Ezt az illetlen öltözetet ifjú s vén egyaránt viseli, s ki még meg nem szokta, lehetetlen, hogy meg ne botránkozzék rajta.

Az utcai élet is sokkal kirívóbb ellentétben mutatja fel az egymással mereven szembenálló pompát és szegénységet, mint a Boszporusz partjain. Emitt még a nagyvezír is legfőljebb hat ember kíséretében megy a portára, más magas rangú tiszteknek is rendesen csak két szolgájuk és egy *csibukcsijuk* van, s akárhányszor lehet látni, hogy a miniszterek gyalog mennek hivatalukba; Teheránban mindez egészen másképp van. Míg egyik-másik zugutcában egypár félmeztelen dervis vagy koldus ténfereg, a másik utcasarkon egyszerre csak egy-egy kán törtet elő lóháton roppant kísérettel. Hosszú botokkal fegyverzett szolgák vonulnak körötte két sorban, néha 40-60 is egyszerre, kiknek közepette maga a kán, gazdagon díszített paripáján, fontos arccal, fejét és szakállát kellemteljesen mozgatva. Kísérői lármás fellépte, szemtelen magukviselete mindazok irányában, akik velük szemben jönnek, azt hitetné el az emberrel, hogy uruk legalábbis miniszter. Pedig korántsem! Sokszor semmi egyéb, mint valami fülig eladósodott kán, ki a fővárosban hónapok hosszat kunyorál hivatalt, s még csak kísérői sem tartoznak házatartásához, hanem a megnyerendő hivatal reményében egy csoport éhenkórász csatlakozik hozzá, kik pompáját pusztá rizikóra emelendők, nyilvános megjelenésénél előtte s körötte mennek. Csupa szemfényvesztés, csupa csúszás-mászás.

Éppen olyan mértékben volt rám nézve meglepő az a teljes lojalitás-hiány, melyet a perzsáknál tapasztaltam; náluk, kik fejedelmükkel szemben oly túlzott tiszteletet tanúsítanak, hogy egy udvaronc egykor, kit a sah magához intett, rögtön befogta szemeit, s így kiáltott fel: „Ó, uram, kímélj meg engemet, nem léphetek közelebb hozzád, fenséges pompád sugártengere vaksággal veri meg szememet!” Tudvalevő dolog, hogy az egyes tartományokban a sah parancsolatait annál kevésbé szokás teljesíteni, kérelmeire vagy fenyegetéseire annál kevésbé hajlani, minél távolabb esik az a tartomány a fővárostól, mint a tulajdonképpeni hatalom központjától, sőt, hogy többet mondjunk, a fejedelem legközelebbi környezete, legmegbízhatóbb szolgálói vagy hivatalnokai is, kiket ő tett gazdagokká - félük talán urukat, de nem ragaszkodnak hozzá szeretettel. Házi körükben a legundokabb híreket hordják ajkukon az uralkodó magánéletéről, nejei tiltott viszonyairól s általában minden cselekedetéről, legyen az helyes vagy helytelen. Ezen hírek szétszóródnak aztán a nép között, a népköltők satírákká dolgozzák fel, s hogy az uralkodó meg nem becsülése már valóban tetőfokra hágott, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy mikor nyilvános helyen megjelen, kénytelen a tömeget szolgálói töméntelen csoportjának „berin, berin” (félre, félre) kiáltásaival szétoszlattatni, hogy királyi szemeit a közönyösség szégyenétől megkímélje.

A török fővárosban ez egészen másképpen van. Itt még a hivatalából rég elbocsátott hivatalnok is bizonyos tisztelettel szokta kiejteni az efendimiz (urunk) kifejezést. A szultán személyéről (Zát-i sáhánie) mind Sztambulban, mind minden egyéb török tartományban a legnagyobb tisztelettel beszélnek, s a császári hárem viszonyairól, melyek néha, mint például Abdul Medzsid idejében, igen sok kívánni valót hagytak, legfőljebb a titok zárt pecsétje alatt szokás egyet-mást fülbe súgni. Igaz, hogy az ottomán dinasztia uralkodói is sokszor a legfeketébb hálátlansággal viszonzták szolgálók hűségét, de a lojalitás érzelme egyik fő jellemvonása a

töröknek, az oszmánlinak úgy, mint az özbeknek, s az uralkodó kénye amott sohasem szerezhethet magának annyi ellenséget, mint Perzsiában.

Noha a perzsák az élet örömeit inkább kedvelik, mint a törökök, noha itt a háremélet kötelékei sokkal lazábbak, mint ott, mégis mind Teheránban, mind általában Irán minden nagyobb városában teljesen nélkülözni kellett a nyilvános vidulás és mulatozás azon szép képét, mely a nyugati utazót oly kellemesen lepi meg Törökországban. Azon sétányok (szejr jeri), minőkkel Kjatkháne, Kandilli, Csamlidzsa, Fener és Modaburnu ékeskedik, hol a mindkét nemű török elegáns világ csendes harmóniában legföljebb jelek által társalog egymással, azok a kis csalogók a Boszporusz partjain, melyek alatt a török vagy török nő, csibukja felgyűrűző kék füstgomolya mellett, a tenger még kékebb hullámain órák hosszat legelteti szeméit az édes kegyben, a meglepődöttségnek e merengő, de mégis derült hangulata, mindez sehol, sehol sincs Perzsiában.

Itt abból áll a nyilvános szórakozás, hogy az emberek csoportosan kilovagolnak a szent sah, Abdul Ázim sírjához. Világiasak akarnának lenni, s vallásos szemfényvesztést gyakorolnak. Az odavezető széles úton nem egy ifjú mirzát láthatni, ki arra lovagló szépét vászonredőinek csokráról felismervén, egypár bókot mond neki; még a szentélyben is szokás udvarolni; az út mentén imitt-amott egy csésze teát is iszik az ember frissítőül, természetesen nyeregben, de mindez messze elmarad a török mulatság vonzó képének mögötte.

Így a házi mulatságok képe is sokkal erkölcsösebb Konstantinápolyban, semmint a perzsákkal. Az efendi-osztály, melynek tagjai, kevés kivétellel, egy-egy pohárka *rakit* (pálinkát) szoktak élvezni estenden, kisebb-nagyobb csoportokban néha iddogálásra is egybegyűl. Soká, igen soká kell a kis pohárkáknak körben járniok, hogy a társaság a hagyományos bon tonról megfeledkezzen, s a mámorban túl boldogok még akkor is csak annyiban térnek el a józan állapottól, hogy az ülés, felkelés stb. illemszabályait kevesebb figyelemre méltatják, a halk beszéd helyett fesztelenebbül kezdenek társalogni, vagy a sarokban elvonult zenészek művészetétől elragadva, némelyik élénken veri a taktust térdein, a másik pedig - ez azonban nagy ritkaság - a dallamot is éneкли.

Az ilyes ivás Törökországban rendesen vacsora előtt szokott történni, s valóban alig láttam egyet is, akit azután az asztalnál való megjelenésben az ittasság megakadályozott volna. A perzsa fővárosban az effajta mulatság sokkal zajosabban szokott végbemenni, s nemcsak az illem határait lépi át, hanem valóban orgiának is nevezhető; az ilyen tobzódásnál ritkán hiányzanak a táncosnők, kiknek művészete - mint alább majd elmondjuk - a legrikítóbb erkölcselenségen alapul. S e dorbézolásban nemcsak ifjak és vének vesznek részt együtt, hanem, ami Konstantinápolyban sohasem történik meg, itt nemegyszer még a nők is megjelennek. Ezen erkölcsi állapotok fölött annyival inkább csodálkozhatunk, mert hiszen a perzsák kora ifjúságuktól fogva az iszlám világ legelső moralistáinak olvasásával foglalkoznak, s minden cselekedetük a kiváló finomság színét akarja magán hordani.

Ha mármost a társadalmi élet különbségeinek ezen néhány halvány vonása után párhuzamot akarunk vonni a két főváros épített művei között, bizonyára nem lephet meg senkit sem, ha azt állítjuk, hogy Sztambul, a bizánci császárok e régi székhelye, méltán sértve érezheti magát, midőn mi a régi Rhágesz romjaira csak

újabb időkben ráépített, nyomorúságos Teheránnal akarjuk összehasonlítani. Rhágesznek - az ős hajdankorban, sőt még a középkorban is nevezetes régi városnak - valóban óriási volt mind terjedelme, mind pompás épületeinek száma, de mindezekből egypár romon kívül (s pedig ezek is már csak az arab korszakhoz tartoznak) semmi sem maradt fenn, s amije a mai Teheránnak van, az csak a Kadzsarok harcias turk dinasztiájának a műve, kiktől a szépművészetek kedvelése nagy bajjal tudott egypár fillért kicsalogatni.

A belvárosban álló királyi palota, melyen a szél kénye-kedve szerint átfütyörész, falainak minden arabeszkje és aranyozása dacára igen szomorú benyomást tesz a látogatóra, sőt még a perzsák által oly fennen magasztalt azon részek is, hová az Európából hozott művészeti és fényűzési cikkeket helyezték el összevissza, inkább valami díszáruraktárra emlékeztetnek, semmint királyi palotára. Hogy ez nemcsak Dolma Bagcséval nem hasonlítható egybe, mely tündéri fényben emelkedik a Boszporusz partján, s nemcsak Beglerbég Szerájjal nem, mely bár fából van is csak, de belülről gyönyörűen el van látva mindennel, sem általában a szultán legkisebb palotájával sem - sőt még azon jalikkal (nyaralókkal) sem versenyezhet, melyeket az előkelő török főméltóságok szoktak maguknak építtetni, ezt, úgy hiszem, mondani is fölösleges.

Ha a perzsa a Nizamieh, Nigarisztán vagy a Kaszr-i Kadzsar (Kadzsar kioszk) palotákat, mely utóbbi a várostól mintegy félórányira fekvő kisdud halmon áll, az ő szokott dicsekedésével leírja, az ember valóban azt hinné, hogy mindezek igazán keleti fényben úszó nyaralók, azonban korántsem! Az ember vajmi nagyon csalódik, az új perzsa építés szót sem érdemel, díszítései rikítóak, feltűnők ugyan, de nem szépek, a kertek vagy elhanyagoltak, vagy valamennyi a legkezdetlegesebb állapotban, a szökőkutak csak igen csekélyek, és mind régi szabásúak, egyszóval a királyi palotákat Perzsiában csak azért magasztalják oly nagyon, mert építésük reális értéküket rendkívül túlhaladó összegbe került, melynek - természetesen - fele a vállalkozók és magasabb hivatalnokok zsebébe vándorol.

Egyébiránt a szunnita főváros roppant fölényét maguk a perzsák is elismerik, s ezt legjobban a következő adoma bizonyíthatja: egy perzsa sah, kinek a Boszporusz-parti palotát nagyon magasztalták, előhívatta udvari főépítőmesterét, s megparancsolta neki, utazzék haladéktalanul Sztambulba, vegye szemügyre az ottani épületeket, s azután Iránba visszatérve, emeljen hasonlókat. Az építőmester elutazott. Vissza is tért, azután nemsokára megjelent a fejedelem előtt, s így szólott:

- Uram, trónod zsámolyára teszem le fejemet, mert lehetetlen parancsolatodat teljesítenem: a konstantinápolyi palota utánzása felülmúlja minden tehetségemet.

- S vajon miért? - dörgött haraggal a fejedelem.

- Uram - felelt amaz -, benső szépségeit még nem volna nehéz utánozni, de falai aljához naponkint két fejedelem dörzsöli homlokát hódolata jeléül, és ezt nem lehet utánozni!

A perzsa művész ugyanis a szeráj falainál zsongó Fekete- és Márvány-tenger habjait értette. Fejedelmeknek mondja azokat, melyek a szultánlak előtt hódolatukat mutatják be, s valóban, jóformán igaza is van, mert olyan tulajdonokat, minők Konstantinápoly körül egyesülnek, egyebütt a természet sehol sem tud felmutatni.

Éppen oly roppant nagy a különbség a két főváros éghajlata között is. Sztambulban is van hideg, mely a faházakban nagyon is érezhető, s van meleg is,

mely a nyári hónapokban némely városrészben, mint például Akszerájban, meglehetősen nyomasztóvá válik. De van emellett két hatalmas mérséklője is, télen a déli szél, s nyáron az északi, melyek az éghajlati kellemetlenségeket jóformán csökkentik. Teheránban a tél elég enyhe ugyan, de annál borzasztóbb a hőség, a nyári nap nyomasztó forrósága, s ámbár a házak el vannak látva szelelőkkel, a város belsejében nyaranta, forró időjárásakor még a pincék is kiállhatatlanok.

A Teheránba érkeztemre következett napon a több ott székelő európai követségnél mutattak be. Gobineau urat, a francia császár követét katlan alakú kertben, kis sátorban találtam, hol a hőség roppant nagy, úgyhogy szinte kedvem kerekedett fölkiáltani: úgy kell neki, mit keres a francia Perzsiában! Mr. Alison már kényelmesebben lakott a kormánya által Gulahekben vásárolt kertben; igen barátságos volt irántam, s nemegyszer volt alkalmam vendégszerető asztalánál azon kérdés fölött gondolkodni: mi az oka, hogy az angol követek az őket körülvevő pompa által mindenütt kitűnnek társaik közül? Az európai diplomáciai testületen kívül azon időben több francia s olasz tisztet is láttam Teheránban, s egy osztrák zsenitisztet, Gasteiger lovagot, kik nem megvetendő fizetéssel a perzsa sah szolgálatában álltak. Ezek az urak, úgy hallám, sokat akartak tenni, s a tehetségben nem is volt hiány, de Perzsia rendszer nélküli kormányzata és a perzsák aljas ármánykodásai igen kis körre szorították működésüket.

Ferrukh kán körutat tett volt Európában, hogy kabinetjeinkkel elhitesse, mennyire szívükön fekszik a perzsáknak, hogy az államcsoportozatba beléphessenek; és mindenütt kérte, segítsék őt, hogy arra a csodás hatású elixírré, melyet civilizációnak nevezünk, minél gyorsabban szert tehessen. Európai minisztereink elég jószívűek voltak Ferrukh kánnak, ki hosszú szakállat, hosszú köntöst és magas kalpagot visel, s teljesen komoly tekintetű, minden szavát elhinni.

Egész Európa azt hitte, Perzsia már európaisítani akarja magát; seregenként vándoroltak oda a katonatisztek, művészek és kézművesek, sőt a sah rendkívüli küldöttje visszakapta minden adott etikettvizitjét is, ami csak azért történt, mert Perzsia kormánynak tekintetett, s így az illő tiszteletet meg kellett neki adni. A kis Belgium nem csekély költséggel küldött követet Perzsiába, hogy ott kereskedelmi szerződéseket kössön, a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, s isten tudja, még mi minden szép dolgot vigyen véghez. A követ megjött, s alig hiszem, hogy az első jelentés, melyet minisztériumának tett, „veni, vidi, vici”-vel kezdődött volna; még kevésbé hiszem, hogy kedve volna másodszer is meglátogatni „la belle Perse”-t. Belgiumot Poroszország követte. A tudós diplomata, báró Minutoli, kire e küldetést bízták, nem is jött többé vissza. A tudományszomj déli Perzsiába vitte, és két napi járóföldre a mennyei Siráztól - amint a perzsák nevezik - a rossz lég áldozata lett. Most e városban nyugszik a Bág-i takht mögött, néhány száz lépésnyire Háfíztól és Száditól.

Néhány nappal utánam érkezett meg az új olasz királyság követsége. Húsznál több személyből állt, s egy diplomatiko-katonai és egy tudományos osztályra vala felosztva. Céljai mindig titok maradtak előttem; fogadtatásáról ugyan beszélhetnék holmit, de foglalkozzunk most inkább az előkészületekkel utazásunkhoz.

A török követségnél jóltevőim szíves előzékenysége oly helyzetbe hozott, mely egy leendő kolduló dervishez nem igen illett. De a kényelem valóban kellemetlen volt rám nézve, s tíz napi pihenés után Teheránban hajlandó lettem volna utamat

Mesheden és Heraton keresztül folytatni, ha oly akadályok, melyektől már előre féltem csakugyan be nem következnek. Az időben ugyanis, midőn Konstantinápolyból eljöttem, a napi sajtóból hírért vettem annak a háborúnak, melyet Doszt Mohammed kán veje és előbbi herati hűbérese, Szultán Ahmed kán ellen viselt, mert ez, elpártolva tőle, s perzsa sah szuverénitását ismerte el. Európai lapjaink, azt hittem, túlozzák a dolgot, s az egész esemény nem nagyon ijesztett meg; nem tekintettem akadálynak, s utamra indultam.

Itt Teheránban azonban, csak harminckét napi járóföldre a csatatérről, legnagyobb sajnálattal hallottam, hogy a háború miatt azokon a vidékeken a közlekedés meg van szakadva, s hogy mióta az ostrom megkezdődött, egyetlenegy karaván sem érkezett meg Heratból, vagy ment oda - annál kevésbé egyes utazó. Maguk a perzsák sem merték életüket s vagyonukat kockáztatni; és még több oka volt félni az európainak, kinek idegen vonásai azokban a vad ázsiai tartományokban bizonyosan feltűnnének, amint még békés időben is nagy feltűnést okoz megjelenése; most azonban kémnek tartván, az afgánok kétségtelenül megölnék.

A dolog világos volt, csakhamar beláttam, hogy ily körülmények közt utamat rögtön nem folytathatom; s egyszersmind azért, hogy ne éppen tél közepén érjek Bokharába, Közép-Ázsia sivatagjaiba, elhatároztam, hogy utamat a következő márciusra halasztom. Akkor a szép évszak még előttem lesz, s addig a politikai viszályok, melyek most Heratot, Közép-Ázsia e kapuját eltorlaszolják, talán szintén meg fognak szűnni.

Szeptember elején hajoltam meg ekképp a szükség parancsai előtt; s az olvasó képzelheti, mily kellemetlen lehetett öt-hat hónapot töltenem oly országban, mely csak másodrangú érdekléssel bírt rám nézve, s melyről már sokan és jól írtak. Nem, hogy Perzsiát tanulmányozzam, hanem hogy a jövőmre károssá válható nyugalmat elkerüljem, hagytam el, mint félig-meddig dervis, a vendégszerető törököket, Iszfahánon át Sirázba mentem, s így legalább volt alkalmam a régi iráni kultúra annyiszor leírt emlékeit láthatni.

Hatodik fejezet

Ismerkedés a tatár dervisekkel

Már 1863. évi január közepe táján ismét Teheránban voltam, török jótevőim vendégszerető körében. Most természetesen másképp állt a dolog a készülletekkel, másképp az elhatározással; meguntam a hiábavaló várakozást, s elszántam magamat, hogy kerüljön bár a legnagyobb áldozatokba, hozzáfogok tervem létesítéséhez. A követségnél régi szokás volt az évenként Bokharából, Khívából és Kokandból Perzsián keresztül nagy számmal a török birodalom felé utazó hadzsikat és derviseket valamivel segíteni, s ez valódi jótétemény e szegény szunnita koldusoknak Perzsiában, kiknek a síita perzsák soha egy fillért nem adnak.

A követségi palotának tehát hetenkint megvoltak a vendégei a távol Turkesztánból, s nekem mindig nagy örömmre szolgált, ha ily rongyos, vad tatárt szobámba hívhattam; az annyi érdekest beszélt hazájáról, s társalgása különös beccsel bírt filológiai tanulmányaimra nézve. Ezek az emberek roppantul bámultak irántuk tanúsított előzékenységemen, mert céljaimról, persze, nem is álmodtak, s a karavánszerájban, melyet átvonuláskor érinteni szoktak, csakhamar azon hír terjedt el, hogy Hajdar efendi, a szultán követe, nemes szívű ugyan, de Resid efendi (szerény csekélységemnek álneve) a dervisekkel testvérekként bánik, s titokban talán maga is az.

Ilyen hírben állván, nem volt okom csodálkozni, hogy az átutazó dervisek előbb jöttek hozzám, s csak aztán mentek a miniszterhez, mert ennél gyakran nem nyerhettek fogadtatást, s csak az én közbenjárásomra kaphatták meg a nekik járó adományt, vagy érhatték el egyéb vágyaikat. Így március 20-án négy hadzsi jött hozzám azon kéréssel, mutassam be őket a szultán követének, mert panaszt akarnak emelni a perzsák ellen, kik Mekkából visszatértükben Hamadánál megvették rajtuk a szunni-adót, melynek szedését a szultán már rég megtiltotta, s melyet maga a perzsa sah sem helyesel.[5] „Nem akarunk pénzt ő excellenciájától, mondták, csak azt akarjuk, hogy szunnita földjeink ezentúl ne fizessenek vámot, mikor a szent helyeket látogatni járnak.”

Ez önzetlen szavak egy keleti ember szájából feltűntek előttem, keményen szemük közé néztem vad vendégeimnek, és meg kell vallanom, hogy elvadultságuk és szegényes öltönyeik dacára valami nemességet láttam bennük, s első perctől fogva titkos vonzalmat éreztem irántuk. Jó ideig beszélgettem velük, hogy megtudhassak holmit társaikról, az útról, melyet távol hazájuktól Mekkáig megjártak, s az irányról, melyen most Teheránból kiérve haladni akarnak. Szószólójuk többnyire egy kínai Tatárországból (mely Kis-Bokharának is neveztetik) való hadzsi volt, ki rongyait új zöld dzsübbével (felső posztóruha) takarta be, fején óriási fehér turbánt viselt, s eleven tűzű szemeivel a többin gyakorolt felsőbbbségét minden pillanatban kitüntette. Bemutatván magát, mint az akszui (Akszu kínai Tatárországnak egy tartománya) vang (kínai kormányzó) imámját, ki már másodszor látogatta meg a szent sírt, s így kétszeres hadzsi lett, megismertetett egy másik, hozzá legközelebb ülő társával, s tudtomra adta, hogy a jelenlevők a huszonnégy lelket számláló kis hadzsi-karaván fejeinek tekintendők.

- Társaságunk - mondta a szóló - ifjakkból és öregekből, gazdagokból és szegényekből, jámbor emberekből és laikusokból áll, s mégis a legnagyobb egyetértésben élünk egymással, mert mindnyájan Kokandból és Kasgarból[6] valók vagyunk, és bokharaiak, ezen viperái az emberiségnek, nincsenek köztünk.

Közép-Ázsia özbek (tatár) törzseinek ellenséges indulata a tadzsikok (a perzsa őslakosság) iránt rég ismeretes volt már előttem; nem akartam tehát e tárgyról tovább kérdezősködni, s inkább azon tervet tudakoltam, mely szerint vissza való útjukat intézni szándékoznak.

- Innen hazánkba - magyarázták a tatárok - négy út vezet; az egyik Asztrahánon, Orenburgon s Bokharán keresztül; a másik Mesheden, Heraton és Bokharán; a harmadik Mesheden, Merven és Bokharán; a negyedik a turkomán sivatagon, Khíván és Bokharán át. Az első kettő nekünk nagyon drága; aztán most a herati háború is nagy akadály; a két utóbbi út nagyon veszélyes ugyan, de mégis ezek közül kell egyet választanunk, s erre nézve tőled is kérünk tanácsot.

Már egy óra óta beszélgettem velük, nyíltszívűségük megtetszett; s ámbár az idegen faj feltűnő vonásai, a szegényes ruha s a fáradságos utak temérdek nyomorai folytán ezen emberek egészen vad, szinte ijesztő külsővel bírtak, mégsem állhattam ellent azon gondolatnak: nem volna-e jó, ha e zarándokok társaságában tenném meg közép-ázsiai utamat? Ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkívül Resid efendi dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségnél, s nem a legjobb lábon állnak Bokharával, Közép-Ázsia ezen egyetlen városával, melytől magam is félttem, mert elődeim szerencsétlen sorsa félnem tőle megtanított. Nem haboztam azonban sokáig, és közöltem velük tervemet.

Tudtam, hogy okaimat meg fogják kérdezni, s az olvasó képzelheti, hogy e törzsökös keletieknek nem beszélhettem tudományos célokról; ők nevetségesnek találták volna, hogy egy efendit, azaz egy urat ily absztrakt cél annyi veszéllyel s fáradsággal dacolásra bírjon; sőt talán okot leltek volna benne a gyanúra. A keleti nem ismeri a tudományszomjat, s nem hiszi annak létezését; s miután a közép-ázsiai fanatikus muzulmánok nézeteivel nem akartam ily rideg ellentétbe kerülni, hazugsághoz kellett folyamodnom, mely társaimnak hízelegjen, és saját célomat elősegítse. Azt mondtam tehát nekik, hogy rég át vagyok hatva attól a csendes, bár forró vágytól, Turkesztánt (Közép-Ázsia), ezen még egyetlen székhelyét a meg nem hamisított iszlám erénynek, meglátni, s Khíva, Bokhara és Szamarkand szenteit meglátogatni. Ezen gondolat, folytattam tovább, hozott ide Rúmból (Törökország), már egy év óta várok Perzsiában, és hálát adok istennek, hogy ily útítársakat küld számomra, kikkel most már folytathatom utamat, és elérhetem kitűzött célomat.

Bevégezvén beszédemet, a jó tatárok meglepetten tekintettek egymásra, de csakhamar magukhoz tértek utazási szándékom feletti bámulatukból, s azt mondták, hogy most már biztosan tudják, amit azelőtt csak sejtettek, tudniillik, hogy dervis vagyok, s nagyon örülnek, ha méltóknak találok őket azon barátságra, hogy oly hosszú és veszélyes úton velük akarok menni. „Mindnyájan készek vagyunk nemcsak barátáiddá, hanem szolgálóiddá is lenni - mondá Hadzsi Bilál, fent említett szóvivőjük -, csak arra kell figyelmeztetnünk, hogy a turkesztáni utak nem oly biztosak, mint a perzsák és törökországiak. A mi utunkon gyakran heteken át nem találunk házat, kenyeret, sőt egy csöpp ivóvizet sem; s ehhez járul még az, hogy

félnünk kell, hogy agyonvernek, vagy elfognak és eladnak, vagy homokzivatatok temetnek el.

Gondold meg jól, efendi, amit tenni akarsz! Később meg találnád bánni, s mi nem akarnók, hogy minket okozz szerencsétlenségédért. Azonkívül ne feledd, hogy földijeink otthon tapasztalás és világismeret tekintetében sokkal hátrább állnak nálunknál, s minden vendégszeretet dacára a távolról jövő idegent folyton gyanús szemmel nézik. Aztán miképp fogsz visszautazni egyedül, nálunk nélkül?”

Könnyen felfogható, hogy e szavak nagyon hatottak rám, de szándékomat meg nem rendíthették. Eloszlattam barátimnak aggodalmait, beszéltem nekik régebben kiállott fáradozásokról, ellenszenvemről a földi kényelmek, s különösen ezen francia ruhák iránt, melyeket ex officio kellett viselnünk. „Ismerem e világ vendégfogadó-jellemét[7] - mondtam -, melyben létezésünknek csak néhány napjára veszünk szállást, s hamar kiköltözünk belőle, hogy másoknak helyet adjunk; és kacagom a mostani muzulmánokat, kik nemcsak a holnapról, hanem tíz évvel előre is akarnak gondoskodni. Igen barátim, vigyetek magatokkal, nekem el kell mennem a tévedésnek e fészkeiből, melyet már tökéletesen meguntam.”

Ez elég volt; ellenkezni úgysem akartak. A dervis-karaván fejei rögtön felfogadtak útitársnak, kölcsönösen megöleltük, megcsókoltuk egymást; persze, hogy nem csekély önlegyőzésre volt szükségem, mikor e minden képzelhető illatú ruhákkal és testekkel oly közel érintkezésbe kellett jönnöm. A dolog tehát már tisztában volt, csupán Hajdar efendit, jóltevőmet kellett még meglátogatnom, vele szándékomat közölnöm, és kérnem, hogy támogasson, és különösen, hogy ajánljon a hadzsiknak, kiket szándékom volt ugyanakkor bemutatni neki.

Tervem eleinte természetesen ellenzésre talált. Őrültnek mondtak, hogy oda akarok menni, ahonnan elődeim közül még egy sem tért vissza, s mi több oly emberek társaságában, kik képesek egy fillérért megölni. A legborzasztóbb képeket rajzolták lelkem elé, de belátván, hogy minden igyekezet, tervemtől eltántorítani, sikertelen, végre tanácsokat adtak, s iparkodtak, amennyire csak lehetett, segíteni rajtam. Hajdar efendi elfogadta a hadzsikat, rendbe hozta ügyeiket, elmondta nekik szándékomat éppen olyan módon, mint én nekik beszéltem, s avval a megjegyzéssel ajánlott vendégszeretetükbe, hogy viszontszívességet remélhetnek, mert aki rájuk bízta magát, efendi, a szultán titoknoka.

Nem voltam jelen a látogatáson, de hallottam, hogy hűséget ígértek. Az olvasó látni fogja, mily becsülettel tartották meg szavukat, miképp mentette meg a nemes török követ pártfogása életemet, melyet annyi veszély fenyegetett, s hogy mindig hadzsi társaim hűsége mentett ki rossz helyzetemből. Később hallottam, hogy Hajdar efendi társalgás közben, Bokharáról lévén szó, kifejezte rosszallását az emír[8] politikája fölött, s ez társaimat, kik hasonló nézeten voltak, nagyon megörvendeztette. Aztán a minden vagyon nélkülieket tudakolta közülük, s ezeknek mintegy 15 aranyat adott. Nagy segély volt ez oly embereknek, kik kenyéren és vizen kívül más kényelmet nem keresnek a világon.

Elindulásunk nyolcadnapra tűzetett ki. Ezalatt Hadzsi Bilál szorgalmasan ellátogatott hozzám; bemutatta földijeit Akszuból, Jarkendből és Kasgarból, kik jobban hasonlítottak borzasztóan eltorzított csavargókhöz, mint jámbor zarándokokhoz. Különös érdeklődéssel viseltetett azonban fogadott fia, Abdul Káder, egy huszonöt éves kamasz iránt, kit famulusomnak ajánlott. „Hű, de ügyetlen fickó - szólt

Hadzsi Bilál -, sokat tanulhat tőled, csak szolgáltsd vele magadat az úton, fog ő neked kenyeret sütni és teát főzni, nagyon jól ért hozzá.” Hadzsi Bilál tulajdonképpeni szándéka az volt, hogy Abdul Káder nekem ne csak kenyeret süssön, hanem segítsen enni is, mert még egy másik fogadott fia is volt vele az úton, s a gyaloglásban kiéhezett két legény teher volt neki. Megígértem, hogy elfogadom az ajánlatot, s ez nagyon megörvendeztette.

Őszintén szólva, Hadzsi Bilál gyakori látogatásai gyanút költhettek volna bennem, s könnyen arra a gondolatra jöhettem volna: ez az ember azt hiszi, hogy jó fogást tett rajtad, s azért iparkodik ennyire magával vinni, mert fél, hogy még el találnál állni szándékodtól. De nem, nem akartam, s nem is volt szabad gyanakodnom, s hogy határtalan bizalmamról meggyőzzem, megmutattam neki azt a kevés pénzt, melyet az útra magammal vittem, s kértem, mondja el pontosan, mily alakot s öltönyt, mily modort és szokásokat kell fölvennem, hogy társaimhoz lehetőleg hasonló legyek, s így a szüntelen feltűnést elkerülhessem. E kérés nagyon megtetszett neki, s könnyen képzelhető, hogy a tanítás kissé különös volt. Mindenekelőtt tanácsolta, borotváltassam le fejemet, mostani európai török ruháimat cseréljem fel bokharaiakkal, s ágyneműt, fehérruhát s minden efféle fényűzési cikket, amennyire lehet, ne vigyek magammal. Híven követtem tanácsit, s a felszerelés nem sokba kerülván, hamar megvoltam vele, és három nappal a kitűzött határidő előtt készen voltam a nagy utamra indulni.

Ezalatt egyszer elmentem a karavánszerájba, hol útitársaim voltak szállva, hogy a látogatást visszaadjam nekik. Két kis cellában laktak, az egyikben tizennégyen, a másikban tízen. Az első benyomást, melyet e nyomorral és szennyel telt lyukak tettek reám, sohasem fogom feledni. Kevés bírta közülük az utat a maga emberségéből megtenni, nagyobbrészt koldulásra szorultak. Oly foglalkozásban találtam őket, melynek leírásával nem akarok az olvasóban undort gerjeszteni, s melyre később én is rákényszerültem. A legszívélyesebben fogadtak, zöld teát készítettek számomra, csak pokoli kín közt bírtam egy nagy bokharai csészét ebből a cukortalan zöldsé vízből meginni, mire nagy kegyesen még eggyel megkínáltak, de már erre bocsánatot kértem. Itt volt alkalmam valamennyi útitársammal összeölelkezni; mindegyik testvérnek nézett s nevezett, s miután mindenikkel még külön kenyeret törtem, leültünk egy körbe, véglegesen elhatározni az irányt, amely felé menni fogunk.

Mint már fentebb említettem, két út közül kellett választanunk. Mindkettő veszélyes volt, mert azon a sivatagon kellett keresztülmennünk, melyen a turkománok tanyáznak, s a lényeges különbség csak a törzsek különféleségében volt, melyek annak egyik és másik részét lakták. Az egyik út, Mesheden, Merven és Bokharán keresztül, a legbiztosabb lett volna, de itt a tekke törzsön, a legvadabbján minden turkománoknak, kellett volna áthatolnunk, kik senkit sem kímélnek, s magát a prófétát is eladnák rabszolgául, ha kezükbe esnék.

A másik részen a jomut turkománok, becsületes és vendégszerető népek laknak, de itt egy negyven állomásnyi sivatag terül el, melyen egy csöpp ivóvizet sem találni. Néhány megjegyzés után a jomut törzs között s a nagy sivatagon, Khíván és Bokharán át vezető utat választottuk. „Jobb az elemek, mint az emberek gonoszságával megküzdeni”, vélték barátaim. „Isten kegyelmes, mi az ő útját járjuk, s bizonyára nem fog elhagyni.” A határozat megerősítéséül Hadzsi Bilál elmondá az

esküt: amíg beszélt, mindnyájan égnek tartottuk kezünket, s mikor elhallgatott, ki-ki szakállát fogta meg, és hangosan rámondta az áment. Felkeltünk ülőhelyünkről, s ők felszólítottak, holnapután korán reggel jöjjenek el, hogy elindulhassunk.

Hazatértem, s e két napon át a legnagyobb s a leghevesebb küzdelem folyt lelkemben. Még egy pillantást vettem a fenyegető veszélyekre s azon eredményekre, melyek utamból származhatnak. Keresni akartam okokat, melyek ily merész lépést igazolhatnának; de szinte mámorban voltam, gondolkozásra képtelen. Hiába figyelmeztettek útitársaimnak álarcos gázságára, hiába rémítettek Conolly, Stoddart és Moorcroft szerencsétlen sorsával, Bloqueville nemrég történt esetével, ki a turkománok kezébe került, s kit aztán tízezer aranyon kellett a rabszolgaságból kiváltani. Mindez véletlen volt előttem, s nem bírt elrettenteni. Csak egy aggodalmam volt: lesz-e elég testi erőm ellenállhatni az elemek viszontagságainak, az idegen tápláléknak, a folyton szabad ég alatt lélelni silány öltözetben, ágynemű nélkül; s miként fogok béna lábammal, mely oly könnyen elfáraszt, gyalogolni tudni? S csakis ebben áll mindaz, ami utamban merényletnek nevezhető.

Mi győzött a lelki harcban, felesleges említenem. Indulásom előtti este búcsút vettem barátaimtól a török követségnél. Utazásom titkát csak ketten tudták, s míg az európai gyarmat azt hitte, hogy Meshedbe megyek, elhagytam Teheránt, hogy Asztrabád és a Kaspi-tenger felé folytassam utamat.

Hetedik fejezet

Mazanderánon át a Kaspi-tenger partja felé

Március 28-án, jókor reggel megjelentem a karavánszerájban, a kitűzött gyűlőhelyen. Barátaim közül azok, kik a perzsa határig bírtak egy öszvért vagy szamarat bérleni, már felcsizmázva, felsarkantyúzva, készen álltak, a gyaloglók is vették már csarukjukat (ez igen célszerű lábbeli volna gyalogság számára), és szent datolyafa-botjaikkal kezükben, türelmetlenül látszottak várni a jelt az indulásra. Nagy bámulatomra láttam itt, hogy azon nyomorult ruha, melyet Teheránban viseltek, városi, tehát díszöltözetük volt. Ezt kímélendő mindenki úti ruháját vette föl, mely ezer meg ezer darab rongyból állt, derékon egy darab kötéllel átkötve. Tegnap koldusnak tartottam magamat új ruházatomban, de ma, társaim között, beillettem volna bíboros királynak. Végre Hadzsi Bilál felemelte kezét az indulási áldásra, s alig fogta meg mindenki szakállát, hogy rámondja az áment, a gyaloglók kirohantak a kapun, hogy minket, lovaglókat, illetőleg szamaraglókat megelőzzenek.

Útitervünk szerint Teheránból északkeletnek tartva, Szári felé kellett mennünk, hova nyolc állomás után reméltünk elérni. Nem állhattam meg, hogy még egyszer vissza ne forduljak. A nap még egy lándzsányi magasra volt, amint a keletiek mondják, és sugarai nemcsak Teheránt, hanem Abdul Ázim sah kupoláját is beragyogták. Teheránban ez időben már a természet is virágzik, s meg kell vallanom, hogy e város, mely a múlt évben, odaérkezésemkor, oly kellemetlen benyomást tett rám, most elragadó szépnek tetszett. E tekintettel istenhozzádot mondtam a szép európai civilizáció legszélső előőrsének, hogy oda menjek, ahol a vadság s barbárság szélsőségeit fogom találni. Mélyen meg voltam hatva, s hogy társaim észre ne vegyék megilletődésemet, gyorsan befordítottam öszvéremet a hegyszorosba, melynek falára már fel láttam írva e sötét jelmondatot: *Lasciate ogni speranza!*

Társaim ezalatt hangosan elkezdtek recitálni a koránt, és telkíneket (himnuszokat) énekeltek, mint valódi zarándokokhoz illik. Nekem elnézték, hogy nem vettem részt e foglalkozásban, mert tudták, hogy a rúmik (oszmánok) nincsenek oly szigorú vallásosan nevelve, mint Turkesztán lakó, de remélték, hogy társaságuk lassanként majd engem is fel fog lelkesíteni. Ezalatt lassan léptetve megyek utánuk, s bemutatom őket az olvasónak, mert igen sokáig fogunk velük utazni, s mert ők valóban a legbecsületesebb emberek voltak, akikkel e vidéken találkoztam. A karaván tagjai voltak: 1. Hadzsi Bilál Akszuból (kínai Tatárország), ugyane tartomány kínai muzulmán kormányzójának udvari imámja. Vele voltak fogadott fiai: 2. Hadzsi Isza, tizenhat éves fickó és 3. Hadzsi Abdul Káder, kit már említettem. A társaságot, úgyszólván Hadzsi Bilál védnöksége alatt, képezték továbbá 4. Hadzsi Juszuf, gazdag kínai-tatár paraszt, unokaöccsével, 5. Hadzsi Alival, egy tíz éves, pici kirgiz szemű fiúcskával. E kettőnek még nyolcvan arany útiköltsége volt, s azért gazdagoknak mondattak, ámbár e gazdagság nagy titokban tartatott. Ketten béreltek egy lovat, s míg az egyik a nyeregben ült, a másik mellette gyalogolt; 6. Hadzsi Ahmed, szegény molla, ki koldusbotra támaszkodva végezte zarándoklását. Ugyanilyen és hasonló körülmények között volt 7. Hadzsi Haszán, kinek apja

útközben meghalt, s ki most szegény árván tért haza; 8. Hadzsi Jakub, hivatásánál fogva koldus; ezt a mesterséget apjától örökölte; 9. idősb Hadzsi Kurbán, tulajdonképpen paraszt, ki köszörülő kerekével egyszer egész Ázsiát bevándorolta, Konstantinápolyig s Mekkáig, máskor Tibeten át Kalkuttába, ismét máskor a kirgiz sivatagokon keresztül Orenburgig s Taganrogig barangolt; 10. ifjabb Hadzsi Kurbán, ki szintén útközben vesztette el atyját, s ennek testvérei: 11. Hadzsi Szaid és 12. Hadzsi Abdurrahmán, tizennégy éves beteges gyermek, kinek lábai a hóban elfagytak, s ki az egész úton Szamarkandig borzasztóan szenvedett.

Mindezek Kokandba, Jarkendbe és Akszuba, tehát kínai Tatárország két szomszédos kerületébe valók voltak, és Hadzsi Bilál kíséretét képezték; 13. Hadzsi Sejkh Szultán Mahmud, Kasgarból, fiatal rajongó tatár, egy híres szentnek, Hazret-i Afaknak családjából, kinek sírja Kasgarban van. Sejkh Szultán Mahmud barátomnak apja költő volt, minden igyekezetének célja Mekka volt, s midőn sok évi szenvedés után végre a szent várost meglátta, meghalt benne. Fiát tehát kettős cél vezette volt ez útra: el akart zarándokolni a prófétának s apjának sírjához. Vele voltak 14. Hadzsi Hüszejn, rokona és 15. Hadzsi Ahmed, volt kínai katona a sívai ezredből, mely muzulmánokból áll.

A kokandi kánságból valók voltak 16. Hadzsi Szálih Khalife, ki az isán, azaz a sejkh címet iparkodott elnyerni, s így a félpapi rendhez tartozott: áldott jó ember, kire még visszatérünk. Őt kísérték: fia, 17. Hadzsi Abdul Báki s öccse, 18. Hadzsi Abdul Káder, aki medzszúb, vagyis az isten iránti szeretettől elragadott ember volt; ha kétezerszer egymás után Allah-t kiáltott, szája tajtékezni kezdett, s így a legboldogabb állapotba jutott. (Mi európaiak, ezt nyavalyatörésnek nevezzük, de lesz még szó róla.) 19. Hadzsi Kari Meszúd. Kari annyit jelent, mint Törökországban Háfiz, azaz oly ember, aki az egész koránt könyv nélkül tudja; 20. ennek fia, Hadzsi Gajaszeddin, 21. Hadzsi Mirza Ali és 22. Hadzsi Ahrárculi, kiknek még maradt valamijük útiköltségükből, s kik most közösen béreltek egy szamarat; 23. Hadzsi Nur Mohammed, kereskedő, ki már másodszor volt Mekkában, de mindig más helyett.

Így folytattuk utunkat az elburzi hegylánc mindig emelkedő magaslatain, eleinte csendes, mondhatnám, igen lassú karavánlépésben; először azért, minthogy sok gyalogos is jött velünk, másodszor azért, mert bérbe vett állataink oly nyomorúságos állapotban leledztek, hogy a gyorsabb haladás teljes lehetetlen volt. Az unalmas csigaléptekhez s minden erőlködésem dacára mégiscsak szorult kedélyemhez nemsokára éghajlati kellemetlenségek is járultak. Az ég beborult, s előbb csak permetezett, utóbb azonban szakadt az eső. Vékony, foszlányos koldusmezem csakhamar átázott, pedig a legelső állomás, Kemerd, még jó kétórányira feküdt tőlünk.

Azt mondtam: „Kemerd állomás” - de miből állott ez? Képzelden a nyájas olvasó egy puszta közepén álló, félig leomlott agyagviskót, melynek eső verte fala minduntalan beszakadással fenyegetett, s melynek bensejében, az átluggatott tetőről alácsepegő eső folytán, alig lehetett egy tenyérnyi száraz helyet találni. Már alkonyodott, midőn megérkeztünk. Mindenki rohanva sietett a düledékeny karavánszeráj szárazabb helye felé, s magam is a tolakodó tömeg közé vegyültem. Hadzsi Bilál barátom piláfot főzött, melyet - zsír híján - egy felolvasztott faggyúgyertyával ízesített meg, s elköltéséhez engem is meghívott. Egész udvariassággal megköszöntem, s ahelyett, hogy hozzáültem volna, a koldusok és

perzsa öszvérhajcsárok tömegébe vegyültem, összezsugorodtam, s míg künn a szél süvöltött, s a néma éjszakában csak az eső zuhogott, mintegy önkénytelenül a következő reflexió merült fel lelkemben.

Tegnap este, ugyanez órában, a követségi szállodában voltam, mégpedig búcsúestélyen, melyet a török követ adott barátaim körében. Hogy kalandos tervemet illetőleg megrémítsenek - amint mondták -, még egyszer európai eledelet adtak európai módon. A követségi szálloda csinos étterme fényesen ki volt világítva, felhordva a legjobb ételek, a legfinomabb borok, egyszóval, az európai kényelem emlékeinek jó nagy adagját akarták útravalóul adni. Volt nevetés, csipkedés, élc jövőmet illetőleg. Ott ültem a puha bársonyszéken, s felhevülve a nemes szőlőnedvtől, a képzelet ragyogó képet varázsolt elém különös vándorutamról. A szarkasztikus megjegyzések, a jó szándékú tanácsok minden hatás nélkül surrantak el fülem mellett, mert álmodozásaim túl boldoggá tettek. Íme, ez történt huszonnégy órával ezelőtt.

Milyen ellentétet képezett a tegnapihoz képest mostani helyzetem! Anélkül, hogy csak egy csepp étvágyat is éreztem volna, egyedüli óhajomásom az volt, bár kinyújtózkodhatnék kényelmesen, hogy az édes álom ölelő karjaiba vessem magamat. De még erre sem volt elegendő helyem. Rongyos, kellemetlen szagú s mindenféle rovarokban bővelkedő, szennyes útitársaim jobbra-balra hozzám dőltek, s hogy kínom pohara csordultig teljen, egy köszvény kínozza perzsa öszvérhajcsár is éppen az én közelemben foglalt helyet a földön. Ez nyögött, jajgatott, míg útitársaim hatalmasan hortyogtak. Átázott ruhámban annyira fáztam, hogy fogaim vacogtak. Ugye, hogy ez este nagy ellentétben állhatott a tegnappal? Az életmódnak ezen rögtöni, teljes átváltozása természetesen nagyon kellemetlen volt, azonban mégsem bántam meg. Hiszen önmagam voltam sorsom okozója, s amit magam szereztem magamnak, azt nyugodtan kellett elviselnem.

Első éjjel nem jött szememre álom, s hogy ennek folytán másnap egészen elgyengültem, mintegy félittasan ültem lóra, azt hihetőleg fölösleges is lesz említenem. Utunk mindig jobban emelkedett, a Demavend irányában, melynek lábánál kellett elhaladnunk. Az első tavaszi napok reggeli levegője igen érezhető volt e magaslaton, elannyira, hogy le kellett szállanom lovamról, s ülésemet egyik-másik fáradtabb gyalogosnak engedvén át, a karaván előtt jól magukbírva haladó szegényebb hadzsi társaim közé vegyültem.

Társaságuk a lehető legnagyobb élvezetet nyújtotta, s beszélgetéseik azon távoli tájak felől, hová én annyira óhajtoztam, oly kellemesek és érdekesek voltak reám nézve, hogy kalandom terhes és veszedelmes voltát csakhamar elfelejtettem. Időről időre társaságukba vegyülvén, egyszersmind barátságos viszonyunk is mind szorosabbra fűződött. Teheránban még mindig csak az efendit, a török követség védencét látták bennem, a csupa kényelemben élő urat, s így nem is mertek hozzám közelíteni. De az úton lassankint eltűnt a válaszfal, bizalmasakká lettünk, tréfálóztunk, s rövid, sőt - mondhatnám - hihetetlenül rövid idő alatt sikerült útitársaimnak legőszintébb rokonszenvét megnyernem.

A második estét már kényelmesebben töltöttük, Gilar faluhoz érkeztünk, s itt, a Száriból jövő kis karavánnal együtt, melyhez Teheránban csatlakoztunk, meglehetősen kielégítő ellátásban részesültünk. Kisebb csoportokra oszlottunk, s én - mint a nyájas olvasó már tudja - Hadzsi Bilálhoz és legközelebbi atyjafiaihoz

csatlakoztam. Velük együtt egy paraszt házában szobácskájában húzódtam meg, újra meghívtak vacsorájukhoz, s az éhség csakhamar feledtette velem mind az ételnek kellemetlen szagát, mind útitársaim piszkos öklét, kik velem együtt markoláztak a tálba. Úgy a lankadság is jól előkészített az álomra, dacára azon közel érintkezésnek, melybe ezen lompos, piszkos, de egyébiránt jó emberekkel jutnom kellett, s midőn másnap reggel megújult erővel keltem ismét útra, jövőm képének távolról sem volt már annyi árnyoldala, mint legelső indulásunkkor látszott.

Utunk Irán egyéb útjainál sokkal kevésbé látogatott, igen gyér népségű, halmos vidéken vezetett Firuzkuh felé, magas halmokon és szakadó hegyzuhatagokon át. Csak két óra járásnyira voltunk már a Demavendtől, de ez nem vala látható, ami nekem annyival inkább rosszul esett, minthogy hólepte ormát Teheránból gyakran nagy élvezettel szemléltem, s így közletről annál jobban szerettem volna látni. A Demavend, a legújabb mérések szerint, több mint 22 000 lábnyira emelkedik a tenger színe fölé: oly magasság, mely a pusztá szemmérték szerint majdnem hihetetlennek látszik. E hegyen eddigelé még csak igen kevés európai járt fenn, kik között újabb időben az olasz-perzsa misszió tudományos osztálya volt a legkitűnőbb. Ezen urak közül, ha nem csalódom, Filippi tanár volt a legelső, ki az oromra felért; oda igen nehéz feljutni, s az olaszok méltán nagy öröme gerjedhettek, midőn a büszke háromszínű zászlót fönne látták lebegni e roppant alkotványnak már az őskorban is oly nevezetes csúcsán.

A „Viva Italia” örömkialtás igen sajátoszerűen hangozhatott ezekben a völgyekben, hol Ó-Perzsia királya oly sokáig küzdött az alvilági szellemekkel, s hol - a monda szerint - Zohak, a vad zsarnok, a magas szirtfokhoz van bilincselve.

Aruban, harmadik állomásunkon, ismét más útitársosztály vendégszerető meghívását kellett elfogadnom. Ezek mindnyájan kokandiak voltak, kik húsból, rizsből, sárgarépából, babból s közbe habart lisztből álló sűrű levessel, kedvenc nemzeti eledelükkel szolgáltak. Hogy minden falatnál: „Mily pompás, mily felséges!” kiáltásokra kellett fakadnom, természetesnek fogja találni bizonnal mindenki; a jószívűség nyújtotta, s a tetszésnyilatkozat lehetett az egyedüli hálaaviszonzás. Teára megint más osztálytól nyertem meghívást. Mindnyájan versenyeztek, hogy társaságuk legújabb tagját a lehető legjobban ellássák. Mindent szíves örömmel fogadtam el, de nagyon óvakodtam minden olyastól, ami csak távolról is kitüntetésnek látszhatott volna; csupán a tökéletes egyenlőség teremthet tökéletes barátságot, s minthogy e tekintetben minden eddigi törekvésem meglehetősen sikeres volt, mindjárt a három első napon észrevettem, hogy igazi, hű és színlelés nélkül való barátságot sikerült nyernem.

Igen mulattattak a perzsa falusiak megjegyzései a tatár zarándokok között és közöttem való viszonyt illetőleg. Voltak közöttük éles látásúak, akik kitalálták, hogy én nemcsak hogy tatár, sőt még oszmánli sem vagyok, hanem testestől-lelkestől frengi, ki ezen emberek társaságában az európaiak előtt máskülönben elzárt Közép-Ázsiát akarom meglátogatni. Sokan észrevették, ismétlem, de szóval egy is alig nyilatkozott, mert a síita perzsák gyűlölete oly nagy a szunnita közép-ázsiaiak iránt, hogy az iráni teljes szívéből örvendezik, ha látja, hogy halálos ellenségei el vannak ámítva.

Másnap reggel a jelentékeny Firuzkuhba, negyedik állomásunkra kellett érkezünk. Igen korán kellett útra kelniünk, minthogy a távolság igen nagy, s az út még ezenfölül járatlan, vadon hegyvidéken vezet keresztül. A metsző hideg rémítően érezhető volt e magas régiókban. Minden pillanatban le kellett szállanom, hogy nyomorult gebémet a meredek hajlatokon átvezessem, vagy hogy a folyón való átkelésre más gyalogos útitársamnak átengedjem. Egy alkalommal azt is megkísérlettem, hogy egy tenyeres-talpas útitársamat magamhoz vettem a nyeregbe, de ez a teher igen nehéz volt lovamnak, megcsúszott, s mindkettőnk belevetett a nem ugyan mély, de annál hidegebb vízbe. Az önkéntelen fürdő után jó óra folyásig gyalogolnom kellett, hogy fölmelegedjem. Ma is csodálkozom rajta, hogy az úti viszontagságokhoz hozzá nem szokott testemnek még ez a szerencsétlenség sem vált kárára. Nappal éppoly meleg lett, mint aminő hideg volt éjjel.

Firuzkuhba, mely egy szép rommal ékeskedő hegy alján fekszik, késő délután érkezünk. Mind a táj, mind a hegység, bájos fekvésük folytán, különös varázssal hatottak rám, úgyszintén megleptek a házak is, melyek félig a perzsákéihoz, félig a mazanderániakéihoz hasonlítanak. A kis városkát széles és mély hegyi folyó hasítja keresztül három irányban; a város az útnak éppen a középpontját képezi Mazanderán, Khoraszán és Irán között. Sok karavánja van, s valamennyi meglehetősen népes. A karaván leginkább narancssal, dinnyével, cukornáddal s a Kaspi-partvidék egyéb terményével szokott megrakodva lenni, melyeket Sahrudba vagy Teheránba visznek, és onnan ismét gabonaneműeket szoktak visszahozni magukkal, amelyek e hegyvidéken majdnem teljesen hiányzanak.

Minthogy idáig tartó egész utunkon oly sokat hallottam beszélni az úgynevezett *bad-i Firuzkuh* szél dühöngéséről, mely az utasokra nézve különösen veszedelmes, meglehetősen aggodalom szállott meg, midőn annak zúgását másnap reggel, már a fent nevezett helység völgyében észrevettük. Itt az út egészen meredeken emelkedik, s minden egyes fölfelé lépéssel a szél is mindig erősebbé és erősebbé lett, s midőn a magaslatra értünk, az orkán csakugyan oly irtózatossá erővel dühöngött, hogy egyetlen utas sem maradhatott meg nyergében. Még a málhákat is leszórta, s igen nagy fáradságomba került, míg a magaslat kezdetétől azon karavánszerájhoz juthattunk, melyet az utasok menhelyül Abbasz sah építtetett. A hegyszakadékokban imitt-amott még hó volt látható, s elképzelhető, mily borzasztó lehet ezen szél a hózivatarok alkalmával; mondják is, hogy a rideg évszakban gyakran temet utasokat a hó alá.

Csak néhány lépést kellett tennünk a most említett oromról lefelé, s a szél azonnal megszűnt. Lég és táj egészen másnak látszott. Eleinte apró bokrocskák voltak észrevehetőek; ezek alantabb fákká erősödtek, s alig haladtunk lefelé mintegy félóra járásnyira, íme, máris a legdúsabb növényzet vett körül bennünket. Mily felséges, mily bájos tekintet ez az Iránban utazó szemek előtt, ki csupán a falvak közelében ültetett gyér fákhöz van szokva, s napok hosszat tartó utakon egyetlen fűszálat sem lát, melyet maga a természet hozott volna elő. Az út mindig keskenyebbé és keskenyebbé válik, míg végre egy nagy mélység partján vonul el, hol alant igen nagy, hatalmas hegyzuhatag omlik alá, messze hangzó zúgással, óriási sziklatömegek fölött, tajtékozva s imitt-amott meglehetősen magasságú vízeséseket képezve. Minden pillanat újabb meg újabb meglepetést nyújtott. A két oldalon terjedő erdőséget a leggyönyörűbb fehér és piros virágzat borította, s az

enyhe, tiszta levegőt ezer meg ezer különfajta növény és virág tette illatossá. S ha mindehhez a zöld lombok közül kimagasló, sajátságos alakú hegycsúcsokat vörös tetejű nyaralóknak képzeltem, Európa legszebb alpesi vidékén gondoltam magamat.

Még maguk, a természet szépségei iránt máskülönben közönyös útitársaim is egészen föllelkesültek, s az a reggeli, melyet a hegyes sziklacsúcon fekvő Divszefid romjai alatt költöttünk el, örökké felejthetetlen marad előttem. „Ez a sziklatelep - mondá perzsa kísérőim egyike - kedvenc tartózkodó helye volt annak a fehér óriásnak, kit Rusztem legyőzött, s a Kaspi-tenger partjaira űzött. Azon időben az egész paradicsomszerű Mazanderánt csupa alvilági szellemek lakták, s valóban szerencse, hogy voltak hősök, akik el tudták őket űzni, mert a mi mai perzsáink erre bizony nem volnának képesek.”

E magas, meredek szikla felső részén barlangnyílás látszik, melyről száz meg száz monda él a nép ajkán. Nem nagy távra attól, más üreg is található, melyet a rémítő óriás leánya szobájának mondanak. Az apa sok ezer évvel ezelőtt eltűnt ugyan, de a leány még most is ott lakik, sőt az év némely szakaszaiban meg is szokott jelenni, hófehér ruhájában, egész kíséretével együtt, s jaj annak az embernek, aki meglátja őket, mert bizonyára halál fia lesz.

Egy órai pihenés után tovább vonultunk. A vidéket, ámbár mindig regényesebbé válik, nem lehet éppen lakatlannak mondani. Tulajdonképpen falvak nincsenek ugyan, de az erdőknek egy-egy tisztásán egyes házcsoportok tűnnek fel, legföljebb félórányi távolságban egymástól. Az úton azonban, mely mindig a föntebb említett folyó partján vonul, körülbelül egy-egy órai köz után több karavánszerájra lehet akadni. A perzsák Mazanderánt is híresnek tartják az effajta épületek nagy sokaságáról, de ezek nem egyebek fából készült, hosszúdad színeknél, egyik szögletükben maga a tulajdonos is ott lakik, mindazon szegényes élelmiszerekkel együtt, melyeket el szokott adni az utasoknak.

Egy ilyenbe, melyet Szurkhabádnak neveztek, mi is betértünk estefelé, s elváltunk a perzsa társaktól. A tatárok rendkívül megörültek a kitűnő jó víz és fa nagy mennyiségének, melyet e helyen oly bő mértékben találtak, mint sehol egyebütt az előttük ismeretes Ázsiában. Míg előbb hatan-nyolcan is főztek egy és ugyanazon tűzhelyen, ma este mindenki külön tüzet gyújtott magának. Teaedényt teaedény után állítottak a tűzre, sőt, az elégett fának parázsát is felhasználták. Miután útitársaim jóllaktak volt, s magukat a lehető legjobban érezték, levetették ruhájukat, s egy-egy darabot ketten-ketten kifeszítve a tűz fölé tartottak, s míg a harmadik egy kis pálcikával gyengén porozgatta, a tűzben különös sistergés és sziszegés hangzott. Ez a legkönnyebb módja annak, hogy az ember ama bizonyos apró, kellemetlen állatkáktól megszabaduljon, s bár első tekintetre undorral töltött is el, mindazonáltal benső körülmények kényszerítették rá, hogy magam is hasonlóképpen cselekedjem.

Az álom, mely a szellős épületben pilláinkra száll, igen édes és kellemes volt, dacára a közeli folyó vad zajgásának, s dacára sakálok vonításának, melyek feltűnő nagy tömegekben járják körül az emberi lakhelyeket, s még nappal is tízes-húszas falkákban ügettek előttünk. A hideg lanyha tavaszi hőmérséknek engedett, s hogy én mit éreztem akkor, midőn éjjel fölébredve, a bűbajos vidéknek szeszélyes alakú hegyein, s beláthatatlan messzeségre terjedő erdein a kelő holdnak ezüst világánál szétteláttam, valóban nem vagyok képes leírni. Korán keltünk, s utunkat

szakadatlanul mindig szélesbülő s mélyebbé váló folyó partján folytattuk, mely, amint hallottam, Talarnak nevezetik.

Az út majd a jobb, majd a bal parton vonult, majd egészen a meder közelében, majd végtelen magasságban fölötte; s ha a tegnapi látott táj regényesnek mondható, úgy a mai valóban impozáns volt. Az ösvény csak ritkán oly széles, hogy ketten lovagolhassanak egymás mellett. A karaván hosszú, meg nem szakasztott láncot képezett, s egészen különösen éreztem magamat, midőn déltájban egy hegymagaslatra érve, sűrű, nedves felleg borított el bennünket, melynek folytán a csak néhány lépésnyi távolban alattunk álló társak előtt már láthatatlanokká lettünk. Úgy látszott, mintha valami könnyed, sűrű zápor omlott volna ránk; hallottuk társaink kiáltását, feleltünk is nekik, de egymást csak akkor láttuk meg ismét kölcsönösen, mikor a nap sugarai keresztültörték a felleg fátyolán. „Az égből voltunk” - mondá tréfásan egyik útitársam. „Az ilyen ég nem volna valami nagyon kívánatos - viszonzám én -, mert ha e homályos levegőben paripánk csak egyetlenegyszer kissé félrelépne, szépen lesétálnánk a legmagasabb helyről a legmélyebb örvénybe. Ez pedig bizonyára irtózatossá halál volna.”

A folyó két partját itt-ott hidak kötik össze, de ezek rendesen igen nyomorúságos karban tartatnak, jobbadán fából építve, s csak igen kevés van kőből. De szükség is van rájuk, mert a vadul alárohanó folyamhabjainak semmi hatalom sem volna képes ellent állani. E nap déltájban már néhány hegylakóval is találkoztunk. Különös emberfaj ez, olyan, minőt sehol másutt egész Iránban nem találtam, nemigen magas termetűek, nagyon vékony dongájúak, s halavány sápadt arcúak. Ábrázatukon semmi nyoma sincsen valósággal paradicsomi szülőföldjüknek, s midőn ezen beteges színükön csodálkoztam, azt nyertem válaszul, hogy „Mazanderán égálja éppoly veszélyes, mint amily elragadó szép”. Nem is csoda! Felületének legnagyobb részét erdőség borítja, a lég igen nedves, az eső nagyon gyakori, s hol évek óta telepítvények vannak, még ott is, éppen úgy lep fű-fa mindent, mintha csak tegnap vándoroltak volna oda. Így az egyetlen utat is, tehát a legjártabbat, fatörzsek és kinyúló óriási ágak néha úgy elsáncolják, hogy alig lehet rajtuk áthatolni.

Általában a fejszének itt igen sok volna a teendője, s ha a tüzelő- és épületfa roppant bőségét látva, eszébe jut az embernek, hogy Iránnak egyéb tájai mily szegények fa dolgában, még csak akkor foghatja fel igazán, milyen áldás egy országnak a jó közlekedés.

Az az állomás, mely most következett, igen kicsiny volt; a helyet, hova megérkeztünk, Zirabnak nevezik. Malom sok volt, de karavánszeráj csak egyetlenegy. Én lovagoltam előre, hogy a helyet elfoglaljam, s a perzsák igen udvariasan fogadtak, de alig jöttek nyomomban szunnita útitársaim, a síita vendéglős szabad folyást engedett fanatizmusának, és a szegény szunnitákat átok-záporral űzte vissza. Nekem kellett pártjukat fognom. A perzsa, ki még néhány pillanat előtt oly nyájas volt hozzám, meglehetősen durva lett irányomban is, s a kemény szavakat kemény ütések is követték, s csak miután a tatárok zarándok-botjaikkal, melyek Arábiából szent ereklyék gyanánt jönnek, elegendőképp megfélemlítették őt, csak akkor változott meg magaviseletében, s lett barátságosabbá. S midőn egy csésze teára is meghívtuk, még néhány történelmi adomát is elmondott szülőföldje hegyeiről a mi mulattatásunkra. Egy hegyoromra mutatott a többi között, hová Rusztem egyik

lábát megvetette, a másikat pedig egy kétórai távolságban fekvő másik sziklára, s így vagdalózott kardja hatalmas csapásaival, hogy a diveket Amul felé űzze.

Estefelé, mikor már étkezésünket elvégeztük, mindkét nemű utazókból álló csapat érkezett Mazanderánból, mind valamennyi térdig érő selyembugyogót viselt, s egyéb öltözetük is szürkés-pirosas selyemszövetből állott, mely a nap sugaraiban szivárványszínt játszott. Soknak csípejét széles öv borította, melyről egy vagy több zacskó csüggött alá. Ez az ő tarisznyájuk, mert Mazanderánban a kenyér valóságos ritkaság. Az itteni lakosság majdnem csupa rizsből él, melyből reggel egy-egy jó adagot megfőznek, ebbe a zacskóba beleteszik, s magukkal viszik élelmiszer gyanánt. Ők is rátámadtak pajzánul szunnita útitársaimra, s megint nekem kellett közbenjáróul fellépnem, s bár perzsa beszédem világosan megbizonyíthatta előttük, hogy én nem vagyok közép-ázsiai, mégis ízetlenkedéseik közepett az egyik olyan csapást mért reám botjával, hogy azonnal vérzeni kezdtem. Ez tűzbe hozta az én útitársaimat is, csoportosan védelmemre keltek, s ha le nem csillapíthatom őket, ki tudja, mi történik velünk. Egyébiránt azon szívesség, mellyel irántuk viseltettem, igen nagy hasznomra vált, látták, hogy bennem őszinte barátot nyertek, s égtek a vágytól, hogy előforduló alkalommal viszonzhassák jószágomat, s valóban meg is tették, mert én Közép-Ázsiában aránylag sokkal nagyobb veszedelemben forogtam, mint ők itt, s hogy ők gazdagon lefizették tartozásukat, egyedül ennek köszönhettem, hogy inkognitóm oly szerencsés véget ért.

E mindig bensőbbé vált barátság, kivált eleinte, sok kellemetlenséget is okozott nehéz szerepemben. Minél jobban elenyészett az efendi cím, annál inkább kellett koldussá és közép-ázsiaivá lennem. Nemegyszer történt, hogy a kommunizmus szabályaihoz híven, most ez, majd amaz öltötte fel ruhámat, vagy alvás közben takaródzott velük, sőt egy fiatal hadzsi néhány nap múlva tisztálkodó toalettje alkalmával ingét is odavetette hozzám, hogy szabadítsam meg azon hívatlan vendégektől, melyeknek pusztítására ő most nem ér rá, minthogy kenyérsütéshez kell látnia. Rá kellett állanom, de hogy mily érzelmekkel fogtam munkámhoz, ezt a nyájas olvasó elképzelheti, anélkül hogy hosszas magyarázatra volna szükségem. Nélkülözéseimről és nyomoromról csak azoknak lehet fogalmuk, akik maguk is huzamosabb időt töltöttek keleten. A nyugati Kisázsia bensejében minden lépten-nyomon szidja a keletit piszkosságáért. Perzsiában még jobban fölingerül; azonban mit fog a világ mondani, ha én azt állítom, hogy mind a törökök, mind a perzsák valóságos gavallér emberek a közép-ázsiaihoz képest!

A következő napon, bár az állomás igen rövid, mégis nagyon korán kellett útra kelnünk. Ez a szakasz egész Perzsiában híres rossz útvjáról, pedig ha valamely ösvényt még a perzsák is rossznak tartanak, képzelhető, hogy csakugyan milyen lehet! A szűk völgy itt mindig tágabbá vált, s estére a közel látszó mélységbe kellett jutnunk, mely őserdőktől fedve, egész a Kaspi-tenger partjáig terjed. Utunk jobbára völgynek ment, óriási sziklatömegek között, melyek a magasságból gördültek alá; a föld maga lágy és agyagos, s minthogy a nap csak alig képes itt-ott keresztülhatni sugaraival az erdők sűrű lombján, a sár majdnem örökösnek mondható. Ha azt állítom, hogy ezen utat minden lépten-nyomon mintegy három lábnyi széles árkok szakasztják meg, melyekből egyes hegyes sziklacsúcsok magaslanak ki, vagy óriási fatörzsek által van korlátozva, akkor még mindig szépítve szóltam róla. Nyeregben maradni teljes lehetetlenség, mert bár sokan azt állítják, hogy a paripa lába a legjobb

vezető, alig tettünk meg néhány lépést, s nem egy hasonlóképpen gondolkozó perzsát láttam a sárban egészen alámerülni. Nem volt tehát mit tennünk, mint a kimagasló sziklacsúcsokra ugrálni, vagy a sikamlós gyalogúton négykézláb mászni tovább: valóságos pokoli kín volt ez, s az olvasó a legkönnyebben szerezhethet magának fogalmat minderről, ha azt mondom, hogy egy ferszakh távolságot mintegy hat óra alatt voltunk csak képesek megtenni.

Midőn a síkságra érkeztünk, ember és állat úgy el voltak fáradva, hogy négy órai pihenést kellett tartanunk, s utunkat csupán délután folytathattuk. Itt az út két ágra oszlik. Balra Balfurus felé vezet, jobbra pedig Száriba; mi is ez utóbbira tértünk, s nem kevésbé voltam meglepve, midőn a mind sűrűbbé váló erdőségbe lépve, négyzetes, szabályosan vágott kövekkel kirakott, remek országútra léptünk, melynek mindkét oldala mellett árok vonul. Perzsiában a készített országút valóban a ritkaságok közé tartozik; s ez nem is a mostani kor munkája, hanem amint mondják, Abbasz sah építtette, hogy a Kaspi-tenger partján fekvő kedvenc mulatóhelyét, *Esrefet* annál könnyebben elérhesse. Egyébiránt e műnek megpillantása, a két oldalról környező erdőséggel együtt, képzelmemben Európába varázsolt át. Maga az erdőség oly sűrű s áthatolhatatlan volt, hogy ama mesék, melyeket egykor az eltévedtekről hallottam, valóságnak látszottak előttem. Hemzseg e táj madarak és állatok legtarkább vegyülékétől, és az indiai dzsungel után a lehető legvonzóbb hely volna európai sportembereink számára.

Útitársaim alig bírtak örömben hová lenni, mikor azt a roppant mennyiségű puszpángfát megpillantották, mely itt egészen gazdátlan nő, s melynek mind az ő hazájukban, mind általában egész Ázsiában igen nagy ára van. Puszpángfából készülnek ugyanis azok a félkerek fésűk, amilyent minden muzulmán szüntelen magánál kell hordania a korán egyik rendelete szerint, hogy a szakállnak előírt toalettjét ezzel végezze. Az ifjabbak nem állhattak ellent azon vágnak, hogy egypár hatalmas ágat le ne vágjanak, melyeket aztán majd a távol Kokandba magukkal vinnének, azonban csakhamar belátták szándékuk kivihetetlenségét, s még az este, az állomáson, valamennyit tűzre vetették.

Minthogy e reggeli órák nehéz vándorlása jóformán kimerített mindnyájunkat, az esti szürkület beálltával valamennyien hely után néztünk, ahol megpihenhetnénk. Le is telepedtünk volna a legelső kínálkozó helyen, de a velünk jött néhány perzsa figyelmeztetett bennünket, hogy ezen erdőségben, kivált ez évszakban, igen sok ragadozó állat van, melyek rabló vágyuktól ösztönözve, éjszakánként még az erősen épült hajlékokat is megtámadják, s így a szabad mezőn tanyázóra nézve még sokkal veszedelmesebbé válhatnak. Kivált a tigrisek voltak azok, melyek, bár nem vérengzők, mint a bengáliak, óvatosságra intettek bennünket. Minden fáradságunk dacára, tehát egész késő éjszakáig haladnunk kellett az erdőségben, míg néhány különálló házcsoporthoz jutottunk, melyeket Heftennek neveznek, s melyek közelében az erdőszélen megtelepedtünk.

Elhatároztuk, hogy egész éjen át a lehető legnagyobb tüzet fogjuk lobogtatni, s mellette felváltva virrasztani; mert a perzsák tudósítását éppenséggel nem tartottam pusztán megfélemlítés végett mondottnak. Már az egész tájat bevilágította éjjeli tűzünk lángja, s mégis a közel sűrűségéből szünni nem akaró recsegés és rőfögés hangzott felénk. Éhes vadkanfalka volt, mely zsákmányra tört, s csakis egy-egy fegyver elsütése által sikerült őket némileg sakkban tartanunk. A sakálok még oly

szemtelenek is voltak, hogy úgy körülszaglászta bennünket, mintha háziállatok volnának, s még a botütések sem használtak ellenük; s merüljön csak az ember valami mélyen a beszélgetésbe, s ne vigyázzon élelmiszerére vagy ruhájára, ezek bizonyára ott teremnek macskaügyességgel, és elragadják. Mindazonáltal egész éjen át semmi veszedelem nem ért bennünket, sőt ez éji táborozás, az óriási rengeteg közepette, igen kellemes emléket hagyott hátra nálam; egy penabadért (körülbelül fél frank) tíz fácánt vettem, nagyot, kövéret s kitűnő ízűt. Tatár útitársaim is bőségesen bevásárlottak ez árucikkből, mely itt oly roppant tömegben található, hogy az erdőség sűrűjében, hol a felrepülés lehetetlen, százat meg százat lehet bottal leverni, s még harmadnap is fácánpecsenye pótolta az itt különben nagyon drága kenyeret.

Míg úgy éjfél táján, mikor a virrasztás sora rám került, itt ültem a vígan pattogó tűz mellett, kínai tatár barátaimmal, itt, e regényes erdőségnek közepette, meg nem állhattam, hogy ezen még az éji ruhába öltözve is oly elragadó természet végigtekintésénél gondolatban a távol nyugat felé ne repüljek. Hadzsi Bilál barátomat is meghatotta a jelenet fensége, ő is odagondolt a kínai tatárságban fekvő háza tájára, közlékeny lett, nejről, gyermekeiről kezdett beszélni, pedig ezt a muzulmán igen ritkán teszi, s mélyen felsóhajtott, mikor legfiatalabb leányának nevét említették ajkai.

- Hihetőleg az a legkedvesebbik gyermeked - kérdezém.

- Az ám, efendi - viszonzá a tatár -, negyedik, kedvenc feleségem leánya, akit nem pénzért vettem, hanem aki tiszta ragaszkodásból jött hozzám, bár kétszer olyan idős vagyok, mint ő.

Elbeszélte aztán, hogy a leányok az egész világ kerekéségén az ő hazájában a legolcsóbbak.

- Törökországban, Perzsiában, sőt még Közép-Ázsiában is drága pénzen kell megvenni az embernek jegyesét, de minálunk hat tillán mindig lehet feleséget kapni. Nálunk az élet is olcsó, s minthogy te, amint mondtad, még nőtlen vagy, jöjj velem Akszuba, települj meg ott, és bizony boldog lehetsz.

Egy másik Namangán közelében fekvő birtokának szépségeit kezdte vázolni. Ő is meghívott. Mind valamennyi saját otthonáról beszélt, s én most éreztem talán legnehezebbnek, hogy inkognitóm szigorúan tiltja azon földnek nevét ajkaimra venni, ahol én születtem, s melyet a világkerekéségen a legfőbbnek és legszebbnek tartok. Így váltakozott beszéd beszéd után, míg végre a hajnal fénye tört keresztül az erdőség lombjain. Mikor egészen megvirradt, mi is nyergeltünk, hogy Heftenből Szári felé, Mazanderán fővárosa felé vonuljunk. Nagy szomorúságunkra itt vége szakadt a pompás országútnak, s amily jó volt ez eddig, éppoly kimondhatatlan rossz lett az, melyen ezentúl haladtunk. Majd holmi nyomorúságos töltéseken vonultunk végig, melyek beláthatatlan mocsarak közepett, vékony szalagocskák gyanánt kanyarognak, majd csak félig kiszáradt mocsarakon keltünk át, hol mind az ember, mind az állat csak lejtve, szökve juthat keresztül, s az a gondolat, hogy egyetlen hibás lépés kevésbé szilárd helyre az embert feneketlen sárba ejtheti, minden inkább volt, csak kellemes nem.

Két órai haladás után megint erdőségbe jutottunk; alig léptünk bele, máris erős citrom- és narancsillat ütötte meg szaglásunkat, s csakugyan sok helyütt e déligyümölcsöket termő egész kertekre akadtunk. A sárga gyümölcs gyönyörűen

vette ki magát a tündöklő zöld lomboszat között, s a fák oly dúsak valának, mint még semmi egyéb gyümölcsnél nem láttam eddigelé, s majdnem minden ágat egy-egy támasznak kellett tartania. Közel az ilyen kertekhez négy erős oszlopon álló négyszögletes házacska emelkedtek: az ültetvényesnek és tulajdonosnak háza, ki csakis jó magas létrán juthat otthonába. Midőn e különös építésmód okát kérdeztem, azt nyertem feleletül, hogy részint a föld nedvessége, részint a rovarok roppant száma teszi lehetetlenné a földön lakást; s csak egypár lábnyi magasságban legyen is az ember a föld fölött, az álom máris sokkal könnyebb, s a levegő sokkal egészségesebb. „Semmi sem tökéletes a világon - mondta társaságunknak egy kegyes zarándoka -, minden rózsának megvan a maga tövise, s ha e paradicsomszerű tájéknak sem rovarai, sem nedvessége nem volnának, ezek az eretnek sííták azt képzelnék, hogy ők már e földi életben elnyerték a paradicsomot.”

Egyébiránt itt is úgy találtam, hogy Mazanderán lakójának beteges külszíne igen nagy ellentétben áll szülőföldjének gazdag természetével. S ha azt kérdezem ezektől az emberektől: ha ugyan itt művelik is kertjeiket, de lakhelyeiket miért nem teszik át máshova - nagy csodálkozásomra mindenütt azt hallottam válaszul, hogy az erdő, ámbár egészségtelen, mindazonáltal jó erősség gyanánt szolgál az emberrabló turkománok ellen, kiktől e vidéken, a sík, szabad tájon, senki sem tudná magát megvédelmezni.

Ali-Abád falunál - falunál, mondom, bárha alig áll többől néhány háznál - megállapodtunk és reggeliztünk. Útitársaim nekimentek a narancsfáknak, s néhány fillérért szabad volt annyit enniök, amennyit csak bírtak; s mégis oly mohón fogtak hozzá, hogy az első darabokat héjastól nyelték le. Az ő hazájukban ennek a gyümölcsnek csupán a nevét ismerik, s az Ali-Abád-i reggelire bizonyára holtuk napjáig fognak emlékezni. Én ezenközben, mint rendesen szoktam, most is a perzsák közé vettem, s figyelemmel hallgattam a kormányzóról, a sahról vagy a turkománokról szóló beszélgetéseiket, s minthogy a többi között az is értésemre esett, hogy Sejk Taberszi, a bábik hírneves erődje - vagyis azon vallási rajongóké, kik egy időben az egész vidék rémei valának - ugyancsak e tájon áll, különös örömmel hallgattam néhány szemtanúnak ezen híres fanatikusok harcairól szóló előadását.[9]

Szári, mely a mocsaras vidék közepett emelkedik, már három órányi távolságban látható volt, mindazonáltal az út, melyet egész odáig tennünk kellett, nehézségei miatt éppoly feledhetetlen marad előttem, mint az előbbi mazanderáni.

Egy nappal előbb itt eső esett, s így az agyagos talaj majd egy lábnyira fel volt ázva, emellett az út szünet nélkül mélyedések vagy ásott csatorna partján vezetett, de mindig olyan földön, melynek tapadós agyagja lovak és gyalogosok lábához úgy odaragadt, hogy minden lépten-nyomon meg kellett állanunk patkót és sarut tisztítani. Kimondhatatlan gyötrelmem volt ez. A szegény állatok nemegyszer térdre rogytak a sikamlós ösvényen. Alig egy-kettő jutott közülünk szárazon Száriba, egyik is, másik is behöhögött egypárszor a sárba, s midőn így tetőtől talpig sárosan bevonultunk a városba, éppen nem csodálkoztam fölöttem, hogy a síita perzsák hangosan felkacagtak a sárral bemázolt kis szunnita karaván láttára, s derűtségük teljes mértékét éreztették velünk. Ez akkor nyilvánult meg legjobban, mikor a karavánszerájba bevonultunk. Egy csoport utcai gyerek kelt a nyomunkba, s minden kigondolható gúnyszavakkal és kiabálásokkal kísért egész a kapuig, melyen át

eltűntünk. Azonban, bár nyilvánosan kigúnyoltattunk, mégis észrevettem, hogy a bazárban néhány verescsíkos öltözetű s különös fejdíszű férfiú állt meg, s felemelt kézzel tiszteletteljesen tekintett ránk. Ezek esetlegesen éppen itt időző turkománok valának, kik a szent földről épp most érkező szunnita hitük sorsosaitól mindjárt első kézből fátihat (áldást) akartak nyerni.

Alig töltöttünk egy órát a karavánszerájban, midőn közülük többen személyesen megjelentek, s magunk számára élelmiszerekből, paripáink számára abrakból álló gazdag ajándékokat hoztak. Egyikök nekem is tisztelgett, s midőn láttam magam előtt a legelső turkománt, egész Perzsiának ezen ijesztő rémét, őszintén meg kell vallanom, hogy vendégemnek minden kegyes türelmessége dacára lehetetlen volt némi meglepetést és elfogultságot nem tapasztalnom önmagamon. Többi társaim példáját követve, áldást mondtam reá, amit néhány frankot érő adománnyal jutalmazott.

Csodálkozásomat Hadzsi Bilállal is közlém, ki örömtől csillogó szemekkel mondá: „Igen, efendi, nemsokára megszabadulunk, odajutunk nemsokára hitünk sorsosai, a turkománok földjére, s amennyi szégyen, becsmélés és megvetés ért bennünket a perzsák között, ott ugyanannyi tisztelet és kitüntetés vár reánk!” Nem csodálatra méltó-e, hogy a vigasztalás ezen szavai igen kellemes benyomást gyakoroltak rám? A rövid inkognitó e benső viszony által, mely engem barátaimhoz csatolt, magamat is tatárrá és szunnitává változtatott, s egészen megfélemezve a sivatag lakóinak oly sokszor hallott kegyetlenségéről és vadságáról, máris forró vágyat éreztem magamban, minél előbb turkománok és szunniták közé juthatni.

Száriban két napot töltöttünk. Útitársaim szamaraik eladásával voltak elfoglalva, minthogy a következő állomáson már hajóra kellett szállnunk, s így az állatok átszállítása igen sok bajjal járt volna. Ezen idő alatt én szerte jártam a városban, hogy a néhány európai utazó által már megemlített azon emlékeket megtekintsem, melyek állítólag még az iszlám előtti korszak maradványai. Nem találtam semmi egyebet, mint néhány jelentéktelen dombot s egyetlen kupolát, melyet Kumbes-i Kausznak hívnak, melynek azonban sem szépsége, sem régészeti nevezetessége nem is hasonlítható a göklen turkománok ugyanezen nevet viselő kupolájáéhoz. Hogy Szári már a régi világban is virágzó hely lehetett, ez a történelemből, kivált pedig Firdauszi Sáhnáméjából látható. Így például, Mazanderán lakosai Kejkáuszt sokáig fogva itt tartották, míg vitéz tábornoka, Rusztem őt utóbb megszabadította. Így az ország nagyjait Efrasziab szintén Száriba hozatta, sőt még ez a középkor elején is jelentékeny helyet képezett. A földleíró Ibn Haukál mondja, hogy már akkor kormányzói székhely volt.

A mai várost sem terjedelmére, sem lakosai számára nézve nem lehet nagynak nevezni. Bazárja egész Perzsiában a legrosszabbak egyike, s kereskedelme sem oly jelentékeny, mint aminő lehetne, ha a mazanderáni föld gazdag termékenységét elgondoljuk. Mert bár e tartomány látja el déligyümölcsökkel Észak-Perzsiának, Tatár- és Oroszországnak nagy részét, bár a cukornád itt igen jól tenyészik (melynek vékony szárait az egész iszlám világ írótképpen használja), s bár a rizs túlságos gazdagon terem is, Szári lakóit mégis igen szegényeknek kell mondanunk. A természet pazar bőségben osztja ugyan áldásait, de mihaszna, ha utak hiányzanak, melyek a kivitelt elősegíthetnék.

A síita Perzsiából a szunnita Turkesztánba való átmenetelre nézve igen alkalmas szolgálatot tett a Száriban és Karatepében levő afgán telepítvény, melyet Nádír sah hozott ide, s mely, ha nyelvét meg nem tartotta is, szunnita hitét egész hűséggel megőrizte. Ezen község néhány legelőkelőbb tagja, mindjárt a megérkezésünket követő napon, vacsorára hívott bennünket, s minthogy Karatepéből véletlenül éppen egypár kereskedő volt Száriban, egész kis karavánunk az ő gondviselésükre bízott. Visszatértükben magukkal vittek bennünket, s mintegy két óra hosszat igen jól kövezett országúton haladtunk, Abbasz sah azon főtebb említett útjának maradványán, mely Asztrabádba vezet. Onnan aztán balra letérvén, mezőkön és réteken mentünk át, mocsarakkal s ingoványokkal lepett úttalan vidéken, azon fekete halom felé, mely a síkságon már jó távolról feltűnt szemünk előtt, de jó késő éjszaka volt már, midőn egészen kifáradtan oda érkeztünk.

Ha az afgán telepítvény nyomorúságos külseje már elegendőképpen meglepett, lakhelyeik szennyes és rideg belseje még kellemetlenebbül hatott reám. Nem mintha talán a perzsáknál sokkal szegényebbek volnának, hanem az egész afgán nemzetnek jellemző sajátsága s a tatár elemekhez való nagy vonzódása okozza csupán, hogy a kényelem és tisztaság dolgában a perzsáknak oly sokkal mögöttük állanak. Száriból idáig nyolc óra hosszat tart a lovaglás, s bár e két helyet szakadatlan közlekedés köti össze, társadalmi viszonyaik között oly roppant különbséget találtam, mintha legalábbis száz mérföldnyi távolság választaná el őket egymástól: s ezt a tapasztalatot igen sokszor lehet tenni a keleten. Valamint a nappal, hosszabban tartó estszürkület nélkül, hirtelen éjszakává lesz, éppen így különböznek a szociális viszonyok egymástól, minden fokozatosság nélkül. Az ember alig veszi észre, hogy az egyiknek vagy másiknak határára érkezett, oly csekélyek az átmenet nyomai.

Míg a turkomán partok mentén teendő hajózásnak szükséges előkészületei megejtettek, mintegy önkénytelenül támadt vágyam a síkságon sétát tennem; onnan még egyszer visszaneézhettem a perzsa falvakra, s ott a magaslaton fekvő *esrefi* nyaraló is szemembe tűnt még. Ezen épületet, melyet Abbasz sah nyárilak gyanánt építtetett a maga számára, az európai utazók olyannak írják le, mint amely annak idejében ragyogott a fénytől és pompától. Perzsia azon nagy királya a meleg nyári időben rendszeren ide szokott elvonulni; képzelem is, milyen jóleshetik az embernek, ha Közép-Irán égető hősége elől a Kaspi-tenger partjaira menekülhet. A várból jobbra és balra gyönyörű kilátás nyílik Mazanderánnak őserdők koszorúzza hegyeire és halmaira, az előtérben pedig a Kaspi-tenger kék hullámai, melyek az asuradai keskeny földnyelvvél gyönyörködtetik a szemet. A palota utóbb leégett, s Nádír sah építtette fel újból, s bárha a perzsák az itteni szokás szerint most is *Csil-Szutun*-nak (negyven oszlopúnak) nevezik, Ouseley a felét is alig találta.

Nyolcadik fejezet

Karatepe és utazásom a Kaspi-tengeren át a turkomán partvidékre

Núrallah, tekintélyes afgán, kivel már Száriban ismerkedtem meg, midőn Karatepébe érkeztünk, házába vezetett, s miután vonakodtam minden társamtól külön lenni, Hadzsi Bilált is meghívta, s nem nyugodott, míg vendégszeretetét el nem fogadtam. Eleinte nem tudtam, mi az oka e készségnek a jóltevésben, csak később vettem észre, hogy hallott a teheráni követtel való ismeretségéről, s szívességét ajánlólevéllel akarta megjutalmaztatni, melyet megígértem, s meg is adtam neki.

Alig telepedtem meg szállásán, a szoba megtelt látogatókkal, kik sorba leguggoltak a fal mellett, nagy szemekkel komolyan rám bámultak, aztán így képzett ítéletüket egymásnak elmondták, sőt későbbben hangosan is nyilvánították utazásom fölötti véleményüket. „Nem dervis - mondták a legtöbben -, legkevésbé hasonlít ehhez, mert szegényes ruhái igen nagy ellentétben állnak vonásaival és arca bőrével. Amint a hadzsik mondták, rokona a követnek, ki szultánunktól (e szónál mindnyájan felkeltek) küldve Teheránban székel, és Allah tudja, mit kereshet ily magas származású ember a turkománok közt Kínában s Bokharában.”

Elbámultam ezen emberek szemtelenségén, kik az első lépésnél mindjárt le akartak álarcozni. De azért tovább játszottam a keletit, mély, ájtatos gondolatokba merülve ültem, s úgy tettem, mintha mit sem hallottam volna. Látva, hogy nem akarok részt venni a társalgásban, Hadzsi Bilálhoz fordultak, ki elmondta nekik, hogy én csakugyan efendi, a nagy szultán hivatalnok voltam, de isteni lélek szállván meg, visszavonultam a csalárd világtól, s most zijárettel (zarándoklás a szentek sírjához) töltöm életemet. Sokan fejüket csóválták, de többé nem lehetett e tárgyat érinteniök, mert a valódi muzulmánoknak nem szabad soha kételkednie, ha ilhámról, azaz isteni lelkesülésről hall; s habár a szóló úgy, mint a hallgatók teljesen meg vannak győződve, hogy az egész hazugság, ezeknek mégis „Masallah! Masallah!” kiáltással kell bámulatukat kifejezniök.

Különben ezen első jelenetből beláthattam, hogy ámbár perzsa földön, mégis Közép-Ázsia határán voltam; mert midőn e csekély számú szunniták bizalmatlan kutatózását láttam, amit egész Perzsiában sohasem tapasztaltam, elképzelhettem magamnak, mi vár még rám ezen faj ősi fészkeiben. Csak két, bámulással és kérdezősködéssel eltelt óra után távoztak a vendégek; erre teát készítettünk magunknak, s nyugodni mentünk.

Épp aludni akartam, midőn egy turkomán ruhába öltözött ember, kit a családhoz tartozónak hittem, hozzám közelített, s nagy bizalmasan elkezdte beszélni, hogy ő már tizenöt éve jár Khívába kereskedelmi ügyekben, és ámbár ő maga Kandahárba való, mégis a turkománokat, özbegeket és bokharaiakat jól ismeri, s ha akarom, utazzunk együtt a nagy sivatagon keresztül, és legyünk barátok. „Kullu múminína ikhvatun” (minden hívők testvérek) - feleltem neki, s megköszöntem barátságát azon megjegyzéssel, hogy én mint dervis nagyon szeretem társaimat, kikkel már régóta együtt utazom. Ő még tovább akart beszélni, de látván, hogy nagyon szeretnék aludni, eltávozott, s én csakhamar el is aludtam.

Másnap hallottam Núrullahtól, hogy az tirjáki, azaz ópiumfaló, s emellett nagyon vásott fickó, kit lehetőleg kerüljek. Ugyanekkor figyelmeztetett, hogy itt, Karatepében két hónapra lássuk el magunkat élelmiszerekkel, azaz liszttel s rizzsel, mert a turkománok maguk is ide járnak azt vásárolni, s azért legalább Khíváig lássuk el magunkat kenyérral. Hadzsi Bilált bíztam meg evvel, azalatt a falu közepén levő fekete dombra (törökül Karatepe) mentem; ettől vette nevét a falu, melynek egyik oldalát perzsák, a másikat 125-150 afgán család lakja.

Ez az afgán gyarmat, amint mondják, e század elején sokkal nagyobb volt; Nádir sah, az utolsó ázsiai világostromló által alapított, ki mint tudva van, afgánokkal és turkománokkal vitte végbe legnagyobb hőstetteit. Még mutatták azt a helyet a dombon, melyen ő ült, midőn szemlét tartott azon vad lovasok ezrei felett, kik a nagy sivatag legtávolabbi részeiről, jó lovakkal és vérszomjas szablyákkal zászlai alá sereglettek. Nádir ily alkalommal mindig igen víg volt, és Karatepe ünnepelt. Mi volt célja e szunnita gyarmat alapításának, titok nekem, de létezésének hasznát mindjárt beláttam, mert az afgánok a turkománokkal való alkudozásokra használatnak, s nélkülük nem egy perzsa hónapokig nyöghetne a turkománok bilincseiben, anélkül hogy megválthatnák. Ugyane foglalkozást űzik Perzsia keleti szélén a khafi, dzsami és bakhirzi szunniták; de ezeknek a tekkékel van dolguk, kik sokkal veszedelmesebbek a jomutoknál.

A fekete domb tetejéről vethettem először tekintetemet a Kaspi-tengerre. Nem a sík tenger, csak egy kis része látható innen, melyet az Asuránál végződő hosszú földnyelv fedez, és amely Holt-tengernek neveztetik. A földnyelv a távolból hosszú, keskeny, egyes magas fákkal benőtt vonalnak látszik a tengerben, melyet a szem messze követhet. A puszta tengerpart látása nem volt képes föllelkesíteni, égtem a vágytól a keleti partokat láthatni, és viszasiettem lakásomba, hogy megtudjam, mennyire haladtak már előkészületeink a turkomán sivatagba való áthajózásra, melyekről Núrullah ígérkezett gondoskodni.

Tegnap este azt mondák, hogy egy afgán naszád, mely az oroszok számára élelmiszereket visz, fejenkint egy kránért el akar vinni Asurába, innen turkománokkal három-négy óra alatt Gömüstepébe érhetünk; Asurában lakik Khidr khán, orosz szolgálatban levő turkomán főnök, ki szegény hadzsiknak alamizsnát szokott adni, s kit meg is látogathatunk. Nagyon megörültünk e híreknek, s ráálltunk az alkura. Elcsodálkoztam tehát, mikor meghallottam, hogy ez az afgán kész az indulásra, s el is akarja vinni a hadzsikat, kivéve engemet, kit a szultán titkos küldöttjeként tartván, attól fél, elveszti az oroszoknál kenyerét, ha ily embert vesz fel hajójára. E hír kellemetlenül lepott meg, de aztán nagy örömmre szolgált, midőn társaim kinyilatkoztatták, hogy azon esetre, ha engem nem akar elvinni, ők sem mennek vele, inkább más alkalomra várnak. Ezt különös fontoskodó hangon beszélte el nekem az ópiumszívó Emír Mehemmed, de aztán az afgán - kit Ana khánnak hívtak - maga jött el, kifejezte sajnálatát, hallgatást ígért, s ajánlólevelet kért Hajdar efendihez. Tanácsosnak tartottam egy szót sem ejteni, mely aggodalmait elűzni akarni látszanék; jóízűt nevettem azon, ami eszembe jutott volt, megígértem, hogy Núrullahnál fogok számára néhány sort hagyni Teheránba, s ezt meg is tettem.

A titokszerűség és kétely fátyolát, mely egyéniségemet fedte, sohasem volt szabad teljesen föllebbentennem, mert a keleti, különösen az iszlamita, hazugságban és csalárdságban növekedve, mindig ellenkezőjét szokta hinni annak, amit valaki

szilárdan s tévesen állít, s a legcsekélyebb óvás részemről csak megerősítette volna gyanújukat. Nem volt többé szó a dologról, s még aznap este megtudtuk, hogy egy turkomán, ki egyenesen Gömüstepébe akar hajózni, kész valamennyi hadzsit csupa jószántából ingyen átszállítani, csak gyűljünk össze jókor reggel a tengerparton, hogy a netaláni kedvező szelet mindjárt felhasználhassuk. Én, Hadzsi Bilál és Hadzsi Szálih, a kolduskaraván ismert triumvirátusa, rögtön felkerestük a turkománt, kit Jakubnak hívtak.

Fiatal ember volt, végtelen merész tekintettel, mindnyájunkat megölelt, és késznek nyilatkozott még egy napot várni, hogy minden szükséges élelmiszert bevásárolhassunk. Egyelőre áldást vett Hadzsi Biláltól és Hadzsi Szálihtól, s már felkeltünk, hogy elmenjünk, midőn engem félrehívott, s kért, maradjak nála néhány percig. Maradtam. Erre némi féltékenységgel elbeszélte, hogy jó idő óta szerencsétlen, viszonzatlan szerelmet táplál lelkében egy saját törzséből való leány iránt; s egy zsidó, egy igen ügyes varázsló, ki e pillanatban éppen Karatepében tartózkodik, megígérte, hogy elkészíti neki a hatályos nuszkhát (talizmánt), ha harminc csepp friss, Mekkából hozott rózsaoajat szerez, mert az a varázssformula megírásához okvetetlen szükséges. „Tudjuk - folytatta Jakub -, hogy a hadzsik rózsaoajat s más jó illatú dolgokat szoktak a szent városból magukkal hozni, s minthogy te a legifjabb vagy a karaván főnökei között, hozzád fordultam, s remélem, teljesíteni fogod kérésemet.” Én nem annyira a puszták fiának babonaságát, mint inkább azon bizalmát bámultam, mellyel a ravasz izraelita szavaiban hitt, s minthogy társaim csakugyan hoztak volt magukkal rózsaoajat, kívánata csakhamar teljesítve volt, mi a jó fiúnak igazán gyermekes örömeire vált.

Harmadnapra korán reggel mindnyájan összegyűltünk a tengerparton. Most már koldustarisznyán kívül liszteszsákja is volt mindenkinek, s jó ideig tartott, míg a ladik (itt „tejmil”), mely nagyobb részét fából állt, mindnyájunkat a naszádra hordott, mely a partvíz csekélyisége miatt kénytelen volt körülbelül egy angol mérföldnyire a parttól megállapodni. A hajóra szállás módját sosem fogom feledni. A keskeny, kivájt fatörzs, tarkán rakva emberekkel, liszteszsákokkal s más árukkal, minden pillanatban felfordulással fenyegetett, és szerencsésnek mondhattuk magunkat, hogy végre mindnyájan szárazon érhattünk hajóra. A turkománoknak háromféle vízi járművük van: 1. *keszeboj*, árboccal, egy nagy s egy kis vitorlával, melyet többnyire teherszállításoknál használnak; 2. *kajuk*, egy vitorlával, melyet gyors hajózásra használnak rabló kirándulásaiknál, és 3. a már említett *tejmil*, a ladik. A hajó, melyet Jakub felajánlott, keszeboj volt: Csereken-szigetről naftaoajat, szurkot és sót szállított volt a perzsa partra, s kevés terménnyel rakva tért haza.

A hajó nyílt szerkezeténél fogva nem volt különbség a helyekben, mindenki oda ült, ahol először kényelmes helyet talált, de Jakub figyelmeztetett, hogy ez gátolja őt mozgásaiban. Ki-ki fölvette tehát ismét holmiját és élelmiszereit, s két sorban szoroson egymás mellé kellett helyezkednünk, mint a besózott heringeknek, úgyhogy a hajó közepe neki s két segédjének az ide-oda futkozásra szabadon maradjon. Helyzetünk, el lehet gondolni, nem volt a legkellemesebb; nappal még megjárta, de éjjel borzasztó volt, mikor az álom az egyenesen ülőket ide s tova hajigálta, s az embernek gyakran órák hosszat kellett egy hortyogó hadzsi édes terhét viselnie. Néha jobbrul s balrul két alvó is borult rám egyszerre, s ámbár ez roppantul gyötört, nem volt szabad őket felkeltenem, mert ezt nagy bűnnek tartják.

1863. április 10-én kedvező nyugati szél dagasztotta vitorláinkat, s nyílgyorsasággal hajtotta a kis hajót. Baloldalt a hosszú földnyelv nyúlt a tengerbe, jobbról a sűrűn benőtt, tengerig nyúló hegység, melyen a legnagyobb perzsa király, Abbasz sah által épített mulatókastély, Esref emelkedik. Argonauta-menetünk kellemeit növelte még a gyönyörű tavaszi idő, s dacára szorult helyzetemnek, nagyon jól éreztem magamat. Meggondolhattam volna, hogy ma hagytam el a perzsa partot, az utolsó pontot, hol még időm lett volna megbánnom tettemet, de nem! Ez eszembe sem jutott. Szilárdan meg voltam győződve, hogy útitársaim, kiknek vad külseje először megijesztett, híven ragaszkodnak hozzám, s társaságukban szembe szállhatok a legnagyobb veszéllyel.

Estefelé szélcsend állt be; közel a parthoz horgonyt vetettünk, s megengedték, hogy a hajó tűzhelyén egymás után megfőzzük teánkat. Nekem pár darab cukrom volt övemben elrejtve, meghívtam tehát Jakubot, s megkínáltam egy csésze édes teával. Hadzsi Szálih és Szultán Mahmud szintén velünk tartottak; a fiatal turkománnak megeredt a nyelve, s elkezdett az alamánról - így hívják a turkománok rabló kirohanásait, melyek beszélgetésüknek kedvenc tárgyát teszik - mesélni. Különben is tüzes szemének csillogása vetélkedett a csillagok ragyogásával, mikor nekihevült; nagyon is rajta volt, hogy a szunnita molláknál, aminőknek minket is tartottak, bőséges dicséretet arasson, midőn csatáiról beszélt, melyeket a síita eretnekekkel vívott, s előadta, hogy hányat ejtett már ő azok közül foglyul. Társaim csakhamar csendes álomba merültek körülöttünk, hanem én még sokáig hallgattam beszédét, s csak éjfél tájban akart elhagyni. Távozása előtt még elbeszélte, hogy Núrullah megkérte, vezessen be engem vendégül Khandzsán sátorába, aki turkomán főnök, és hogy Núrullahnak igaza van, mert hogy én nem vagyok olyan, mint a többi hadzsi, s megérdemlem a megkülönböztetést. „Khandzsán - mondta Jakub - hatalmas törzsnek akszakálja (feje), s már atyja idejében sem bocsátottak át Gömüstepén dervist, hadzsit vagy más idegent anélkül, hogy az ő kenyereből ne evett és vízből ne ivott volna. Tégedet, aki a távol Rúmból (Törökország) jössz, bizonyára nagyon jól fogad majd, és te hálás léssz irántam.”

Másnap reggel csak lassan folytathattuk utunkat a kedvezőtlen szél miatt, s mire Asura alá érkeztünk, már beesteledett. Asura az ázsiai orosz birtokoknak legszélső pontját képezi dél felé; huszonöt év óta végleg az oroszok kezébe került, vagy azon időtől fogva, mióta a turkomán kalózok merész alamánsajkáit kellőleg féken tudják tartani gőzöseikkel. Azelőtt a turkománok voltak itt az urak, s maga az „asura” (átellenben, vis-í-vis) név is turkomán származású; de azelőtt nem voltak állandó lakosai, hanem az akkoriban még gyakorta s szabadon űzött rablókalandok alkalmával állomásul szolgált. A mostani Asura kellemes benyomást tesz a Perzsia felől jövő utazóra. A földnyelv keleti végéhez közel épített házaknak száma ugyan csekély, de európai modoruk, mely szerint a kilátszó templom is épült, nem maradhatott szemeim előtt hatástalan. Kiváltképpen a hadi gőzösök emlékeztettek az európai életre; s milyen érzés volt az, midőn estefelé egy gőzöst láttam Gezből (Asztrabád kikötőhelyéből) oly büszkén tovasiklani Asura felé.

Az oroszok két nagy és egy kis hadi gőzöst tartanak itt állandóan; s ezen oltalom nélkül nemcsak az oda telepedett oroszok nem volnának biztonságban a turkománok támadásaitól, hanem az Asztrahánból jövő vitorlás hajóknak is kétséges volna sorsuk. Míg a kereskedő hajó a sík tengeren van, addig nincs mit félnie, de már a

tengerparthoz közeledni nagy ritkán bátorkodik gőzös kísérete nélkül, melynek oltalmát visszamenet is kénytelen igénybe venni. Az itteni parancsnokság valóban nagy gonddal s nem csekély költséggel iparkodik a turkománok rabló vágyát fékezni, úgyhogy ez a baj már meglehetősen csökkent is, de teljes biztonságot eszközölni merőben lehetetlen; még azt sem lehet meggátolni, hogy számos szerencsétlen perzsát, sőt egyszer-másszor orosz matrózokat nem hurcoljanak el láncon Gömüstepébe.

Éjjel-nappal szakadatlan cirkálnak az orosz hajók a turkomán vizeken, s minden turkomán naszádnak, mely a keleti part felől a déli, perzsa part felé akar indulni, el kell látva lennie útlevelemmel (melyet 8, 10, sőt 15 aranyért szoktak egy évre kiszolgáltatni), s mindig elő kell azt mutatnia, valahányszor Asura mellett elevez; ilyenkor gondosan megmotozzák a járművet, vajon nem hord-e foglyokat, fegyvereket vagy más tiltott tárgyakat. Ezen intézkedés folytán sok turkomán kereskedő jármű be van jegyezve, s az ismeretlenek legnagyobbbrészt titkos ösvényeken kalandoznak, de ha rájuk bukkannak az orosz cirkálók, irgalom nélkül elsüllyeszti - ha vonakodnának megadni magukat.

Míg egyfelől kellő szigorral jár el az orosz kormány, másfelől szépszerével, politikus úton-módon iparkodott egyik-másik törzset barátságos viszonyba fűzni, hogy aztán az egyiket a másik ellen felhasználhassa. Azon idő tájban, midőn én Asura felé utaztam, Khidr khán, a gazilikör törzsből, már harminc éve volt orosz szolgálatban, derjabegi (tengernagy) címmel, s mintegy 40 arany rendes havidíjjal, s ebből ő 10 aranyat mirzájának (irnokának) fizetett. Khidr khán még folyton sátor alatt lakott a félig európai gyarmatban, s hivatalos kötelessége abból állott, hogy befolyása által, mellyel a turkománok között bírt, iparkodjék általában meggátolni rablókalandozásaikat, vagy legalább értesítse az oroszokat, ha efféle szándékot észrevesz, mivel ilyenén kémiszolgálatra igen alkalmas volt törzsrokonai besúgásai segítségével, akiknek szeme előtt történnék a készülődések. De nem felelt meg szolgálatának. Tehetett volna Khidr jó szolgálatokat, erről később meggyőződtem, hanem a hajdani buzgó muzulmán korán megismerkedett a nemes vudkival (orosz pálinkával), s oly mértékben élvezte, hogy éjjel-nappal részeg volt; fiai pedig, akiknek Gömüstepében helyettesíteniök kellett volna őt, a karakcsikkal (rablókkal) cimboráltak, s világért se tudósították volna az oroszokat valami rablás tervéről.

A mi Jakubunknak is volt - mint magától érthető - útlevele, melyet elő kellett mutatnia, s csak a hajó gondos megvizsgálása után engedték meg utunkat folytatnunk. Mivel már beesteledett, mikor Asura alá értünk, a hivatalnokok látogatása másnap reggelre maradt, s mi horgonyt vetettünk csekély távolságban a parttól. Útitársaim nagyon sajnálkoztak, hogy nem tehatték tiszteletüket Khidr khánnak, ki nagy hírben állott, mint a dervisek és hadzsik pártfogója. Én pedig nagyon örültem tehát azon akadálnak, mely gátolta kiszállásunkat, s kellemetlen helyzetbe jutottam volna, hogy talán gyanút ébreszthetnek európai arcom vonásai Khidr khánban. Nagyon örültem tehát azon akadálnak, mely gátolta kiszállásunkat, s csak az az egy gondolat nyugtalanított, vajon nem találják-e felötlőnek az oroszok, akik holnap a hajót megvizsgálják, arcomnak európai vonásait és színét, melyek társaiméitől szembetűnőleg elütöttek. Attól nem tartottam, hogy az oroszok embertelenül fognak velem bánni, csak attól félttem, hogy felismernek, és majd le akarnak tervemről beszélni. Az is könnyen megeshetett, hogy későbben, ártatlan

fecsegés által tudomást vesznek a turkománok inkognitómról, s ki tudja, mennyivel több váltságdíjon menekülhettem volna meg, mint Bloqueville, a súlyos rabszolgaságtól! Ezen elmélkedések komoly aggodalomba ejtettek, s nagyon fájlaltam, hogy a nyugati élet utolsó képét nem szemlélhettem igazi kedvteléssel.

A legfeszültebb kedélyállapotban ébredtem fel másnap reggel. Asurából kellemes harangszó hallatszott; társaim mondták, hogy ma a hitetleneknek vasárnapjuk és ünnepük van; de hogy melyik vasárnap az, azt nem tudtam. Közel voltunk egy hadihajóhoz, mely tele volt aggatva lobogókkal; nemsokára észrevettem, hogy egészen díszegyenruhás matrózok eveznek a part felé, s egy tiszt szintén teljes díszegyenruhában lépett be a csónakba, s a hajóra vitette magát. Mintegy tíz perc múlva előszóltottak, hogy jöjjünk közelebb, s ekkor megláttam, hogy a fedélzeten, közel a lépcső feljáratához, több szőke tiszt egybegyűlve várakozik. Szívem elkezdett hatalmasan dobogni; mind jobban, jobban közeledtünk, s én azon voltam, hogy amennyire lehet, olyan állást foglaljak, amelyben lehetőleg kikerüljem a szemtől szembe állást.

Sorsom úgy intézte, hogy csónakunk éppen azzal az oldalával közeledett a gőzöshöz, amelyen én ültem, s így a fedélzeten egybegyűlt tiszt csak a nyakamat láthatták. Az ünnepnap miatt csak fölületesen tartották meg a vizsgálást, a tolmács néhány szót váltott Jakubbal, a tiszt a mi koldus társulatunkon mulattak, s beszédjük közül e szavakat vehettem ki: „Szmotrítye, kakoj bjeloj etot hadzsi!” („Nézzétek, milyen fehér ez a hadzsi!”) Ez az észrevétel bizonyosan az én, még nem eléggé elvadult bőrömet illette, hanem ennél az egynél nem is tettek több megjegyzést. Jakubot csakhamar elbocsátották, s kis idő múlva már az orosz hajók látkörén túl folytattuk utunkat. Én is fölemelkedtem görnyedt, félig alvó helyzetemből, s nagyot lélegzettem aggodalmaim elenyészte után.

Nemsokára erős nyugati szél keletkezett; mi azt hittük, hogy gyorsan kifeszítjük a vitorlákat, és sietünk a csak három órányira eső Gömüstepe felé, hanem Jakub egy távol fehér pontra szegezvén tekintetét, titkosan értekezett hajósembereivel, s csak akkor húzták fel a vitorlákat, midőn az a pont egészen eltűnt, s nyílsebességgel szeldeste hajónk a hullámokat kelet felé.[10] Mintegy félóránnyira Asurától több úszó tengeri jel mellett mentünk el, melyek vörösre festett dorongokból állottak. Jakub azt mondta nekem, hogy azokat az ingilizek tették oda az orosz vizek határjegyeiként, hogy az innenső rész a turkománoké, akiket mindenkor védeni fognának az ingilizek az oroszok támadásai ellen. Hogy ki kölcsönözte a puszták fiainak ezen messzeható politika eszméjét, az megfejthetetlen talány marad. Én ezen jegyeket nem ismerem, de még kevesebb tudomásom van Angolország rokonérzelmeiről Turkmánia iránt.

Rövid óra múlva meglátszott a turkomán tengerpart, hosszú vonal alakjában, több domborodással; mi is azon irányt követtük, melyet több előttünk haladott hajó jelölt ki. Nemsokára összevonták a vitorlákat, mivel a hajózható víznek végét értük, s körülbelül másfél mérföldnyire a Görgen torkolata előtt voltunk, melynek mind a két partján terül el Gömüstepe tábor, száz meg száz sűrűn egymás mellé helyezett, óriás méhkas alakjában.

Mint Karatepe előtt, itt szintén lehetetlen a legkisebb járművekkel is, a víz sekélysege miatt, a parthoz közeledni vagy a Görgen-folyamba behatni, amely pedig meglehetősen mély, s rendszeren elegendő vize szokott lenni. Várakoznunk kellett tehát, amíg Jakub megérkezésünket jelentette, s több tejmilt küldött átszállításunkra.

Egy idő múlva jött is hozzánk három ilyen fölötté sajátságos naszád, melyeknek több kerülőt kellett tenniök, míg kiszállásunkat eszközölhették. Én és Hadzsi Bilál utolsóknak maradtunk, s nagyon megörültem, midőn a partra kiérkezve azt hallottam, hogy Khandzsán, a jó Jakub által értesítve, azonnal odasietett. Néhány lépésnyi távolban mutatták nekem, amint éppen aszr-namazijával, vagyis déli imájával foglalkozott, s én ezen helyzetben közeledtem hozzá.

Kilencedik fejezet

Élményeim Gömüstepében, a jomut turkománok fő fészkében

Khandzsán, elvégezvén imáját, felemelkedett, s én szép karcsú termetű, magas embert láttam magam előtt; mintegy negyven éves lehetett, hosszú szakálla leért a mellére; öltözéke fölötte szerény volt. Tüstént felém sietett, megölelt, s nevémen szólítva nyájassággal üdvözölt. Ugyanezt tette Hadzsi Bilállal és Hadzsi Szálihval is, s midőn a karaván már talpon volt, úti málháival felrakodva, mi is csatlakoztunk hozzá, s elindultunk a sátrak felé. Érkezésünk híre itt már általánosan el volt terjedve, s természetesen túlzottan fölcsigázta karavánunk számát a hír; a nők, gyermekek és kutyák tarka vegyületben siettek ki a sátrakból az érkező zarándokokat meglátni, s mint a mollák állítják, ölelés által részesülni az isteni malasztban, s a búcsújárás érdemeiben részt vehetni. A közép-ázsiai életből általam legelőször látott s tehát reám nézve egészen új kép annyira meglepett, hogy azt sem tudtam, a sajátságosan alkotott nemez-sátrakat szemléljem-e, vagy a bokáig érő vörös selyeminges asszonyokat bámuljam, vagy pedig a felém nyújtott sok kezet elégítsem ki.

Sajátságos volt azt látni, mint törekedtek ifjak és vének, minden nemi és családi különbség nélkül, a hadzsikat érinteni, akiken még rajtuk volt a Mekkából és Medinából hozott szent por, s nem kevésbé voltam megilletődve, midőn a legbájosabb fiatal asszonyok, sőt leányok is ölelésemre siettek. Fáradtan s ezen vallásos vendégszerető megtiszteltetések által egészen kimerülve érkezünk a fő isán (pap) sátora elé. Itt összpontosult kis karavánunk, s a legérdekesebb látvány fejlődött itt ki, melynek valaha szemlélője voltam. A vendégek elszállásolásához akartak fogni. Egész bámulásra ragadott azon buzgó törekvés, mint iparkodott minden ember a szegény idegenek közül vagy egyet megvendégelhetni; hallottam ugyan már hírét a nomádok vendégszeretetének, hanem ily mértékben mégse tudtam volna azt soha képzelni. Az asszonyok már elkezdtek veszekedni, hanem Khandzsán rendet csinált olyan formán, hogy a zarándokokat mind elosztotta, engem pedig és Hadzsi Bilált, a hozzánk tartozókkal együtt, mint saját vendégeit a maga ovájába (sátrába) vitt.[11] Minthogy Gömüstepe legvégén lakott, végig kellett ballagnunk az egész táboron, mely a Görgen[12] két partján nyúlik el, s szorosan egymás mellé helyezett sátrakból áll.

Már közelgett az alkonyat, midőn fáradtan megérkeztünk azon édes reményben, hogy most majd kissé kipihenhetjük magunkat. De fájdalom - megcsalt reményünk! A nekünk szánt sátor ott volt ugyan, alig egypár lépésnyire a nevezett folyamtól, de alig vettük birtokunkba a kellő szertartással - kétszer körül kerültük, s egyet köptünk mind a négy szegletén -, csakhamar megtelt lakásunk látogatókkal, kik aztán késő éjjel nálunk maradtak, s száz meg száz különféle udvarias kérdéssel terheltek, elannyira, hogy még Hadzsi Bilál, ez a telivér keleti ember is kezdte türelmét veszteni. Este Khandzsán tizenkét éves fia, Baba Dzsán[13] elhozta vacsoránkat, mely főtt halból és aludtjából állott, s nagy fatálban hordták fel. Egy nehéz láncra vert perzsa rabszolga egészen közel hozta hozzánk a tálat, ahol aztán Baba Dzsán tette elénk;

maga atya mellé ült le, csekély távolságban, s mind a ketten őszinte kedvteléssel nézték, milyen hatalmas étvágygal estünk neki az eledelnek. Étkezés után imádkoztunk. Hadzsi Bilál fölemelte a kezét, és minden jelenlévő akként cselekedett, s midőn befejezésül szakállát megfogta, ezt mondta: „Bismillah Allah Akbar”, hasonlóképpen megsimogatta mindenki a szakállát, s szerencsét kívánt Khandzsánnak vendégeihez.

Április 13-án ébredtem legelőször turkomán sátorban, melyet a jomutoknál csatmának, a többi vidékeken aladzsának neveznek. Az édes álom s a könnyű épület, mely alatt voltam, egészen fölfrissítettek és megkönnyítettek, s az újdonság ingere annyira gyönyörködtetett, hogy örömöm határtalannak tetszett. Hadzsi Bilál észrevette, s felszólított, menjek vele sétálni, és amint kissé távol voltunk a csatmáktól, figyelmeztetett, hogy már nagyon itt volna az ideje efendi rangomtól egészen megválni, s testestül-lelkestül dervissé lenni. „Bizonyára észrevetted már eddig - mondta jó útitársam -, hogy nemcsak én egyedül, hanem valamennyi kollégánk, a fiatalok úgy, mint az öregek, fátihát (áldást) osztogattunk az emberekre; ehhez mármost neked is hozzá kell fognod. Jól tudom, hogy ez Rúmban nincs szokásban; hanem itt kívánni fogják az emberek, és nagyon meg fognak benne ütközni, hogy dervisnek adod ki magadat, és nem teljesíted tökéletesen a dervis szerepet. Az áldás formáját ismered, vágj hozzá áhítatos, jámbor arcot, és osszad a fátihát; nefeszt (szent leheletet) is osztogathatsz, ha betegekhez hívnak, és ne feledd soha azonnal kinyújtani kezedet, mert jól tudják az emberek, hogy mi dervisek, efféle szent mesterségből élünk, s mindig kész is náluk egy kis adomány.” Hadzsi Bilál bocsánatot kért, hogy bátorságot vett magának engemet oktatni; de - úgymond - csak saját javaimért tette, s hozzáfűzte, hogy bizonyára hallottam azon utazó történetét, aki az egyszeműek országába jöven, az egyenlőség kedvéért, egyik szemét mindig behunyva tartotta.

Én szíves köszönettel fogadtam tanácsadásait, ő pedig azt is elmondta, hogy Khandzsán sok más turkománnal különös figyelemmel kérdezősködött felőlem, és hogy nagyon sok fáradsággal s bajlódással tudta őket arról meggyőzni, hogy a legkisebb hivatalos jellemmel sem bír utazásom. A turkománok ugyanis azon hitben valának, hogy valami oroszellenes küldetésben utazom Khívába és Bokharába a szultán megbízásából; nem is akarta egészen megingatni ezen hitüket, mert jól tudta, hogy a szultánt nagy tiszteletben tartják, s ennél fogva engem annál jobban megbecsülnek. Mindamellettr rendkívül figyelmem kellett, hogy dervis minőségemről soha egy pillanatil se feledkezsem meg, mert a talányszerű bizonytalanság ezen embereknek legjobban van ínyére.

Nemsokára ezután visszamentünk lakásunkba, hol már várt ránk a házigazda sok barátjával és rokonával. Feleségét és éltet anyját bemutatta, hogy áldásunkat kinyerjék; később legközelebbi rokonaival ismerkedtünk meg, és miután mindegyiket megáldottuk, Khandzsán figyelmeztetett, hogy turkomán szokás szerint a vendég a család legkedvesebb tagjának tekintik, s most már nemcsak az ő törzse, hanem valamennyi jomut között akadály nélkül járhatunk, és ha valaki merészelné az ő vendégének egy hajszálát is meggörcsíteni, majd szereznének maguknak elégtételt a kelték (így nevezik Khandzsán törzsét). „Legalább két hétig várnotok kell itt, amíg Khívába menő karaván fog találkozni; tehát pihenjétek ki magatokat, s látogassátok meg a további ovákat; a turkomán sohase bocsátja el sátora alól üres kézzel a

dervist, s nektek éppen nem fog ártani, ha jól megtöltitek kenyeres tarisznyátokat, mert nagy utat kell tennetek, mielőtt Khívába és Bokharába érnétek.”

Hogy ezen szavak nagy öröömre szolgáltak nekem, aki szabadon óhajtottam kószálni, azt könnyen elgondolhatni. Csak annyi ideig akartam tehát Gömüstepében maradni, amíg ismeretségeim köre jobban kiterjed; különben a turkománok szavaejtésében is, melynek elmélete ismeretes volt előttem, több gyakorlati jártasságot szerettem volna magamnak szereznem. Az első napokban Khandzsánnal, testvérével vagy más házi barátaival mentem különféle sátorokban látogatást tenni, később pedig gyakran Hadzsi Bilál kíséretében jártam áldást osztogatni, vagy Hadzsi Szálihval mentem, aki itt nagyban üzte az orvoskodást. Míg ő a gyógyszereket beadta, én elmondtam a betegre az áldást, s ezért mindig kaptam egy kis posztónemez szőnyeget, aszalt halakat vagy más egyéb apróságokat.

Vajon a közös gyógyításainkat követő szerencsés siker vagy a hadzsi rúmira (török hadzsira) vonatkozó kíváncsiság okozta-e: mindig talány maradt nekem, hanem annyi igaz, hogy barátaim nagyon elcsodálkoztak afelett, miszerint alig öt napi tartózkodásom alatt Gömüstepében igen sok látogatást kaptam betegetől, vagy olyanoktól, akik betegnek tették magukat, akiket megáldottam, rájuk leheltem, vagy kis talizmánokat is írtam nekik, s az illető jutalom természetesen sohase maradt el. Itt-ott találkoztak ugyan afféle nyakas politikusok, akik engem politikai emisszáriusnak tartván kétségbe vonták dervis voltomat, de én ezzel nem sokat törődtem, minthogy álarcom eléggé biztos volt. Arra a gondolatra senki se jöhetett, hogy bennem európaiat fődözhetne föl, s milyen öröm volt az reám nézve, hogy ezen az egészen idegen földön háborítatlan járhatok-kelhetek.

Ismerőseim száma napról napra szaporodott, annyira, hogy nemsokára a leghatalmasabb és legbefolyásosabb embereket számíthattam közéjük. Különösen nagy hasznát vettem Kizil Akhond barátságának, akinek igazi neve tulajdonképpen Molla Murád vala. Ezen nagy tiszteletnek örvendő tudóssal igen jó lábon állottam, s ajánlása mindenütt utat nyitott számomra. Kizil Akhond annak idejében, még midőn Bokharában tanult, az írásfejtésről oszmán-török nyelven írott munkát kapott, amelyet nem bírt egészen jól megérteni, s amelyhez én adtam neki a megkívántató kulcsot. Nagy örömére volt tehát társalgásom, s mindenütt kidicsért, hogy mennyire otthonos vagyok én az iszlám könyveiben.

Szatlig Akhond is, nem kevésbé nagyra becsült pap, szintén barátságos hajlammal viseltetett irántam. Midőn legelőször találkoztam vele, külön imában adott hálát a gondviselésnek, hogy megengedte neki az én személyemben egy Rútból, a hitnek ezen valódi forrásából való muzulmán látnia; és midőn a társaságban valaki a fehér bőrömre valami megjegyzést tett, azt mondta, hogy ez az igazi núr ül-iszlám, az iszlám valódi világossága, amely az én arcomból ragyog, s ennek az Isten áldásának csak nyugat vidéki hívők örvendenek.

Molla Durdisz barátságát sem hanyagoltam el, aki kázi-kelán, vagyis főbírói rangot viselt; sőt gondosan ápolgattam, mivel csakhamar meggyőződtem afelelől, hogy ezen vad népességre csakis az ulemák bírnak némi kevés befolyást gyakorolni, és hogy az akszakálok (ősz szakállúak) felsőségének, melyet Európában oly túlnyomónak tartunk, ezen nép között vajmi kevés nyomatéka van. Hogy felfogásomban nem tévedtem, arról eléggé meggyőződtem az egyre növekvő bizalmasság, mellyel a turkománok irántam viseltettek, és amidőn Gömüstepe régi

görög romjainak tégláiból, melyektől az egész tábor nevét nyerte, mecsetet akartak építeni, engem kértek meg, hogy jelöljem ki a mihrábot (oltár s egyszersmind kible), mivel Kizil Akhond engem szemelt arra ki, mint aki e részben legismertebb és legtapasztaltabb dervis vagyok.

Gömüstepe területén eddigelé sohase láttak falat, a környéken szétszórt görög romokon kívül, s a jomutok bizonyos polgáriasodó nekibuzdulásának tulajdonítható, hogy e helyen, mely a jomutok fő helységének tekintetik, rakott falakból épített istenházat óhajtottak bírni. Kegyes turkománok kötelességükké tették maguknak, hogy a Nagy Sándor által épített erődök gyönyörű négyszögű tégláiból néhány száz darabot egy helyre összehordjanak, s midőn már elegendőnek gondolták az anyagot, egy turkomán bízott meg a felépítéssel, aki több ízben járván Asztrahánban, tapasztalt ember hírében állott. Miután iránytűm segítségével kijelöltem nekik, merre fekszik Mekka, azonnal hozzáfogtak a falrakáshoz, minden alapfalazat nélkül, mely körülmény nemigen erősen kezeskedhetik az épület szilárdságáért. De annál jobb így. Mert ha tovább fönnállna, még valami erőd bástyájául használhatnák egykor az oroszok, s a nagy macedóniai nagy terveinek még a hasonló Romanov vehetné hasznukat.

Alig töltöttem egy egész hetet Gömüstepében, a főntebb említett pártfogás útján mindenfelé ismeretes lettem. Lassankint a polgári viszonyokba is szerettem volna behatolni, a nagyon szétágazott törzs- és családneveket megismerni, s amennyire csak lehetséges, tiszta fogalmat képezni azon társadalmi kötelékekről, melyek ezen, látszólag a legnagyobb anarchiában élő, elemeket összetartják. Ez aztán valamivel nehezebben ment, mint gondoltam. Mert alig érintettem a közönséges életbe vágó valamely kérdést, alig mutattam egy vagy más dolog iránt némi kíváncsiságot, azonnal csodálkoztak felette, hogy mit érdekelhetnek mulandó dolgok egy dervist, kinek csak az Istennel és vallással van dolga. Tehát igen sok fáradozásomba került, ami tapasztalatokat e réten szereztem, mert kérdezősködnöm nem volt szabad soha. Nagy szerencse volt reám nézve, hogy a turkománok, kik rabló kalandozásaikon kívül egész életüket a legrenyhébb heveréssel töltik, szeretnek órákig politizálni a maguk módja szerint, s én ilyenkor néma hallgatójuk voltam; félálmosan üldögéltem ott imádságos olvasómmal; s az alamánok (razziák) történetét, s a vilajethez (Perzsia), a khívai kánhoz és más nomád népekhez való viszonyukat így tanulmányozhattam.

Alkalmam volt ama napokban Kizil Akhond társaságában kirándulást tennem az atabajokhoz (a jomutok kelet felé lakó törzse) és a göklen turkománokhoz, s ezt én ezért tartottam érdekesnek, mivel ez alkalommal megláthattam nagy részét azon falnak, melyet Nagy Sándor építtetett a sivatagnak már akkor is rettegett lakói ellen. Kizil Akhond egy pörhöz tartozó törvényes vizsgálat miatt utazott, ezért több helyt időztünk, s négy nap alatt tettünk meg olyan utat, melyet két nap alatt is könnyen megtehattünk volna. Utunk keletnek tartott, azonban nagy kerülőket kellett tennünk a kákával benőtt mocsarak miatt, melyekben százankint tartózkodtak a vaddisznók. Ezen mocsarak a Görgen kiáradásaiból támadnak, mely tavasszal rendszeren megárad, s gyakran mérföldekre elárasztja jobbra-balra partjait. És ennek már a régi időkben is így kellett történnie, minthogy célszerűnek tartották a nagy védfalat a folyamtól négy, sőt több helyütt hat angol mérföldnyire építeni, a folyamtól északnak.

S minthogy ez a síkság legmagasabb pontjain történt mindenütt, még most is a régi falromok közelében a legbiztosabb utazni, bármely évszakban.

A sátorokat leginkább ezen a tájon található, s alig egy-egy óranegyednyi haladás után kisebb-nagyobb sátorcsoportokat talál a vándor. Ezen őskorbeli építményemléknek nyugati végét nem láthattam, s azoknak a mesés tudósításoknak sem vagyok hajlandó hitelt adni, amelyeket hallottam róla. Keletnek, úgy tartom, két helyütt leltem meg végpontjait; az egyiket északkeleti irányban Gömüstepétől, ahol nagyobb várromok jelölik a fal kezdetét egészen a tengerparton; a másikat az Etrek-folyamtól mintegy 20 angol mérföldnyire délnek, szintén közel a tengerparthoz, s e két vonal az Altin-Tokmakon valamivel fölül jön össze.

Ami a Gömüstepétől kiinduló vonalat illeti, azt módomban volt két napig bejárni mintegy tíz geográfiai mérföldnyire nyugattól északkeleti irányban. Arról lehet tisztán ráismerni, hogy a földtől két, sőt néha három lábnyi magasan is emelkedő domborlatot képez aszerint, amint a föld minősége a romladékok eltakarásához járulni alkalmas volt. Az egész meglehetősen hasonlít egy hosszan elnyúló sánctonalhoz, melynek közepéből minden ezer lépésnyire egy-egy hajdani torony alapja, romjai emelkednek ki, melyeknek meglehetősen egyenlő a kiterjedésük.

Azonkívül még más nagy földhalmok is láthatók ezen fal hosszában. A kisebb földhalmokból néhányat fölnyitottak a turkománok, s amint nekem beszélték, egy négyszögű épületben roppant nagy, papírvékonyaságú cserépfazekat leltek, abban pedig kékes hamvat, itt-ott aranypénzeket s más drágaságokat, amiért az egész vidék a fallal együtt Kizilalannak, azaz „Aranyszedőnek” nevezi. Ezen emelt helyeket azonban meg kell különböztetni azon jöszkákától (dombok), melyeket a turkománok nagy halottaik tiszteletére hordanak össze.

Kizil Akhond, az én tudós kísérőm, nagyon csodálkozott azon, hogy a Szedd-i Iszkender, azaz a Sándor-sánc, melyet a dzsinneknek (szellemek) a nagy uralkodó parancsára kellett építeniök, engemet annyira érdekelt.[14] Sándor, az ő vélekedése szerint, buzgóbb muzulmán volt, mint mi, s azért a földalatti szellemek, akarva, nem akarva, mind szolgálatában állottak. Előadását azon ismert mese elmondásával akarta folytatni, mely arról szól, hogyan ment Sándor a sötétség országába; hanem elhallgatott, amint látta, hogy egy téglának a kibontásával nagyon el vagyok foglalva. Valóban úgy látszik, mintha azok a piros színű téglák össze volnának forrasztva, mert inkább széttörnek, hogysen a nagy tömegtől elváljanak. Egyébiránt ezen vidék nagy érdekekkel bírhatna régiségbúvárainkra nézve, minthogy itt nemcsak a régi görög uralom sok maradványának, hanem az ó-iráni kultúra emlékeinek is bőven kell rejleni, mert a Görögenek, a mai Sehr Dzsordszán romjainak fontosságáról sokat beszélnek az arab történetírók. Maga a Kumbez-i Kausz, vagyis a Kausz kupolarom, melynek csak hírét hallottam, hihetőleg több figyelmet érdemelne, mint amennyiben az arra gyorsan áthaladott angol utazók részesíthették.

Nagy meglepetéssel láttam, hogy Kizil Akhondnak, akit csak tudós, de nem gazdag embernek tartottam, több helyütt van sátra nőekkel és gyermekekkel, akik hármassal való családjának egyes alkatrészeit képezték. Csak midőn több helyütt mindig más-más feleségeivel és gyermekeivel ismerkedtem meg, akkor kezdtem érteni, hogy az ő körútjának a törvényes célon kívül még más, családi feladata is van. Egyébiránt nagyon csekély különbség volt az idegen sátrakban és a saját sátraiban való fogadtatásunk között. A molla - így nevezték őt par excellence -

a turkománoknál, még az ellenséges törzseknél is, minden sátorban a ház ura volt, s nemcsak megkülönböztetésekkel, de ajándékokkal is elhalmoztatott, s ez nekem is, ki az ő tanítványa szerepét játszottam, több posztónemezből való imaszőnyeget (namazdзи) jövedelmezett, meg egy turkomán felöltőt és egy prêmes kucsmát, ami a turkománok nemzeti fővege. Az utóbbit föltettem a fejemre, még könnyű turbánt is csavartam köréje, s átváltoztam turkomán mollává.

Midőn Gömüstepébe visszakerültem, társaim, kik az efféle kirándulásokat rosszallták, már nagy aggodalomban voltak kimaradásom miatt. Sorba kérdezősködvén mindegyiknek hogyléte felől, elbeszéltek, hogy Hadzsi Szálih fényes sikerrel s haszonnal űzi orvoskodását, s hogy Hadzsi Kari Meszúdot, aki egy mecsetbe (azaz mecsetül használt sátorba) volt elszállásolva, meglopták. Sokáig kutatták, keresték az ellopott tárgyakat, s miután semmit se találhattak meg, az isán (sejkh) kinyilatkoztatta, hogy meg fogja átkozni a tolvajt, ha vissza nem téríti az elorzott tárgyakat. Nem került bele huszonnégy óra, midőn a tolvaj bűnbánó alázattal megjelent, s az ellopott tárgyakon kívül még engesztelő ajándékokat is hozott. Nemigen hiszem, hogy a párizsi vagy londoni rendőrség az efféle rendszabályoktól hasonló sikert remélhetne. Egy Khívába menő karavánra nézve is jó tudósítást kaptam. Elbeszéltek ugyanis barátaim, hogy a khívai kán, kinek az orvosok egészségi tekintetknél fogva bivalytejet rendeltek, egyenesen ide küldötte kervánbasiját[15], két pár ilyen állat vásárlására, mivel az ő országában nem találnak bivalyt. A kervánbasi már el is ment Asztrabádba, s mihelyt visszatér, útra kell kelniünk; s ez utazásra nézve nagyon jó előjel, hogy a sivatagon legjártasabb ember lesz a vezetőnk.

Nagyon feltűnt előttem, hogy útitársaim közül sokan, habár a legnemesebb vendégszeretetben részesültek, éppen ők, a legszegényebb emberek, már nem akartak tovább a turkománoknál mulatni. Lehetetlen - mondták -, ha csak annyi-mennyi érzéssel bír is az ember, tovább szemtanúja lenni azon kegyetlen bánásnak, melyben itt a szerencsétlen perzsa rabszolgákat részesítik. „Igaz ugyan, hogy eretnekek, hogy nagyon bántottak bennünket, midőn országukon keresztülutaztunk, de az mégis sok, amit ezeknek a szegényeknek itt szenvedniök kell.” Tatár útitársaim részvéte, akiknek hazájában nincs szokásban az emberekkel kereskedés, és azok a káromlások, melyekkel nagy bosszankodásukban a karakcsikat (rablókat) szidalmazták, a legbővebben rajzolták a szegény rabszolga által viselt kínzásokat. Képzeld el magának bárki, hogy érezheti magát egy perzsa, midőn éjjel váratlanul kiragadják családjá köréből, és sokszor súlyos sebekkel rakva ide hurcolják foglyul. Ruháit ócska turkomán viseletbeli rongyokkal cserélik föl, melyek testének csak némely részeit fedik el, nehéz láncokat vernek rá, melyek bokáján sebeket törnek, s minden lépten iszonyú fájdalmat okoznak, és fogságának első napjait, sőt gyakran heteket kell így töltenie a legsilányabb eledelen, s hogy éjjel meg ne kísértse az elszökést, karabográt, azaz vasörvöt tesznek a nyakára, annál fogva erős karóhoz van láncolva, s a lánc csörgése legkisebb mozdulását is elárulja. S kínjainak mértéke csak akkor ér határt, ha rokonai kiváltják, avagy Khívába vagy Bokharába küldik eladni.

Sohasem tudtam megszokni azt a lánccsörgést, mely minden turkomán sátra mellett hallható, aki csak némi igényt is tart tekintélyességre. A mi Khandzsánunknak is volt két rabszolgája, tizennyolc-húsz éves fiúk, s engemet mindenkor nagyon

felindított, valahányszor a virágzó ifjúságot láncra fűzve láttam. Ehhez járult még, hogy ezen szerencsétleneket nyilvánosan piszkolnom és káromolnom kellett, mert a legkisebb részvétellel gyanút ébresztettem volna magam ellen, főképp, minthogy azon körülménynél fogva, hogy tudtam perzsául, leggyakrabban engem szólítottak meg. Házi rabszolgáink ifjabbika, szép fekete fürtű iráni ifjú, arra kért, írjak levelet szüleinek, hogy az Isten szerelméért, adják el juhaikat s házukat, s váltsák őt ki; meg is tettem neki. Egyszer azt hittem, hogy észrevétlenül adhatok neki egy csésze teát, s szerencsétlenségre éppen amint kezét nyújtotta adományom után, akkor lépett be valaki a sátorba. Hanem én is hirtelen úgy tettem magamat, mintha csak ingerkedni akarnék vele, s a tea helyett néhány gyengébb ütésben kellett őt részesítenem.

Gömüstében mulatásom alatt egy éj se múlt el anélkül, hogy a tenger felől hallatszó lövések ne jelentették volna valamely zsákmánnyal terhelt naszád megérkezését. A legközelebbi reggel elmentem a hőstől követelni a dervist illető tizedet, vagy jobban mondva, a szegény perzsákat szerencsétlenségük első percében meglátnom, és szívem vérzett az iszonyú látványtól. Így kellett lassankint megszoknom az erények és bűnök, az emberszeretet és zsarnokság, a szórszálhasogató lelkiismeretesség és kitanult gaszág ellentéteit, melyek a keleten mindenütt föllelhetők, de főképp Közép-Ázsiában, kivált ott, hol az iszlám, a társadalmi élet ezen irtóztató mérge, elszórta álpolgáriasodásának magvait. Ellenben a nem muzulmán nomádok a legjobb emberek a világon.

Még csak két hetet töltöttem itt, s én is, mint útitársaim, elkezdtem ezt a helyet unni, megutálni, és szemeimet kimondhatatlan vággyal legeltettem a perzsa hegységeken. Csak néhány órát tesz a távolság, s mégis az erkölcsök, szokások, gondolkozási irány annyira eltérő itt, a turkománok között, mintha ezer mérföld választaná el egymástól a két országot. Valóban csodálatra méltó, mekkora befolyást gyakorol vallás és történelem az emberekre! Nevetnem kell, valahányszor eszembe jut, hogy éppen ezek az embertelen turkománok voltak, akik minduntalan lakomát adtak („lillah”) kegyes célokra, ahol jelen kellett lennie a mi egész hadzsi társaságunknak.

Ilyen meghívások napjában többször fordultak elő; én csak az elsőre és másodikra voltam hajlandó elmenni, a harmadik meghívásnál ki akartam magamat menteni, hanem a meghívó durva oldallökésekkel hivatott ki sátramból, a turkomán etikett szabályai szerint: „Minél keményebbek az oldaldöfések, annál szívesebb a meghívás.” Ilyen ünnepélyes alkalommal a vendégséget adónak sátra elé néhány nemezdarabot, vagy ha már nagyban ment, szőnyeget terítettek, s a meghívott vendégek öten-hatan egy csoportban foglaltak rajta helyet körben ülve; minden csoport kapott egy nagy fatálat, mely a vendégek számához és korához mérve volt megtöltve, s ezen tálból marékkal ették ki fenéig az eledelt. Az étkek minősége s készítésük módja, úgy hiszem, nemigen fogja ínyenceinket érdekelni, csak melleleg említem tehát, hogy a ló- és tevehús napirenden voltak, a többi húsnemeket jobbnak tartom elhallgatni.

Khandzsán azon idő alatt, míg nála voltam, tizenkét éves fiát egy tízéves leánykával jegyezte el, ennek családi ünnepély lett a következménye, s nekünk, akik vendégei voltunk, nem lehetett abból kimaradnunk. Midőn a jövődöbéli sátrába léptünk, javában foglalkozott egy sál szövésével; úgy tett, mintha észre se vett volna

bennünket, s két órai ott mulatásunk alatt csak egyszer vehettem észre, mint vesz ő is részt lopva reánk vetett tekintettel társalgásunkban. Az étkezés alatt, mely az én tiszteletemre rizsből és tejből volt főzve, megjegyezte Khandzsán, hogy ezen ünnepély tulajdonképpen a jövő őszre volt határozva, de használni akarta ittlétünk alkalmát, hogy áldásainkat kinyerhesse.

Majd elfeledtem említést tenni azon lakomáról, melyet egy karakcsi adott tiszteletünkre, aki egymaga, gyalog, három perzsát nemcsak foglyaivá tett, hanem szintén egészen egyedül hajtotta őket maga előtt nyolc mérföldnyire a rabszolgaságba. Nekünk adta ki a zsákmányból az egyházat illető tizedet, amiből mindegyikünkre két krán jutott, és milyen boldognak érzé magát, midőn az ő megáldására fátihát énekeltünk!

Miután három hetet a legkellemetlenebb elfojtott érzéssel töltöttünk Gömüstepében, végre beleegyezett a vendégszerető Khandzsán, hogy útra készülődéseinkben ő is segítségünkre legyen. Tevéket vásárolni, úgy véltük, nagyon költséges volna; tehát arra határoztuk el magunkat, hogy kettesével bérlünk egy-egy tevét, amely aztán magunkat, vizünket és lisztünket cipelné. És ez bajosan lett volna kivihető, ha nem lettünk volna oly szerencsések, hogy Iljász bég, a teve bérbeadója személyében oly embert lertünk, aki vallásos ugyan nem nagy mértékben volt, a mi hadzsiságunkat sem igen tisztelte, de annál szigorúbb pontossággal tartotta meg a vendégszeretet törvényeit, s a mi kielégítésünkért a legnagyobb áldozattól sem rettent vissza. Iljász tulajdonképpen Khívából való turkomán s a jomut törzs ivadéka, ki évenként egyszer szokott ide utazni üzleti ügyben a sivatagon keresztül, s amíg Gömüstepében időzik, Khandzsán pártfogása alatt áll, mert enélkül éppoly kevésbé biztos a helyzete, mint bármi más idegené. Rendesen őszkor szokott megjönni, és tavasszal megy vissza, miután húsz-harminc tevét részint saját, részint mások áruival megrakott, s minthogy éppen ezen évben szándékozott néhány tevével többet vinni magával, ha mindjárt teher nélkül is, tehát a legcsekélyebb haszonbér is csaknem talált pénz volt reá nézve.

Khandzsán a legmelegebben ajánlott neki bennünket, és e szavai: „Iljász, életeddel fogsz nekem értük jótállani” - elég világosan értelmére adták, hogy milyen mértékű tekintetben voltunk mi a mi vendéglő gazdánk nál. Tehát a földre szegezte szemeit, mint a nomádoknál szokás, midőn rendkívül komolynak látszanak, s válasza, melyet ritka közönyösséggel mondott halkán, ajkait nem is mozdítva, ennyiből állott: „ismersz engemet”. A két alkudozó turkomán feltűnő hidegvérűsége ingerelni kezdte még félig európai véretem, megfeledkeztem arról, hogy Hadzsi Bilál s többi útitársaim is mozdulatlan részesei voltak a jelenetnek, s néhány megjegyzést tettem; de csakhamar meg is bántam, mivel többszöri felszólalásomra sem vették szavaimat figyelembe. Tehát anélkül, hogy az alkudozásba szabad lett volna beavatkoznunk, abban történt megállapodás, hogy két arany használati bérért kapunk egy-egy tevét Khíváig. Vizünknek és lisztünknek ingyen elvitelére ajánlkozott Iljász.

Azon kis összegből, melyet rongyos ruházatom különféle részeibe varrva tartogattam, valamint jámbor mesterségem bő aratásának gyümölcseiből is kitélt volna, hogy egymagam külön béreljek tevét. Hanem Hadzsi Bilál és Szultán Mahmud lebeszéltek róla, kiemelvén, hogy a nyomorúságos, szegény, könyörületre indító külső a legjobb óvszer ezen nomádok között, akiknek ragadozó vágját a kényelem

legcsekélyebb jele is felébreszteni, s akiket aztán ily esetben a legjobb barátokból ellenségeivé tehetne az ember. Többeket megneveztek társaim közül, akik bőven el vannak látva, de biztonságuk kedvéért kénytelenek rongyokba öltözve gyalog menni. A parancsoló szükségét átlátván, társaságban bérlettem tevét, s csak azt kértem ki magamnak, engedjék meg, hogy kedzsevét használhassak (a kedzseve a teve két oldalára alkalmazott egy pár fakosár), mivel rendkívül terhemre esnék sánta lábammal a szűk nyeregben mással összeszorítva ülni, s ily helyzetben járni meg negyven állomást.

Iljász eleinte vonakodott, mivel a kedzseve a szegény állatra nézve a homoksvatagon kettős teher lett volna, s igaza volt, azonban Khadzsan rábeszélte, s végre beleegyezett kívánságomba. Most már megvolt az a vigasztalásom, hogy húsznapos utunk alatt Khíváig, melyről a legborzasztóbb dolgokat beszéltek, néha-néha egy kicsit alhatni is fogok. S az egészben különös öröömre szolgált, hogy szomszédom vagy tulajdonképp ellensúlyom Hadzsi Bilál lesz, az én lelki barátom, akinek társasága napról napra nélkülözhetetlenebbé kezdett rám nézve válni. Az alkudozás befejeztetvén, bevett szokás szerint előre kifizettük a használati bért. Hadzsi Bilál egy fátihát mondott, és miután Iljász néhány szőrszálból álló szakállát végigsimította, egészen meg lehettünk nyugodva. Csak arra kértük, hogy mennél korábban induljunk, hanem ezt ő nem ígérhette meg, mivel az indulás a kán kervánbasijától függött, akinek karavánunk élén, elől kellett mennie bivalyaival.

Néhány nap múlva készen álltunk az elindulásra Etrekbe, karavánunk gyülekező helyére. A megtörtént készülődések után kettős vágyat éreztem Gömüstepét elhagyni, először azért, mivel láttam, hogy az itt hasztalan töltött időzés következtében a hó évszak mindjobban közeledik, s attól féltünk, hogy a sivatagon még itt-ott lelhető esővíz egyre nagyobb ritkaság lesz, s másodszer, mivel a felőlem terjedező nevetséges hírek már valóban nyugtalanítani kezdetek. Míg sokan a jámbor dervist látták személyemben, mások nem hagytak föl avval a gondolattal, hogy én a szultán nagy befolyású követe vagyok, ki a teheráni török követtel összeköttetésben van, s aki néhány ezer puskát hozott magával, s itt fog Oroszország és Perzsia ellen összeesküvést szervezni. Az oroszok Asurában, ezt hallva, bizonyosan nevettek volna rajta; ám mégis lehetséges volt, hogy a csodálatos idegen után kérdezősködhetnének, s akkor aztán fölfedeztetésem következménye kínos, talán örökös rabszolgaság lehetett volna.

Több ízben megkértem tehát Hadzsi Bilált, hogy legalább Gömüstepéből menjünk már el; azonban éppen ő, ki eddig türelmetlenkedett, miután Iljász átvett bennünket, egészen közönyös lett, és sürgetéseimre mindig azzal felelt, hogy milyen nevetségesen gyermekes vagyok én, hogy a sors rendelkezéseit meg akarom előzni. „Hasztalan minden sietséged - mondta egy ízben -, addig kell a Görgen partján maradnod, míg a naszib (fátum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni!” Képzeltetni, milyen hatása lehet az ilyen keleti válasznak egy nem ok nélkül türelmetlenkedő kedélyre. De fájdalom, átláttam, hogy nincs menekvő út, s megadtam magamat sorsomnak.

Ugyane napokban történt, hogy néhány karakcsi áruló úton öt perzsát hozott haza rabló kalandozásából, kik között egy vagyonos is volt. A rablók egy naszáddal rándultak ki Karatepén át azon ürüggyel, hogy a malíki (perzsák) falujában egy rakodás gabonát akarnak vásárolni. Az alkut hamar megkötötték, s a semmi rosszat

nem gyanító perzsák alig jelentek meg a tengerparton áruikkal, azonnal elfogdosták, kezüket-lábukat összekötözték, és nyakig saját búzájukba rejtve hurcolták őket Gömüstepébe. Jelen voltam, midőn ezen szerencsétleneket, kik közül az egyik nagyon meg volt sebesítve, kipakolták, s hallottam, hogy ezen eljárást még maguk a turkománok is gyalázatos tettnek mondták. Az asurai oroszok is beleavatkoztak ez ügybe, s kiszállással fenyegetőztek, ha tüstént szabadon nem bocsátják a foglyokat. S minthogy a rablók határozottan vonakodtak zsákmányukat kiadni, azt hittem, hogy a többi turkomán, akikre nézve az oroszok fenyegetése közös veszély volt, kényszeríteni fogja törzsrokonait a kiadásra. Azonban ez teljességgel nem történt, hanem lett nagy lótás-futás, fegyverek osztattak ki, hogy ha csakugyan ki akarnának az oroszokkal kötni, komolyan szembe lehessen velük szállani.

Érdekes volt, hogy nekem is puskát nyomtak a kezembe, s nem kis zavarba jöttem, ahogy elgondolám, kikre kellene lődöznöm. Szerencsére a fenyegetésnél maradt a dolog.[16] Másnap reggel egy orosz gőzös egészen közel jött a parthoz, és diplomatikus úton intézték el az ügyet, olyanformán, hogy a turkománok túszoikat adták a jövőre nézve, hanem az öt perzsa rabláncain maradt. A vagyonosat 100 arany váltságdíjért elbocsátották, egy másikat, kezén-lábán nyomorékot, akinek nem volt négy aranya, az oroszok tiszteletére bocsátották el; a három izmos férfit pedig nehéz láncokra verve, Etrekbe, a rabszolgák kínzó helyére vitték.

Az Etrek név, mellyel egy folyamat is, meg a környékén fekvő egész területet nevezik, Mazanderán és Tabrisztán szerencsétlen lakossága előtt a legirtóztatóbb rémszó, a legnagyobb káromlás, annyira, hogy rendkívüli haragba kell annak a perzsának jönnie, aki ajkán kibocsátja ezt az átkot: „Etrek bijufti!” azaz: „Kerülnél Etrekbe!” Minthogy a karavánunk gyűlőhelyeül volt kijelölve, tehát alkalmam volt ezen rémhelyet közelebbről megismernem. Ezenfölül Khandszán szíveskedett engem vendégül ajánlani Kulkhánnak, a karakcsik pírjének (őszszakáll), aki alkalmilag hozzánk jött volt.

Ez a vén bűnös komor, visszataszító tekintetű ember volt, fogadása legalább éppen nem volt barátságos, midőn vendégül átadtak. Sokáig fürkészte arcom vonásait, néha-néha súgott valamit Khandzsánnak, s úgy látszott, mintha teljességgel más valamit akart volna bennem fölfedezni, mint aminek a többi világ tartott. Azonban csakhamar rájöttem ezen bizalmatlanság forrására. Kulkhán fiatal korában beutazta Oroszországot Khidr khánnal, ki orosz szolgálatban állott, hosszabb időt töltött Tifliszben, s meglehetősen megismerkedett a mi európai életünkkel. Azt mondta, hogy sokféle nemzetet látott, csak oszmánlikat nem, akikről egyébiránt azt hallotta, hogy mint a turkománok törzsrokonai, egészen hasonlóknak is hozzájuk, s nagyon csodálja, hogy bennem ellenkezőt tapasztal.

Hadzsi Bilál figyelmeztette, hogy e pontra nézve rosszul van értesülve, mivel ő maga is több évig lakott Rúmban, és sohase vette észre az általa említett hasonlatosságot. Ezután tudunkra adta amaz, hogy holnapután már visszamegy Etrekbe, az ovájába, tehát készen legyünk az elutazásra, mivel az innen Etrekig terjedő utat, ámbár csak 12 mérföld, nem tehetjük meg az ő kísérete nélkül; ő pedig csak addig vár, míg Kolman,[17] a fia, az alamánról (rablókaland) visszajön, melyre többedmagával rándult ki a perzsa határra, néhány szép kancát elhajtani.

A fiát rablókalandról haza várni Kulkhánnak körülbelül annyi volt, mintha, a mi felfogásaink szerint, az atya valami hős kirándulásból vagy más becsületre váló

vállalatból várja fia visszaérkezését. Fel is szólított bennünket, hogy déltájban sétáljunk ki a Görgen alsó partjára, mert ekkor kellene megérkezniök, s majd valami örvendetes dolgot fogunk ott látni. Minthogy éppen semmi dolgom sem volt, követtem a felszólítást, s a tömeg közé keveredtem, mely türelmetlenül várta az érkezőket. Végre a túlsó partra érkezett nyolc lovas turkomán, tíz nyeregtelen lovat vezetve féken. Azt hittem, hogy a várakozó tömeg most mindjárt lelkesült örömríadásban tör ki, azonban egy hang se hallatszott. Mindenki mohó tekintettel s néma csodálással méregette az érkezőket, kik a felnyergelt és nyergeletlen lovakkal egy pillanat alatt átúszták a Görgent, s az innenső parton leszállván, leírhatatlan komolysággal nyújtottak kezet barátaiknak s rokonaiknak.

Míg az öregek nagy figyelemmel vizsgálgatták a zsákmányt, a fiatal hősök ruhájukat szedték rendbe, s nehéz prémes kucsmáikat fölemelintvén, letörülgették a verítéket homlokukról s fejükről. Az egész pompás látványt nyújtott. Bármennyire utáltam a rablókat s utálatos mesterségüket, szemeim mégis különös gyönyörrel legeltetem ezen fiatal embereken, akik rövid lovagöltözetükben, bátor, merész tekintetükkel s egészen mellükre leérő szőke hajfürtjeikkel tárgyai voltak minden ember bámulatának, amint fegyvereiket lerakták. Még a komor Kulkhán is felvidultnak látszott, megismertetett bennünket fiával, s miután ezt Hadzsi Bilál megáldotta, elváltunk tőlük, hogy készüljünk a holnapi útra Gömüstepéből Etrekbe, az atyával, fiával s a lopott lovaikkal egyetemben.

Tizedik fejezet

Utazásunk az Etrek partjaihoz.

Kulkhán rablófőnök vendégszeretete

Másnap délben távoztam legbizalmasabb barátaimmal Gömüstepéből, Khandzsán és többi barátom által elkísérve. Az utóbbiak Gömüstepétől majd egész óra járásnyira jöttek velünk; ez a nomádoknál bevett szokás, midőn valami nagyon kedves vendéget kísérek el. Többször kértem Khandzsánt, hogy forduljon már vissza, de siker nélkül, mert ő pontosan meg akart felelni a turkomán vendégszeretet szabályainak, hogy okom ne legyen később ellene panaszra. S valóban nehéz szívvel bontakoztam ki utolsó öleléséből, mert a legnemesebb szívű emberrel volt alkalmam benne megismerkedni, aki minden haszonleső cél nélkül nemcsak szívesen látott vendégként tartott öt más zarándokkal házánál oly hosszú ideig, hanem minden lehető felvilágosítással is szolgált, midőn egyet-mást tudni kívántam. Nagyon fájlaltam, hogy nem tudtam jóságát meghálálni, de még inkább azt, hogy ilyen őszinte barátomat voltam kénytelen felvett alakoskodásom által ámítani.

Utunk Gömüstepéből északkelet felé vitt, jobban-jobban távolodott a tengerparttól, a két földsánc irányát követve, melyeknek egyike Köreszofinak, a másik Altin Tokmagnak neveztetik. Ezen emelvényeken kívül még sok joszkat, azaz turkomán sírdombot lel a szem, de különben az egész vidék beláthatatlan síkságot képez. Gömüstepétől alig egy óranegyednyi távolban pompás réteken keresztül mentünk, melyeknek térdig érő, buja termésű füve itt haszontalanul aszikk el, mivel Gömüstepe lakosai csomruk, azaz nem állattenyésztők. Hány falu virágozhatnék ezen bő nedvességű földön, s milyen friss élet zajoghatna rajta a síri csend helyett. Az Iljász tevéből és hat lóból álló kis karavánunk meglehetősen egybe csoportosulva ballagott, mert megmondta Kulkhán, hogy itt olyan karakcsik vannak, akik nem állnak az ő parancsnoksága alatt, s ha elég erőseknek éreznék magukat, még őt is megtámadnák. Engem Iljász még ezúttal meg akart kímélni a tevény nyargalástól, s egy lopott lovat vett át Kulkhántól, hogy azon lovagoljak Etrekig. Szerencsétlenségemre Emír Mehemmed, a Karatepéből való, afganisztáni mákonyfaló, ki már hozzá csatlakozott karavánunkhoz, gyalog maradt; s mihelyt valami pocsolyán vagy más nedves helyen vitt utunk keresztül, nekem kellett őt nyergembe fölvennem, és ő ilyenkor oly erősen belekapaszkodott ruháimba, hogy majdnem lerántott a lóról.

Ezen közös lovaglás által komoly veszélyben forogtam, midőn a nagy nádas mocsarakon kellett átkelnünk, ahol tömérdek vaddisznócsordák nyüzsögtek. Kulkhán és Iljász elől lovagoltak, a kerülő ösvényeket keresve, hogy ezen százakra menő vadak elől kitérhessünk, melyeknek közelségét bizton ki lehetett venni rőfögésükből, de kiváltképpen azon ropogásból, melyet a nád között járásuk által okoztak. Amint fülhegyezve lovagoltam, egyszerre megriadt a lovam, s mielőtt okát elgondolhattam volna, lovag pajtásommal együtt a földön elterülve hevertem. Útitársaimnak néhány lépésnyiről hallott hangos kacagása közé valami sajátságos visító ordítás is elegyedett, s amint megfordultam, láttam, hogy két vadsüldőre estem, melyeknek anyjuktól riadt meg lovam. A vaddisznót most malacai visítása egészen

földühösítette: agyarát csattogtatva állt meg nem messze tőlünk, s bizonyára reánk rohant volna, ha Iljász öccse, Sirdzsan elég jókor észre nem veszi szándékát, s fölemelt lándzsával útját nem állja. Vajon a fiatal turkomán vitéz beavatkozása, vagy a nyomasztott helyzetükből kiszabadult malacok visításának elhallgatása okozta-e, elég az hozzá, hogy a feldühödött anya odébb állott, hátra felé futván alomjához, amelytől mi sebes gyorsasággal távoztunk. Kulkhán fia ezenközben megfogta elszaladt lovunkat, s azon megjegyzéssel adta nekem vissza, hogy ugyancsak szerencsés ember vagyok, mert a vaddisznók által okozott halál még a legkegyelmesebb muzulmán is nedzsisz, azaz tisztátlanul küldi másvilágra, s a purgatóriumban ötszáz esztendeig tartó égés által sem tisztulhat meg egészen.

Miután körülbelül négy óráig nyomultunk előre mocsarakon és réteken keresztül, észrevettem, hogy a Gömüstepétől észak felé terjedő fennsík lejtőjén vagyunk, minthogy nemcsak a dombos helyek, hanem a perzsa határhegység is kezdtek lassankint eltűnni szemeink elől. Csak egyes sátorcsoportokat, melyeknek környékén tevék legelésztek, lehetett kivenni messze távolban, s habár a szemet mind a négy felől a legszebb zöld virány gyönyörködtette, mégis legnépesebbnek találtam a keleti vidéket, melyet Kizil Akhonddal meglátogattam. Ennek oka az, hogy a Görgen hiányát érzik, s az emberek csupán addig érik be a kútvízzel, míg juhaikat meghizlalják a kövér legelőn. Itt tehát csak május és június hónapokban található sátrak. Egy ilyen Kulkhán hozzátartozói által lakott sátorcsoportban kellett ez éjjel meghálnunk, minthogy Etrek még hat mérföldnyire van, s ez a mi teherrel jól megrakott tevéinknek egy egész napi út. Itt már értesítve voltak érkezésünk felől, s az én éhes hadzsi társaim már a jó vacsora előpostájának tekintették a sátrak fölött emelkedő füstöt. Mindamellett, hogy Gömüstepe innen csak négy mérföldnyire van, mégis jó nyolc mérföldnyi utat tettünk ma, s az első napi utazás állatainkkal együtt meglehetősen kifárasztott minket.

A sátortól mintegy tíz lépésnyire elénk jött Kulkhán fiatal unokaöccse, Tadzi baj, szívesen fogadni bennünket, s Iljász az afgánnal Kulkhán vendége lett, engem pedig és a többi hadzsi Allah Nazr szűk sátrába szállásoltak. Ez a vén, egészen vagyontalan turkomán magán kívül volt örömeiben, hogy az ég vendégeket küldött neki, s örökké feledhetetlen marad előttem az a valóban érzékeny jelenet, midőn egyetlen kecskéjét leölte, hogy megvendégelhessen bennünket. A második étkezéshez, melyet másnap nála költöttünk el, egy kevés kenyeret is bírt szerezni, ami már hetek óta nem fordult meg háztartásában. És midőn nekiestünk a húsos tálnak, leült vén párjával velünk szemközt, s a szó szoros értelmében örömkönnyekeket sírt látásunk felett. Allah Nazr semmit sem akart megtartani a nekünk feláldozott kecskéből; a körmeit és szarvait, melyeket porrá égetve a tevék feltört sebeinek behintésére szoktak használni, Iljásznak adta, a bőrét pedig, melyet egészben hántott le róla, nekem szánta víztömlőül; előbb jól bedörzsölte sóval, s a napon gondosan megszáritotta.

A gyalázatos árulással törbe csalt öt perzsa közül való egyik rabszolgának megérkezése egy napig tartóztatott vissza utunk folytatásától. Ezen szegény perzsát ugyanis az én véduramnak adták át fenyítés végett, ki abban a hírben állott, hogy a legjobban ki tudja faggatni a fogolyból, van-e neki otthon elég vagyona arra, hogy rokonai kiváltsák, vagy pedig elhagyatott szegény-e, akit aztán Khívába kell küldeni eladás végett. Az első esetet jobb szeretik a turkománok, mert akkor tetszésük

szerinti összeget követelhetnek. Minthogy a szerencsétlenségében is ravasz perzsa valóságos viszonyait mindig titkolni törekszik, addig kínozzák, sanyargatják, míg a hazaküldözött keserves panaszok által kicsikart lehető legnagyobb váltságdíj meg nem érkezik. A másik eset mind a két félre nézve rossz. A rabló sok költsékezés után csak a rabszolgakereskedésnél szokott árat kapja zsákmányáért, a szerencsétlen perzsa pedig néhány száz mérföldnyire hurcoltatik el hazájától, s ritka eset, hogy valamelyik azt még egyszer meglátná. Kulkhán, mint már fentebb említettük, nagy tapasztalatokkal bírt az üzlet ezen nemében. Új áldozata estefelé érkezett meg, s másnap folytattuk utunkat, miután engem a jó Nazr, aki éppoly nagyon volt turkomán, mint Kulkhán, szíves ölelésben részesített búcsúzóba.

Ma legelőször ültem fakosaramban a tevéen; ellensúlyomul néhány liszteszsák szolgált, miután még mára megvonta magától Hadzsi Bilál ezt az élvezetet. Utunk iránya egyre északi volt, s alig mentünk mintegy két órányi járóföldet, a zöld mező elfogyott előlünk, s legelőször érintettük azt a szomorú, erős szagú, sós földet: elértünk a sivatagra. Egyébiránt amit legelőször láttunk, mintaképpül szolgálhat. Kara-Szengernek (fekete sánc) nevezett alacsony hegyfok emelkedik mintegy nyolc mérföldnyire Gömüstepétől északi irányban. Minél jobban közeledtünk feléje, annál lazább volt a talaj a lábaink alatt, s egész a közelében valóságos mocsárba jutottunk; az út ezen siklós sáron keresztül nagy nehézségekkel volt összekötve, a tevék terpedt lábaikkal közel voltak az elcsúszáshoz, én pedig ahhoz, hogy a tevéim kosarastul a sárba vet. Jobbnak találtam tehát inkább szabad akaratomból leszállni, s jó másfél órai sártaposás után felérkeztem a Kara-Szengerre, ahonnan csakhamar elértük már Kulkhán ováját is.

Amint oda megérkeztünk, nagyon meglepett, hogy Kulkhán tüstént bevezetett engem a maga sátrába, s nagyon lelkemre kötötte, hogy addig ki ne mozduljak belőle, míg ő nem hív. Már rosszat kezdtem gyanítani, midőn meghallottam, mint szidja asszonyait, hogy mindig elhányják a láncokat, s keményen rájuk parancsolt, hogy tüstént teremtsék elő. Mogorva tekintettel jött be több ízben a sátorba, szanaszét nézegetve, anélkül, hogy hozzám szólott volna; gyanúm egyre növekedett, s különösen megütköztem abban, hogy Hadzsi Bilál, aki oly ritkán szokott engem magamra hagyni, most nem mutatkozik. A legfélelmeesebb gondolatokba merülve, egyre közeledni hallottam a lánccsörgést, míg végre megláttam, amint a velünk hozott perzsa a sátorba jött, hogy ő rá vonatkozott az egész lánckeresés, s ő cipelte feltört lábain a csörgő, nehéz láncokat. Utána jött Kulkhán, ki gyorsan teát készített, s miután azt elköltöttük, felszólított, hogy keljek föl, és menjek át vele az új sátorba, melyet azalatt számomra állíttatott. Meg akart lepni, s ez volt az oka titkolózó magaviseletének. Hanem én azért mégsem tudtam őt soha megkedvelni, s hogy mennyire különbözött Khandzsántól, a legjobban kitetszik abból, hogy az alatt a tíz nap alatt, melyet nála töltöttem, ezen az egy csésze teán kívül semmiben sem részesített vendégszeretete. Később megtudtam áruló terveit, melyeket bizonyosan végre is hajtott volna, ha Kizil Akhond, akitől különösen félt, szigorúan meg nem hagyta volna neki, hogy velem a lehető legnagyobb tisztelettel bánják.

Az a sátor, melyben tíz más útitársammal laktam, nem a Kulkháné volt, hanem egy más turkománé, aki velünk jött Khívába feleségével, ki ezelőtt a karakalpak törzsből elragadott rabszolganő volt, s aki most azt ment kitudakolni, hogy életben

van-e még első férje, kit nehéz sebekben hagyott, midőn éjjeli megrohanás alkalmával őt elrabolták, s hogy ki vette meg a gyermekeit, hol, merre élnek. Kiváltképpen azt óhajtotta tudni, hogy mi történt tizenkét éves leányával, kinek szépségét könnyező szemmel írta le. Az a szegény asszony annyira le tudta kenyerezni új parancsolóját hűsége és dolgossága által, hogy az maga is elkísérte szomorú kutatóútjára. Én gyakran kérdeztem: mit fogna tenni, ha az asszonynak első férje előkerülne, hanem amiatt ő nem aggódott, mert a törvény biztosította őt birtokában. „A naszib (fátum) nekem akarta rendelni Hajdgult[18] (ez volt az asszony neve), s a naszibnak ember fia nem szegülhet ellene.” Újabb útitársaink közé, kik Iljással akartak utazni, tartozott még egy Hadzsi Sziddik nevű dervis is, felette ügyes képmutató, aki csaknem félig meztelenül járt, útközben a sivatagon a tevépásztorsággal foglalkozott, s hatvan aranyat rejtegetett rongyai között, amit mi csak Bokharában tudtunk meg.

Az egész társaság közösen lakta e sátort, abban a reményben, hogy a kán kervánbasija nemsokára itt lesz, s aztán elindulhatunk a sivatag felé. A várakozás mindnyájunkra nézve kínos volt. Én leginkább lizstem gyors fogyásán aggódtam, s már elkezdtem mindennapi járandóságomat két maréknyival kisebbre szabni, és inkább kovásztalanul sütöttem meg a forró hamuban, mert az így sült kenyér nehezebben emészthető, tovább marad a gyomorban, s az ember nem éhez meg utána oly gyorsan. Szerencsére tehattünk apró kolduló kirándulásokat, s az etreki turkománok jótékonyága ellen nem lehetett panaszkodni, ámbár az egész nép hírhedt rablókból áll, s alig láttunk tábort, amelyben két-három nehéz láncokkal terhelt perzsát ne pillantottunk volna meg.

Itt, Etrekben, egy Kocsak khán nevű előkelő turkomán sátrában találkoztam egy oroszral, ki előbb az asurai hajóállomáson matrózkodott. E főnökhöz délre tértünk be, s alig voltam én mint rúmi (oszmánli) bemutatva, e szavakkal fogadott a háziúr: „No, akkor nagy örömet szerzek neked. Ismerjük az oroszokkal való viszonyotokat, s most ősi ellenségeitek egyikét láncokon láthatod.” Úgy kellett tennem, mintha nagyon örülnék. A szegény orosz nehéz láncokra verve előhozatott, beteges és szomorú kinézése nagyon meghatott, s féltem, hogy külsőm elárulja a benyomást, melyet rám tett. „Mit csinálnál te ezen efendivel, ha Oroszországban találkoznál vele? - kérde Kocsak khán. - Eredj, csókold meg a lábát!” A szegény orosz már felém közelített, de én a lábcsókot azon megjegyzéssel tiltottam el, hogy csak most vivén végbe gusztlomat, azaz a nagy mosdást, nem akarom magamat hitetlen által beszennyeztetni; sőt, jobb szeretném, ha mielőbb eltakarodnék szemem elől, mert e népet nem szenvedhetem. Jelt adtak neki, hogy távozzon, s az orosz fogoly éles tekintetet vetve rám, eltávozott.

Amint később megtudtam, egyike volt ez azon két orosz matrónak az állami tengerésztől, kik néhány év előtt egy éjjeli alamán alkalmával a karakcsik kezébe estek. A másik körülbelül egy év előtt halt meg a fogságban. A kormány ki akarta őket váltani, de a turkománok nagy összeget követeltek értük (fejenként 500 aranyat); s ugyanezen időben, éppen az alkudozások folyama alatt küldetvén Kocsak khán testvére, Cserkesz baj az oroszok által Szerbiába, ahol meg is halt, ez eset a szegény keresztyének kiszabadulását még inkább nehezítette, s a másik fogoly is, úgy mint társa, nemsokára szeretett cárjáért és hazájáért szenvedett fogságban fog elveszni.[19]

Ezek azon folyton változó benyomások, melyeket a vendégszeretet a vele járó erényekkel s e nomádok hallatlan barbársága gyakorolnak az utazóra. Jóllakva s elhalmozva jótéteményekkel tértem néha vissza, s már dicsérni kezdettem magamban e népet, midőn Kulkhán főntebb említett perzsa rabszolgája keservesen sírva könyörgött pár csepp vízért, mert, mint mondta, már két nap óta kenyér helyett besózott halat adtak ennie, s bár egész nap a dinnyésföldön kellett dolgoznia, egy csepp vizet sem kapott. Szerencsémre egyedül voltam a sátorban, odanyújtottam neki kulacsomat, s míg szomját oltotta, az ajtóhoz álltam vigyázni. Erre nagy hálálkodva rögtön távozott. E szerencsétlen embernek a házban mindenkitől szenvednie kellett, de legjobban Kulkhán második neje, egy volt perzsa rabszolgáló kínozta őt, hogy az új szekta iránti buzgóságát annál jobban kitüntesse.

Már Gömüstepében meguntam e kegyetlenkedéseket; mennyire fel kellett tehát lelkemnek lázadnia, midőn azt a helyet - Etrekhez hasonlítva - a humanitás és civilizáció székhelyének kellett tekintenem! E sátor, lakóival együtt kiállhatatlan lett előttem, s már vágytam ki a szabadba, a sivatagba.

A kervánbasi érkezésének hírére még mindig vártunk, ámbár az utazók, kik karavánunkhoz akartak csatlakozni, már mind együtt voltak. Az ismerkedés gyorsan ment, s gyakran hallottam érinteni azon kérdést: mely úton szándékozik a kervánbasi tulajdonképpen menni? Éppen efelett beszélgettünk egyszer, midőn egy etreki azon örvendetes hírt hozta, hogy a tekkék, kiknek támadásaitól a Khívába vivő úton haladó karavánok a legjobban féltek, békekövetet küldtek a jomutokhoz, azon ajánlattal, hogy béküljenek ki végre, s egyesült erővel támadják a közös ellenségeiket, a perzsákat. E véletlen nagy hasznunkra vált.

Amint nekem megmagyarázták, három út vezet Gömüstepéből Khívába, melyek közül a karavánok nagyságuk szerint szoktak választani. Az első a Nagy-Balkán mögött a Kaspi-tenger partjainak hosszában. Ezen irányt, ez utóbbi helyet elhagyván, még két napig kell folytatni, s csak hat napi távolságra a keletnek fekvő Khíva felé befordulni. Ezen út csak csekély számú utazóknak való, mert kevés rajta a víz, de csekélyebb a megtámadtatás veszélye is; s ilyenek nem is történnek, hacsak különös forradalmak alkalmával a kazakok (kirgizek) vagy karakalpakok idáig nem terjesztik ki alamánjaikat. A második a középső út, mely északnak csak az Oxus hajdani medréig, tehát a Nagy- és Kis-Balkán közt s aztán északkeleti irányban vezet Khívába. A harmadik út a legegyszerűsebb s legrövidebb, mert, míg az elsőre 24, a másodikra 20, erre csak 14 nap szükséges. Már Etreknél északkeletre kell menni, a göklen és tekke turkománokon keresztül, s minden állomáson jó, iható vízzel ellátott kutak vannak. Természetes azonban, hogy a karavánnak vagy jó lábbon kell állnia e törzsekkel, vagy legalább két-hárromezer embert kell számlálnia, különben tovább nem jut. Nagy volt tehát örömöm, midőn egy este Atabajtól egy követ azon hírt hozta, hogy a kervánbasi másnap reggel megindul táborából, s harmadnap délben az Etrek túlsó partján akar velünk találkozni, ahol is egyesülvén, megindulunk a sivatagon keresztül vivő nagy útra.

Iljász rögtön parancsot adott, hogy gyorsan készüljünk fel. Még aznap este elkészítettük tehát a szükséges kenyeret, még egyszer besóztuk a nagy tevehúsdarabokat, melyeket áldásért vettünk a nomádoktól, s ki volt boldogabb nálamnál, midőn másnap reggel Hadzsi Bilállal a kedzsevére hágtam, s nyikorgó ülésemben a hullámszerű járású teve hátán Etrekből lassan távozhattam! Biztonság

kedvéért Kulkhán szükségesnek látta minket legalább első nap elkísérni, mert ámbár 15-20, puskával fegyverzett ember volt velünk, mégis nagyobb számú rablócsapat is megtámadhatott volna, s ez esetben Kulkhán jelenléte nagy hasznunkra válik, mert az etreki banditák legnagyobb része az ő szellemi vezetése alatt áll, s neki vakon engedelmességek. Elfeledtem ugyanis mondani, hogy Kulkhánunk nemcsak a karakcsik akszakálja, hanem mint szúfi (aszkéta) is híres volt. Ezen epitetont hordta pecsétjében, s büszke is volt reá. A szemtelen tettetésnek legkirívóbb jellemképe állt előttem, midőn Kulkhánt, annyi gaztett okozóját, tanítványai körében láttam ülni, amint ezeknek, kiknek kegyetlen keze már annyi család boldogságát dúlta fel, a szent mosdást illető szabályokat, vagy a bajusz rövidre vágása módját adta elő. Tanító és tanítványok egyenlően látszottak lelkesedni, s tán nem egy e rablók közül, jámborságának érzetében, már előre álmódott a paradicsom jutalmáról.

Utunk, hogy az Etrek kiöntései által alkotott mocsarakat elkerülje, majd északnyugatnak, majd északkeletnek vezetett, többnyire homokon, melyen csak kevés sátrat láttunk. E vidék szélén a kem nevű turkomán törzsnek mintegy 150 sátrát találtuk. Ezek már emlékezetet túlhaladó idő előtt váltak el a jomut turkománoktól, kikhez tulajdonképpen tartoznak, s itt élnek a sivatag határán. Ezen turkománoknak nagy hajlama a lopásra oka annak, hogy a többi ellenségükké lett, s minduntalan megtámadja őket, s ezért nem is tudnak szaporodni. Közel ezek tartózkodási helyéhez találtuk karavánunknak néhány sereghajtóját, kik nélkülünk nem mertek e sátrak mellett elmenni. Úgy is látszott, hogy a kemek megtámadtak volna, ha élünkön Kulkhánt, e hatalmas mumust nem látják. A táborból északra, egy negyedóránnyira, az Etrek keskeny ágán keltünk át, melynek vize itt már igen sós ízű volt, jelölül annak, hogy közel van végkiszáradásához. Ennek túljártától az Etreknek egy másik, még csekélyebb ágáig a sós talajt szép rét váltotta fel, sűrűn benőve ávizskaporral, mely majd egy óránnyira terjedt. Az árokhoz hasonlító patak agyagos partjai nagyon megnehezítették az átkelést, és több teve, terhével együtt bele is esett a vízbe, mely csekély volt ugyan, de a csomagokat mégis átjárta s nehezebbé tette, úgyhogy nagy fáradságunkba került, míg a túlsó dombot, Delil-i burunt elértük. Kora reggeltől délutáni két óráig mindössze négy mérföldet haladtunk, de mégis elhatároztuk, hogy itt állomást tartunk, mert a kervánbasival csak holnap délben kell az Etreken túl találkozunk.

Az említett dombról, mely mintegy előfoka egy délkeletnek hosszan elnyúló, különben jelentéktelen hegyláncnak, szép s messze kilátás nyílt. A láthatár nyugati részén a Kaspi-tenger látszott, mint egy kék felhővonal, még a perzsa hegyek is észrevehetőek voltak; de különösen érdekes látványt nyújtott a délnek elnyúló beláthatatlan síkság, melyen az elszórtan fekvő sátorcsoportozatok mintegy vakondtúrásokhoz hasonlítottak. Az Etrek és folyama majdnem egészen látható volt, s azon helyek, hol a víz mindkét partján kicsap, a távolban apró tavakként csillogtak. A kemek táborához közel lévén, Kulkhán, ki ez éjt még velünk szándékozott tölteni, nagy vigyázatot ajánlott. Este tehát különféle helyeken öröket állítottunk föl, kik reggelig egymást föl váltva minden mozgást a vidéken megfigyeljenek.

Hallván, hogy ezen állomás végső előőrse a nagy sivatagnak, a délutánt, míg társaim aludtak, néhány levél megírására fordítottam; szándékom volt azokat visszatérő kísérőinkre bízni. Azon apró, jegyzeteknek szánt papírdarabokon kívül, melyeket bokharai ruhám bélésében rejtve tartottam, még a korán volt velem, melyet

egy kis táskában hordtam, s két lap fehér papiros, melyre most a két levelet írtam. Az egyiket Hajdar efendinek Teheránba, a másikat Khandzsánnak azon kéréssel, hogy az elsőt juttassa kézbe.[20] Könnyen elképzelheti ki-ki, mint érezhettem magamat, midőn Teherán, ezen hozzám legközelebbi s mégis végső pontja az európai életnek, jutott eszembe, ha elgondolja azon veszélyeket, melyek itt, a nomádok közt fenyegettek, ha csak pillanatra is sejteni kezdik inkognitómat, s mily előízt adott öt heti tartózkodásom a turkománok közt azon életről, melynek fő és ősi helyét akartam fölkeresni.

Másnap reggel csak négy órát kellett mennünk, hogy a tulajdonképpeni Etrek partjaihoz érjünk. Sokáig nyomoztuk annak legsekélyebb részét. Az átkelés nem volt könnyű, mert ámbár e folyó rendes szélessége nem több 12-15 lépésnél, most kiáradva, kétszer oly széles volt, s puha, agyagos fenéke valódi kín a tevéknek, s ezért turkománjaink vonakodása az átkeléstől megbocsátható volt. A víz nem folyt ugyan gyorsan, mégis a tevéknek hasukon felül ért, s a nagy bajjal haladó állatok ingadozó léptei által kedzsevénk majd jobb-, majd baloldalt belemártódott az Etrek szennyes hullámaiba, és ha a teve csak egy lépést hibáz el, sárban s iszapban fürödve, nem csekély veszéllyel, úszva kellett volna a túlpártot elérnem. Szerencsénkre az átkelés minden baj nélkül megtörtént, s alig állapotunk meg, megláttuk a kervánbasi rég s epedve várt karavánját, élén három bivallyal (két tehénnel s egy bikával), melyek egészséget ígérő megérkeztét Khíva beteg fejedelme alig várhatta nagyobb türelmetlenséggel, mint mi.

Emlékezni fog az olvasó, hogy Gömüstepében Hadzsi Bilállal, Hadzsi Jusuffal s néhány gyaloglóval a dervis-karaván zömétől meg kellett válnom, mert a többinek nem sikerült oly hamar bérelhető tevékre szert tenni. Etrekben, nem kapván hírt felőlük, már nagyon kezdtünk aggódni, hogy a szegények alkalom hiánya miatt nem jöhetnek utánunk, igen örültünk hát, midőn a várt karavánnal együtt mindnyájukat ép egészségben megérkezni láttuk. Oly szívélyességgel ölelkeztünk és csókolóztunk össze, mintha mindnyájan testvérek volnánk, kik több évi távollét után végre viszontlátják egymást. Nagyon meghatott, midőn Hadzsi Szálihót és Szultán Mahmudot, sőt valamennyi koldus társamat ismét magam körül láttam; mert ámbár Hadzsi Bilált legközelebbi barátomnak tekintettem, meg kell vallanom, hogy különbség nélkül valamennyi iránt élénk rokonszenvvel viseltetem. Az Etrek iszapos vize lévén az utolsó édesvíz, melyet találhattunk, míg húsznap utazás után az Oxus partjaira nem jutunk, tanácsoltam, ne szalasszuk el az alkalmat, s utoljára lakjunk jól teával. Fölraktuk tehát legnagyobb teaedényeinket, én megvendégeltem őket frissen sült kenyermel, és még sokáig emlékeztünk e viszontlátás ünnepélyére.

Ezalatt megérkezett a kervánbasi is, vezetőnk és védőnk a sivatagban. Nagyon érdekemben állott, hogy jó színben tűnjem föl előtte, csakhamar elmentem hát hozzá Hadzsi Szálihval és Hadzsi Meszúddal, kik az úton már említettek volt neki. Könnyen képzelhető csudálkozásom s egyszersmind aggodalmam, midőn Amandurdi (ez volt a neve a testes és jóindulatú turkománnak) társaimat nagy kitüntetéssel, engem feltűnő hidegen fogadott. Minél inkább iparkodott Hadzsi Szálih a társalgást rám vezetni, annál közönyösebb lett, s mindössze ezt mondta: „Ismerem már ezt a hadzsit.” Erőt vettem magamon, hogy nagy zavaromat észre ne vegye, s már el akartam távozni, midőn Iljász, ki szintén jelen volt, haragos pillantást vetett a mellette ülő, hírhedett ópiumfalóra, Emír Mehemmedre, s ezzel mintegy őt látszott az

eseményért okolni. Eltávoztunk, s alig tudta meg Hadzsi Bilál e jelenetet, haragosan kiáltott fel: „E nyomorult, részeg afgán már Etrekben állította, hogy Hadzsi Residünk, ki a koránban s az arab nyelvben neki tanítója lehetne, álarcos frengi. (Itt háromszor hangoztatta: Isztaghfaraallah! Azaz: Isten bocsássa meg bűnömet!) Ámbár biztosítottam, hogy mi őt nagy szultánunk követétől vettük át, hogy van útlevele a kalifa[21] pecsétjével, mégsem akar elállni bűnös állításától. Amint látom, a kervánbasi fejét is megzavarta, de majd megbánja, ha Khívába érünk; mert ott vannak kádik és ulemák, ott megtanítják, mit tesz az, egy jámbor muzulmánt hitetlennek nevezni!”

Most kezdtem érteni az egész dolgot. Emír Mehemmednek, ki születésére nézve kandahári volt, s az angol foglalás után egy bűntett miatt szülővárosából menekülni kényszerült, elég alkalma volt európaiakat látni, s így engem arcom vonásairól fölismert. Az első pillanattól fogva tehát titkos emisszáriusnak gondolt, ki koldus álöltönyében rejtett kincsekkel utazik, s arra számított, hogy titkom földérintésével fenyegetvén, e kincseket tőlem kicsalhatja. Többször rá is akart beszélni, hogy hagyjam el e koldusokat, s lépjek vele egy társaságba; de én mindig azt feleltem neki, hogy egy dervis és egy kereskedő, mint nagyon különemű elemek, nem illenek egymáshoz, s valódi barátságról csak akkor lehetne köztünk szó, ha ő az ópiumevés bűnéről lemondva, jámbor mosdásokkal és imádkozásokkal foglalkoznék. Kemény ellenállásom, melyre talált, dühössé tette, de miután istentelensége miatt a hadzsik meggyűlöltek, nyílt ellenségeskedését különös szerencsémnek tekinthettem.

Körülbelül két órával az elmondottak után a kervánbasi, ki a karaván főnökségét már átvette, azt üzenté, hogy miután csak három nap múlva fogunk ismét kutat találni, ki-ki lássa el magát vízzel. Elővettem tehát én is a kulacsomat, társaimmal a folyóhoz mentem, s miután a szomjúság kínjait még nemigen volt alkalmam tapasztalni, azt csak igen hanyagon töltöttem meg. Társaim figyelmeztettek e hibára, mondván, hogy a sivatagban minden csepp víz élet, s azért a kulacsot, az élet forrását, mindenkinek mint szemefényét, úgy kell őriznie. Megtévén előkészületeinket, a tevéket fölszereltük, a kervánbasi valamennyit megszámláltatta, s így kitűnt, hogy karavánunk körülbelül 80 tevéből és 40 utazóból állt. Ezek közt 26 védtelen hadzsi, a többi meglehetősen fölfegyverzett jomut turkomán, egy özbegek s egy afgán. Egyikét képeztük tehát azon apró karavánoknak, melyek valódi keleti módra mindent a sors szeszélyére bízva, kelnek útra.

Miután mindnyájan felültünk, búcsút kellett vennünk turkomán kísérelőinktől, kik a sivatag széléig elhoztak. A búcsú fatiháját egyrészt Hadzsi Bilál, másrészt Kilkhán kezdte rá, s aggódnom kellett, ha ez utóbbi áldásából kedvező előjeleket akartam veszélyteljes vállalatunkra levonni. Az utolsó ámen után, melyet a szakállnak elmaradhatatlan végigsimítása követett, a két ellenkező irányban indult meg, s előbbi kísérelőink, midőn az Etreken átkelve minket szemük előtt vesztek, néhány lövésben végüdvözetletet küldtek felénk. Mi innen egyenesen északnak vettük utunkat.

Tizennegyedik fejezet

Utazás a hyrkániai sivatagon keresztül. A vízhiány nagy kínjai

Ezernyolcszázhatvanhárom május 13. Minden jele nélkül a netaláni teve- vagy emberlábnyomokról, vagy más állatnyomokról felismerhető útnak, tartott karavánunk észak felé, nappal a napot, éjjel az északi csillagot használva útmutatóul, melyet a turkománok mozdulatlansága miatt Temir kaziknak (vasszeg) neveznek. A tevéket, hosszú sorba összekötve, gyalog ember vezette, s ámbár nem volt itt különös tiszteleti hely, mégis némi megtiszteltetésnek tekintetett, mennél közelebb lenni a kervánbasihoz. Jó darab föld, túl az Etreken, mely a nagy sivatag előcsarnokát képezi, Bogdajlának neveztetik. Naplemente után még két óráig folyvást homokos földön haladtunk, mely nem volt nagyon puha, és csak csekély, hullám alakú magaslatokat képezett. Lassankint a homok eltűnt, és szilárd, sima agyagtalajt éreztünk lábaink alatt, úgyhogy a távoli tevék rendes lépései a csendes éjben ütemveréseként hangzottak vissza. Az ily helyeket a turkománok takirnak nevezik; s minthogy az, amelyen éppen mi jártunk vörös színű volt, kizil-takirnak hívták. Majdnem napfeljöttéig szakadatlanul mentünk, de mindössze alig haladtunk hat mérföldet, mert a tevéket nem szabad eleinte nagyon megerőltetni, másrészt pedig, mert a bivalyok, e fő személyei az utazó társaságnak, nehézkes testükkel még a tevék lépteit sem bírták követni. Pihentünk tehát május 14-én reggeli nyolc óráig, s míg a tevék a bogáncskóróból s a sivatag egyéb növényeiből jóllaktak, volt időnk reggelinkhez látni, mely ma még felséges volt, mert kulacsaink telve voltak édesvízzel. Így nehéz, kovásztalan kenyerünket édes kortyokkal segíthettük lefelé.

Közel egymáshoz táborozván, észrevettem, hogy a kervánbasi Iljással és társaim főnökeivel gyakran felém tekintve beszélgetett. Könnyen kitalálhattam a tanácskozás tárgyát, de úgy tettem, mintha mit sem vettem volna észre, s egy ideig nagy buzgón lapozván a koránban, fölkeltem, mintha a társalgásban részt akarnék venni. Amint néhány lépést közelítettem feléjük, elém jött a derék Iljász és Hadzsi Szálih. Féltrehívtak, s mondták, hogy a kervánbasi nehézségeket támaszt, s nem akar a khívai útra magával vinni, minthogy tekintetem gyanút gerjeszt benne; különösen a kán haragjától fél, mert néhány év előtt egy frengi követet hozott Khívába, ki ezen egyetlen úton híven lerajzolta az egész utat, s ördögi mesterségével még csak egy kutat vagy dombot sem feledett le a papírról. A kánt ez nagy haragra gyullasztotta, a hírhozók közül kettőt kivégeztetett, s ő, a kervánbasi, csak különös pártfogás által volt képes életét megmenteni. „Sok rábeszélés után, mondván, hogy csak nem hagyhatunk itt, a sivatagban, egyedül - folytatták barátaim -, annyira bírtuk őt, hogy azon feltétel alatt magával visz, ha először meg hagyod vizsgáltatni magadat, nincsenek-e nálad rajzok vagy fatollak (írón), amelyeket a frengik szoktak hordani, s másodsor, ha megígéred, hogy nem fogsz magadnak az utakról és hegyekről titkos jegyzéseket tenni; ellenkező esetben itt, a sivatag közepén, rögtön el kell tőlünk maradnod.”

A legnagyobb türelemmel hallgattam e szavakat, de mikor barátaim elhallgattak, nagyon felingerültnek tettettem magamat, Hadzsi Szálihhoz fordultam, s oly

hangosan, hogy a kervánbasi is meghallhassa, mondtam neki: „Hadzsi, te láttál engem Teheránban, s tudod, ki vagyok; mondd meg Amandurdinak (ez volt a neve karavánunk vezetőjének), hogy hozzá mint becsületes emberhez éppen nem illik egy olyan részeg bínamaznak (oly ember, ki nem szokta imádságát elvégezni), mint ez az afgán, szavára figyelni. A vallással nem lehet tréfálni, e veszélyes pontban többé rám ne támadjon, különben Khívában majd megtudja, kivel van dolga.” Ez utolsó szavakat oly hangon kiáltám, hogy az egész karavánnak meg kellett hallania, s társaim, különösen a szegényebbek, annyira fölgerjedtek, hogy ha vissza nem tartom őket, mindnyájan neki esnek Emír Mehemmednek, a gonosz afgánnak. E jelenet legjobban megdöbbsenté a kervánbasit, s hallám, amint a mindenfelől hozzá intézett kérdésekre folyvást csak azt felelé: „Khidáim bilir!” (Isten tudja!) Nagyon derék, jóindulatú, de törzsökös keletű volt ő, ki nem annyira rosszaságból, mint különös előszeretetből a titokszerűség iránt, mindenáron álarcos idegent akart bennem fölfedezni, ámbár másrészt több vallási kérdésben (meszele) hozzám fordult tanításért, mert már Gömüstepében hallotta volt, hogy én sok könyvet olvastam.

E fogás, amint láttuk, ez egyszer elhárította a pillanatnyi veszélyt, de legnagyobb sajnálatomra tapasztalnom kellett, hogy a gyanú percről percre nő, s nagy fáradságomba fog kerülni, utamról csak a legcsekélyebb jegyzeteket is tenni. Kellemetlen volt rám nézve, hogy nem volt szabad még az egyes állomások nevét sem tudakolnom. A sivatagban, bármily nagy legyen, a nomádok, kik annak egyes oázait lakják, minden helynek, minden dombnak és völgynek más-más nevet adtak, úgyhogy ha pontos tudósításokat kaphattam volna, Közép-Ázsia térképén minden pontot meg tudnék jelölni. Csel ellen cselt kellett használnom, s azon végtelen csekély jegyzetek, melyeket ez útról magamnak tehettem, olyan fogás eredményei, melynek leírásával nem akarom az olvasót untatni. Mily keserű érzés az utazóra nézve, ha hosszas küzdelmek és veszélyek után végre elérheti az óhajtott forrást, és szomjas lelkét mégsem enyhítheti belőle.

Nyolc óra után ismét fölkerelkedtünk, de haladásunk, miután két óráig szakadatlanul mentünk, mind lassúbb lett. Néhány turkomán leszállt, s a legapróbb dombokat jobbra s balra az úttól szorgalmasan kezdték vizsgálni. Amint utóbb megtudtam, útitársaink egyike, Ejd Mehemmed, testvére sírját akarta fölkeresni, ki a múlt évben egy megtámadtatás alkalmával itt esett el; hozott is magával egy koporsót, melyben a holttestet Khívába vihesse. Délutáni két óra lehetett, mikor a sírt megtaláltuk, s annak felásásához készültünk. A szokásos imáknak a korán egyes helyeinek elmondása után, melyben buzgóan kellett részt vennem, a félig elrothadt hullát a koporsóba tették, s nemezrongyokba pakolták, aztán egy szemtanú elmondta a harc részleteit. Dicsőíteni akarta az elhunytat, és sikerült is neki, mert az elmondott tett a legnemesebb dicséretet érdemelte.

„Több perzsa volt karavánunkban - szólt az elbeszélő -, kik Khívából Asztrabádba mentek, s ezek közt egy Molla Kászim nevű, igen gazdag asztrabádi kereskedő, ki éveken keresztül kereskedett Perzsia és Khíva közt, s itt az elhunytnak vendége, útközben pedig védettje volt. A sors úgy akarta, hogy a múlt évben nagy összeggel a zsebében indult haza, s ámbár turkomán ruhába volt öltözve, s nyelvünket is tökéletesen beszélte, az etreki haramzadék (fattyak) mégis fölismerték, rögtön elénk jöttek, s karavánunkat megtámadták. Jóllehet számra nézve sokkal erősebbek voltak nálunk, mégis nyolc óra hosszat küzdöttünk velük, s mikor kettőt

közülük már megöltünk, azt kiáltották, hogy ha a kövér perzsa kutyát (ami alatt Molla Kászimot értették) nekik kiadjuk, föl hagynak a harccal, mert velünk semmi dolguk. Könnyen felfogható, hogy közülünk senki sem fogadhatta el ezt a föltételt, legkevésbé pedig a boldogult, s ámbár a perzsa, félve a mindenfelé sivító golyóktól, kérte, hagyjuk abba a harcot, ő inkább engedi magát elfogni, mégis folytatnunk kellett a küzdést. Nemsokára golyó érte őt. (Itt az elbeszélő a holttestre mutatott.) Lefordult lováról, s utolsó szava az volt, hogy vendégét, a félelmében gyermekmódra síró perzsát testvérének, Ejd Mehemmednek adta át, kinek vezérlete alatt mi a harcot másnap reggelig folytattuk, mikor is a rablók kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonulni. A szerencsétlen elhunytat itt eltemetvén, folytattuk utunkat, s három nap múlva a perzsa kereskedőt sértetlenül hoztuk Asztrabádba.”

Gyászünnepélyül Ejd Mehemmed e helyen még kenyeret süttetett, s azt köztünk föl osztotta, aztán ismét megindulva, száraz síkságon haladtunk észak felé. Az idővesztéséget kipótolandó, elhatározatott, hogy egész éjjel szakadatlanul menni fogunk. Az idő szép volt, s kosaramban összekuporodva, sokáig évezettel nézdeltem a szép csillagos eget, melynek fénye a sivatagban még nagyszerűbbnek látszik. Végre elnyomott az álom, s alig pihenhettem egy óra óta, midőn gyengédtenül felköltöttek álmomból, s minden oldalról kiabáltak: „Hadzsi, nézd meg csak kiblenumádat[22] (iránytű), úgy látszik, eltévedtünk.” Fölebredtem, s izzó tapló világánál láttam, hogy észak helyett keleti irányban vagyunk. A kervánbasi megijedt, félvén, hogy a veszélyes mocsarak közelébe jutottunk, s elhatározta, hogy bevárjuk a hajnalt. Szerencsénkre csak fél órával előbb, midőn az eget felhők kezdték borítani, tértünk volt le a helyes irányról, s a késelem dacára elértük a kitézőt állomást, hol a fáradt állatokat szabadon bocsátottuk kórót s tövist legelni. Azon a helyen, hol táboroztunk, csudálkozva láttam, amint társaink fél lábnyi hosszú, ujjnyi vastag s igen ízletes és édes sárgarépát szedtek össze nagy mennyiségben, melynek csak belseje volt kemény, mint a fa és édelhetetlen, hasonlóan a vad fokhagymához, mely itt szintén nagy mértékben volt található. Felhasználtam az alkalmat, s egy jó adag sárgarépát megfőztem magamnak reggelire, egy csomót pedig megfőzve eltettem övembe.

Május 15. Ma utunk vad, hosszú árkok által keresztül-kasul hasított vidéken vezetett, melyről hallottam, hogy minduntalan más alakot vesz fel, s a sok meredek hely miatt mindig más nehézségeket gördít az útba. A szegény tevék, melyek közül néhánynak nagy terhet kellett vinnie, roppantul szenvedtek, mert a könnyű homok elsiklott lábuk alatt, s folyvást le-föl kellett menniök, csak nagy bajjal tudtak szilárdan lépni. Feltűnő, hogy ezen állatokat kötéllal kötik egymáshoz, melynek egyik vége az egyik tevé farkához, másika az utána jövőnek átfúrt orrába van akasztva. Kegyetlen látványt nyújt, ha egyik vagy másik ezen összeláncolt sorban pillanatra megállapodik, s az előtte menő mindaddig vonszolja, míg borzasztó fájdalmi után a kötél végre elszakad. E szegény állatok kímélése végett ahol az út igen rossz kezdett lenni, mindenki le szokott szállni. Ma is így történt, s ámbár a mély homokban a járás roppant kínos volt, mégis, bár lassan, négy óra hosszat szakadatlanul gyalogolnom kellett. Így többször találkoztam a kervánbasival, ki utolsó fellépésem óta igen udvarias volt hozzám. Különös hajlammal látszott irántam viseltetni unokaöccse, fiatal, nyíltszívű turkomán, ki tavaly óta nem látta feleségét, és társalgás közben minduntalan ováját (sátrát) emlegette, ahogy iszlám etikett szerint

nejét neveznie kellett.[23] Khali molla - így hívták - teljesen bízott dervis voltomban, s nagy csodálkozásomra arra kért, üssek fel koránomban egy családjáról szóló fált (prognosticon). Megcsináltam a szokásos hókuszpókuszt, behunytam szememet, s szerencsésen oly helyet nyitottam meg a koránban, melyen nőkről van szó (mert a muminun és muminát szók igen gyakran fordulnak benne elő). Az arab szöveg magyarázása, mert ebben áll a tulajdonképpeni mesterség, boldoggá tette fiatal turkománomat, megköszönte szívességemet, s én is nagyon örültem, hogy megnyerhettem barátságát.

Még addig nem tudtuk, melyiken fog a három út közül karavánunk menni. Az útiterv titokban tartása itt, hol az ember pillanatig nincs biztosítva megtámadások ellen, igen szükséges. Ámbár nem mondták meg nekünk, mégis előrelátható volt, hogy a középső úton fogunk haladni, mert vizünk már fogyni kezdett, s másnap szükségképp vízmedencéhez kellett jutnunk, melyhez csak akkor lehet férni, ha a békés viszonyok az atabaj-jomut pásztorokat odáig hatolni engedik. Esti utunk ma szerencsés volt; csak párszor szakadt el a tevekötél, s ilyenkor mindig néhány embert kellett visszaküldeni az elmaradt állatok fölkeresésére. A karaván ezalatt folytatja útját, s hogy a sötét éjben kiküldött emberek el ne tévedjenek, a karaván utasai közül egyet kiválasztanak, hogy velük a távolból beszéljen. A szomorúan hangzó szó egyetlen vezérük a sötét éjben, s jaj a szegénynek, aki ellenkező szél miatt e szavakat meg nem hallja!

Másnap reggel (*május 16.*) északkeleti irányban a Körentaghi-hegyláncot pillantottuk meg. Az érdekes állapotban levő[24] bivalytehén lassú léptetésre kényszerített, s ezért csak délután juthattunk oly közel hozzá, hogy a hegység alacsonyabb részeinek körvonalait kivehessük. Etrekben hallottuk, hogy békés lévén az idő, itt jomutokra fogunk találni, de mégsem tudtuk ezt biztosan, s mindenki feszült várakozással volt eltelve, vajon reményünk csakugyan teljesezni fog-e, s nem kell-e félnünk ellenséges csapatok támadásaitól. Egy merész turkománt kiküldtünk vizsgálódni, s mindnyájan reményteljes várakozással kísértük lépteit. Lassankint a hegységhez közeledve, csakugyan megpillantottunk egyes sátrakat. A félelem eloszlott, s mindenki kíváncsi volt, mely törzshöz tartoznak a táborozók. Mialatt útitársaim a Körentaghi és zöldellő völgyei szemlélésében gyönyörködtek, örömtől dobogott a szívem, midőn nyugat felé e hegylántól elterjedő, alkalmasint görög romok felé közeledtünk. Midőn a hegy tisztán kivehető lett, délnyugatra ezeken kívül még egy magában álló oszlopot pillantottam meg, mely a távolból élő, óriási alakként tűnt szemembe. Följebb menve a lejtőn, egy másik, valamivel vastagabb, de alacsonyabb oszlopot vettem észre, s a hegyhez érve a Meshed-i Miszriján név alatt ismeretes romok oly közel voltak hozzánk baloldalt, hogy az egyes részeket pontosan meg tudtam különböztetni. A táborozók csupa jomutok lévén, elhatároztuk, hogy egy napot pihenni fogunk (ez alkalommal néhány tevét akartak venni), s ennek nagyon megörültem, mert ezáltal alkalmam nyílt a romokat közelebbről megtekintennem.

Másnap, május 17-én, reggel, Iljász s néhány hadzsi társam kíséretében mentem oda; csellel kellett őket rábírnom, mert nem tartották tanácsosnak a dzsinnektől (szellemek) lakott helyhez közeledni.[25] E romok félórányira voltak táborunktól, bár a még fennálló, négyszögű magas falak, valamint a két, még ép s más két, félig összeomlott, kupola alakú torony közelebbeknek látszottak. A 6-8

lábnyi széles és 40-50 lábnyi hosszú, magas falat valamivel alacsonyabb keríti, mely dél felé már egészen össze van omolva. Alkalmasint előfala volt a még fennálló kastélynak, mert az egészet, amint a többi rom közül kiemelkedik, régi, erősített várnak tartom; ennek kiegészítésére még meg kell említenem azon nagyszerű vízvezetést, mely délkeleti irányban a perzsa heglánc felé tart, s onnan 150 angol mérföldnyi távolságból vezette ide az ivóvizet. Régiségtani és építéstani ismereteim korlátoltságánál fogva e fölötté érdekes romok fölötti véleményemet magam sem ismerhetem el illetékesnek, de görög eredetüket azért tartom bizonyosnak, mert az itt talált négyszögű téglák minőségét, nagyságát és színét azokéval, melyeket Gömüstepében és Kizilalannál (Sándor fala) láttam, teljesen egyenlőnek találtam. Ezenkívül a Körentaghi északi csúcsán még egy romcsoportozatot pillantottam meg, mely mellett éjjel haladtunk el, s melyet amennyire a sötétben kivehettem, hat különálló kápolna alkotott.

Ma karavánunkat az itt lakó nomádok seregesen látogatták, még üzleteket is kötöttek karavánunk kereskedőivel és bérlőivel, mégpedig hitelre. Ez alkalommal adósságlevél írására szólítottak fel, s volt mit bámulnom, midőn láttam, amint az adós saját váltóját, ahelyett, hogy hitelezőjének adná biztosításul, maga zsebre dugta, s turkomán szokás szerint az ügy ekképp be volt fejezve. Midőn a hitelezőtől e sajátságos eljárás okát kérdeztem, azt felelte: „Mi közöm nekem az íráshoz? Azt az adósnak kell magánál tartania, hogy adósságáról megemlékezzenek.”

Este, midőn már készen álltunk az útra, bivalytehenünk egészséges borjat ellett, s ez a kervánbasit igen nagyon megörvendeztette. De csak útközben jutott eszébe, hogy a gyenge borjú nem lesz képes az utat gyalog megtenni, tehát egy teve hátán kell számára kényelmes helyet keresni. Csak nekem és Hadzsi Bilálnak lévén kedzsevénk, mindenkinek tekintete ránk esett, s felszólítottak, engedje át egyikünk a helyét az újon született borjúnak. Barátomnak volt esze szolgálatkésznek mutatkozni, azon megjegyzéssel, hogy irántam való barátságából, mert én sánta lábam miatt nem ülhetek mindenütt, kedzsevését szívesen fölcseréli bármely más hellyel. De alig foglalta el helyét a fiatal borjú, az új vis-í-vis-m roppant rossz szaga elárulta Hadzsi Bilál készségének tulajdonképpen indokát. Éjjel még megjárta, mert ekkor csak álmomból vert fel a sok bőgés, de nappal, kivált, mikor a nap melegebben sütött, alig bírtam kiállni. Szerencsémre kínom nem soká tartott, mert a borjú az utazás másodnapján már megdőglött.

Május 18. Mától fogva két napot számítottunk a Nagy-Balkánig, s innen tizenkettőt Khíváig, tehát összesen tizennégy napot; ez idő alatt négy keseserűsös vizű kutat fogunk lelni, de egy lélekkal sem találkozunk. Május közepe lévén, vezetőink remélték, hogy az ismerős lapályokon esővizet fogunk találni. Kulacsaink Körentaghi két rossz vízmedencéjének agyagos vizével voltak megtöltve, mely a folytonos rázástól a tevék hátán csupa iszap lett, és visszataszító ízt nyert; de azért csínján kellett vele bánnunk, mert csak egy állomásnyira a Nagy-Balkánon túl reméltük az első kakot (esővizet) találhatni.

Menésünk, mindnyájan bele lévén már gyakorolva, szabályszerűvé kezdett lenni. Naponkint rendszeren háromszor álltunk meg, mindig másfél vagy két órára; napfölkelte előtt, midőn egész napra való kenyerünket szoktuk megsütni, délben, hogy ember és állat kissé kipihenhesse magát, s naplemente előtt, hogy szerény vacsoránkat költsük el, mely legtöbbször említett kenyérből s néhány, aggodalmasan

megszámlált csepp vízből állt. Barátaim, valamint a turkománok is, egy kis juhzsírt hoztak magukkal, melyet a kenyérhez ettek, s mellyel engem is megkínáltak, de én el nem fogadtam; meg voltam győződve, hogy a szomjúság kínjait enyhíteni s a testet minden fáradságra megedzeni csak a legnagyobb mértékletesség képes. A vidék talaja, melyen haladtunk, szilárd agyag volt; csak itt-ott termett rajta pár silány fűszál, s nagyobbbrészt kopasz síkságokból állt, melyek szárazságtól megrepedezve, az érforma szakadások által a legtarkább formákat nyerik. Mily fárasztólag hat e szomorú síkság, melyről az életnek minden jele számúzve van, az utazóra, s mily jólesik, ha állomást érve, a teve hullámszerű járását kissé kipihenheti!

Másnap (*május 19.*) délben sötétkék fellegformát pillantottunk meg észak felé. A Kis-Balkán volt, melyet holnap reggel fogunk elérni, s melynek nagyságáról, szépségéről és ércekben való gazdagságáról a turkománok oly sokat beszéltek. Szerencsétlenségünkre ez este, máskor éber kervánbasinkat elnyomta az álom, s a karaván élére állított tevevezető oly veszélybe hozott, mely mindnyájunk életébe kerülhetett volna. A Kis-Balkán lábánál ugyanis sok oly veszedelmes sós mocsár van, mely vastag fehér réteggel borítva, a szilárd földtől meg nem különböztethető, mert itt mindent elborít a néha ujjnyi vastag sólerakodvány. Már annyira behatoltunk ezen helyek közé, hogy az állatok minden nógatás dacára, a talaj ingadozása miatt kénytelenek voltak megállni. Leugrottunk, és ki-ki elképzeli ijedtségemet, midőn a földön állva úgy éreztem magamat, mintha lebegő ladikban volnék. A félelem általános volt. A kervánbasi kiáltott, hogy ki-ki maradjon helyén, mert csak napfelkeltekor lehet szabadulásra gondolni. Alig bírtuk az erős szódaszagot kiállani, és három óráig kellett várnunk, míg a szabadító hajnal első sugarai megjelentek. A visszafordulás nagy fáradsággal járt, de mégis nagyon örültünk, mert az ég kegyes volt irántunk. Ha csak valamivel beljebb megyünk, a laza föld megnyílik, s karavánunk nagy részét, vagy talán az egészet mindenestül elnyelte volna. Legalább így mondták a turkománok.

Reggel tíz óra volt (*május 20.*), midőn a délnyugatról északkeletnek terjedő Kis-Balkánhoz értünk, és ennek északi végével párhuzamosan fekvő előfokát a Nagy-Balkánnak, bár csak körvonaláiban, megpillantottuk. A Kis-Balkán, melynek lábánál most táborot ütöttünk, körülbelül 12 mérföldnyi hosszú, majdnem szakadatlan s egyenlően magas hegyláncot képez, nem oly kopár és pusztá, mint Perzsia hegyei, sok helyen fű nő rajta, egészben pedig kékszürke színe van. A hegység, ha szemértékem nem csalt, 2-3000 láb magas lehet. Utunk aznap, valamint másnap (*május 21.*) folyvást mellette vezetett, míg végre estefelé a Nagy-Balkán előfokához értünk. Ámbár csak egy részét láthattam közelről, úgy véltem, hogy jogosan nevezik megkülönböztetésül nagynak, mert ameddig a szem ellát, általában magasabb és sokkal kiterjedtebb. Mi a hegység keleti részén voltunk. A Nagy-Balkán tulajdonképpen hegylánc, mely a Kaspi-tenger partjáig nyúlik, inkább déltől északi irányba terjed, s amint a turkománoktól hallottam, gazdag ércekkel bír; ez azonban csak akkor érdemelne teljes hitelt, ha illetékes bírák állítanák.

Mai éji szállásunk elég kellemes volt, s amint a lemenő nap utolsó sugarait vetette a Kis-Balkán tetszetős tekintetű völgyeire, majd azt hittem volna, hogy szép hegyi vidéken vagyok. A táj szépnek is volna mondható, ha a borzasztó pusztaság, a roppant elhagyatottság olyan gyászos színt nem adna neki. A szem mindig félve

tekint körül, vajon nem pillant-e meg idegent, mert a sivatagban mindenkit, akivel találkozik az ember, neki szegzett fegyverrel kell fogadni.

Egy órával naplemente után ismét elindultunk. A kervánbasi jelentette, hogy tulajdonképpen csak ezentúl érünk még az igazi sivatagba, s ámbár külsőnk után ítélve mindnyájan próbált vándoroknak látszotunk, szükségesnek tartotta jelteni, hogy a hangos beszédűtől s kiabálástól nappal úgy, mint éjjel, lehetőleg óvakodjunk; hogy ezentúl ki-ki naplemente előtt süsse kenyerét, mert itt az éjjel nem szabad tüzet raknunk, hogy hollétünket az ellenségnek el ne áruljuk; hogy imáinkban mindig amandzsillikot (biztonság) kérjünk; veszélyben pedig ne reszkessünk, mint az asszonyok. Néhány kardot, egy lándzsát és két - természetesen kanócos - puskát osztott ki közöttünk, s én, akit általában nagy vitéznek tartottak, szintén fegyvert kaptam, jó sok löporral s golyóval; ámbár meg kell vallanom, hogy ezen előkészületekre nemigen kellemes remények töltötték el szívemet.

Elhagyván a Balkán-hegységet, minden titkolózás dacára láttam a kompaszon, hogy a középső úton haladunk. Körentaghiban hallottuk, hogy a hegység táján ötven karakcsi csavarog a tekke törzsből; de a kervánbasi e hírre csak annyiban hajlott, hogy Dzszenak kujuszu kutat és állomáshelyet, melynek vize különben is oly sós, hogy csak három nap óta szomjazott tevéknek nyújthatna enyhülést, elkerülte. Leszálltunk, s amint mondták, a Döndenben voltunk, ahogy e táj nomádjai az Oxus régi medrét hívják; a múlt tél viharai és esőzései azonban az útnak tavalyi nyomait, melyek különben jól meglátszanának, egészen eltörölték.

A régi folyammedret hosszú, görbe vonalban metszettük keresztül, hogy a túlsó s igen meredek parton feljáró helyet találjunk, s csak nagy fáradsággal értük el napfelkölte előtt a magas fennsíkot. A nomádok regéikben az Oxus régi medrét a Meshed-i Miszriján romjaival hozzák összeköttetésbe s azt állítják, hogy az Oxus egykor közel a Kábának kijelölt épület fala mellett folyt el, s csak később, Gökleng bűnein felháborodva, fordult volna észak felé.

Minél inkább tűnt hátunk mögött a Balkán kék felhők közé, annál nagyszerűbb, annál borzasztóbban fölséges tekintetet nyújtott a beláthatatlan sivatag. Azelőtt azt hittem, hogy a sivatag nagyszerűsége csak akkor hathat lelkünkre, ha képzeletünk színt és határozottságot kölcsönöz a képeknek; de tévedtem. A sivatagnak szeretett hazám, alföldi rónáin látott miniatűrképét láttam nagyobb kiadásban, midőn Perzsiában a Sópuszta (Dest-i kuvír) egy részén átmentem; de mily más érzések foglalták el itt szívemet! Nem a képzelődés, mint sokan tévesen állítják, hanem a természet maga gyűjtja itt a lelkesülés fáklyáját. Néha megkísérettem a sivatag komor színét fölvidítani, s városokat, sürgő-forgó életet képzeltem magamnak a közelben, de hiába! A beláthatatlan homokbuckák, a borzasztó halotti csend, a nap sárgásan vörös színe hajnalban s alkonyatkor, mindez csalhatatlanul hirdette, hogy a földnek egy nagy, talán legnagyobb sivatagján vagyunk.

Május 22. Dél felé Jeti Szirinél táboroztunk; nevét ez a hely a hajdan itt létezett hét kúttól nyerte, de most e kutak közül négy már teljesen ki volt száradva, a többiben pedig csak kevés, igen sós és rossz szagú vizet találtunk. Ámbár a kervánbasi azon reménnyel biztatott, hogy este esővízre fogunk bukkanni, azt a kis maradékot, mely kulacsomban volt, ámbár több volt benne az agyag, mint a víz, nem akartam e kutak keserű, undorító folyadékával fölcserélni. A tevéket megittatták, s társaim közül is többen hozzáálltak, s én csudálkozva néztem, mint versenyeznek a

négy lábúakkal az ivásban; midőn mértékletességre intettem őket, nevettek, de később nagyon megbánták mohóságukat. Rövid megállapodás után ismét elindultunk, s a többi homokbuckák közül kiemelkedő dombhoz értünk, melyen két üres kedzseve állt. Azt mondták, hogy az utazók, kik bennük ültek, itt a pusztában elvesztek, s a turkománoknál minden hely, hol valaha emberek tartózkodtak, nagy tiszteletben áll, s annak megrontása bűnnek tartatik. Sajátságos babona! Embereket eladni és országokat elpusztítani náluk erény, de egy fakosarat tiszteletben tartanak, mert ember ült benne! A sivatag és lakói valóban igen különösek, s még jobban meg fogja lepni az olvasót, ha elmondom, ami ugyanazon este velünk történt.

A nagy meleg engedvén, leszálltam, hogy a kervánbasival s más turkománokkal a remélt esővizet keresni menjek. Mindnyájan föl voltunk fegyverkezve, s mindenik más irányba ment. Én a kervánbasit követtem, s alig haladtunk negyven lépést, midőn ez néhány lábnyomot vett észre a homokban, és kellemetlenül meglepve felkiáltott: „Itt embereknek kell lenniök!” Meggyújtottuk kanócainkat, és a mindig jobban látható lábnyomok után indulva, barlang szájához jutottunk. A homokban látott nyomokból következtetvén, hogy csak egy emberrel van dolgunk, rögtön behatoltunk a barlangba, s leírhatatlan borzalommal pillantottam meg egy hosszú hajú és szakállú, elvadult embert, zergebőrökbe burkolva; ő nem kevésbé döbbenve meg, felugrott és egy lándzsát kapva, nekünk rohant. Míg én kimondhatatlan türelmetlenséggel néztem e jelenetet, kísérom vonásain a legnagyobb nyugalom tükrözött; mikor a félvadembert megpillantotta, leeresztette fegyverét, és halk hangon mondván: „Amon bol!” (béke veled), elhagyta a borzasztó helyet. „Kanli-dir” (vérrel befertőztetett ember ez), mondotta a kervánbasi, anélkül, hogy többet kérdezni mertem volna. Csak később tudtam meg, hogy a szerencsétlen, igazságos vérbosszú elől menekülve, már évek óta, télen-nyáron itt bolyong a sivatagban. Embert nem akar látni, s nem is láthat.

Elszomorodva e szegény bűnös látásán, feledtem, hogy kirándulásunkkor édesvíz helyett csak vért találtunk; társaink is üresen tértek vissza, s azon gondolatnál, hogy a nálam levő édes iszapnak ma utolsó cseppjeit fogom meginni, reszketni kezdettem. Ó, víz, legbecsesebbje minden elemeknek, gondoltam magamban, mért nem ismertem fel előbb értékedet! Pazarul használják áldását, sőt hazámban még félnek is tőle, s mit nem adnék most csak húsz cseppért e mennyei folyadékból!

Csak néhány falat forró vízbe mártott kenyeret ettem, mert hallottam, hogy e víz, ha felforr, elveszti keserű ízét. El voltam készülve mindent túrni, amíg csak esővízre nem akadunk, mert társaim állapota, kik mindnyájan erős diarében szenvedtek, nagyon megijesztett. Néhány turkomán, különösen a kervánbasi, azon gyanúban álltak, hogy van jó vizük, és titokban tartják; de a pusztában minden a kulacsra való célzás annyi, mint valakinek életére törni, s aki mástól kölcsönbe vagy ajándékkul vizet kívánna, azt ki-ki örültnek tartaná. Ma este már legkisebb kedvem sem volt csak egy falat kenyeret is enni, s nagyon bágyadtnak éreztem magamat, mert a nap forrón sütött volt. Erőtlenül a földre terülve feküdtem, midőn egyszerre láttam, hogy mindnyájan a kervánbasi köré sereglenek, s nekem is intettek, hogy jöjjenek oda kulacsommal. E szó: víz! - új erőt öntött belém, fölugrottam, s kellemesen voltam meglepve, midőn láttam, amint a kervánbasi a karaván minden tagjának mintegy két pohár tiszta édesvizet adott. A derék turkomán elmondta, hogy már évek óta

szokása a pusztában jó mennyiség vizet elrejtve tartani, és olyankor osztani el, mikor tudja, hogy mindenkinek nagy jót tesz vele; ez nagy szevab (jámbor tett), mert egy turkomán közmondás azt tartja: „A szomjazónak a sivatagban adott egy csepp víz lemossa száz évnek bűneit.”

E jótett nagyságát meghatározni éppen oly lehetetlen, mint leírni az élvezetet, melyet egy ital édesvíz okozott. Teljesen jóllakottnak éreztem magamat, s azt hittem, most ismét kiállhatom három napig a szomjúságot. Az itallal eszerint jól jártam, de kenyermel meggyűlt a bajom. Bágyadtságtól és étvágyhiánytól kissé ellustulva, azt gondoltam, ha helyett, melyért messze kellett volna mennünk, a tevetrágyát - e rendes tüzelőszert a sivatagban - fogom sítésre használni. De ebből is csak keveset gyűjtöttem össze. Beledugtam a tésztát a forró hamuba, de fél óra múlva láttam, hogy e melegség nemigen nagy. Gyorsan fáért mentem, de amint tüzet raktam, besötétedett, s a kervánbasi rámkialtott, hogy el akarom-e a karavánt árulni az ellenségnek. El kellett tehát oltanom a tüzet, és kovásztalan kenyereket félig nyersen vinnem magammal. Másnap reggel (*május 23.*) Kojmat-Atánál tartottunk állomást, melynek kútjából a víz már rég kiveszett; különben nem nagy kár volt, mert vize, mint e vidéken levő kutak nagy része, élvezhetetlen volt. A napsugarak néha egy lányi mélységre is megmelegítik a száraz homokot, s oly forróvá teszik, hogy még a legvadabb közép-ázsiai is, kinek lába sohasem látott semmiféle cipőt, itt egy bocskorszerű bőrdarabot kénytelen talpára kötni. Nem csoda tehát, hogy a tegnapi enyhítő ital hatása gyorsan elmúlt, s én csakhamar ismét zsákmányul estem a szomjúság borzasztó kínjainak.

Délben jelentette a kervánbasi, hogy közel vagyunk a híres búcsújáró állomáshelyhez, Kahrimán-Atához; hogy tehát szálljunk le, és jámbor kötelességünket teljesítve, egy negyed óráig gyalog vándoroljunk a szentnek sírjához. Képzeltetni kénomat, midőn forróságtól és szomjtól elbágyadva, elerőtlenedve, kénytelen voltam ülésemet elhagyni, és a zarándokcsapathoz csatlakozva, egy jó negyed órát gyalogolni a még nem is síkon, hanem magaslaton fekvő sírhoz, és ott kiszáradt torokkal veszett módra telkíneket és idézéseket a korából ordítani. Ó, kegyetlen szent, gondoltam magamban, nem tudtad magad másutt eltemettetni, hogy e látogatás pokoli kínjaitól megments? Fuldokolva, alig lihegve rogytam le a harminc lányi hosszú sírra, mely kosszarvakkal - amik Közép-Ázsiában a felsőbbség jelei - volt berakva. A kervánbasi elmondá, hogy aki e sírban nyugszik, óriás s éppen olyan hosszú volt, mint maga a sír, és számtalan évek előtt az itt levő kutakat sokáig védte a gonosz szellemek ellen, melyek azokat kövekkel akarták behányolni.[26] Körös-körül több kisebb sír volt látható, szegény utazók végnyughelye, kik a sivatag különféle pontjain rablók vagy elemek hatalma által veszték el. A kutak híre, melyek e szentnek védpajzsa alatt álltak, megörvendeztetett; reméltem, hogy iható vizet fogunk találni, s annyira siettem, hogy elsőnek értem a kitérő helyre. Rögtön megpillantottam a barna pocsolyához hasonló forrást, és marékkal merítettem belőle. Oly hideg volt, mintha jeget érintettem volna, de mikor ajkamhoz ért, nem voltam képes egy cseppet sem lenyelni belőle, oly keserű, sós és rossz szagú volt e hideg víz! Haragom s szomorúságom határtalan vala, s most először aggódtam komolyan sorsom felett.

Tizenkettedik fejezet

A hyrkániai sivatag északi részén át Khívába

A zivatar, mely csak néhány óra óta volt távolról hallható, éjfél tájban közelebb húzódott, s nehéz cseppjei kínjainknak közeli végét hirdették. Reggel felé (*május 24.*) elértük a homok végső szélét; három napig tartott, míg keresztülhatoltunk rajta, s meg voltunk győződve, hogy mai utunknak agyagos földjén fogunk esővizet találni. A kervánbasi ezalatt a sok zerge- és vadszamárnyom után ítélve, reményünket már előre teljesültnek tekintette, de nem közölte velünk véleményét, hanem előre sietett, s csakugyan oly szerencsés volt, hogy fürkésző szemének sikerült egy tócsa esővizet fölfedeznie. Szu! szu! (víz!, víz!) - kiáltotta mindenki, midőn a kervánbasi találmányát jelentette, és sokan már, anélkül, hogy ittak volna, magával a reménnyel jóllaktak és megnyugodtak. Dél felé értünk oda, s a már távolról látható pocsolyán kívül még több, a legédesebb esővízzel telt gödröt találtunk. Az elsők közt voltam, kik kulaccsal s más edényekkel odarohantak, nem inni, hanem vizet gyűjteni, mielőtt a sok merítéstől az felzavarodott s iszapossá lett volna. Negyed óra múlva mindenki a legnagyobb kéjjel ült reggelije mellett, és nehéz, sőt lehetetlen fogalmat nyújtani örömünkről. Ezen állomástól, melyet Deli Atának neveznek, Khíváig szakadatlanul megtölthettük kulacsainkat édesvízzel, s innen kezdve a pusztában való utunk, ha nem is kellemesnek, de legalább nyugodtnak volt mondható.

Este olyan helyre jutottunk, melyen valódi tavasz uralkodott. Számtalan apró tó közt ütöttünk táborot, melyek szép rétkoszorúkkal voltak övezve, s e táj álomként tűnt fel előttem, mikor tegnapi helyzetünkre gondoltam. Hogy örömünk teljes legyen, megmondták, hogy már a megtámadtatások nagy veszélyén is átestünk, s csak ma este nem szabad még tüzet raknunk. Alig szükséges említenünk, hogy a sivatag fiai e váratlan vízbőséget kizárólag jámbor hadzsi voltunknak tulajdonították. Újra megtöltöttük kulacsainkat, s vidáman folytattuk utunkat.

Este elértük az epedve várt mély árkot, melynek túlsó oldalán a Kaflankir (tigrisföld) nevű síkság terjedt el, s melynél a khívai kánság területe kezdődik. A fennsíknak körülbelül 300 lábnyi magas szélére való felmászás embernek, állatnak egyaránt fáradságos volt, s azt hallottam, hogy északi vége szintoly magas és meredek. E táj sajátságos látványt nyújt: ameddig a szem elér, azon hely, melyen járunk, szigetként látszik a homoktengerből kiemelkedni. A mély árok határai itt úgy, mint az északkeleti részen, melyre két nappal utóbb (*május 25. és 26.*) jutottunk, nem láthatók. Ha a turkománoknak hitelt lehet adni, akkor mindkét árok az Oxus régi medre, Kaflankir maga pedig hajdan sziget volt, melyet minden oldalról az említett árok vesznek körül. Annyi áll, hogy ezen egész földterület a sivatag többi részétől, úgy alkata és dús növényzete, valamint a rajta tenyésző állatok nagy száma által, nagyon különbözik. Eddig ugyan találkoztunk már egyes zergékkel és vadszamarakkal, de itt nagy csodálkozásomra százával láttam őket, nagy csoportokban legelészve. Ha jól emlékszem, a Kaflankiron létünk másodnapján nagy porfelleget láttunk észak felől közeledni. A kervánbasi és a turkománok fegyverhez nyúltak, és türelmetlenségük azon mértékben nőtt, amint a porfelleget közeledett. Végre kivehettük, hogy a tömeg jól sorba állított és támadni induló lovasszázadhoz

hasonlít; erre kísérőink leeresztették fegyverüket. Nem lévén szabad kíváncsiságot mutatnom - ez keleten nemigen található -, türelmetlenségem határtalan lett. A porfelleg mind közelebb jött, s amint körülbelül ötven lépésnyire volt tőlünk, oly zajt hallottunk, mintha legalább ezer jól begyakorolt lovas vezényszóra állapotodott volna meg. Tömérdek vadszamarat láttunk magunk előtt; az erős és eleven állatok szorosan zárt sorban álltak meg, néhány pillanatig nagy figyelemmel bámultak reánk, aztán, látva, hogy nem vagyunk hozzájuk hasonlók, egyszerre fölkerelkedtek, és nyílgyorsasággal vágattak el nyugat felé.

A kaflankiri fennsík emelkedése, khívai oldalról nézve, rendes sánchoz hasonlít, és oly sima, mintha a víz csak tegnap folyt volna el róla. Innen egy napjárás után, május 28-án, tóhoz értünk, mely Sorgölnek (sóstónak) neveztetik; formája deréknégyszög, és kerülete 12 angol mérföld. Itt hat órai pihenésre határoztuk magunkat, hogy mindenki végezhesse a vallás által parancsolt s már régóta szükséges guszlot, [27] annyival inkább, mivel aznap éppen ejd-i kurbán, az iszlám egyik legnevezetesebb ünnepe volt. Útitársaim ez alkalommal felbontották iszákjukat; mindegyiknek volt egy váltani való inge, csak nekem nem. Hadzsi Bilál akart egyet kölcsönadni, de én nem fogadtam el, mert meg voltam már győződve, hogy minél szegényebbnek látszom, annál nagyobb biztonságban vagyok. El kellett magamat nevetnem, midőn legelőször itt tükörbe tekintettem, s megláttam ujnyi vastag por- és homokkéreg borította arcomat. A sivatagban több helyütt módomban lett volna megmosdanom, de készakarva nem tettem, hogy a piszokkéreg hadd védjen az égető nap hevétől. Ezzel azonban nagyon csekély részben értem célt, és egész életemben magamon fogom annak számos nyomát viselni emlékül. Egyébiránt nemcsak engem, hanem útitársaimmal együtt mindnyájunkat kivett formánkból az abdeszt pótszere, a tejemmün, melyet a próféta a víztelen sivatag számára rendelt; víz helyett homokkal és porral kell mosdani, pedig ez még piszkosabbá teszi a testet. Az öltözködés és mosakodás után úgy láttam, hogy barátaim most hozzám képest urakká lettek. Szánakozásból akartak néhány kölcsön-ruhadarabot adni, de én megköszönvén az ajánlatot, nem fogadtam el, s kijelentettem, hogy be akarom várni, míg a khívai kán felruházik.

Utunk négy óra hosszat kiaszott harasztoson vitt keresztül; itt egy özbeggel találkoztunk, aki Khívából jött, s újságokat beszélt az ottani viszonyokról. Ha már ezen lovas ember látása is nagy örömet okozott, semmi se volt az azon érzelmeimhez képest, amelyek bennem keletkeztek, midőn délután néhány agyagból készített, elhagyott házat pillantottam meg, mert falakat vagy más, házra mutató jeleket nem láttam már, amióta Karatepét (Perzsia határát) elhagytam. Ezen kunyhóknak néhány év előtt még voltak lakosaik, s a kelet felé terjeszkedő Medemin földhöz számítják. A khívai kánság azon részét, nevezik így, mely legmesszebb belenyúlik déli irányban a (minálunk Hyrkániának nevezett) nagy sivatagba. Ezen részt még csak tizenöt év előtt tette mívelhetővé egy Mehemmed Emin nevű tiszt, s ettől nyerte nevét is, mert a Medemin ezen tiszt nevének rövidítéséből származott. Az utolsó háború óta ismét el vannak hagyva ezek a tájak, s van ilyen több vidék is Turkesztánban, erről többször volt alkalmunk meggyőződni.

Ma reggel (*május 29.*) föltűnt nekem, hogy attól az északkeleti iránytól, melyben Khíva fekszik, eltértünk, s egészen északi irányt vettünk; kérdezősködve megtudtam, hogy biztonság okáért csinálunk vargabetűt. Az az özbek, akivel találkoztunk,

figyelmeztetett, hogy vigyázzunk magunkra, mivel a csaudorok nyílt lázadásban vannak a kán ellen, s alamánjaik gyakran berontatnak ezen határrészekre. Aznap este még egy kis aggodalmas vigyázattal haladtunk, s ki volt boldogabb, mint mi, amint másnap reggel jobbra-balra sátorcsoportokat láttunk, s amerre utunk vitt, mindenhol a legbarátságosabb „aman geldingiz” (szerencsésen megjöttetek) hangzott előnkbe. Minthogy a mi Iljászunknak jó barátai voltak az itt táborozók között, elment meleg kenyeret s egyéb kurbán adományokat (ünnepnap falatokat) szerezni. Jól megrakva jött vissza, s húst, kenyeret és kumiszt (kancatejből készített csípős, savanyú ital) osztott ki közöttünk. Noha csak rövid óráig pihentünk meg, mégis sok istenfélő nomád jött hozzánk, hogy kézszerítésünkben részesüljön, s ezáltal szent tettet kövessen el. Az áldás itt jól jövedelmező cikk volt, mert négy vagy öt áldásomért sok kenyeret, teve-, ló- és juhhúst kaptam.

Több jupon (mesterséges öntözésre való árkon) keltünk át, s déltájban elhagyatott, Khánabád nevű fellegvárhoz értünk, melynek négyszögű, magas fala három mérföldnyire ellátszott. Itt töltöttük a délutánt és estét; a nap forrón sütt, s nagyon jólesett a falak árnyékában szunnyadnom, noha a pusztai földön feküdtem, s vánkosom egy darab kő volt. Még virradat előtt elhagytuk a Khívától 25 mérföldnyire eső Khánabádot, s nagyon elálmlétkodtunk afelett, hogy egész napi (*május 30.*) utunk alatt egyetlen sátort sem láttunk, sőt este magas homokdombok közé jutottunk, úgyhogy azt hittem, újra a nagy sivatagban vagyunk. Éppen teánkkal foglalatoskodtunk, amint a legelőre eresztett tevék egyszerre szilaj szaladásnak eredtek. Még alig juthattunk arra a gondolatra, hogy valaki úzóbe vette őket, egyszerre előtűnt öt lovas, és sebes vágatva a mi táborunk felé tartottak. A teáscsészék egy pillanat alatt puskákkal voltak fölváltva, s rögtön megalakult a csatarend. A lovasok azonban lassú lépésben közeledtek hozzánk, s a turkománok csakhamar megismerték lovuk lépéséről, hogy tévedtünk az imént, mert ellenség helyett barátságos, jóakaró kíséret közelgett felénk.

A legközelebbi reggel (*május 31.*) egy, Akjaphoz tartozó, özbegek faluba érkeztünk. Itt már egészen vége szakad a Gömüstepe és Khíva közötti sivatagnak. A nevezett helység lakosai, az első özbegek, akiket láttam igen jó emberek voltak. Bevert szokás szerint sorba látogattuk a házakat, s fátihánk bő aratást hozott. Itt láttam ismét egyet-mást, amit oly rég nem láttam, ami nyugat felől került ide, s szívem erősen dobogott nagy örömben. Még ma elértünk volna Iljász lakhelyére, mert már itt kezdetét veszi a khívaiak lakta, Akjap nevű falu, hanem a mi jó barátunk kissé hiú volt, s nem akarta, hogy váratlan vendégek módjára érkezzünk hozzá; tehát az ő lakásától két órányira hálunk meg, egy gazdag nagybátyjánál, Allah-Nazr bajnál,[28] ki nagy megkülönböztetéssel fogadott s vendégelte meg bennünket. Ezalatt Iljász megüzenhette feleségének érkezésünket, s másnap (*június 1.*) reggel tartottuk bevonulásunkat. Iljásznak tömérdek atyafisága s barátja jött elénk, szíves fogadásunkra. Engem csinos sátorral kínált meg, hogy foglaljam el lakásomul, de én inkább mentem a kertjébe, minthogy fák voltak benne, melyeknek árnyéka után rég sóvárgott a lelkem. Nagyon régen nem láttam már viruló fát!

Az alatt a két nap alatt, hogy a félig polgáriasult, azaz félig-meddig megtelepedett turkománok között voltam, feltűnt előttem azon idegenkedés, amellyel azon nomádok minden ház vagy kormányféle iránt viseltetnek. Mindamellett, hogy már több század óta az özbegek közelében laknak, gyűlölik szokásaikat,

erkölcsüket, kerültek a velük való érintkezést, s az özbeg törzs- és nyelvrokonsága dacára éppoly idegen az ő szemükben, mint mi előttünk a hottentotta. Miután kissé kipihentük magunkat, nekiindultunk a fővárosnak; Gazavaton mentünk keresztül, ahol éppen hetivásárt tartottak, s itt volt legelső alkalmam a khívai életet látni. Az éjtel egy réten töltöttük, Sejkhar-Kaleszi alatt, ahol egész életemben a legnagyobb s legszemtelenebb legyeket találtam. Az utazókat és a tevéket egyaránt kínozták egész éjjel, s mondhatom, nem a legjobb kedvemben voltam, midőn reggel, anélkül, hogy egész éjjel a szememet behunytam volna, föl kellett a tevére ülnöm. Az álmatlanság okozta szenvedést szerencsére csakhamar egészen elfeledtette a gyönyörű tavaszi virányzatnak indult természet látása. Azelőtt úgy gondoltam, hogy azért látszott nekem Khíva oly szépnek, mivel a sivatag ellentéte volt, melynek borzasztó képe még szemem előtt lebegett. Azonban még most is, miután újra megláttam Európát, bájos, elragadó vidékeivel, egyre szépnek találom Khíva környékét, kisdud, várszerű havlijaival,[29] melyeket magas jegenyefák árnyalnak, s szép rétjeivel s szántóföldjeivel. Ha a kelet költői itt pengették volna lantjukat, sokkal méltóbb tárgyakat leltek volna, mint a borzasztóan pusztá Perzsiában.

Maga a főváros, Khíva is meglehetősen kellemes benyomást okoz, távolból látva, néhány kupolájával s tornyával a kertek közepett. Jellemző, hogy a nagy sivatagból hosszú, vékony nyelv nyúlik Mervtől félóránnyira a város alá, hogy itt még egyszer föltüntesse az élet és halál közötti ellentétet. Ezen sivatag-nyelv Tőjeszicsti név alatt ismeretes, s már a város kapui előtt voltunk, és még egyre láttuk a homokhalmokat.

Tizenharmadik fejezet

Megérkezésem Khívába és ottani viszontagságaim.

A kán székhelye és udvara leírása

Hogy miképp éreztem magamat június 3-án Khíva kapui előtt, azt képzelheti az olvasó, ha elgondolja azon veszélyeket, melyeknek annyira ki voltam téve feltűnőleg európai ábrázatom következtében oly könnyen támadható minden legkisebb gyanú által. Nagyon jól tudtam hogy a khívai kán, kinek kegyetlenségét maguk a tatárok is kárhoztatták, ilyen gyanú esetében sokkal szigorúbb eljárást követne irányomban, mint a turkománok. Hallottam, hogy a kán minden gyanús idegent rabszolgává tett, hogy csak nemrégiben tette ezt egy állítólag hercegi származású hindosztánival, akinek most a többi rabszolgával ágyúkat kell vonszolnia. Egész belsőm fel volt háborodva, de mindamellett mégsem féltem. Az örökös veszélyben forgás már megedzett; a halál, mely olyan könnyen lehetett volna kalandozásom következménye, már három nap óta lebegett szemeim előtt, s a legszorongatottabb percekben is ahelyett, hogy rettegtem volna, inkább azon eszközökről gondolkoztam, melyekkel a babonás hitű zsarnok őrszemét elámíthassam. Útközben pontos tudomást szereztem magamnak valamennyi előkelő khívairól, akik Konstantinápolyban megfordultak. Leggyakrabban említettek, mint ilyet, bizonyos Sükrullah bajt, aki tíz évet töltött követi minőségben a szultán udvaránál. Úgy homályosan magam is emlékeztem, hogy ezt az embert több ízben láttam a volt külügyminiszter (Ali pasa) házában. Ez a Sükrullah baj - gondoltam - jól ismeri Sztambul, az ottan dívó nyelvet s az előkelők szokásait; vagy akarja, vagy nem, rá kell tukmálnom előbbi ismeretségemet, s minthogy egy sztambuli szerepében magát a sztambulit is képes vagyok elámítani, a khívai kán volt követe nem lesz képes álcámat lerántani, s kénytelen lesz céljaim előmozdítására segédkezet nyújtani.

A város kapujánál már számos khívai várakozott reánk, kik kenyeret és aszalt gyümölcsöt nyújtogattak fel hozzánk, tevéink fölé. Már évek óta nem érkezett ekkora csapat hadzi Khívába, mindenki bámulva nézett bennünket, s mindenfelől ezen megszólamlások hangzottak felénk: „Aman eszen geldingiz!” (Szerencsésen jöttetek!) „Ha sahbázim! Ha arszlánim!” (Én sólymom! Én oroszlánom!) A bazárba érkezvén, Hadzsi Bilál rákezdet egy telkínre, én mindnyájánál erősebben hallattam hangomat, s valóban meg voltam indulva, midőn az emberek kezemet, lábamat, sőt lelógó rongyaimat is csókokkal illették, mintha valami kiváló szent volnék, s csak az ímént szállottam volna alá az égből.

A bevett országos szokás szerint a vámháznak használt karavánszerájban szállottunk le, hogy a megérkezett málhákat s embereket szigorú vizsgálat alá vessék, ahol természetesen legtöbb nyomatékkal bír a karaván főnökének nyilatkozata. A fő vámhivatalnok tisztét Khívában az első mehrem (a kán első kamarása s megbízottja) végzi, ki alig intézett néhány szót a kervánbasihoz, azonnal előre tolakodott az afgáni, s hangosan kiáltozott: „Három érdekes négylábút és egy érdekes kétlábút hoztunk magunkkal Khívába!” Minthogy az elsőekkel a Khívában még soha nem látott bivalyokra, az utóbbival pedig énrám célzott, nem csoda, hogy sokaknak szeme azonnal rajtam akadt meg, s a suttogásból csakhamar ki lehetett

venni e szavakat: dzsanszisz (kém) - frengi - urusz (orosz). Én mindenképp rajta voltam, hogy valahogy el ne piruljak, s már éppen hátra akartam vonulni a tömeg közül, midőn a mehrem megszólított, hogy álljak meg, s felette udvariatlan kifejezésekkel készült vallatásomhoz. Éppen felelni akartam neki, midőn Hadzsi Szálih, kinek külseje tiszteletet parancsolt, előlépett, és semmi tudomása nem lévén a történekről, a leghízelgőbb kifejezésekkel bemutatott a vizsgálattevőnek, amire ez egészen megütközve nyájasan mosolygott reám, s megkínált, hogy üljek melléje. Ámbár Hadzsi Szálih intett, hogy fogadjam el kínálatát, én a mélyen megsértett érzélem kifejezésével haragos tekintetet vetettem a mehremre, s eltávoztam.

Legelőbb Sükrullah bajhoz mentem, ki akkor minden hivatalos foglalatosság nélkül Mehemmed Emin kán medreszében, Khíva legszebb épületében lakott egy cellában. Mint Sztambulból érkezett efendi jelentetem be magamat nála, azon hozzátevésével, hogy ott alkalmam volt vele megismerkednem, s erre utaztomban tiszteletemet kívánom nála tenni. Egy efendi megjelenése Khívában, ami eddig még soha elő nem fordult eset volt, az öreg urat csodálkozásba ejtette annyira, hogy maga jött elém, s nagyon elbámult, midőn egy alakjából egészen kivetkőztetett, rongyokkal ruházott koldust látott maga előtt. Mindamellet bevezetett, s alig szóltam vele néhány szót sztambuli kiejtéssel, egyre növekvő érdekeltséggel kezdett kérdezősködni a török fővárosban levő nagyszámú barátairól s az oszmán birodalomnak az új szultán alatti viszonyai felől. Mint már föntebb említettem, szerepem sikeréről meglehetősen meg voltam győződve; Sükrullah bej egyrészt magánkívül volt örömeiben, midőn sztambuli barátai felől pontos híreket beszéltem neki, másrészt meg nem bírt eléggé csodálkozni rajtam, s így szólt hozzám: „De az isten szerelméért, mi bírt téged reá, efendi, hogy ezen borzasztó országokba jöjj, mégpedig Sztambulból, abból a földi paradicsomból?” Én pedig mély sóhajtással ezt feleltem neki: Ó, pír! (papi főnök) - s kezemet szemeimre tettem, ami a tartozó engedelmesség jele.

A jó öreg, aki meglehetősen művelt muzulmán volt, könnyen kitalálhatta, hogy valamely dervisrendhez tartozom, s a pírem küldött ezen útra, és ezt a kötelességet minden mudir (valamely dervisrend újonca) élete kockáztatásával is tartozik teljesíteni. Ezen felvilágosításnak megörült, még csak a dervisrendem nevét kérdezte, s midőn nakisbendit feleltem neki, mindjárt tudta, hogy Bokhara a célja zárandoklásomnak. Tüstént lakást akart számomra rendelni a nevezett medreszében, de én nem fogadtam el, útítársaimra hivatkoztam, s távoztam azon ígérettel, hogy nemsokára meg fogom ismét látogatni.

Midőn visszajöttem a karavánszerájba, ott azt mondták, hogy útítársaim már el vannak helyezve egy tekkjében, az utazó dervisek számára beszállóul használatos, kolostorszerű helyiségben, melynek Tösebaz[30] a neve; odamentem hát magam is, s úgy találtam, hogy az én számomra készen tartottak egy cellát. Alig léptem jó barátaim közé, mindnyájan távollétem oka felől kérdezősködtek, és sajnálkozva mondták, mily kár, hogy nem voltam jelen, s nem láthattam, mint kellett annak a nyomorú afgáninak, aki engem kompromittálni akart, nemcsak ő általuk, hanem a khívaiak által is szidalmazva s piszkolva eltakarodni. Nagyon jó, gondoltam magamban, ha a nép között fölmerült gyanú elenyészett; a kánnal majd csak könnyen boldogulok, mert Sükrullah baj bizonyára tudatni fogja vele ittlétemet, s minthogy Khíva uralkodói a szultán irányában mindenkor a legnagyobb tiszteletet

tanúsították, a mostani uralkodó is bizonyára fog tenni kísérletet egy efendinek magához szerzésére; sőt az is lehetséges, hogy engem, ki a legelső konstantinápolyi vagyok, aki Khorezmbe (Khíva politikai neve) eljött, még kitüntetésben is részesítenek.

Gyanításom nem csalt meg. Másnap egy jaszaul (udvari tiszt) jött hozzám, kis ajándékot hozott számomra a kántól s olyan parancsot, hogy ma estére menjek el az arkba (a palotába), s adjam rá a kánra fátihamat, mivel a hazret (ázsiai uralkodó címe, a nálunk szokásban levő felségnek felel meg) sokat tart rá, hogy a szent országból jövő dervis áldásában részesüljön. Megígértem, hogy engedelmességek fogok, s egy óra múlva elmentem Sükrullah bajhoz, s ez, minthogy jelen óhajtott lennie az audencián, elkísért a király közel eső palotájába, s útközben rövid utasításokat adott azon szertartásokra nézve, melyeket az uralkodó irányában követnem kell. Azt is elbeszélte, hogy milyen feszült viszonyban van a mehterrel (olyan belügyminiszter-féle), aki őt vetélytársának tekinti, mindenben kárára törekszik, s megeshetik, hogy engem sem fogad, mint akit ő mutat be, a legbarátságosabban. Minthogy a kusbegi s a király testvérbátyja hadjáratban voltak a csaudorok ellen, ideiglenesen a mehter volt a kán legelső hivatalnok. A bevett szokás úgy parancsolta, s nekem szükséges is volt, hogy előbb nála mutassam be magamat, mivel azon kapu bejáratánál levő előudvarban lakott, mely egyenesen a kánhoz vezetett, s hivatalhelyiségét egy tornác alatt ütötte volt fel.

Minthogy ezen órában jóformán mindennap arz, azaz nyilvános kihallgatás volt, a királyi lak főbejárása, valamint minden egyéb helyisége, melyeken keresztülmentünk, telve volt emberekkel. A tömeg mindenütt szolgálatra készen félreállt utunkból, s engem rendkívül megörvendeztetett, mikor észrevettem, hogy az asszonyok ujjal mutogatnak rám, s azt mondják: „Íme ez a Konstantinápolyból való dervis, most áldást fog kánunkra mondani; az Isten hallgassa meg szavait.”

A mehtert, amint előre értesítve voltam, egy tornác alatt találtam, emberei között, akik minden szavára helyeslőleg mosolyogtak. Barna bőrén s a melléig leérő nagy szakállán meg lehetett látni, hogy szárt, vagyis perzsa származású. Esetlen öltözete, kiváltképpen nagy prémes kucsmája jól illett esetlen vonásaihoz. Midőn maga felé látott közeledni, mosolyogva szólott valamit környezetéhez. Én bátran közeledtem hozzá, komoly arccal üdvözöltem őt, s a fő helyet foglaltam el, mint a dervisek illetékes helyét, a társaságban. Miután elmondtam a szokásos imákat, melyekre mindenki rámondta, szakállát simogatva, az áment, a szokásos udvariassági formásokat váltottuk kölcsönösen a mehterrel. A miniszter szellemdúsnak akart látszani, s avval a megjegyzéssel állott elő, hogy Konstantinápolyban a dervisek is jó neveléssel bíró emberek, s arabul is beszélnek (noha én csak a sztambuli szóejtést használtam).

Elmondta továbbá nekem, hogy a hazret (e szónál mindenki felállott ülőhelyéből) engem látni kíván, s hogy nagyon szeretné, ha a szultántól vagy a teheráni követétől néhány sort hoztam volna magammal. Én erre azt feleltem, hogy az én utazásomnak nincsenek világi céljai, hogy senkitől semmit se kívánok, csupán személyes biztonságom okáért hoztam magammal egy fermánt, mely el van látva tigrával (a szultán pecsétjével). Ezzel átadtam utam levelét a mehternek, aki tiszteletteljesen megcsókolván és homlokához dörzsölvén a nagyúri jelt, felkelt, hogy leveletem átadja a kánnak, s nemsokára azzal tért vissza, hogy lépjek be a kihallgató terembe.

Sükrullah baj lépett be előbb, nekem néhány pillanatig várakoznom kellett, amíg megtették a megkívántató előkészületeket; ámbár úgy voltam bejelentve, mint dervis, bemutatóm nem mulasztotta el megjegyezni, hogy én Konstantinápolyban minden előkelő pasát ismerek, s ennél fogva azon kell lenni, hogy minél jobb benyomást vigyek innen magammal. Néhány perc múlva két jaszaul tiszteletteljesen karon fogott, a függöny felgördült, s ott láttam magam előtt Szejd Mehemmed Khán, padisah-i Khorezmet, vagy közönségesebben szólva, a khívai kánt, egy teraszféle emelvényen, bal karjával selyembársonyszerű gömbölyű párnára támaszkodva, jobbáiban pedig rövid, arany kormánypalcát tartva. A megszabott udvari szertartáshoz képest fölemeltem kezemet, ugyanazt tették a jelenlevők s a kán maga is, s elmondtam egy kurta szúrát a koránból, azután két Allahumma szallát és egy szokásos imát, amely Allahumma rabbunával kezdődött, s az általános ámennel és szakállsimogatással fejeztetett be. Midőn a kán még fogta szakállát, mindenki ezt kiáltotta: „Kabul bolgaj!” (Hallgattassék meg a te imád!), s én az uralkodóhoz közeledtem, ő pedig odanyújtotta nekem kezét, s miután megtettük a muszaféhát, [31] néhány lépésnyire hátra vonultam, s ezzel a szertartásnak vége volt.

Most a kán kérdezősködni kezdett utazásom célja felől, s hogy milyen benyomást tettek reám a turkománok, a nagy sivatag és Khíva. Azt feleltem, hogy sokat szenvedtem, de a hazret-i dzsemál mubárek (áldott szépség) látása által dúsan meg vannak jutalmazva szenvedéseim; köszönöm Allahnak, hogy ezen rendkívüli szerencsében részesültem, s azt hiszem, miszerint a kiszmet (fátum) ezen kegyét jó előjelnek tekinthetem utam továbbfolytatására. Noha iparkodtam az itt érthetetlen sztambuli szóejtés helyett az özbegit használni, mégis kénytelen volt a király egyet-mást tolmácsoltatni magának. Azt is kérdezte tőlem, hogy mennyi ideig szándékozom itt maradni, s el vagyok-e látva az utazáshoz szükségesekkel. Én azt feleltem, hogy előbb meg akarom a kánság áldott földében nyugvó valamennyi szentnek sírját látogatni, csak azután fogom utamat folytatni; arra nézve, vajon el vagyok-e látva a szükséges kellékekkel, azt válaszoltam, hogy mi, dervisek, efféle földi kicsiségekkel nem gondolunk. Az a nefesz (szent lehelet), amit pírem (rendfőnököm) útravalónak adott, képes négy-öt napig minden táplálék nélkül életben maradni, s nekem nincs egyéb kívánságom, mint az, hogy százhusz esztendeig éltesse az Isten őfelségét.

Úgy látszott, hogy szavaim tetszésben részesültek, mivel ő királyi felsége méltóztatott kegyelmesen meghagyni, hogy húsz aranyat és egy derék, izmos szamarat adjanak nekem. Az aranyakat nem fogadtam el avval a megjegyzéssel, hogy nálunk, derviseknél, bűn pénz birtokában lennünk; hanem a legmagasabb kegy másik bizonyítékát hálás köszönettel fogadtam, s szabadságot vettem magamnak azon szent törvényt emlékezetbe hozni, amely fehér szamarat ajánl a zarándok útjára, s ezt ki is kértem magamnak. Már távozni akartam, midőn a kán megkért, hogy legalább arra a rövid időre, amelyet fővárosában fogok tölteni, legyek az ő vendége, s mindennapi ételmezeiemre fogadjak el udvari khaznadárjától naponkint két tenget (körülbelül másfél frank). Az ajánlatot szépen megköszöntem, zárárdást mondtam, és távoztam.

Amint haza siettem, az előudvarokban és bazároknak hullámzó nép mindenütt tiszteletteljes Szelám alejkummal üdvözölt. Csak akkor vettem szabadon lélegzetet, midőn cellám négy fala között egyedül voltam, s nem kis megelégedésemre szolgált,

hogya az a szörnyű, kiélt kán, akinek minden arcvonása a kimerült, tompa elmű s embertelen zsarnok hú képét ábrázolja, irányomban kivételesen jó volt, s most már, amíg időm engedte, háborítatlanul járhattam-kelhettem a kánságban. Egész este előttem lebegett a kán alakja, mélyen beesett szemével, ritka szakállú állával, fehér, halavány ajkaival s rezgő hangjával. Milyen szerencse az emberiségre nézve - gondoltam magamban gyakran -, hogy a sötét, babonás hit ilyen zsarnokok vérszomjának s hatalmának korlátokat tud szabni.

Minthogy a kánság belsejébe nagyobb kirándulásokat szándékoztam tenni, ennél fogva mennél rövidebbre akartam szabni a fővárosban tartózkodásom idejét; ami érdemes volt a megtekintésre, annak megnézéséhez nem nagy idő kellett, ha a kán, a hivatalnokok s az előkelő kereskedelmi világ meghívásai nem raboltak volna el annyi időt. Elterjedvén híre, hogy a királyi kegy részese vagyok, mindenki vendégének óhajtott hadzsi társaimmal együtt, s valóságos kín volt rám nézve, napjában hat, sőt nyolc meghívást is elfogadni, s a dívó szokás szerint minden háznál enni-inni valamit. A hajam borzad még most is, mikor eszembe jut, hányszor kellett napfölkelte előtt, három és négy óra között, éhgyomorral hozzálátnom egy juhzsírban úszó rizzsel telt nagy tálhoz. Mint vágytam ilyenkor a száraz, kovásztalan kenyérre, amellyel a sivatagban élünk, s mint szerettem volna ezen gyilkos fényűzést az üdvös szegénységgel felcserélni.

Közép-Ázsiában általános szokás, még a legjelentéktelenebb látogatáskor is, a deszturkhant (egy többnyire szennyes, durva szövetű, tarka asztalkendő, melyen két embernek való kenyér van) fölteríteni, s a vendégnek legalább néhány falatot kell ennie. „Nem lehet többet enni”, ezt a kifejezést a közép-ázsiaiak hihetetlennek s ugyancsak faragatlannak tartják. Az én hadzsi kollégáim e részben minden alkalommal fényes tanúságot tettek bon tonjukról, s én nem bírtam eléggé bámulni, hogy nem pukkadnak meg attól a nehéz piláftól, mert egyszer kiszámítottam, hogy naponkint mindegyik egy font juhzsírt és két font rizst vett magához (a kenyeret, sárga- és fehérrépát s retket nem is számítva), s ezenfölül még, minden túlzás nélkül, vagy harminc-negyven nagy csésze zöld teát ivott meg. Az efféle hőstettekben én természetesen nagyon hátramaradtam, s mindenki csodálkozott rajta, hogy könyvekbeli nagy jártasságom mellett, ilyen tudós ember létemre, olyan kevés nevelésem van.

Nem kevésbé üldöztek a szép-elműek, tudniillik Khíva város ulemái. Ezek az urak, kik előtt Törökország és Konstantinápoly mindennél följebb való, sok meszele (vallási kérdés) iránt tőlem kívántak felvilágosítást, mint a török-iszlámbeli tudományosság fő képviselőjétől. Mennyire bosszantottak ezek a roppant nagy turbános, hájfejű özbegek, mikor azon szabályokra vitték a beszélgetést, hogy hogyan kell a kezét, lábat, a fej elejét, hátulját megmosni, hogyan kell a szent hit rendeletei szerint ülni, járni, feküdni, aludni stb. A szultánt (mint Mohamed elismert utódát) s fő embereit Khívában mindezen fontos törvények végrehajtásában mintaképül tekintették. Törökország császára öfelségét itt olyan muzulmánként képelték, aki legalább ötven rőfös turbánt visel, kinek mellén alul ér a szakáll, akinek ruhái a lábujjain túl terjednek, s életét kockáztatná, aki affélét merne beszélni, hogy a szultán haját és szakállát a Fiesco nyíratta le, ruháit pedig Dusetoye készíti Párizsban. Valóban, sokszor nehezemre esett, hogy ezen jószívű s szeretetre méltó embereknek nem adhattam kellő felvilágosítást; de hogy mertem

volna, annyira ellentétes felfogásunkat tekintve! Majd ha Bokharába érkezünk, ott körülményesebben fogunk evvel a tárggyal foglalkozni; itt csakis azért érintettük, mivel ez volt az a pont, melyen a keleti és nyugati iszlám-polgárosodás között létező különbség érdekes kérdésével legelőször érintkeztem.

Minthogy a Tösebaz (kolostor), amelybe szállásolva voltunk, a nagy víztartónál és mecsetnél fogva, melyet magába foglal, közhelynek tekintetett, mindig tele volt mindkét nembeli látogatókkal. Az özbeg fején kúp alakú, prémes süveget, lábán idomtalan nagy bagariacsizmát hord, s nyáron egyedül hosszú inge teszi többi öltözékét. Később magam is ezt a ruházatot használtam, mert amíg az ing tiszta, egy ingben még a bazárban megjelenni sem tartják illetlennek. Az asszonyok tekeszerű turbánjukkal, mely tizenöt-húsz orosz zsebkendőből van összetekerve, a legtikkasztóbb hőségben is sűrű ruházatukba burkolózva s lábukon nagy, idomtalan csizmát viselve, kénytelenek nagy vizeskorsójukat hazacipelni. Egyszer-másszor megállt ajtómnál egy-egy asszony, s egy kis khak-i szifát (egészségport)[32] és nefeszt (szent leheletet) kért, s elpanaszolta valóságos vagy csak képzelt baját. Nem tagadhattam meg e szegény teremtésnek kérését, kik között többen meglepő hasonlatot vettem észre Némethon leányaihoz; lekuporodtak ajtóm előtt, én pedig ajkaimat olyformán mozgatva, mintha imádkoznám, megtapogattam testüknek fájdalmas részét, s erősen odaleheltem háromszor; erre azután rendesen mély sóhajt hallatott a szenvedő, s többen állították, hogy azon pillanatban enyhült a fájdalmuk.

Amik Európában a dologkerülőkre nézve a kávéházak, az Khívában a mecsetek udvara, melyben rendesen nagy víztartó van, s gyönyörű platán- és jegenyefák árnyalják. Noha még csak június elején jártunk, a hőség máris tikkasztó volt, s nekem mégis ablaktalan szobámban kellett folyvást kuttognom, mert alig mentem le a kellemes árnyú fák alá, azonnal körülfogott egy csoport nép, s a legbohóbb kérdésekkel ostromolt. Az egyiknek vallásbeli oktatás kellett, a másik azt kérdezte: van-e a világon még több olyan szép hely, mint Khíva? A harmadik meg egyszer s mindenkorra hiteles tudomást akart szerezni arról, vajon csakugyan Mekkából kapja-e a nagy szultán mindennap ebédjét, vacsoráját, mégpedig úgy, hogy a Kábától egy perc alatt érkezik el egészen a konstantinápolyi császári palotába. Ha tudnák a jó özbegek, mennyi Château-Laffite és Margot díszítette Abdul Medzsid korában a császári asztalt!

A platánok alatt tett ismeretségeim között érdekes volt az, melyet Hadzsi Iszmaillal kötöttem, akit mint konstantinápolyit mutattak be nekem, s aki özbeg létére nyelvében, ruházatában és taglejtésében valóban annyira hasonlított a sztambulihoz, hogy meg kellett őt mint földimet ölelnem. Hadzsi Iszmail ugyanis huszonöt évet töltött a török fővárosban, sok előkelő házban volt ismerős, s állította, hogy N. N. házában látott engem egyszer-másszor, sőt az atyám házára is emlékezett, aki szerinte molla volt Tophánében.[33] Én a világért se hazudtoltam volna meg, sőt biztosítottam, hogy nagyon jó hírben maradt a neve, s alig várják visszaérkezését. Hadzsi Iszmail, saját elbeszélése szerint nevelő, fürdős, szíjgyártó, szépíró s vegyész, és ez utóbbi minősége következtében varázsló mesterséget űzött a Boszporusz mellett. Szülőtte városában nagy embernek tartották, főképp varázsló mestersége következtében. Házában többrendbeli apró, vegyészeti lepároló készlete volt, s minthogy növénylevelekből, gyümölcsből s más egyébből tudott olajat

készíteni, elképzelve, hogy földijeit száz- meg százféle elixírt kértek tőle. A Törökországban is nagyon keresett mázdsúnokat (dekoktumokat) itt nagy becsben tartják. Hadzsi Iszmail sok ideig állott mesterségével a kán szolgálatában; de őfelsége nem tartotta meg a kiszabott életrendet, s midőn a mértéktelen élet következtében beköszöntött a sok mindenféle betegség, a kán megharagudott udvari orvosára, elcsapta, s helyébe egy matrónát fogadott, akinek nagy hírben álltak csodaszerű orvoslatai.

Ez a jó asszonyosság aztán úgy gyógyította a kánt, hogy a gyógyszereknek éppen ellenkező hatásuk volt; ezért aztán fejével lakolt a rossz tanácsadó. Ez nem sokkal a mi megérkezésünk előtt történt, s a legutóbbi orvosi rendelet a már említett bivalytej volt. Éppen akkor, mikor Khívában mulattam, ismét szolgálatába akarta a kán Hadzsi Iszmailt fogadni mint bűvészt, orvost és löporgyártót; de ez visszautasította, s a vakmerősége bizonyára a fejébe került volna, ha a babonás uralkodó mert volna a csodatevő emberrel kikötni.

Khívában egyébiránt magam is, hadzsi kollégáim is, fényes sikerét láttuk az áldás- és szent leheletosztás üzletének. Én ezen isteni árukért mintegy 15 aranyat szereztem. A khívai özbeg nyílt őszinteségű, de bárdolatlan; mindamelllett a legszebb jellem Közép-Ázsiában, s én elmondhatnám, hogy itt töltöttem legkellemesebb időmet, ha a mehter és Sükrullah közötti vetélkedés nem lett volna reám nézve kissé veszedelmes. A mehter ugyanis pártfogóm iránti gyűlöleténél fogva mindenben ártalmamra törekedett, s minthogy törökségemet nem vonhatta többé kétségbe, a kánnal azt kezdte elhíttetni, hogy én csak színleg vagyok dervis, s nagyon valószínű, hogy a szultánnak valami titkos küldetésében utazom Bokharába. Az ármánykodásról értesülve lévén, legkevésbé sem csodálkoztam el rajta, midőn audienciám után rövid idő múlva másodszer hívatott a kán magához. Nagy volt a hőség, s nekem valóban nehezemre esett, hogy csendes nyugalmamból kibolygattak, s kiváltképpen kellemetlen volt az, hogy a palota azon terén kellett keresztülmennem, ahol a csaudorok elleni hadjáratból küldött foglyok kivégeztetésének kellett történnie. A kán, ki nagy társaságban volt, azzal fogadott, hogy azt hallotta felőlem, miszerint a világi tudományokban is gyakorlott vagyok, s virágos insával (stílussal) bírok; írjak tehát neki néhány sort sztambuli modorban; nagyon szeretné látni. Jól tudtam, hogy ez a mehter mesterkedése folytán történik, aki ügyes szépíró hírében állott, s hadzsi társaimat kikérdezgette felőlem. Elővettem tehát az íróeszközt, s a következő sorokat írtam: „Felséges, hatalmas, rettenetes király és úr! A Te királyi kegyedbe mártott legszegényebb és legalacsonyabb szolga, szemem előtt tartván, hogy »Kullu khattátin dzsáhilun« - minden szépíró bolond - (arab közmondás), e mai napig nem sokat foglalkozott szépírási tanulmányokkal, és csak arra gondolva, hogy »Her ajib ki padisah mipe - szended hüner eszt« - minden hiba erény, mely a király tetszését megnyeri - (perzsa közmondás), bátorkodott ezen sorokat legalázatosabban benyújtani.”

A címzések szédelgős magassága, mely egyébiránt szokásban van Konstantinápolyban, nagymértékben megnyerte a kán tetszését, a mehter pedig sokkal ostobább volt, hogysem megértette volna célzásomat. Leültettek, s miután kenyérrel és teával megvendégeltek, a kán felszólított, hogy menjek hozzá beszélgetni, s társalgásunk tárgya ezúttal kizárólag a politika volt. Dervis jellememhez híven maradva, minden szót úgy kellett belőlem kicsikarni. A mehter

minden kifejezésemet mohón leste, hogy gyanításait megerősítve láthassa, de minthogy minden törekvése sikertelen volt, ismét kegyteljesen bocsátott el a kán, s felszólított, hogy vegyem fel napidíjamat kincstárnokánál.

Én azt mondtam, hogy nem tudom a lakását; erre egy jaszault rendeltek mellém, akinek más parancsokat is kellett végrehajtania, s örökké borzasztó marad a visszaemlékezés azon jelenetekre, melyeknek az ő jelenlétében voltam tanúja. A legutolsó udvarban, mintegy háromszáz csaudor hadifoglyot találtam, kiknek teste rongyokkal volt fedve, s a haláltól való félelem s éhség által néhány nap óta kínozva, máris olyanok voltak, mint a sírból kikelt halottak. Már el voltak különözve két osztályra, tudniillik olyanokra, akik még nem voltak negyven évesek, kiket rabszolgául lehetett eladni vagy elajándékozni; és olyanokra, akiket állásuknál vagy koruknál fogva akszakáloknak (őszszakáloknak avagy vezérszereplőknek) tekintettek, s a kán által reájuk mért büntetés alá estek. Az első osztálybelieket tíz-tizenötével, vas nyaklókarikákkal egymáshoz láncolva kísérték el, a másik osztálybeliek pedig türelmes megadással várták iszonyú sorsukat, s mint valami összekötözött bárányok jelentek meg hóhéraik keze között. Míg többet az akasztófához vagy a vérpadra vezettek, egészen közel magamhoz láttam, hogy nyolc öreg ember a hóhér intésére hanyatt elterült a földön. Ebben a helyzetben összekötözték kezüket és lábukat, s a hóhér sorban kiszúrkálta szemüket, mindegyiknek a mellére térdelt, s amint irtóztató munkáját végrehajtotta, késéről a megvakított áldozat ősz szakállába törülgette a vért. Irtóztató jelenet volt az, midőn e hóhérmunkának befejeztével a szegény vének kezéről, lábáról leszedték a köteleket, s ők kezükkel tapogatózva iparkodtak fölállani. Némelyek összeütötték fejüket, mások erővesztve földre rogytak, s iszonyú tompa nyögéssel kínlódtak. Amíg élek, mindig iszonyattal fogok ezen jelenetre emlékezni.

Ezen sorok bizonyára borzadással töltik el az olvasó lelkét; mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ezen kegyetlenség csak visszatörése volt annak a nem kevésbé iszonyú barbárságnak, melyet a csaudorok a múlt télen elkövettek egy özbeg karavánon. Ugyanis egy kétezer tevével gazdag karavánt Orenburgból Khívába jövet, útközben megtámadtak, s tökéletesen kifosztottak. A zsákmányban telhetetlen turkománok, mindamelllett, hogy ezen rablás által sok orosz áru birtokába jutottak, az utazóktól (kik többnyire khívai özbegek valának) még eleségüket is elszedték, s ruházatuktól is megfosztották őket; ennek következtében többen éhen haltak, mások megfagytak a sivatagban; annyira elpusztította őket a sanyarúság, hogy hatvan emberből csak nyolc került haza élve.

A hadifoglyoknak ez a hajmeresztő büntetése egyébiránt éppen nem tekinthető kivételesnek Khívában, mint általában egész Közép-Ázsiában nem tudják, mi a kegyetlenség; ezen eljárást ott egészen természetesnek tartják, mivel azt a bevett szokások, törvények és vallás egyhangúlag helybenhagyják. A mostani kán a vallás oltalmazójának hírére akart szert tenni, s ezt vélte elérhető, ha a vallás ellen elkövetett minden legkisebb kihágást a legnagyobb szigorral büntet meg. Egy sűrűen elfátyolozott nőre mellékpillantást vetni elég volt arra, hogy a bűnös redzsm által kivégeztessék, mint a vallás rendeli. A férfit felakasztják, az asszonyt az akasztófa közelében melléig beássák a földbe, s megkövezik. Minthogy Khívában nincsen kő, tehát a végrehajtáshoz keszeket (kemény hantokat, rögöket) használnak. Ezen eljárás által a szegény, szerencsétlen áldozat már harmadik, negyedik dobásra

egészen beporoztatik, s vértől csorgó teste iszonyúan eltorzítottatik, mígnem utolsó leheletével vége szakad kínszenvedéseinek. A kán a vallás szabályai ellen elkövetett egyéb bűnöket is halállal büntette, úgyhogy uralkodása első éveiben az ulemáknak csillapítaniok kellett nagy vallásos buzgalmát, s mégsincs oly nap, melyen valakit a kán kihallgató terméből ezen végzeteljes szavakkal: „Alib barin!” (Vigyétek!) - ne vezetnének el.

Szinte feledtem említeni, hogy a jaszaul elvezetett a kincstárnokhoz, hogy napidíjamat kifizettesse vele. Azonnal kielégített; de ezt az urat olyan különös foglalatosságban találtam, melyet el kell beszélnem. Éppen a khalatot (tisztelet-ruhákat) rendezte, azokat a ruhákat tudniillik, melyeket a hősök jutalmazására a táborba küldenek. Négyféle selyem öltözet volt, mind rikító színű s nagy arany hímzetű virágokkal, s hallottam, mint osztályozzák négy-, tizenkét-, húsz- és negyvenfejűekre. Minthogy a ruhadarabokon sehol se tudtam festett vagy hímzett fejeket fölfedezni, kérdést tettem hogy miért nevezik így. S azt kaptam feleletül, hogy az egyszerű öltözetet olyan vitézek kapják jutalmul, akik négy ellenség fejét vágták le, s a legszebb negyven levágott fejnek a jutalma. „Egyébiránt - mondták -, ha ez Rúmban nem szokás, jöjj el holnap a nagy térre, ott majd láthatod ezen ruháknak kiosztását.”

Másnap valóban láttam mintegy száz lovast egészen porlepve a táborból megérkezni, mindegyik vezetett néhány foglyot, köztük nőket s gyermekeket is, vagy a ló farkához, vagy a nyeregkápához kötve, ezenkívül még egy nagy zsák volt mögötte a nyeregre felkötve, melyben vitézségének bizonyítékai, a levágott ellenségfejek voltak. A nagy térre érkezvén, mindegyik átadta a kánnak vagy valamelyik országnagynak ajándékuhozott foglyait, azután leoldva a zsákot, megfogta a két csücskét, s úgy rázta ki tartalmát, mint valami burgonyát; a szakállas vagy még nélküli fők odagurultak a jegyzőkönyv kezelőjéhez, kinek szolgálja azokat egy halomra rugdosta össze, míg néhány száz össze nem gyűlt. Mindegyik hős nyugtát kapott az általa beadott fejekről, s néhány nap múlva kikapta értük a jutalmat.

Mindazáltal, az erkölcsök és szokások nyersesége mellett is, s noha ilyen borzasztó jelenetek fordulnak elő, Khívában és tartományjaiban töltöttem a legszebb, legkellemesebb napokat a dervis álruhában tett egész utazásom alatt. Ha már a hadzsik iránt egyáltalában mindenfelé igen szívesek voltak, én irántam megkülönböztetett szívességet és megelőzést tanúsítottak, s akárhol mutattam magamat nyilvánosan, a mellettem elmenők, anélkül, hogy koldulnom kellett volna, pénzt, ruhaneműt s egyéb ajándékokat szórtak számomra. Nagyobb összegek elfogadásától gondosan óvakodtam, ami ruhaféléket kaptam, sokat elajándékoztam belőlük kevésbé szerencsés útitársaim között, mégpedig úgy, hogy a legszebb, legjobb darabokat mindig az ő számukra válogattam ki, a legszerényebbeket, legszegényesebbeket pedig magamnak tartottam, mint egy jámbor dervishez illett. Mindamellett nagy változás történt állapotomban, s megvallom, nem kis örömmel szolgált, hogy most már derék, izmos, erős számmal, pénzzel, ruhával és eleséggel jól ellátva fogom innen folytatni utamat.

Kalandjaim könyvének jókora két fejezettel nagyobbításához bőséges anyaggal szolgálhatnának, amiken átestem, amiket tapasztaltam az ország belsejében egész Kungrátig terjedő kirándulásaim alatt; de nem akarom olvasóimat untatni olyan

részletezésekkel, melyekben a már előadott szokások, jellemzetek és gondolkozásmódok ismétléséből volna az új kép összeállítva. A vízen fölfelé Kungráttól Khíváig tizennyolc napi út van. Ötödfél nap alatt mentem Kungrátba az Oxuson lefelé, Sükrullah ipával. Visszautazásunkhoz szárazon kétannyi idő kellett. Az Oxusnak mind a két partja lapályos és általában véve jól művelt s eléggé népes, kivéve a bal part azon részét, ahol Kanli átellenében, az Ovejsz Krajne-hegység emelkedik. Kanli és Kungrát között három napi járó pusztaság terül; ellenben a túlsó oldalt, főképp, ahol a karakalpakok laknak, őserdők rengetege fedi.

Midőn visszaérkeztem Khívába, barátaim már beleuntak a várakozásba, s unszoltak, hogy induljunk másnap, mivel az egyre növekvő hőség méltán töltötte el őket aggodalommal Bokharába utazásunk iránt. Elmentem tehát Sükrullahhoz, akinek Khívában annyi hálával tartoztam, elbúcsúzni, s valóban megindultam, midőn a nemes aggastyán mindenképp iparkodott lebeszélni szándékomról, a legborzasztóbb képét tárván ki előttem Bokhara Serifének (a nemes Bokharának). Elmondta, hogy milyen gyanakvó s áruló politikát követ az emír, hogy nemcsak az angolokkal, de minden idegennel ellenségesen bánik. Nagy titokképpen még azt is elbeszélte, hogy néhány év előtt még egy oszmánlit is, kit a meghalt Resid pasa katonai tanítótól küldött Bokharába, oroszra öletett meg az emír, midőn két évet Bokharában töltvén, vissza akart menni Sztambulba.

Ezen aggodalmas lebeszélést Sükrullah részéről, aki eleinte tökéletes hitet tanúsított dervisségem iránt, most nagyon feltűnőnek találtam, s azon gondolat villant meg agyamban, hogy ez az ember, ha nem ismert reám, mégis, többszöri érintkezésünk folytán észrevette alakoskodásomat, s most hihetőleg egészen más gyanít személyemben. Ezen nemes lelkű, agg férfiú ifjabb korában egyszer Heratba Todd őrnagyhoz volt küldve (1839), több ízben pedig Szentpétervárra s Konstantinápolyba is, s nekem elbeszélte, hogy gyakran s örömmel érintkezett ő a frengikkel. Meglehet, hogy akkor fogalmat szerzett magának a mi gondolkozásunkról s tudományos törekvéseinkről, s engem azért fogadott különös barátságába s oltalmába. Mikor csókra nyújtotta kezét, szemében könnyek fénylettek - ki tudja milyen érzelemből fakadtak!

A kánra is ráadtam búcsúzó áldásomat. Fölszólított, visszafelé is Khívának vegyem utamat, mert követet akar velem Konstantinápolyba küldeni, hogy az új szultántól elfogadja a szokásos megerősítést. Én erre azt feleltem, hogy vétek a jövőről gondoskodni, majd meglátjuk, mit rendel a kismet (sors). Elbúcsúztam minden barátomtól s ismerősömtől, mielőtt távoztam Khívából, ahol csaknem egész hónapot töltöttem volt.

De ezt a fejezetet sem akarom bezárni anélkül, hogy khívai élményeimre visszatekintve, legalább fejedelméről s az ő udvaráról egyet-mást el ne mondjak.

A keleti fejedelmi udvarok gyakran és többféleképpen le voltak már írva. A Boszporusz partjaitól kezdve, ahol Dolma Bagcse, Besiktas és Szerájburnu képezik e csodásan szép album első lapjait, egészen a pekingi és jedói paloták festményeiig nagyon sokat olvashattunk már a keleti élet fényűző vágya, hiú pompája, gyémánt csillogása és arany díszítményei felől. De mégis hiányzik még egynéhány vázlat a turkesztáni uralkodók udvari életéről, és egy ilyen udvarnak leírása bizonyára nem lesz fölösleges.

Valami elvakító, elkábító, bámulatra ragadó nagyszerűséget ne várjon senki, de mégis érdemes, hogy az olvasó Khíva görbe utcáin és az ívezett bazáron át az arkba (királyi vár) kíséren. Mint a közép-ázsiai fejedelmek minden lakhelye, úgy ez a vár is hatalmasan meg van erősítve, és kettős kőfal veszi körül. Keskeny kapun át az első udvarba jutunk, mely tömve van testőrséggel, más katonákkal és szolgálakkal. A bemenet közelében két hosszú csövű ágyú van felállítva, melyeket a hatalmas Nádír hozott ide, és a gyors visszavonuláskor kénytelen volt itt hagyni. Igen csinos, részarányos ékítményekkel vannak díszítve, s úgy látszik Delhiből származnak. Ha a második kapun is áthaladtunk, más, kissé már téresebb udvarba jutunk, az egyik végén jelentéktelen, nyílt kocsiszínhez hasonló épülettel, melyben a magas hivatalnokok töltik hivatalos óráikat a mehter (belügyminiszter) elnöklete alatt. Ezen épülettől balra örtanyaforma ház fekszik, melyben nappal különféle szolgálak, poroszlók és hóhérok tanyáznak, s várják a fejedelmi parancsokat. E két helyiség között szerény ajtócska vezet a khívai felség tulajdonképpeni lakába. Ez, mint a város egyéb házai, kívülről nyomorult agyagkunyhóhoz hasonlít, természetesen ablak nélkül; de a belseje sem árul el valami nagy fényűzést, s a háziúr fejedelmi állására csakis a nagyobb és becsesebb szőnyegek, egynéhány kerevet és kerek párna (vánkos) s egy jó rakás málna emlékeztetnek, melyek e helyiségek egyedüli bútorzatát képezik. A szobák száma igen csekély, s mint mindenütt, úgy itt is két részre van különítve az egész épület: a háremra (női lakosztály) és a szelamdzsajra (elfogadó terem).

Szemünk sehol se találkozik valami különös pompával. Csakis a szolgálcsapat különbözteti meg az uralkodót a közönséges emberektől, s egyetlen hatalmi jelvénye az inasokból áll. Ezeket is szemügyre fogjuk venni egy kissé. A háztartás élén a deszturkhandzsi áll (szórum szóra: asztalterítő), kinek az a tulajdonképpeni hivatala, hogy a királyi asztalra felügyel. Az ebédnél is jelen szokott lenni, teljesen fölkészülve, díszruhában, s a többi szolgálak felett való felügyelet is rá van bízva. Utána következik a mehrem, egy neme a hivatalos udvari szolgálak (valet de chambre in officio), de voltaképpen több, mint titkos tanácsos, mivel a házi ügyeken kívül államügyekbe is beleavatkozik, és az előbbivel együtt királyi urára hatalmas befolyást gyakorol.

Következnek mármost a többi szolgálak, akik közül mindeniknek megvan a maga kiszabott foglalkozása. Az *aspez* vagy szakács ételeket készít, az *asmehter* pedig fölhordja azokat. A *serbetcsi* teát, szorbetet és más egyéb italokat készít, azonkívül jártasnak kell lennie sokféle bájital és csodás dekokt előállításában is. A *pajeke* a *csilinre* (pipa) visel gondot, mely az udvarnál aranyból vagy ezüsből készül, és amelyet minden megtöltés alkalmával friss vízzel kell megtölteni. Közép-Ázsia többi udvaránál e hivatal nem létezik, mert a dohányt a törvény szigorúan tiltja. Az igaz ugyan, hogy öltözőszobája a tatár fejedelem őfelségének nincsen, de azért toalettjével mégis elég szolgálatkész szellem van elfoglalva. Mialatt a *silapcsi* térden állva a mosdótálat tartja, addig a *kumgandzsi* (kannatartó) ezüst- vagy aranyedényből vizet önt, és a *rumaldzsi* azonnal kész az ujjá hegyével tartott törülköző kendőt fejedelmének átnyújtani, mihelyt az előbbieket visszavonultak. A kánnak egy külön *szertarasja* (fejborotválója) van, kinek gyors ujjainak s ügyes kezének kell lenni a koponyanyomogatásra, mely keleten mindenfelé közkedveltségű; azonkívül van a fejedelemnek egy *tirnakcsija*, vagyis körömvágója, egy *khadimdzsije*, ki őfelségének a hátát szokta megdöngölyözni, s rajta keresztül-

kasul térdelni, hogy tagjai ropogjanak, ha a kán hosszas fáradság után tagjainak ropogtatása által akarja magát kipihenni. Végre van még egy *tösekcsije* is (ágyvető), kinek az a hivatala, hogy a puha nemezdarabokat vagy matracokat éjjel elegyengesse. A pompás nyeregszerszámok és fegyverek a *khaznadzsi* (kincstárnok) felügyelete alatt állanak, aki nyilvános kilovaglások alkalmával, az uralkodó közelében szokott menni. A *dzsigadzsi* vagy kócsagtartó a szolgaszemélyzet élén halad.

A fejedelem ruházata és ételei csak igen keveset különböznek azoktól, melyeket gazdag kereskedők vagy előkelő hivatalnokok házában találunk. A király éppen olyan nehéz juhbőrsapkát, éppen olyan esetlen s több rőfnyi vászonkapcával teletömött csizmát, éppen olyan vastag bélésű karton- vagy selyemkabátot visel, mint alattvalói, s éppen olyan rettenetesen izzad e szibériai öltözékben a nyomasztó júliusi hőség miatt, mint amazok. Egészben véve a khorezmi fejedelem sorsa éppen oly kevésbé irigylésre méltó, sőt, mondhatnók, sokkal silányabb, mint a többi keleti fejedelemé. - Oly országban, hol a rablás és gyilkolás, féltelenség és törvénytelenység napirenden van, a fejedelem személye a túlságos félelem és páni rettegés miatt, melyet szükségképpen kell ébresztenie, bárminemű érzelmet képes előidézni, csak ragaszkodást és szeretetet nem. Sőt, legközelebb álló környezete is fél tőle korlátlan hatalma miatt, és rokonai, saját neje és gyermekei is gyakran leskelődnek élete ellen. Amellett az uralkodó kénytelen az iszlám erényesség és özbegek szokás és erkölcs mintaképe lenni, mert őfelségének minden legkisebb, legjelentéktelenebb vétsége azonnal a városi pletyka tárgyává lesz, s jöllehet senki se merésze a fejedelemnek még nagyobb hibáit is ócsárolni, mégis az ily dolgok miatt a befolyásos mollák megsértődnek, ez pedig egészen a fejedelem érdeke ellen van.

Mint minden igazhivő, úgy a kán is tartozik napfelköltekor ágyát elhagyni, s a gyülekezetben a reggeli imánál jelen lenni. E félóránál tovább tartó szertartás után néhány csésze zsírral és sóval fűszerezett teát iszik; erre gyakran több tudós mollát is meghívnak, ezek aztán a szent törvények magyaráztatásával vagy bármi más vallásos kérdés vitatásával, melyhez őfelsége természetesen csak nagy ritkán ért, szokták a reggelizést élénkíteni. A mélybeható vitatkozások az álmodat lassanként előcsalogatják, s mikor a kán hatalmasan kezd horkolni, a tudós világ visszavonul. Ezt reggeli álmodnak nevezik, rendszerint két-három óráig tart.

A fölébredés után kezdődik a miniszterek s más magas hivatalnokok *szelámja* (elfogadás). A kán teljesíti uralkodói tisztét, tanácskoznak a tervezett rablótámadások felett, magas politikát űznek a szomszéd Bokharát, a jomut és csaudor turkománokat, kozákokat és mostanság hihetőleg a mind közelebb-közelebb nyomuló oroszokat illetőleg is; vagy számadásra vonják a tartományok kormányzóit és a kiküldött vámhivatalnokokat, kik a legnagyobb pontossággal tartoznak a fölszedett pénzről számolni, mert a legcsekélyebb hibánál is könnyen történhetik a feleletre vont egyénnel, hogy feje nélkül kénytelen távozni.

A több óráig tartó kormányügyek elintézése után szolgálják fel a tulajdonképpeni reggelit, mely nagyobbára könnyebb ételekből áll, természetesen egy özbegek gyomorra nézve „könnyebbek”-ből, mert ő khívai fölségének déjeuner í la fourchette-je (villásreggelije) nálunk több izmos hordárnak is elég volna. Az evést minden jelenlevő tiszteletteljesen körülállva tartozik végignézni, s csak azután szólítanak föl

néhány kegyencet leülésre, hogy az uralkodóval néhány parti sakkot játsszanak, s ez a multság egészen a déli imáig tart. Ez utóbbi körülbelül egy óráig folyik.

Azután az előudvarba megy őfelsége, ott egy lépcsőzetes magaslaton helyet foglal, s kezdődik az *arz* (nyilvános kihallgatás), melyre a népnek minden rendje és osztálya, férfiak, nők gyermekekkel karjukon, a legnagyobb pongyolában vagy félmeztelenül jelennek meg. Előre nem jegyeznek föl senkit, s azt bocsátják be leghamarább, aki legjobban tud tolakodni. A bemenetnél tolongó sokaság kiáltozva, ordítva várja a kihallgatást. Mindenik magában bocsáttatik be; egészen közel járulnak az uralkodóhoz, előterjesztésükben egészen fesztelenek, kérnek, néha ellenvetéseket is tesznek, sőt, gyakran a leghevesebb szóvitába bocsátkoznak a kánnal, vele, kinek egyetlen intése elég arra, hogy bárkit is a legkisebb ok nélkül hóhér kezére juttasson. Kelet a legszembeszökőbb ellentétek hazája volt mindig. A tapasztalatlanok ezt az eljárást igazságszeretetnek tarthatják, én pedig semmi egyebet nem látok benne, mint szeszélyességet, mert egyiknek meg van engedve, hogy a királyi tekintéllyel a legdurvább szavakban dacolhasson, míg a másik életével lakol, ha az illetet legkisebb mozdulatával megsérti.

Az arzon nemcsak nagy szereket intéznek el, hanem gyakran a legaprólékosabb (például házasfelek közötti) civódásokat is elintézik. Egy szomszéd bepanaszolja a másikat néhány krajcárért, egy szomszédasszony a másikat egy lopott tyúkért; senkit sem szabad visszautasítani. A kán elküldhet később valakit a kádihoz (bíróhoz), de előbb ő maga kénytelen kihallgatni. Csak a késő délutáni ima vet véget e fárasztó foglalkozásnak.

A későbbi órákat sétalovaglásra használják a városon kívül, de a fejedelem naplemente előtt vissza szokott térni. A negyedik, az esti ima hasonlóképpen társaságban végeztetik, s azután a fejedelem estebédjére vonul vissza. A vacsora a leggazdagabb, s tovább is tart, mint a többi étkezés. Khíva és Bokhara fejedelmei csak ritkán élnek szeszitalokkal, bár a királyi család többi tagja és az ország nagyjai e tekintetben kelletlenül is tovább mennek.

A vacsora után énekesek és zenészek vagy szemfényvesztők jelennek meg, akik egynéhány darabot adnak elő. Az elsőbket kivált Khívában igen kedvelik, és művészetük miatt Turkesztánban, sőt az egész iszlám hitű Kelet-Ázsiában a leghíresebbek. A hangszert, melyen művészkednek, *girdzseknek* nevezik. A mi hegedűnkhez hasonlít, csakhogy hosszabb nyaka s egy sodrony- és két selyemhúrja van; vonója is hasonlít a miénkhez. Ezenkívül van még *tambur*, *kopoz* (koboz) és *dutár* is, melyeket a bakhsi dalainak kísérésére használ. A közönséges életben csak mindennapi hősöket énekelnek meg, ellenben a királyi udvarnál többnyire Nevájiból s a perzsa költőkből vesznek át gazeleket, s minthogy az ifjú hercegeket a zeneművészetben is oktatják, néha a kán őket is fel szokta szólítani, hogy magukat vagy maguk, vagy az udvari dalnokok kíséretében produkálják. Olyan vidámságot és jó kedélyt azonban, amilyen az a teheráni lakosoknál s a Boszporusz melletti palotákban otthonos, az özbegi fejedelmek udvaránál nemigen találunk. A tatárok nemzeti jelleme főképpen a komolyságban és szilárdságban áll; a táncolás, ugrálás és bármi egyéb csintalanság szerintük csak asszonyhoz vagy gyermekhez méltó. Nem is láttam soha egyetlenegy előkelő özbeget sem szerfölött nevetni.

Naplemente után mintegy két órával az uralkodó a hárembe vagy hálósobájába vonul vissza, és ezzel a khívai fejedelem mindennapi munkája be van végezve. A

hárem itt a világerő sem az, ami a török vagy perzsa udvaroknál. A nők száma csekély, a háremélet tündérszerű színezete egészen hiányzik, minden a legszigorúbb szűziességre és erkölcsiségre van számítva, és e tekintetben a khívai udvar felette is áll a többi keleti udvaroknak. A jelenlegi kánnak csak két törvényes felesége van, ám bár a korán négyet enged meg. Ezek mindig magából a királyi családból választatnak, s nagyon ritka eset, hogy egy-egy magasabb hivatalnok leányát, ki nem tartozik a családhoz, e méltóságra fölemeljék. Bár a fejedelem neje felett, éppen úgy, mint minden alattvalója felett, korlátlanul uralkodik, mindazonáltal neje, ha valami különös vétket nem követett el, szelídebb bánásmódban részesül. De címe vagy valami más előjoga éppen nincs; udvartartása csak annyiban különbözik a többi háremtől, hogy neki több cselédje és rabnője van. A nőcselédek rendszeren hivatalnokok nejei és leányai, a rabnők többnyire perzsa nők s egynéhány fekete arab nő. Ami a külvilággal való érintkezést illeti, e tekintetben a khívai fejedelemnők sokkal inkább meg vannak szorítva, mint kelet többi uralkodónői. A nap legnagyobb részét a háremben töltik, ahol cicomára és öltözködésre a lehető legkevesebb időt pazarolnak; nem is igen sok pazarolni való idejük van a hárem hölgyeinek, minthogy egy országosan divatozó szokás azt követeli, hogy a ruhákat, szőnyegeket s egyéb kelméket, melyeket a fejedelem használ, ha nem is mind, de legnagyobb részét saját felesége készítse el. Ez hatalmasan emlékeztet a régi, patriarchális élet szokásaira, melyből Turkesztán, durvasága dacára is, még elég sok kedves vonást őrzött meg.

Sétákat és kirándulásokat a khívai fejedelemnő csakis a város közelében fekvő kéjlokba és nyári palotákba tehet, s ilyen alkalommal sohasem lóháton megy oda, mint Perzsiában szokás, hanem egy tarkára festett, vörös szőnyegekkel és posztókkal bevont és elzárt, nagy szekérben. A jármű előtt és után néhány lovag baktat, kik fehér botokkal vannak ellátva. Útjában mindenki tiszteletteljesen áll fel üléséről, s mély hajlongással üdvözli. A szekér belsejébe merész vizsga tekintetet vetni senkinek sem jut eszébe; nem is érne az semmit a gondos elleplezés miatt. Különben ily merész tett nemcsak az uralkodó nejenél, de minden más hivatalnok nejenél is halált vonna maga után. A perzsa királynő sétalovaglása alkalmával számtalan zerrás (szolga), kik a menetet megnyitják, a kíváncsi néptömeget jobbra-balra bőven osztogatott csapásokkal szokta elűzni. Ám a komolyabb természetű özbegeknél erre nincs szükség, mert a háremélet ott nem oly szigorú, s jól tudjuk, hogy minél elnézőbbek a törvények e tekintetben, azoknak megszegése is annál ritkább.

Nyáron át a királyi család Rafanekben és Tashauzban, két közel fekvő kéjlokban tartózkodik, melyeket régibb fejedelmek perzsa ízlésben építtettek; ablaküvegeik és tükördarabjaik által tűnnek föl; főképpen ez utóbbiak a khívaiak szemében nagy fényűzési cikk gyanánt szerepelnek. Tashauz nincs minden ízlés nélkül építve. A kastély tágas kertben áll, néhány víztartója is van, s erősen emlékeztet a nigarisztáni kastélyra, mely Teherán kapui (Simrán) közelében fekszik. A telet a városban töltik, de még itt is többre becsüli ő özbegei felsége a falakon belül felütött sátort; ez különben nem mutat rossz ízlésre, mert a kerek, hófehér posztóból készült lakás, melynek közepén barátságos tűz lobog, nemcsak hogy éppen oly meleg, mint bármely kőépület, de azonkívül valami sajtóságon vonzó is van benne, és nem

gyakorol olyan mogorva, barátságtalan benyomást, mint Turkesztán ablaktalan agyagkunyhói.

Tizennegyedik fejezet

Utazásom Khívából Bokharába a rettenetes Khalata-sivatagon keresztül

Midőn útra készen lassankint összegyülekeztünk a Tösebaz árnyas udvarában, csak akkor láttam igazán, mily áldott befolyással volt Khíva vallásossága a mi koldus karavánunkra. A rongyos öltözetnek nyoma csak a legszűkmarkúbbaknál volt még észrevehető; a rongyos prémés süvegek helyét, melyeket a turkománok között fogadtunk magunkévá, hófehér turbánok foglalták el, minden tarisznya tömöttebb lett, s öröm volt látni, hogy még a legszegényebbeknek is volt számárkája. Velem is nagy változások történtek, mert egy egész számmal és egy fél tevével rendelkeztem; s míg az egyik magamat vitte, a másik málhazsákomat szállította, mely ruhaneműkkel, kéziratokkal, amiket összevásárolgattam, s eleséggel volt tömve; mert most már nem fekete lisztet vittem útra, mint a sivatagban, hanem fehér pogácsával (juhzsírban kisütött apró tésztaemű), rizzsel, vajjal s még cukorral is elláttam magamat. Csak öltözetemet nem akartam megváltoztatni. Kaptam ugyan egy inget, de nem vettem magamra, mivel ez a fényűzési cikk elpuhított volna, s ez még most korán lett volna.

Khívából Bokharába három út között válogathattunk: a) Hezareszp és Fitnek felé; ezen vonalon Kükürtlű mellett történék az átkelés az Oxuson, b) Khankán és Surakhánon keresztül, a folyam jobb partján, kétnapi járó sivataggal Karakölög, c) a folyamon fölfelé, mely vonalon Ücsudzsak mellett történik a szárazra kiszállás. Minthogy a szárazon utazásban állapotunk meg, a két út közötti választást Ajmed nevű kervánbasinkra, egy Bokharából való tadzsikra bíztuk, akitől tevéinket bérlettük egy velünk jött khívai ruhakereskedővel együtt, s aki ezen évszakra a Khankán keresztül vivő vonal mellett nyilatkozott, melyet legbiztosabbnak és legkényelmesebbnek tartott.

Június 25-én már jó késő délután volt, midőn a végtelen áldásosztogatástól s ölelésektől szabadulva, Khívát az ürgendzsi kapun át elhagytuk. A túlbuzgók közül sokan félóránnyira utánunk loholtak, nagy buzgóságuk forró könnyeket sajtolt ki szemükből, s kétségbeesett hangon kiabáltak utánunk: „Ki tudja, mikor lesz Khíva ismét oly nagy szerencse részese, annyi kegyes férfiút láthatni vendégül falai között!” Társaimat, kik magasan ültek tevéjükön, ez nem zavarta, de nekem ugyancsak nagy alkalmatlanságomra volt, alacsony számaramon a barátság számtalan bizonyítéka, míg végre ezen jámbor állat is megsokallván, ami sok, türelmetlen lett, s nagy örömmre elvágatott velem. Csak amikor már jó előre jártam, akkor állapotam meg, de sokáig kellett a kantárszárat ráncigálnom, míg rábírhattam füles hippogriffemet, hogy vágatását sebes kocogásra változtassa. Midőn pedig még ebben is akadályozni akartam, megbosszankodott, s ekkor hallatta első ízben harsogó szavát, melynek terjedelmét, hajlékonyságát s erőteljét jobb szerettem volna távolból megítélni.

A Khívától két mérföldnyire eső Godzsében háltunk meg, melynek, mindamelllett, hogy jelentéktelen városka, mégis van kalenterkhánéja (szálló dervisek számára), aminthogy Khíva és Kokand legkisebb helységeiben is vannak ilyen

beszállók. Innen Khankáig szakadatlanul mívelt földön keresztül vitt utunk; az egész úton bőven termett kitűnő szeder, s minthogy az én csacsim, folyvást pajkos kedvében lévén, egyre jóval a karaván előtt járt velem, elég érkezésem volt a hüvelykujnyi nagyságú gyümölcscsel lakozni. Khankába is, ahol éppen hetivásárt tartottak, előbb érkeztem meg, mint a többi, s beszállottam a kalenterkhánéba, mely a kis város legszélén, a patak partján, jegenye- és nyárfák árnyékában volt. Két félig meztelen dervist találtam ott, akik éppen mákonyuk déli adagjainak élvezéséhez akartak látni; engem is megkínáltak jókora adaggal, s nagyon elbámultak rajta, hogy nem fogadtam el. Ahelyett tehát teát készítettek számomra, s míg én azt ittam, azalatt ők a mák-mérget nyelték. Félóra múlva mind a ketten a boldogok országában voltak, s míg az egyik alvónak arcvonásain a benső örömlélmény nyomait vettem észre, a másikon a halálos rettegés vonaglásait láttam.

Szerettem volna bevárni fölbredésüket, hogy meghallhassam a szép álmok leírását, de karavánunk éppen keresztülment a városon, s én nem mulaszthattam el, hogy csatlakozzam hozzá, mivel innen kis óra járásnyira az Oxus partjához kellett elérnünk, s ha az idő engedi, még ma átkelnünk. Hanem ez a kis darab út nagyon rossz volt, egyre az iszapot és mocsarakat kellett kerülgetnünk, s csak estére érkezhettünk el a folyó partjához, ahol elhatároztuk, hogy ott hálunk meg a szabad ég alatt.

Az Oxus, melyet itt, valószínűleg a tavaszi esővizek áradatai következtében, rendkívül szélesnek találtam, érdekes látványt szolgáltat sárga hullámaival s meglehetősen sebes folyásával. Az innenső part, amennyire csak a szem látott, fákkal s szanaszét elszórt havikkal (udvarokkal) volt beszegve. A túlsó oldalon is fődözött fel beljebb a szem mívelésre mutató jeleket, s északi irányban úgy tűnt föl az Ovejsz Karajne-hegység, mint valami függőlegesen lógó, nagy felhő. Az Oxus vize a medrében nem oly jó ízű iható, mint a belőle származó csatornáknak és árkoknak, hol a lassúbb folyásnál fogva kissé már megülepedett a homok. Itt úgy ropogott a víz a fogak alatt, mintha valami homokkalácsba harapott volna az ember, de néhány percnyi ülepedés után élvezhető volt. Ami az Oxus vize édességét és jóságát illeti, erről a turkesztániak azt tartják, hogy nincs hozzá fogható az egész földön, még a Nil Mubárek (áldott Nílus) vize sem ér fel vele. Eleinte azt hittem, hogy a jó víz annak az örömmel tulajdonítható, melyet éreztünk, midőn a vizetlen sivatagból partjához értünk. Azonban el kell ismernem, hogy amennyire tapasztalataim terjednek, magam sem ittam sem Európában, sem Ázsiában akár folyam- akár forrásvizet oly fölségeset, mint az Oxus vize.

Másnap jókor reggel az átkeléshez készültünk. Itt is, valamint Görgen és Hezareszp mellett is, s mindenütt, az államéi a révek, melyeket az magánosoknak ad haszonbérbe; ezeknek az idegen utazók közül csak olyanokat szabad átszállítaniok a túlsó oldalra, akik el vannak látva a kántól petekkel[34] (átkelési jegy), amit csekély pénzért szolgáltatnak ki. A hadzsiknak közös útlevelük volt, de én külön adattam magamnak egyet, amely így szólott. „A határőröknek és vámosoknak tudtokra adatik, miszerint Hadzsi Molla Abdurresid efendinek engedély adatott. Senki se háborgassa!”

A rendőrség semmi ellenvetéseket se tett; csak azon volt fölakadás, hogy mint hadzsik nem akartunk fizetni az átszállításért oly járművön, mely a káné, s a révész egy ideig erre nem akart ráállani. Végre beleegyezett, hogy nekünk megteszi azt a

jótéményt, miszerint magunkat, málháinkat és szamarainkat átszállítja ingyen a túlsó oldalra. Az átszállítás délelőtt tíz órakor kezdődött, s csak naplementekor értük el a magas partot, mely a surakháni csatorna mellett nyúlik el jobbról. Magán a nagy folyamon fél óra alatt túl lehattunk volna, de a folyó sebes árja messzire levitt, s míg a túlsó oldali óhajtott pontot, majd le, majd fölfelé evezve, elérhettük, eltelt a nap, mégpedig olyan hőséggel, aminőt keveset tapasztaltam életemben. A fő folyamon meglehetősen jól ment, hanem a mellékágakon minden tíz lépésnyire megfeneklettünk a homokzátonyokon, s ilyenkor embereknek, szamaraknak mindig ki kellett szállaniuk a dereglyéből, míg ismét el nem szabadították, s újra beszálltunk, amint elegendő vízre kapott. A szamarak ki- s beszállítása, kivált néhány megátalkodott, csökönyös páréé pokoli munka volt; a legtöbbet úgy kellett kézen ki- s berakosgatni, mint valami magukkal tehetetlen gyermekeket. Még most is nevetnem kell, ha eszembe jut, hogyan vette az a hórihorgas Hadzsi Jakub kiseded szamárkáját a hátára, lábait a mellén összefogván, míg az a jámbor állat reszketve helyezé el a fejét koldus gazdája nyakán.

A nevezett parton egy napig kellett Surakhánnál várakoznunk a tevék megérkezésére. Június 29-én elindultunk, s az özbeg lakossággal bíró, Japkenárinak (csatornapart) nevezett vidéken keresztül utaztunk, mely mindenütt át van csatornákkal szeldelve. Japkenári egy nyolc mérföld hosszú s öt-hat mérföldnyi széles oázst képez, s meglehetősen mívelik. Ezen túl kezdődik a sivatag; Akkamisnak nevezett szélén jó csordajárások vannak, s kirgizek lakják. Akkamis mellett a karaván lassan folytatta útját, hanem a kervánbasi, én, meg még két társunk, kik bíztak szamaruk gyorsaságában, kitértünk a közel fekvő Surakhánba, ahol hetivásár volt, eleségünket kipótolni, vagy igazabban mondva, egy kicsit mulatni.

Surakhán jó földfallal van kerítve, kevés lakóház van benne, s leginkább azon háromszáz boltból áll, melyeket hetenkint kétszer nyitnak meg, s a környék állandó lakói és a nomádok keresnek fel. Az emír-ül-ümerá vagy a kán testvérbátyjának tulajdona, akinek itt szép kertje van. A bevásárlással útítársaimat bíztam meg, s magam elvonultam a város kapuja előtti kalenterkhánéba. Itt több dervist találtam, kik a beng (kenderből készített ópium) és dzsersz gyilkoló élvezése folytán már csontvázakká összeaszva s alakjukból iszonyúan kivetkőzve heverték sötét cellájuk nyirkos talaján. Midőn bemutattam magamat, szívesen fogadtak, s kenyeret és gyümölcsöt hozattak számomra. Én pénzt akartam adni, és erre jót nevettek. Azt hallottam később, hogy közülük többen már több mint húsz esztendeje nem vettek pénzt a kezükbe. A környék kitarja derviseit, s a nap folyamán valóban láttam több előkelő özbeg lovast odaérkezni, mindegyik hozott valamit, s egy csilint (pipát) kapott érte, amelyből kedvenc mérgét szívta. Khívában a legkedveltebb bódító a beng, és sokan gyakorolják ezt a bűnt, minthogy a bor és más szeszes italok élvezését tiltja a korán, s a kormány halállal bünteti azok édelését. Mivel már későre járt az idő, kimentem a vásárra, társaimat fölkeresni, s csak fáradsággal tudtam a hullámzó nép között utat törni magamnak. Minden ember lóháton ült, vevők úgy, mint az árusok, s mulatságos volt nézni, mikor a kirgiz asszonyok kumisszal[35] töltött nagy bőrtömlővel ülve lovukon, a tömlő csapját a nyeregből irányozták annak, aki kumiszt kért, a szájába, és pedig annyi ügyességgel mind a két részről, hogy nagy ritkán folyt egy-két csepp félre.

Társaimat megteletem, s elindultunk a karaván után, mely már öt órával járt előttünk. Rendkívül melegen tűzött a nap; noha a föld homokos volt, szerencsére mégis lehetett itt-ott kirgiz sátrat találni, s csak közelednem kellett, tüstént ott termettek az asszonyok tömlőjűkkel, s valóságos civakodás támadt közöttük, ha nem fogadtam el mindegyiktől egy-egy italt. Szomjas utazónak italt nyújtani rekkenő nyári időben: a vendégszeretet legmagasabb fokának tartják itt, s valóságos jót tesz az ember a kirgizzel, ha alkalmat nyújt neki ezen erény gyakorlására. A karavánban már a legnagyobb nyugtalansággal vártak bennünket, minthogy a mai naptól fogva csak éjjel utaztunk, ami nekünk is nagy enyhülésünkre volt, állatainknak is. Tehát megérkezésünk után tüstént útra keltünk, s varázsszerű látványt nyújtott fényes holdvilágnál a tovahaladó karaván, melynek jobbra felől az Oxus hullámai hömpölyögtek tompa morajjal, bal felől pedig Tatárország iszonyú sivatagja terült el.

Másnap reggel a nevezett folyó partjának egy domborulatán ütöttünk tábor; ezen tájékat Töjebojunnak, azaz tevenyaknak nevezik, hihetőleg a part görbületeiről, s bizonyos hónapokban a kirgizek tanyáznak rajta. Tíz órányi idő alatt három kirgiz családot láttam, melyek egymás után legföljebb három óráig laktak ott, s felszedődven továbbmentek. Pompás képét láttam rajta a nomád életnek, s amint egy kirgiz asszonnyal erről az állhatatlan életről beszélgettem, ezt felelte: „Csak nem lehetünk olyan lusták, mint ti, mollák, s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert íme, a nap, a hold, a csillagok, a víz, az állatok, a madarak és halak mind-mind mozognak, csupán csak a halott és a föld fekszik mozdulatlanul!” Több ellenvetést akartam tenni a bölcselkedő nomád asszonyságnak, ki éppen a sátor fölszedésével foglalkozott, midőn a távolból kiabálás hallatszott, melyből csak ezt az egy szót: büri! büri! (farkas! farkas!) vehettem ki. A kirgiz nő villámsebességgel sietett el a távolabb legelésző nyájhoz, s lármájával azt eszközölte, hogy a farkas egyetlenegy birka kövér farkát vivén magával, megszaladt. Szerettem volna a visszaérkezett nőt a farkasok mozgásának előnyeiről kikérdezni, de nagyon el volt szomorodva vesztesége fölött, s én mentem a karavánomhoz.

Naplemente előtt útnak indultunk, s szakadatlanul a folyó közelében haladtunk, melynek magas partjai csaknem mindenütt fűzekkel, magas fűvel vagy bokrokkal vannak benőve. Ámbár Khíva és Bokhara közötti utat jártnak rajzolták, mostanáig csak határőröket s barangoló nomádokat láttunk, de utazót egyet sem, s ezért nagyon elcsodálkoztunk, mikor észrevettük, hogy öt lovas sebes lépést felénk tart. Khívai kereskedők voltak, kik Karaköl felől négy nap alatt értek ide Bokharából, s azon örvendetes hírt hozták, hogy az utak egészen biztosak, s holnapután majd az ő elmaradt karavánjukkal is fogunk találkozni.

Midőn Khívából távoztunk, híre járt, hogy a tekke turkománok, minthogy az emír hadseregével távol volt Bokharától, veszélyessé tették az odavivő utat, s kervánbasink táplált is titkon aggodalmakat; most tehát minden aggodalomnak egyszerre vége lett, s bizton reméltük, hogy hat vagy nyolc nap alatt elérünk utazásunknak céljához, s ez idő alatt, úgy hittük, az Oxus és Karaköl között csak két napot fogunk víztelen sivatagon tölteni. Másnap reggel egy hajdani erősség (Tünüklü) romjai mellett ütöttünk tábor, egy kis csúcsos dombon, mely alatt az Oxus folyik, s melyet ezen oldalról a legszebb virány borít. Innen a legészakibb irányban visz egy út a Khalata csölinek vagy Dzsanzbatirdigannak (életrontónak) is nevezett

homoksivatagon keresztül, melyen azonban csak hideg télen, nagy hóesés után szoktak járni, ha a karaköli út nem biztos a turkománok miatt, kik ezen évtájban a befagyott Oxuson átkelhetvén, mindenfelé kalandoznak.

A hőség napról napra tikkasztóbb lett (július első napjaiban jártunk), de nem éreztük terhét, mivel egész nap a hatalmas folyó partján tartózkodván, az édesvíz bővében pihengettünk. Mily nagy örömünkre volt ez, midőn Kahrimán-Ata, vagy a Gömüstepe és Khíva közötti nagy sivatag egyéb helyei eszünkbe jutottak! De fájdalom, csakhamar megzavartak kellemes gondolatainkban, s néhány kalandozó turkomán szeszélye nagy veszélybe döntött bennünket, amely mindnyájunkra iszonyú halált hozott volna, és amelyből csak a sors különös kedvezése mentett ki, aminthogy most az egyszer kénytelen vagyok az oszmánoknak igazat adni.

Már hajnalodott július 4-én, midőn éjjeli utunkban két félig meztelen emberre bukkantunk, akik már távolból kiáltoztak karavánunkra, s mikor már közel voltak hozzánk, „egy falat kenyeret! egy falat kenyeret!” kiabálva, összerogytak. Én a legelső közt voltam, akik kenyeret és juhzsírt nyújtottak nekik. Egy keveset ettek, s elbeszélték, hogy Hezareszpből való hajósok, kiket egy tekke alamán naszadjuktól, ruhájuktól és kenyerüktől megfosztván, meztelen bocsátott el. A rablók százötvenen voltak, s az itt tartózkodó kirgizek nyájára ólálkodnak. „Az isten szerelméért, fussatok, vagy rejtsetek el magatokat, mert néhány óra alatt bizonyosan találkoznotok kell velük, s habár kegyes zarándokok vagytok, mégis mindnyájatokat meztelen, s állataitok és eleség nélkül fognak a sivatagban hagyni, mert a káfir (hitetlen) tekke mindenre képes.”

Kervánbasinknak, akit már két ízben megraboltak, s életét is csak nehezen tudta megmenteni, nem volt ilyen tanácsadásra szüksége, mert alig hallotta a tekke és alamán szavakat, tüstént visszafordulót vezényelt, s oly sebesen látott hozzá a visszautazáshoz, amint csak bírtak a szegény, teherrel megrakott tevék sietni. Tevékkel turkomán lovak elöl menekülni akarni természetesen képtelenség lett volna, azonban a mi számításunk szerint százötven lovas csak reggel felé lehetett a vízen átszállítva, s amíg ők vigyázva jönnének az úton, addig mi talán visszaérhetünk Tünüklübe, s megtöltvén víztömlőinket, a Khalata-homoksivatagba vehetnők magunkat, ahol legalább lehetséges számunkra a menekülés. Roppant erőfeszítéssel értek állataink egészen kimerülten Tünüklübe. Itt meg kellett legeltetnünk s pihentetnünk fáradt barmainkat, különben lehetetlen lett volna a sivatagban az első állomást is megtennünk; nagy aggodalmak közt töltöttünk tehát három órát, míg a tömlők meg voltak töltve, s az előkészületek megtéve az irtóztató útra.

A khívai ruhakereskedő, kit már egyszer megraboltak a turkománok, ez idő alatt rábeszélte több hadzsit, kiknek tele volt az erszényük, de bátorságuk nem volt, hogy inkább rejtőzzenek el az Oxus partján levő bokrok között, semhogy a kervánbasival tartsanak a szaratan (kánikula) napjaiban, mikor is a szomjanveszésnek vagy a tebbád (forró keleti szél) általi halálnak mennek elébe. Oly élenken festette a veszélyeket, hogy többen elszakadtak tőlünk, ehhez járult még, hogy a folyamon megjelent egy üres hajó, s minthogy a hajósok a parthoz közeledve ajánlkoztak, hogy elszállítanak bennünket Hezareszpbbe, mindenki ingadozni kezdett, s kis idő alatt csak tizennégyen maradtunk, kik a kervánbasi tervétől el nem állottunk. Egész utazásomnak egyik legfontosabb pillanata volt ez. Elgondoltam, hogy a visszatérés

Khívába elronthatná egész utazási tervemet, életveszély ügyis fenyegetett mindenütt, tehát előre; jobb az elemek dühe, mint a zsarnokok kínzása által veszni! Maradtam a kervánbasival, s Hadzsi Szálih és Hadzsi Bilál is ott maradtak. Fájdalmas volt az elválás jelenete oly régi, összeszokott útitársaktól; a kiseded hajó már el akart a parttól indulni, midőn akik benne valának, fált[36] ajánlottak. A kövecskéket kiosztották, s még alig jelentette Hadzsi Szálih szakértő szeme a szerencsés kimenetelt, midőn csaknem valamennyi elvált hadzsi otthagyta a hajót, s hozzánk tért. Minthogy már készen volt minden, az újabb ingadozás elhárítása végett gyorsan elindultunk, s még nem szállott le a nap, midőn Tünüklü romjaitól oldalvást a Khalata felé vivő úton mentünk.

Elgondolhatja az olvasó, mit éreztem társaimmal együtt, miután már ismeretesekek voltak előttünk a sivatag rémségei. Gömüstepéből Khívába májusban utaztunk, most pedig júliusban voltunk; akkor találtunk esővizet, most még keserű forrásokat sem; leírhatatlan vággyal csüggött szemünk a tőlünk jobboldalt mind jobban távozó Oxuson, melyet a lemenő nap végső sugarai kétszeres szépen ragyogtak be. Még az indulás előtt jól megitatott tevék is kifejezésteljes szemükkel sokáig arra tekintettek.

Egyes csillagok már láthatók voltak az égen, midőn a homoksivatagot elértük, a legnagyobb csendben haladva, hogy meg ne halljanak a turkománok, kik alkalmasint igen közel lehettek hozzánk, de az éj setétjében meg nem láthattak, mert a hold csak igen későn kelt föl. A lágy talaj elfojtotta az állatok léptének neszét, s csak attól féltünk, hogy szamarunk, melynek hangja az éjben messze elhallott, kedvet talál kapni az énekre, és nevetnem kellett azon óvszeren, melyet mindannyiszor alkalmaztunk, valahányszor hangversenyre készült. Éjfél felé oly helyre értünk, hol mindenkinek le kellett szállnia, mert a szamarak úgy, mint a tevék, térdig süppedeztek a finom homokba, mely itt szakadatlan dombláncolatot alkotott. A hűvös éjben még csak kiálltam a folytonos menést a homokban; de reggel felé észrevettem, hogy kezem a szakadatlan botra támaszkodástól dagadni kezd, málhámat tehát a szamar hátára raktam, magam pedig tevére ültem, mely ugyan nehezen lihegve haladott, de a homokban mégis jobban elemében volt, mint én, sánta lábammal.

Július 5-i reggeli állomásunk igen kecsegtető nevet viselt. Adamkirilgannak (azaz embervesztőnek) hívták, s csak egy tekintetet kellett vetni a láthatárra, hogy az ember az elnevezés helyességéről meggyőződjék. Képzelden az olvasó egy beláthatatlan homoktengert, mely majd mint viharjárta tenger magas homokhabokat vet, majd mint egy tónak csendes szellőtől alig megingatott tükre, aprózott hullámozásban nyúlik el. A légben madarat, a földön még bogarat sem lehet látni; csak itt-ott tűnnek szemünkbe az enyészet szomorú nyomai, elveszett emberek s állatok csontjainak alakjában, melyeket minden arra menő egy halomra hord össze, hogy útmutatóul szolgáljanak. Alig szükség említenem, hogy itt fődözve voltunk a turkománok ellen, mert nincs az a ló a világon, mely e homokban csak egy állomásnyit is képes volna menni; de hogy az elemek nem fognak-e akadályt gördíteni utunkba, e gondolat még a legnagyobb keleti közönyösséget is megrendítette, s ezt társaim komor tekintete az egész khalatai úton csalhatatlanul bizonyította.

A kervánbasi szerint Tünüklütől Bokharáig ez az út mindössze hat napig szokott tartani, s a fele homokban, másik fele szilárd, itt-ott fúvel benőtt lapályon vezet keresztül, melyet az évnek egyik szakában még pásztorok is fölkeresnek. Már előbb megpróbált számításunk szerint tehát, tekintve kulacsaink tartalmát, csak egy vagy másfél napig tartó vízszükséglettől lehetett okunk félni; de már első nap észrevettem, hogy az Oxus vize meghiúsítja számításunkat, mert a becses ital minden gazdálkodás dacára aránytalanul fogyott, s én ezt a napnak vagy a víz saját kigőzölgésének tulajdonítottam. E fölfedezés után kétszeres figyelemmel őriztem kulacsomat, s ebben a többi is mind utánozott, s mulatságos látvány volt, amint mindenki alva magához szorította kulacsát. A roppant meleg dacára öt-hat óráat kellett minden nappal mennünk, mert minél előbb kiérünk a homokból, annál kevésbé kell a veszedelmes tebbád[37] szélről félnünk, mely a kemény síkságon csak lázrohamokat okozhat, de a homokban az egész karavánt pár pillanat alatt megölheti. A szegény tevék tehát nagyon meg voltak erőltetve; elfáradva az éji futásban, léptek a sivatagba, s nem csuda, hogy a hőség és homokban járás kínjaitól néhány közülük megbetegedett, s kettő már a mai (*július 6.*) állomáson - melynek neve Sorkutuk - megdöglött. Sorkutuk sóskutat jelent, s kellett volna is itt kútnak lenni a tevék megítatására, de a viharok már egészen betemették, s legalább egy napig kellett volna ásniuk, hogy használhatóvá tehessek.

A három napi nyomasztó hőség már a tebbád nélkül is elvette minden erőnket, s ketten szegényebb útitársaink közül, kiknek gyengébb állatuk mellett gyalog kellett menniük, minden vizüket megiván annyira megbetegedtek, hogy rá kellett őket kötnünk tevéjükhöz, mert sem menni, sem ülni nem bírtak. Emellett még betakartuk őket. Amíg csak szólni tudtak, „vizet! vizet!” volt egyetlen szavuk. Fájdalom, még legjobb barátaik is megtagadták tőlük az életadó italt, s midőn harmadnapra (*július 7.*) Medemin Bulag[38] elé értünk, egyiküket a halál már megmentette a szomjúság borzasztó kínjaitól. Azon három testvér egyike volt ez, kik Mekkában atyjukat veszítették. Jelen voltam, midőn a szegény lelkét kiadta. Nyelve egészen fekete volt, toroka szürkésfehér, különben vonásai nem voltak nagyon eltorzulva, csak ajkai zsugorodtak össze, s ezért szája nyitva állt. Alig hiszem, hogy ily beteg állapotban a víz segített volna rajtuk, s vajon honnan kaptak volna? Borzasztó nézni, mint rejti el az atya fia, a testvér testvére elől a vizet; mert ennek minden csöppje élet, s a szomjúság kínjaival szemben hiába keresünk önfeláldozást, nemeslelkűséget, mint más veszélyben.

Három nap óta utazván már a sivatag homokos részében, el kellett érniük a szilárd talajú síkságot, és ezzel az északnak nyúló Khalata-hegységet is megpillantanunk; de fájdalom, csalódtunk. Tevéink nem bírtak már járni, s ennél fogva még a negyedik napot (*július 8.*) is a homokban kellett töltenünk. Csak bőrpalackomban volt még mintegy hat pohárnyi vizem, melyből csöppenként mertem inni, s így persze nagyon kellett a szomjúságtól szenvednem. Nagy ijedségemre nyelvem már középen kissé feketedni kezdett; rögtön megittam vizem felét, s már mentve hittem magamat; de másnap (*július 9.*) reggel felé az égetés erős fejfájás kíséretében mind érezhetőbbé vált, s mire délfelé a Khalata-hegységet felhő alakú körvonalaiban észrevettük, fokként enyészni éreztem erőmet.

Minél közelebb értünk a hegységhez, annál inkább fogyott a homok, s minden szem, körültekintgetve, valami nyáját vagy pásztorkunyhót keresett, midőn a

kervánbasi s emberei egyszerre egy közeledő porfellegre figyelmeztetének, s nekünk gyorsan le kellett szállnunk tevéinkről. A tevék már megéreztek a közelgő tebbádot, s hangos, erős ordítás közben letérdeltek, hosszú nyakukat a földre lapították, s fejüket a homokba iparkodtak rejteni. Mi védfalul használtuk őket, s alig térdeltünk mögójük, a szél tompa morajjal zúgott el felettünk, mintegy két ujjnyi vastag homokréteggel borítva el bennünket, melynek első szemei tűzesőként égettek. Ha csak hat mérföldnyivel beljebb talál a sivatagban, mindnyájan menthetetlenül elvesztünk volna. E szélnek lázat és hányást okozó hatását nemigen vettem észre, csak a levegő lett utána nehezebb és nyomasztóbb.

Ott, ahol a homok végképp megszűnik, három különböző út látható; az egyik, mely 22 mérföld hosszú, Karakölön vizz keresztül, a másik - 18 mérföld - a síkon közel Bokharáig, a harmadik - 20 mérföld - a hegységen át; ebben van ugyan víz, de meredek, sziklás ösvényein tevé nem járhat. Amint előre el volt határozva a középső s legrövidebb utat választottuk, főképp azon reményben, hogy a pásztoroktól kaphatunk egy kis vizet. Estefelé néhány kútra találtunk, melyeket ez évben még pásztorok sem látogattak; vizük emberre nézve élvezhetetlen volt, de állataink jóllaktak belőle. Mi mindnyájan azonban egészen odavoltunk, már félig halottaknak éreztük magunkat, s csak a remény tartotta még bennünk az életet.

Már nem bírtam magam erejéből leszállani, úgy fektettek a földre; pokoli hőség égette belsőmet, s a fejfájás elbódított. Tollam gyöngé azon kínok festésére, melyekkel a szomjúság gyötört; azt hiszem, nincs ennél fájdalmasabb halál, s ámbár veszélyben mindig meg tudtam emberelni magamat, most megtörve érzem erőmet, s azt hittem, nem érek több hajnalra. Dél felé megindultunk; én elaludtam, s mire július 10-én reggel fölbredtem, egy agyagkunyhóban találtam magamat, néhány hosszú szakállú embertől körülvéve, kiket rögtön irániaknak ismertem fel, s kik rámkiáltottak: „Sumá ki hadzsi nisztid!” (Hisz te mégsem vagy hadzsi!) Nem bírtam felelni. Először langymeleg, aztán savanyú, vízzel és sóval kevert tejet adtak innom, melyet itt ajrannak hívnak, s mely erőmet visszaadva, csakhamar talpra állított. Ekkor tudtam meg, hogy társaimmal együtt néhány perzsa rabszolga vendégei vagyunk, kik Bokharától 10 mérföldnyire a pusztában tanyáztak birkákat őrizve, uruk által csak szűken ellátva kenyérral és vízzel, hogy - tetemesebb élelmiszerek birtokában - a sivatagon át meg ne szökjének. S e szegény száműzöttekben mégis volt annyi nagylelkűség, hogy ősi elleneiknek, a szunnita molláknak vizet adtak. Különösen szívesek voltak irántam, midőn anyjuk nyelven szólítottam meg őket; mert Bokharában is beszélnek ugyan perzsául, de e nyelv nagyon különbözik az iránitól. Leginkább meghatott egy ötéves fiú látása, ki szintén rabszolga volt, s nagyon élénknek látszott. Csak két év előtt fogták s adták el atyjával együtt, s midőn efelől tudakozódtam, azt felelte: „Igen, ő megvette (kiváltotta) magát; én is még csak legföljebb két évig leszek rabszolga, addig apám a megszabadításomra szükséges pénzt megszerzi.” A szegény gyermeknek alig volt néhány rongya, s bőrének színe s keménysége cserzett bőréhez hasonlított. A magaméból adtam neki egy darab ruhát, s ő megígérte, hogy testéhez fogja igazítani.

A szerencsétlen perzsák még az útra is adtak egy kis vizet; hálával és részvétellel váltam meg tőlük. Megindultunk legközelebbi állomásunk, Khodzsa Orbán búcsújáró hely felé, hogy egy hasonló nevű szentnek sírját meglátogassuk, melyet, ámbár kissé északra fekszik kitűzött utunktól, hadzsi voltunkra tekintettel, föl kellett

keresünk. Társaim nagy szomorúságára, éjjel eltévedtünk a homokbuckák közt, melyek a sivatagot kerítik, s melyeknek közepéből oázként emelkedik ki Khodzsa Orbán; s midőn hosszas keresés után július 11-én hajnalodni kezdett, egy édesvízzel telt tó partján találtuk magunkat. Itt vége volt a sivatagnak s a szomjhaláltól, széltől, rablóktól s más veszedelmektől való félelemnek. Itt léptünk a tulajdonképpeni Bokhara határába, s midőn a csak két órányira fekvő Khakemirba (a kervánbasi falujába) értünk, már meglehetősen mívelt földön jártunk. Az egész vidéket a Karata-folyam csatornái öntözik, melyet némelyek a Zerefsán-folyó egyik ágának, mások egészen külön, önálló, északon eredő folyamnak mondtak; tovább az említett tóba ömlik, melynek vize, amint hallottam, csak tavaszkor és nyár elején iható, később leapad, és sós lesz.

Khakemirban, mely kétszáz házból áll, s csak két órányira fekszik Bokharától, kellett meghálnunk, hogy az ország törvényei szerint vámost (badzsgir) és a jelentéstevőt (vakánüvisz) jövetelünkről tudósítsák, s a megvizsgálást és kikérdezést még a városon kívül elvégezhessek. Még aznap egy külön futárt menesztettek el, s másnap jókor reggel három tisztje az emírnek jött oda, fontos, bürokratikus arckifejezéssel, megvenni rajtunk a vámot, de kivált híreket kapni magunkról s a szomszéd országokról. Első volt a poggyász. A hadzsik tarisznyáiban többnyire mekkai szent olvasók, medinai datolya, frengisztáni kis tükrök, gyűszűk, kések s ollók, bagdadi fésűk és perzsa nádtollak voltak. Ámbár váltig állították, hogy a bokharai emír (Isten éltesse százhusz esztendeig!) a hadzsiktól sohasem vesz vámot, a vámszedő mégsem zavartatta magát, hanem minden egyes tárgyat feljegyzett. Én két más koldussal együtt végül maradtam; s a vámszedő a szemembe nézett, aztán nevetve mondta, mutassam meg táskámat, mert mi (evvel valószínűleg az európaiakra célzott, engem is annak tartván) mindig szép dolgokat hordunk magunkkal. Nekem éppen jó kedvem volt, fejemen dervis- vagy inkább bohócsipkám, s a ravasz bokharait félbeszakítva, azt mondtam, hogy bizony, vannak szép dolgaim; mit akar tehát előbb látni, ingó vagy ingatlan vagyonomat? Ő mindent kívánván látni, kiszaladtam az udvarra, s megfogva szamaramat a lépcsőkön fel s a szőnyegeken keresztül a szobába vezettem, társaim kacagása közben bemutattam neki; aztán felnyitottam tarisznyámat, s elibe raktam azt a pár rongyot, mely velem volt, s a Khívában szerzett régi könyveket. A csalódott bokharai bámulva tekintett körül, s kérdezte, csakugyan nincs-e egyebem. Erre Hadzsi Szálih felvilágosítást adott neki állásomról, s utazásom céljáról; a tiszt pedig mindent följegyzett, és jelentékeny fejbőlintással nézett rám. A vámi vizsgálat után a vakánüvisz (azaz az események följegyzője) kezdte meg tisztét. Először minden utazónak részletes személye-leírását készítette el, aztán minden újdonságot, melyet csak kapott, fölírt; és valóban nevetséges volt a részletes kérdezősködés Khíváról, e nyelvben, származásban s vallásban rokon országról, mely századok óta tőszomszédja Bokharának, s melynek fővárosa csak néhány napi járóföldre fekszik ettől.

Minden rendben volt, csak első szállásunk iránt a fővárosban ágaztak el a vélemények. A vámszedő a vámházat ajánlotta, remélve, hogy még valamit kicsikarhat, s engem is jobban kísérhet figyelemmel, de Hadzsi Szálih (mert nagy befolyással bírván Bokharában, ez állt most a karavánnak élére) mindenáron a tekkjében akart megszállni. Rögtön el is indultunk, s egy fél órát haladtunk kertekkel és szántóföldekkel belepert vidéken, midőn megpillantottuk Bokhara Serifét (a nemes

Bokharát, amint a közép-ázsiaiak nevezik), otromba tornyaival, melyeknek tetején gólyák fészkelnek.[39]

A várostól mintegy másfél órányira keltünk át a déli irányú Zerefsánon, mely elég sebes folyású, mégis tevén és számaron gázoltunk át. A túlsó parton még látszott egy hajdani, szépen épített, magas hídfő s közelében szintén kőből épített palota romja. Állítólag mind a kettő a híres Abdullah khán Sejbáni műve. Közép-Ázsia fővárosának közvetlen környékén általában alig láthatók hajdani nagysága romjai.

Tizenötödik fejezet Bokharában

Utunk a keletnek fekvő Derváze-Imámhoz vezetett, melyen azonban nem mentünk át, mert ha az északkeleti részen fekvő tekkjénkhez akartunk menni, itt a bazáron kellett volna áttolongani. Megkerültük tehát a városfalat, melyen sok helyt nagy szakadásokat láttam, s a Derváze-Mezár kapun át július 12-én a téres, szép fákkal benőtt tekkjébe értünk, mely rendes négyszöget képez, s negyvennyolc földszintes cellával van ellátva. Mostani feje (khalfa) unokája a szentsége által híressé lett Khalfa Hüszejnnek, akitől ez a tekkje nevét is vette. Mily nagy tiszteletben áll családja még mindig, mutatja az, hogy említett unokája imám és khatib, azaz az emírnek udvari papja. Háziuramnak e hivatalos rangjára meglehetősen büszke voltam. Hadzsi Szálih, ki az említett szentnek müridje (tanítványa) lévén, mintegy a családhoz tartozónak tekinteték, engem társaságunk előkelőbbjeivel mindjárt bemutatott; s az apát, kellemes kinézésű s finom modorú férfi, kin a hófehér turbán s a finom selyemből készült nyári köntös nagyon jól állt, igen szívélyesen fogadott, s miután fél óráig beszélgettem vele keresett, dagályos kitételekben, a jó ember egészen magánkívül volt örömeiben, s csak azt sajnálta, hogy a bádevlet[40] (őfelsége az emír) nincs Bokharában, különben rögtön bemutatna neki.

Külön cellát adatott nekem a tiszteleti helyen, tudniillik közel a mecsethez, hol egyik szomszédom egy tudós molla, a másik Hadzsi Szálih volt. E tekkje tele volt celebritásokkal, s én észrevétlenül az iszlámi fanatizmusnak bokharai fő fészékébe jutottam; maga a helyiség, ha jól találom benne magamat, a világi hatóság minden gyanúja ellen legbiztosabb védelmem lehetett. A jelentéstevő fontos eseményként jelentette megérkezésemet; az emírnek első tisztje, Rahmet bi, ki, míg ura a kokandi hadjáratban időzött, Bokharában a főparancsnokságot vitte, még aznap tudakozódott felőlem a hadzsiknál, de a tekkjében az emírnek semmi parancsolni valója sincs, és vizsgálódásait annyira nem vette föl senki, hogy nekem nem is szóltak felőle. Az embereknek ezt mondák barátaim: „Hadzsi Resid nemcsak jó muzulmán, hanem tudós molla is, és minden gyanú ellene halálos vétek.” - De nekem mindig barátilag tanácsolták, hogy mit tegyek, s csakis társaim nemes barátságának és jóakaró tanácsainak köszönhettem, hogy Bokharában szerencsétlenség nem ért, mert eltekintve elődeim szomorú vesztétől e városban, Bokharát nemcsak az európaira, hanem minden más idegenre nézve is igen veszélyesnek találtam, mivel a kormány kémrendszere már azon fokát érte el a tökéletességnek, melyen a népség elaljasodása állott.

Másnap reggel Hadzsi Szálihval s más négy társammal elmentem a várost és a bazárt megtekinteni, s ámbár az utcáknak és házaknak szegénysége, melyek a perzsa városoknak legnyomorultabb lakásaival sem mérkőzhetnek, különösen pedig a lábnyi mély homok éppen nem nemes fogalmat nyújtott a „nemes” Bokharáról, mégis meg voltam lepve, midőn először léptem a bazárba, az ott hullámozó embertömeg közé. Bokhara bazárjai, távol attól, hogy szépek, fényesek és nagyszerűek volnának, mint a terániaiak, tebrisziek s iszfahániaiak, mégis a fajok, ruhák és szokások tarka különféleségénél fogva feltűnő, sajtós látványt nyújtanak. A

tömegnek nagy részén az iráni típus látszik meg, s fehér vagy kék turbánt viselnek; az első úriembert és mollát, az utóbbi igen jól öltözött kereskedőt, kézművest és szolgát jelent. Emellett észrevehető a tatár fiziognómia, mely itt az özbegtől kezdve a vad kirgizig minden fokozatban felfalálható; különben a turánit, ha arcát nem is látjuk, otrombán szilárd járásáról mindig kiismerhetjük az irániak közül.

A bokharaiak, khívaiak, kokandiak, kirgizek, kipcsakok, turkománok, indusok, zsidók és afgánok tarka káosza minden nagyobb bazárban felfalálható; de, bár mindenki serényen sűrög és forog, mégis nyomát sem láttam azon zajos bazári életnek, mely Perzsiában oly jellemzőleg tűnik ki. Szorosan társaimhoz lapulva, futó pillantást vetettem a bódékra, melyekben csak igen kevés, Orenburgon át hozott nyugat-európai, de annál több orosz kéz- és díszműáru láttam; ezek az utazónak e távol városban csak annyiban érdekesekek, hogy minden kattun-darabnak vagy a reá ragasztott gyárjegynek láttára úgy érzi magát, mintha egy földije állna előtte. Dobogott a szívem, mikor e szavakat olvastam: „Manchester”, „Birmingham”, és félnem kellett, hogy valamely szónak pusztá elolvasása által el ne áruljam magamat. Nagy bolt, valamint nagykereskedő itt kevés van, s ámbár a 284 bódéból álló reszti-csit furusin kívül (ahol a csitet, vagyis kattunt árusítják), még sok helyen árulnak kattunt, kalikót és perkált, mégis bátran állíthatom, hogy Hanhart et Comp. barátaim Tebriszben az említett cikkekből maguk többet adnak el, mint egész Bokhara, bár ez - és joggal - Közép-Ázsia fővárosának nevezetik.

Az idegent a bokharai bazárban jobban érdekli azon hely, hol a belföldi ipar készítményei vannak kirakva; a kétszínű, csíkos, aladzsa nevű, keskenyre szövött gyapjúkelmék, selyem, a vékony, pókhálófonathoz hasonló keszkenőktől fel a nehéz atreszig, s kivált a bőrmunkák viszik itt a főszerepet. E téren a szíjgyártók, de különösen a vargák művészete emelendő ki. A férfi s női csizmák meglehetősen vannak dolgozva, az előbbieket magas, hegyes sarkakkal, melyeknek vége nem nagyobb egy szeg fejénél; az utóbbiak ugyan kissé idomtalanok, de gyakran a legfinomabb selyemhímzésekkel díszítvük. Megemlítendő még a ruhabazár, melyben a rikító színű, ragyogó és ráncokban gazdag ruhák vannak kiterítve. A keleti, ki csak itt található fel teljes eredetiségében, szereti a csakhcsukot, azaz a ruhák susogását, s mulattató látvány volt néznom, amint némelyik vevő új csapanjában (öltözet) néhány lépést fel s alá járt, hogy a susogás hangját megvizsgálja. Mindez belföldi készítmény, és igen olcsó, s ezért a bokharai ruhavásár egészen be kínai Tatárországig maga lát el minden igazhivőt fashionable öltönyökkel. A kirgizek, kipcsakok és kalmükök is be szoktak ide térni a pusztából, s a vad tatár ferde szemével s előre álló állával csak úgy kacag örömeiben, ha nyers lóbőrből készült öltönyét könnyű jektejjel (nyári ruhával) cserélheti fel. Itt találja meg a civilizáció legnagyobb képét; Bokhara neki Párizsa és Londonja.

Majdnem három órát járván ide s tova, megkértem nemes vezetőmet s barátomat, Hadzsi Szálihót, hadd pihenjem ki kissé magamat; mire ő a Timcse csaj furusin (teabazár) keresztül a híres Leb-i hauz divánbegi (a divánbég tavapartja) nevű helyre vezetett, melyet Bokharában igen csinosnak találtam. Meglehetősen szabályos négyszög, közepén 100 láb hosszú s 80 láb széles, mély tóval, mely négyszögű kövekkel van kerítve, s melynek vizébe nyolc lépcső vezet le. A parton néhány szép szilfa áll, s árnyékukban nélkülözhetetlen teabódék óriási samovárjaikkal, melyeket Oroszországban különösen Bokhara számára készítenek,

kínálólág csábítják az embert. A tér három oldalán édességeket, kenyeret, gyümölcsöt, meleg és hideg ételeket árulnak egyes állásokon, nádgyékények árnyéka alatt; s a rögtönzött bódék százai, körülrajongva az éhes és nyalánk tömeg által, sajtáságos látványt nyújtanak. A negyedik, nyugati és erkélyszerű oldalon áll a mecset (Meszdzsíd-i Divánbegi), mely előtt szintén van néhány fa, hol a dervisek és meddahok (elbeszélők) fáradságos arcjáték kíséretében beszélnek el híres próféták és harciak hősi tetteit, mindig nagyszámú s tudvágyó közönség előtt. Midőn e helyre léptem, az érdekes színjáték befejezéséül még tizenöt dervis a nakisbendi szerzetből, mely itt támadt és székel, vonult el előttem. Sohasem fogom feledni, amint e vadon lelkesült emberek hosszú, tekealakú süvegükkel, lobogó hajjal, hosszú bottal hadonászva, eszeveszetteként ugráltak ide s tova, karban ordítva el egy himnuszt, melynek egyes versszakait ősz szakállú főnökük énekelte elő.

Szem, fül itt annyira el voltak foglalva, hogy csakhamar feledtem fáradságomat. Barátom csak erővel bírt egy bódéba bevonni, s midőn a nemes sivilin (a teának egy neme) már be volt töltve, fel akarván használni bámulásomat, benső örömmel kérdé: „Nos, mint tetszik neked Bokhara Serife?” „Igen jól” - viszonzám, s a közép-ázsiai, ámbár kokandi létére ekkor ellenséges indulattal volt eltelve Bokhara iránt, mégis nagyon megörült, hogy Turkesztán fővárosa ennyire megnyerte tetszésemet, s megígérte, hogy a legszebbeket is néhány nap alatt meg fogja mutatni.

Dacára a teljesen bokharai öltözetnek, melyet ma fölvettem, s bár a nap annyira eltorzított volt, hogy anyám is nehezen ismert volna reám, mégis, ahová csak léptem, egy sereg kíváncsi vett körül, kiknek kezenyújtását és ölelését felette unalmasnak találtam. Óriási turbánom,[41] s a nagy korán után ítélve, mely nyakamba volt akasztva, isánnak vagy sejkhek nézhetett mindenki, s így el kellett túrnöm ezen alkalmatlankodásokat. Emellett azonban szent kinézésem megóvott a világi kíváncsiság kérdéseitől, és gyakran hallottam, amint a körültem állók barátaimat kérdezték felőlem, vagy egymás közt suttogtak. „Mennyi jámborság kell ahhoz, mondta az egyik, hogy valaki egyesegyedül Konstantinápolyból Bokharába jöjjön Baháeddinünket[42] meglátogatni.” „Igen, szolt egy másik, mi is megyünk ugyan Mekkába, a legszentebb helyre, de ezeknek az embereknek (itt rám mutatott) egyéb dolguk sincs, egész életük imádságban, jámborságban és búcsújárásban áll.” „Brávó, eltaláltad!” - gondoltam magamban, s nagyon megörültem, hogy itt oly jól sikerült az inkognitóm. Egész ott-tartózkodásom ideje alatt a különben ravasz, bizalmatlan nép sohasem gyanakodott ellenem, eljártak hozzám áldásért, meghallgattak, midőn nyilvános helyeken felolvastam a nagy bagdadi sejk, Abdul Kádir Giláni történetét, de soha senkitől egy fillért sem kaptam, s e nép szenteskedését nagyon különbözőnek találtam a khívai özbegek valódi jámborságától és jótékonyosságától.

A kormánnyal nem oly könnyen ment a dolog, mint a néppel. A fönt említett Rahmet bi nyilvánosan meg nem támadhatott, tehát folyvást kémeiket küldött nyakamra, kik szerte csapongó társalgásukban minduntalan emlegették Frengisztánt, abban a reményben, hogy egy vagy más megjegyzés által el fogom árulni magamat. Látván, hogy ez nem vezet célhoz, azon kezdtek, hogy mily nagy kedvük van a frengiknek a nemes Bokharára, s hogy már többen kémeik közül, és különösen bizonyos Könölli és Isztodder száhib (Conolly és Stoddart) nevű angolok, elvették érdemlett büntetésüket.[43] Vagy a csak néhány nap előtt érkezett és

fogságba esett frengikről kezdtek beszélni (azon szerencsétlen olaszokról), kik több ládával hoztak gyémántporral behintett teát, hogy a szent város valamennyi lakosát megmérgezzék, kik a nappalt éjjellé tudják változtatni, s más pokoli dolgokat visznek véghez.

E kopók legnagyobbbrészt hadzsik voltak, kik évekig lakván Konstantinápolyban, az ottani nyelvről és viszonyokról való ismereteimet akarták próbára tenni. Hosszas, türelmes hallgatás után a türelmetlent kezdtem ilyenkor játszani, s kértem, kíméljenek meg a frengikről való beszélgetéstől. „Azért hagytam el Konstantinápolyt, mondtam, hogy e frengiket, kik az ördög eszt elrabolták, kikerüljem. Most, hála istennek, már a nemes Bokharában vagyok, s nem akarom a rájuk való emlékezéssel időmet elkeseríteni.” Hasonlóképp feleltem a ravasz Molla Serefeddinnek, a könyvkereskedők akszakáljának, ki egy orosz követ által néhány év előtt nála hátrahagyott könyvlajstromot s még néhány angol és olasz iratot mutatott. Megvető tekintetet vettem reá, mondván: „Dicsőség Allahnak! Az én emlékezetem még nincs frengi tudományokkal és könyvekkel beszennyezve, mint fájdalom, már sok konstantinápolyi töröké.”[44]

Rahmet bi, látván, hogy kémjeivel nem megy semmire, magához hívatott, természetesen egy piláfra való udvarias meghívás alakjában, melynél a bokharai ulemavilág is díszes koszorúban volt képviselve. Már beléptemkor láttam, hogy nehéz földadat vár reám, mert az egész összejövetel nem volt egyéb vizsgálatnál, mely alatt tettetésemenek a tűzpróbát kellett kiállnia. Jókor észrevettem a veszélyt, s hogy egy vagy más kérdéssel meg ne lepjenek, a kíváncsit játszottam, és a jelenlevőkhöz több kérdést intéztem a farz-, szunna-, vadzsib- és musztahabbeli valláselvek különbsége felől.[45] Buzgóságom tetszett, s nemsokára a hidájet, sarh-vekái s más hasonló témákat tárgyaló könyvek több pontja fölött heves vitatkozás keletkezett, melyben nagyon óvatosan vettem részt, és fönnen dicsértem a bokharai mollák szellemi felsőbbségét nemcsak magam, hanem minden konstantinápolyi ulemák fölött is. Elég az hozzá, hogy ezen is szerencsésen átestem. A tudós mollák jelekkel és szavakkal értésére adták Rahmet binek, hogy jelentéstevője nagy tévedésben van, s hogy én, ha „kitűnő molla” nem is, de oly ember vagyok, ki azon az úton jár, melyen a valódi tudás napsütését lehet elérni.

E jelenet után meglehetősen zavartalanul éltem Bokharában. Rendszerint először otthon teljesítettem azon terhes kötelességet, melynek dervis voltomnál fogva alá voltam vetve; aztán a 26 bódéból álló könyvbazárba mentem, melyben a nyomtatott könyv még mindig a ritkaságok közé tartozik. Itt, és a könyvvarusok házaiban, ahol tulajdonképpen raktáraik vannak, nem egy kincset láttam, mely nagy hasznára lehetne keleti történet- és nyelvtudományunknak; megszerzésük azonban rám nézve lehetetlen volt, részint anyagi körülményeim, részint amiatt, hogy a világi tudomány iránt mutatott érdekeltségem gyanúba keverhetett volna. Ami keveset a bokharai és szamarkandi könyvpiacról magammal hoztam, elég fáradságomba került; és szívem vérzett, midőn oly könyvek megszerzéséről kellett lemondanom, melyek keleti tanulmányainkban tetemes hézagokat pótolhatnának.

A könyvpiacról az attól jó távol eső Rigisztánra szoktam volt menni, mely ugyan nagyobb és zajosabb a fönt leírt Leb-i hauznál, de korántsem oly kellemes. Itt is van egy teásbódékkal körülvett tó, melynek partjairól az emírnék a másik oldalon fekvő várába vagy palotájába (ark) lehet belátni. Az épületnek homlokzata, mely felett egy

óra van, komor, visszataszító tekintetű; s titkos borzongás járt át, midőn a zsarnokság e fészke mellett elhaladtam, hol elődeim közül sokat legyilkoltak, s hol most is három európai szenvedett távol hazájától és minden segedelemtől. A kapu mellett 14 rézből öntött ágyú feküdt a földön, hosszú, cifra csővel, melyeket az emír kokandi hadjáratából diadaljelvényekül küldött haza. Jobbra a palotától van a Meszdzsid-i kelán, Bokhara legnagyobb mecsete, melyet Abdullah khán Sejbáni építtetett. Bár a Rigisztán majdnem egészen az emír szeme előtt fekszik, még sincs Bokharában, sőt talán egész Turkesztánban hely, melyen annyi rút bűnt követnének el, mint itt. A keletiek ismeretes ocsmány bűne, mely a Boszporusz partjain kezdődve, befelé keletnek mind észrevehetőbbé válik, itt tetőpontját éri el. Oly dolgok fölött, melyek európai embernek vérét fellázítanák, itt mint a legártatlanabb tréfák fölött kacagnak; még a vallás is, mely a mosdásban vagy más formaszeregekben elkövetett tévedést halállal büntet, itt szemet huny, és eltűri a legborzasztóbb büntetéseket. Gyakran láttam Khahrbag Abdullah khánban, mely a városon kívül fekszik, minden állású és korú embereket, amint fejjel a falnak mentek, a porban fetrengtek, s ruháikat összetépték, hogy vonzódásuk nagyságát tudtára adják azon lénynek, ki távol onnan, egy fa alatt ülve, könyvolvasással látszott foglalkozni.

Mindig kikerültem e fertelmeket, s inkább egy komuli[46] kínai teabódéját látogattam meg, ki a török-tatár nyelvet teljesen bírta, s itt muzulmánként tartatott. A jó ember igen barátságos volt irántam, pedig mily távol születtünk egymástól! Sokat beszélt hazája szép vidékeiről, erkölcséről és jó ételeiről. Nagy tapasztalással bírt a teakereskedésben, és egészen föllelkesült, midőn azon teacsemetéről beszélt, melynek egy tövén oly sokféle ízű levelek teremnek. Boltjában 16 faj volt meg, mindeniket pusztán érintés után megismerte: 1. kirkma, 2. akhbar, 3. ak kurjuk; ezek Közép-Ázsiában és Kínában ritkán, nagyjából Oroszországban, Perzsiában s Európában használatnak; 4. kara csaj, 5. szepet csaj; ezeket, mint a kínai kacsdohányt, téglaformában árulják, s csak reggel isszák tejsúróval és sóval; nagyon izgatók; 6. sibaglu, 7. gore sibaglu, 8. sivin, 9. it kelleszi, 10. bönge, 11. posun, 12. pu csaj, 13. tuntej, 14. gülbuj, 15. misk göz, 16. lonka. Ezek általában zöld tea-fajok, mert Kína északi részében és Közép-Ázsiában csak ezeket szeretik. A lonkateát tartják a legnemesebbnek, s egy csészére, mely fölér kettővel az Európában szokottakból, elég belőle egy levél.[47]

Azok után, amiket Teherántól idáig útitársaim beszédeiből kivehettem, egy hét múlva teljesen otthon érzem magamat Bokharában. Eleinte mindenüvé Hadzsi Szálih vezetett, később a városban, bazároknak s medreszékben egyedül tettem látogatásaimat, s csak akkor kísértem barátaimat, mikor együtt voltunk meghíva egy itt lakó kínai-tatár házához. Itt rendszerint nemzeti ételekkel vendégeltek meg, melyeket barátaim, tulajdonképp Hadzsi Bilál s társai már rég nélkülöztek. Ezen ételek közül egyet leírok, s jó falatként ajánlhatok az európai olvasónak. A mantuj egy neme a tésztának, mely vagdalt hússal, zsírral s fűszerekkel van megtöltve és különös módon megfőzve. Tudniillik egy oly, vízzel teli katlant tesznek a tűzre, mely fönt be van zárva, s csak ökölnyi nyílással bír. Erre három-négy keményen záródó szita jó, melyeknek legalsaját tésztával a katlanhoz ragasztják. Ha a víz forr, s a sziták eléggé megteltek gőzzel, a mantujt először a legfelső, aztán az alsóbb szitákba teszik, melyekben mindaddig marad, míg egészen meg nem főtt. Nem különös-e, hogy a kínaiak még a gőzt is felhasználják ételeikhez? A megfőtt

mantujokat gyakran még zsírban megsütik, s akkor zenbuszi (asszonycsók) nevet nyernek. Kasgari és jarkendi barátainak még sok különös ételük volt, de mindezek leírását arra bízom, aki tatár szakácskönyvet akar írni.

Az idő Bokharában tartózkodásom alatt kiállhatatlanul forró volt, s kétszeresen szenvedtem, mert a ristétől féltemben (*filaria medinensis*), melyet nyáron ott legalább minden tizedik ember megkap, mindig meleg vizet vagy teát kellett innom. Mint nálunk a náthát, oly kevésbe veszi a bokharai, vagy a nyáron ott tartózkodó idegen, ha lába, vagy akár testének más része egy helyen viszketni kezd. Nemsokára kis vörös folt lesz látható, s ennek közepéből fonálnyi vastag féreg búvik ki, mely néha rőfnyi hosszúra nyúlik, s melyet néhány napon át óvatosan ki kell onnan gombolyítani. Ez rendes lefolyása a betegségnek, mely nem jár nagy fájdalmakkal; de ha a féreg gombolyítás közben elszakad, gyulladás keletkezik, s egy helyett hat-tíz féreg támad, s az ember egy hétig kénytelen roppant fájdalmak közt az ágyat őrizni. Bátor ember mindjárt eleinte kivágatja testéből a ristét. A bokharai borbélyoknak e műtétben meglehetősen ügyességük van, pillanat alatt fölvégzik azt a helyet, melyen az ember a viszketést érzi, kihúzzák a férget, s a seb hamar beheged. E baj, mely Perzsiában Bender Abbasziban is otthonos, néha csak a következő nyáron (mégpedig más éghajlat alatt is) üt ki; s így járt a híres dr. Wolf, ki Bokharából magával vitt ily hosszú úti emléket, mely aztán csak Angliában jött napvilágra. Ezenkívül Bokhara lakosai között a rossz éghajlat s még rosszabb víz következtében különféle seb-betegségek uralkodnak; s főleg a nők nagy része, kik különben nem csúnya barnák volnának, a sok otthonuléstől telve vannak sebhelyekkel.

Bokhara az északkeletnek folyó Zerefsánból (aranyiszóró) kapja vizét, melynek medre mélyebben fekszik a városnál, s ezt nyáron át csak szűken bírja ellátni. A víz csatornán át jön a városba; a csatorna elég mélyre van ugyan ásva, de nem tartják tisztán; a Derváze-i Mezar kapunál, a víz állásához képest, minden héten vagy két hétben egyszer tisztítják. A már a városba folyásnál szennyes hullámok megjelenése mindig örömteljes esemény a lakosokra nézve. Először is a népség fiatalja s vénje az árkokba és vízmedencékbe ugrál megfürödni, aztán a lovakat, teheneket, szamarakat fürösztik meg, s miután a kutyák is felfrissítették benne magukat, megtiltják a bejárást, s a víz valamivel tisztább lesz, de mégis telve van már mindenféle piszokkal s miazmákkal. Így látják el vízzel a „nemes” Bokharát, hol a tanítványok ezrei tanulják azt a vállalást, mely fennen hirdeti, hogy „a tisztaság a vallásból származik”.

Sohsem fogom feledni a kormányznak úgy, mint a népnek azon vallási iparkodásait, melyeket Bokharában láttam. Akárhányszor hallottam, hogy „Bokhara az iszlám valódi támasza”, de e címet kevésnek találom, s talán az iszlám Rómájának nevezhetném, mert Mekka és Medina annak csak Jeruzsáleme. Bokhara érzi e felsőbbiséget, és büszkén dicsekszik vele az iszlám minden népei, sőt maga a szultán ellenében is, aki pedig hivatalosan a vallás fejének van elismerve, kinek azonban nem bírják megbocsátani, hogy tartományaiban a frengik befolyása sokat hamisított. Mint oszmánlit gyakran kérdőre vontak, hogy mért nem ölet meg a szultán minden frengit, aki országában lakik és dzsíziét (adót) nem fizet, miért nem visel évenként vallásháborút (dzsihad), bár minden határain túl hitetlenek laknak; miért nem viselik az oszmánlik, kik csak mégis szunniták és az Ebu Hanife törzséhez

tartoznak, a turbánt, és a szabályszerűen bokáig érő hosszú ruhákat, miért nem hordanak hosszú szakállat és rövid bajuszt, mint a „minden világi teremtmények dicsősége” (így hívják a prófétát), miért nem mondják el a konstantinápolyi úg, mint a mekkai szunniták az ezánt (felhívás imára) énekelve, ami nagy bűn, miért nem lesznek mindnyájan hadzsikká, mikor oly közel laknak a szent helyekhez stb.

Mindent elkövettem, hogy a derék oszmánlik becsületét a vallás dolgában megmentsem, s habár néha pirulva el kellett mondanom a „pater peccavi”-t, bensőmben csak szerencsét kívánhattam a törököknek, hogy a „meghamisított iszlám” befolyása alatt némely jó tulajdonságokat és szép jellemvonásokat vettek fel, míg a tiszta vallás partjain mosdó hitük-sorsosainál csak rút hazugságot, szenteskedést és tettetést találunk. Gyakran kellett részt vennem a khalkában (gyűrű vagy kör), midőn tudniillik a jámborok imádság után közel egymáshoz egy körben leguggolnak, hogy tevedzsühbe (elmélkedés) vagy, amint a nyugati mohamedánok mondják, murakebébe elmélyedve, Isten nagyságáról, a próféta dicsőségéről és a földi lét semmiségéről elmélkedjenek. Ha az idegen az embereket fejükön nagy turbánnal, szemüket lesütve, ölbe csüggő karral e helyzetben látja, azt kell hinnie, hogy mindnyájan fensőbb lények, kik a földi lét terhét le akarják magukról vetni, s az arab mondást: „a világ szemétdomb, s akik utána vágyódnak, kutyák” - mélyen felvették magukba. Tovább szemlélve őket, látjuk, hogy a mély elmélkedésből sokan még mélyebb álomba merültek, de, ámbár vadászebekként hortyognak, nem szabad rajta csudálkoznunk, vagy megjegyzést tennünk, mert a bokharai rendre igazítana, s mondaná: „Ezek az emberek már annyira vitték, hogy még hortyogás közben is Istenre s a lélek halhatatlanságára gondolnak.”

Bokharában a külszint mindennél többre becsülik. Minden városnak van egy rejsze (vallásfelügyelő), ki derejével (négyágú korbács) az utcákon s más nyilvános helyeken fel s alá járva, vizsgálatokat tart vallásból, s a tudatlant, legyen bár hatvan éves öreg, a gyermekiskolába küldi nyolc-tizen négy napra, imádság idejében pedig mindenkit a mecsetbe kerget. Hogy az öreg tanul-e, vagy alszik az iskolában, hogy a mecsetben mindenki imádkozik-e, vagy félbeszakított napi munkájára gondol, ahhoz senkinek semmi köze. A kormánynak nem kell egyéb, mint külszín, a belsőt csak Isten ismeri.

Fölösleges említenem is, hogy azon szellem, mely a vallásgyakorlatot átlengi, nagy befolyással van a kormányra s a társadalomra is. A népség iráni vére - mert Bokhara lakosainak öthatodát perzsák, mervik és tadzsikok teszik - ugyan némi mozgékonytságot szül a bazárban s a nyilvános helyeken, de a magánlakásokban minden sivár, egyhangú. E körökből, melyekben a vallás s a kormány felvigyázó rendszere oly zsarnokilag lép föl, száműzve van minden öröm és jókedv. Az emír kémjei behatolnak a családok szentélyébe, s jaj annak, ki a vallási formák vagy az emír tekintélye ellen mer véteni. Az örökös zsarnokság az embereket annyira megfélemlítette, hogy férfi és nő, még ha négy szemközt vannak, sem merik az emír nevét anélkül kimondani, hogy hozzá ne tennék: „Isten éltesse százhusz esztendeig!” A szegény emberek nem is gyűlölik uralkodójukat, a kényúri önkény föl sem tűnik nekik, mert azt a fejedelmi méltóság szükséges alkatrészének tekintik. Naszrullah emír, a mostani bokharai fejedelemnek atyja, uralkodásának utolsó éveiben kegyetlen kéjenc volt; az erkölcsi romlottságot halállal büntette, de maga a legvérlázítóbb módon sértette alattvalói becsületét. Igen kevés család maradt

gaztetteitől menten, s mégis mindenki óvakodott csak a legcsekélyebb rosszallást is kifejezni. A mostani emír, Muzaffared-din kán, szerencsére jóindulatú ember; vallás és erkölcsök tekintetében talán szigorúbb atyjánál, de ő maga nem vádolható semmi bűntettel, s ezért a nép végtelen dicsőítésekkel és magasztalásokkal beszél róla.

Az emír, kit később Szamarkandban láttam, negyvenkét éves, középtermetű, kissé kövér, de kellemes tekintetű ember, szép fekete szemmel és ritkás szakállal. Fiatal korában egy évig Karsiban, tizennyolc évig Kerminében működött mint kormányzó, s mindig szelíd, jóakaró bánásmódja által tűnt ki. Szorosan apja kormányelveit követi, s molla és jámbor muzulmán lévén, esküdt ellensége minden újításnak, legyen bár annak hasznáról meggyőződve. Uralkodásra léptekor pecsétjébe e jelszót vésette: „Uralkodás igazság által”, s ez elvet a mai napig a leghívebben követi, amit a sok, e tekintetben felőle szárnyaló hír is bizonyít. A mi nézeteink szerint természetesen kissé szigorú az olyan igazságszolgáltatás, mely szerint az emír mehterjét (rangra a második udvari hivatalnok) kivégeztette, mert - amint neki Kokandba jelentették - kétséges tekintetet vetett egy udvari rabszolganőre. Meghódított tartományban sem volna szabad igazságos fejedelemnek azt tennie, amit az emír tett Kokandban; de a bokharai kánnak e hibák megbocsáthatók. Nagyjai iránt, kik azt valóban gyakran meg is érdemlik, igen szigorú, minden csekélységet halállal büntet; de a szegényebb osztályokat kíméli, s a Filkus és Musperver (elefántölő és egérápoló) nevezet, melyet a nép adott neki, csak becsületére válik.

Nevezetes az, mily fáradtsággal iparkodik az emír mindazt megakadályozni, ami népét azon szerény s egyszerű helyzetéből kiemelhetné, melyben mai napig véleménye szerint, boldognak érzi magát. Fényűző cikkek s más drága portékák behozatala, valamint a lakásban és ruházatban űzött pompa keményen meg van tiltva, s e tekintetben senki elnézésére nem számolhat. Szerdár-i kulja (főparancsnok), Sahrukh khán, ki Perzsia királyi családjának egy mellékágából (Kadzsar) származván, Asztrabádból, hol kormányzó volt, ide menekült, és sokáig nagy tiszteletben tartották, perzsa módon akart élni, s nagy költséggel teheráni modorban emeletes házat építtetett magának, melyen más fényűző cikkeken kívül üvegablakok is voltak. Amint mondják, a ház 15 000 tillába került, pedig ezt Bokharában roppant összegnek tekintik, s úgy volt kiállítva, hogy még az arkot (palota) is elhomályosította. Az emír kezdettől fogva tudta az építést, de megvárta, míg a ház egészen elkészült; ekkor Sahrukh khánt egyszerre vallás elleni kihágással vádolták, elfogták és száműzték. Háza az emírnek jutott, s ennek még a névleges értékénél is többet akartak adni, de ő lerontotta, s még azon romokat is, melyeken némi díszítések maradtak, megsemmisítette. Csak fáját adta el minden fényűző gúnyjára 200 tilláért egy sütőnek.

Saját háztartásában is nagyon különbözik az emír atyjától. Alig felét találtam azon szolgaseregnek, melyet Khanikov úr Naszrullah udvaránál látott, s mint mindent, amit Bokharában észrevett, gondosan s nagy pontossággal leírt. Muzaffared-din kánnak, csakis vallási szokásból, négy törvényes, s mintegy húsz törvénytelen felesége van; az előbbieket bennszülöttek, ezek rabszolganők, s amint a nép bona fide hiszi, csupán a gyermekek szolgálatára tartja őket, kik tizenhatan vannak: tíz leány vagy - ha úgy tetszik - hercegnő és hat fiú. A két legidősebb leány a szerepuli és

akcsei kormányzókhöz ment férjhez, de e városok az afgánok kezébe esvén, a vők ez időben mint trónnélküli királyok éltek az emír vendégszeretetéből.

Általában véve a hárem, melyben az emírnek anyja, egy volt perzsa rabnő (Kademgjáhból, Meshed mellett), és nagyanyja, Hákim Ájim parancsolnak, példás szemérmességéről és tisztaságáról híres. Laikusnak halálbüntetés mellett van megtiltva nemcsak belépni vagy belenézni, hanem még magát belegondolni is; csak jámbor sejkheket és mollákat bocsátnak be, kiknek lehelete (nefesz) elismert szentségű. A mi Hadzsi Szálihunkat is meghívták, hogy khak-i szifát (egészségpor Medinából) vigyen.

A háremnek kiadásai ruhákra, konyhára s más szükségletekre igen csekélyek. A nők nemcsak saját öltönyeiket, hanem még az emír ruháit is maguk varrják, ki, amint tudva van, igen takarékos, és mindent szigorúan ellenőriz. Azt mondják, hogy az emír asztali költségei naponként nem rúgnak többre 16-20 tengnél (20-30 angol shilling); ez különben valószínű is, mert ritkán találni asztalán jó falatot, s az egész ebéd juhzsírral főtt piláfból áll. „Fejedelmi ebéd”-ről bokharában nem lehet beszélni, mert itt uralkodó, hivatalnok, kereskedő, kézműves és paraszt egy és ugyanazon étellel él.

Aki sokáig bolyongott Közép-Ázsia sivatagjaiban, Bokharában, dacára minden nyomorúságnak, fog valami fővárosiast találni. Volt jó meleg kenyérem, kaptam teát, gyümölcsöt s főtt ételt, két inget is csináltattam magamnak; s a civilizált élet kényelmeit annyira megszerettem, hogy szinte nehezemre esett, midőn barátaim felszólítottak, tegyek készüléteket az útra, mert még a tél beállta előtt el akarnak érni távol keleti hazájukba. Szándékom volt őket egyelőre Szamarkandig kísérni, mert itt könnyen találkozhatnám az emírrrel, s ekkor társaságuk nagy hasznomra lehetne. Itt kellene aztán elválnia, hogy Kokandba és Kasgarba menjek-e, vagy Karsin, Kerkin és Heraton keresztül egyedül térjek-e vissza. Derék barátaim, Hadzsi Bilál és Hadzsi Szálih iparkodtak rábeszélni, hogy maradjak velük; de hogy visszatérésem esetére is segítségemre lehessenek, egy herati kervánbasival ismertettek meg, ki 150 tevével mulatott Bokharában, s innen három hét múlva haza szándékozott. Molla Zemánnak hívták e kervánbasit, ki rég ismervén barátaimat, ezek testvérként ajánlottak neki, s elhatároztuk, hogy azon esetre, ha Szamarkandból vissza akarnék térni, három hét múlva Kerkiben, az Oxus túlsópartján találkozunk. Ezen első lépés, mely az útitársaimtól való elválásra emlékeztetett, rám, mint rájuk, nagyon leverőleg hatott; s csak a bizonytalanság vigasztalt, mert képzeletemben a Kasgarba, Akszuba s a mósuszban gazdag Khotanba való utat, mely tartományokban előttem még nem járt európai ember, végtelen érdekesnek találtam.

Az a hely azonban, hol Molla Zemánnal találkoztam, különös említést érdemel. Egyike volt azon karavánszerájoknak, melyek a rabszolgákkal való kereskedelemre szánvák, s melyet le kell festenem az olvasónak. Az egész négyszögű épületben van 30-35 cella, melyeket három nagykereskedő, részint saját, részint csak a turkománoktól bizományba kapott áruik számára, rakhelyül bérelt ki. Amint tudjuk, a karakcsi, nem várhatván sokáig a pénzre, a maga embereit egy jobb módú turkománnak szokta eladni, ki Bokharába viszi őket, s ezen átviteli kereskedelem által - első kézből kapván az árukat - sokat nyer rajtuk. Amin a fővárosban tartózkodásának első napjaiban túl bír adni, azt eladja, a többit a hajhász (dellál) kezében hagyja, ez űzi aztán a valódi nagykereskedést. Bokhara és Khíva piacain az embereket

hároméves koruktól a hatvanadikig eladják, hacsak különös testi hiba miatt nyomorékká nem lesznek. A vallás szavai szerint csak hitetlenek adhatók el rabszolgák gyanánt; ám e törvényeken a szenteskedő Bokhara túleszi magát, és a síita perszákon kívül, kiket Molla Semszeddin (1500) hitetleneknek nyilvánított, akárhány szunnita hitük sorsosait is rabszolgákká teszik, de előbb verés és bántalmazások által kényszerítik, hogy síitának adja ki magát. Csak a zsidó képtelen, azaz méltatlan a rabszolgaságra. Ezen megvetés különben nagy öröme válik Izrael fiának, mert a turkomán kirabolja ugyan, de testéhez hozzá nem nyúl. Azelőtt a hinduk is ki voltak véve, újabb időben sokat járván Heraton és Bokharán keresztül, a tekkék vagy szárik új szabályt állítottak fel. Visnu szerencsétlen imádóját előbb muzulmánna teszik, aztán síitává kell lennie, s csak e kétszeres vallásváltoztatás után részesítik abban a tiszteletben, hogy vagyonából kifosztván, rabszolgává lehessen.

Az eladásra kiállított férfi rabszolgát nyilvánosan megvizsgálják, s az eladónak kezeskednie kell árujának mindazon szellemi vagy testi bajaiért, melyek netalán később napvilágra jönnének. A rabszolgára nézve azon óra, melyben a kereskedő kezei közül megmenekül, a legnagyobb öröm órája; mert, amint mondják, még a legkeményebb bánásmód, mely a szolgaságban vár reá, sem oly nyomasztó s kínos, mint azon idő, melyet a raktárban mint árucikknek kell töltenie. A rabszolgáknak ára aszerint változik, amint a turkománok politikai körülményei több vagy kevesebb alkalmat nyújtanak nekik alamánjaikat a szomszéd országokba küldeni. Még most egy izmos férfinak legmagasabb ára 40-50 tilla (13 shillingjével számítva) volt; de a perszáknak Mervnél történt megveretése után, midőn 18 000-en közülük egyszerre elfogattak, 3-4 tilláért lehetett egyet kapni.

Tizennyolc napi időzés után nem tartóztathattam többé barátaimat; indulnunk kellett a szamarkandi útra. Mindenkitől csak kézszorításokat, de senkitől egy fillér alamizsnát sem kapván, a bokharai élet nagyon megviselte financiánkat. Amit Khívában megtakarítottunk, elfogyott, sőt szamaramat is el kellett adnom, mint sok másnak, s az utat fogadott kocsin kellett folytatnunk. Karavánunknak néhány Khodzsendből és Kokandból való tagja már itt megvált tőlünk, s megindult rövidebb útjára; csak az andidszániak és kínai-tatárok maradtak együtt, kik azonban Bokharából különböző utakon mentek Szamarkandba. Én, Hadzsi Szálih, Hadzsi Bilál s társai az egyenes utat választottuk, míg a többi gyaloglók Gidzdovánon keresztül akartak menni, hogy a szent Abdul Khalik[48] sírjához zarándokolhassanak. Miután sok bokharai kíséreni akart Mekkába való visszatértemben, sok cselt kellett használnom, hogy társaságukat elkerülhessem, mert mindkét félre nézve kissé kellemetlen lett volna, ha a Kába helyett a Themze partjain állunk meg.

Búcsút vettem minden barátomtól s ismerősömtől. Rahmet bi ajánlólevelet adott Szamarkandba, s megígértem, hogy ott az emírnél fogok tisztelkedni. Azon kokandi kocsit, melyet Szamarkandig béreltünk, Báveddin faluig előre küldöttük, mert e búcsújáróhelyet szokás szerint másodszer is meg akartuk látogatni.

Báveddin falu két órányira fekszik Bokharától, s amint már említettük, temetkezőhelye a híres Baháeddin Nakisbendnek, egy hasonló névű szerzet alapítójának, és központja mindazon túlfeszített vallási eszméknek, melyek által a keleti iszlám a nyugatitól különbözik. Helyén kívül volna itt részletekről beszélni, csak

annyit említek, hogy Baháeddint, mint Turkesztánnak nemzeti szentjét, második Mohamedként tisztelik. A bokharai ember szentül meg van győződve, hogy e kiáltás: „Ja Baháeddin belá-gerdán!” (Óh, Baháeddin, bajelhárító!) - őt minden veszélyből megmentheti. Még a távol Khívából is gyakran elzarándokolnak ide. Bokharából hetenként egyszer szoktak kijárni, s a várossal való közlekedést háromszáz bérszamar tartja fenn, melyek a Derváze-Mezár előtt állnak, s néhány pulért (kis rézpénz) bérbé adatnak. Ámbár az úton sok helyt mély a homok, ez állatok mégis szokatlan sebességgel rohannak rajta, s feltűnő, hogy visszatéréskor csak sok veréssel lehet őket haladásra nógatni. A bokharai ezt azon ragaszkodásnak tulajdonítja, mellyel még az állatok is viseltetnek a szent iránt, s azért örömmel futnak sírjához, de nem szívesen távoznak onnan.

A sír kis kertben van; a kert egyik oldalán mecset áll, amelyhez csak vak és nyomorult koldusoktól lakott udvaron át lehet jutni, kik szemtelenségükkel még római és nápolyi rangtársaikat is megszegyenítik. A sírnak homlokrészen van a Szeng-i murád (a kívánság köve), mely a jámbor zarándokok homlokuk dörzsölésétől már meglehetősen el van kopva, s ferdén áll; magán a síron több kosszarv és egy zászló meg egy seprő van, melyet sokáig használtak Mekkában a szentély tisztogatására. Többször megkísérlették már az egészet egy bolthajtás alá hozni, de Baháeddin, valamint Turkesztánnak egyéb szentjei, jobban szereti a szabad levegőt, s azért minden épület, melyet sírja fölé emeltek, csakhamar összeomlott. Ezt a sejkhek beszélnek, a szentnek ivadékai, kik sorban őrt állnak a sírnál, és képtelen szemtelenséggel tudtukra adják a zarándokoknak, hogy ősük különös barátja volt a hetes számnak. A hetedik hónapban született, hétéves korában könyv nélkül tudta a koránt, hetvenéves korában halt meg, s ezért az adományoknak és alamizsnáknak, melyek sírjára letétetnek, s a sejkh tulajdonává lesznek, legalább egyszer hétre kell rúgniok, s nem szabad csekélyebbnek lenniök.

Tizenhatodik fejezet

Bokharából Szamarkandba, ezen város leírása és az emírrrel ott történt találkozásom

A Bokharából Szamarkandba vezető úton egész karavánunk két szekérre olvadt, melyeknek egyikében én Hadzsi Szálihval, másikában Hadzsi Bilál ült övéivel. Nádgyékény védett a nap ellen, s nekem nagy kedvem lett volna szőnyegemen végigdőlve pihenni, de lehetetlen volt, mert e kezdetleges alkotású jármű döcögése mindenfelé hajigált. A folytonos odaütődéstől nemcsak fejünket sértettük meg, hanem az első órákban úgy éreztem magamat, mintha tengeri betegség szállt volna meg; és sokkal többet szenvedtem e szekéren, mint a tevéen, melynek hullámzó mozgásától eleinte nagyon féltem. A szegény lónak - e nehéz, széles taliga eléfogva, melynek idomtalan kerekei a mély homokban vagy iszapban csak nagy nehezen gördülhetnek - a kocsist és abrakos zsákját is kell vinnie, s a turkománnak igaza van, ha azt mondja, hogy nem tudja, miként fogják magukat a bokharaiak a túlvilágon azért igazolni, hogy a lóval, a legnemesebb állattal, oly rosszul bántak.

Minthogy Báveddinből éjjel indultunk el, kocsisunk, ki kokandi születésű volt, s az utakat nem ismerte, tökéletesen eltévedt. Így éjfél helyett csak hajnalban érkeztünk a Mezár nevű kis városkába, mely Bokharától 5 tasnyira (ferszakh)[49] van távol, s a Szamarkandba vezető úton első állomásnak szolgál. Itt csak rövid ideig állapotunk meg, s délután Sejkh Kaszimba érkeztünk, hol néhány kollégánkkal találkoztunk, kik Gidzdovánon át mentek, s késő éjjelig pihentünk.

Bár már azelőtt is sok csodás dolgot beszéltek nekem azon kultúráról, mely a Bokhara és Szamarkand közti területen virágzik, talán kissé túlzott várakozásaim ma még nem teljesedtek, habár az út mindkét felén, kevés kivétellel, mindenütt mívelt földet láttunk; s csak a legközelebbi reggelen voltam meglepve, midőn a Csöl-Melik kis sivatagon áthaladva - mely négy órányi széles és hat órányi hosszú, s melynek karavánszerája és vízfogó medencéje van -, a kerminei kerületbe léptünk. Itt, tehát utazásunk harmadik napján, majd minden órában, sőt sokszor félóránként egy-egy kis bazarlidzsajon (vásárhely) haladtunk át, melyekben több vendéglő s élelmi kereskedő volt, s a folytonosan fővő óriási szamovárok mint a civilizáció és kényelem non plus ultrái bukkantak fel. E falvaknak Perzsia és Törökország falvaitól egészen különböző jellegük van; a parasztházak jobban el vannak látva a föld terményeivel, s ha csak több fa volna, azt lehetne mondani, hogy a pontusi hegyektől kezdve ez az egyetlen pont, hol nyugati vidékeinkhez hasonló virány található fel.

Dél felé Kerminében állapotunk meg, kedves kertben, beárnyékolt tó partján. Barátaim társasága folytonosan becsesebb lett előttem, mert elválásunk ideje már nem volt távol, s nehezen szokhattam azon gondolathoz, hogy azt a nagy utat, Szamarkandból Európába vissza, egymagamnak kell megtennem.

Kerminéből napnyugvás körül indultunk el, mert a hús éj a sokat sanyargatott állat számára némi megkönnyebbülést nyújtott; éjfélkor két órán át pihentünk, s állomásunkat a legközelebbi reggelen értük el, még mielőtt beállt a hőség. Az úton sok helyütt részint egész, részint töredezett mérföldmutatókat találtam négyszög

kövekből, melyek még Timur idejéből származnak, s ez nem meglepő, miután Marco Polo Oktáj kán idejében szabályos posta-utakat talált. Különben az egész úton Bokharától Kasgarig még láthatók az egykori kultúra nyomai, melyek sokszor bár megszakasztva, de messze be Kínáig még észrevehetőek. A mostani emír is ki akarja magát tüntetni, s hogy a nép álszenteskedésének hízelegjen, az út mellett több helyütt kis terasz alakú magaslatokat állíttatott fel imádkozásra, melyek, mint rögtönzött mecsetek, minden arra menőt kötelességének teljesítésére intenek.

A mai éjt Mir faluban, a mecsetben töltöttük, mely csinos virágkert közepén magaslik. Nyugvóhelyem a tó közelében készítettem el, s nagyon elcsodálkoztam, midőn éjfélkor egy csoport veszekedő turkomán riasztott fel. Ezek ama tekke lovasok voltak, kik a Kokand elleni hadjáratban az emírnek segélycsapatokul szolgáltak, s most a kirgizektől elfoglalt zsákmánnyal Mervbe tértek haza. Az emír civilizálni akarta őket, s közülük többeknek fehér turbánokat adott, hogy a vad, szőrös børsüvegeket letegyék. Ameddig az emírnél voltak, a turbánokat csak elviselték, az úton azonban, mint hallom, mindnyáját eladták.

Mirből Katta-Kurgánba (nagy vár) érkeztünk, mely kormányzói székhely; itt vannak a leghíresebb vargák az egész kánságban. Minthogy a várba, melynek magas falai és mély árcai vannak, éjjel nem vonulhatni be, a karavánszerájok egyikében maradtunk, melyek a váron kívül csoportosodnak. Itt minden kocsikkal volt tele, s általában az utakon feltűnőleg nagy élénkséget találtam, minthogy a hadjárat foglalkoztatta a járműveket Bokhara és Kokand között. Katta-Kurgánból külön út vezet a sivatagon át Karsiba, mely négy órányival rövidebb, mint a Szamarkandból oda vezető út; az utazóknak azonban vizet innen kell vinniök, mert ez úton a sivatagon át az állatok számára ugyan több, az emberek számára azonban csak kevés kút van. A teaárus-bódé előtt kocsisokat és parasztokat hallottam politizálni, mert ez itt, a vidéken inkább van megengedve, mint Bokharában. A szegény emberek el voltak ragadtatva, midőn emírjük hősi tetteiről szóltak; azt beszéltek, hogy Kokandból Kínáig nyomult előre, s miután keleten mindent meghódított, Iránt, Afganisztánt, Indiát és Frengisztánt is, melyeket szomszédos országoknak tartottak, Rúmig akarja elfoglalni, hogy így a világ a szultán s az emír között megosztassék.

Ötödik s utolsó állomásunk Szamarkand előtt Daul volt, miután a jelentékenyebb Karaszt elhagytuk. Az út néhány magaslaton át vezetett, melyekről a balról emelkedő nagy erdőségek láthatók voltak. Azt mondták, hogy ezek Bokharáig terjednek, s hogy a kitáj- és kipcsak-féle két özbeg törzs tartózkodó helyéül szolgálnak, kik az emírrrel sokszor jaghik (ellenségek), s minthogy erdőikben minden zugot pontosan ismernek, nem oly könnyen támadhatók meg. Bár Szamarkand történeti jelentőségét illető nagy várakozásaimat már Bokharában körülbelül lehűtötték, mégis kimondhatatlan kíváncsiság fogott el, midőn a keletről fekvő Csobánata-hegyet megmutatták, mert ennek aljában terült el vágyaimnak Mekkája. Szorgosan körültekintettem, s midőn két óra múlva egy halomról leereszkedtünk, jól mívelt vidék közepén pillantottam meg Timur városát. Meg kell vallanom, hogy a színes kupolák és tornyok első hatása, melyek a reggeli nap sugaraitól teljes fényben ragyogtak, sajtószerű és igen vonzó volt.

Minthogy Szamarkand mind múltjának varázsa, mind a távolság miatt, Európában valami rendkívülinek tartatik, meg akarom kísérelni, minthogy ecsetet nem használhatok, a városnak körrajzát tollal előtűntetni. Kérem tehát az olvasót,

üljön taligámra, s így keleti irányban az előbb említett hegyet fogja megpillantani, melynek teke alakú ormát azon házikó koronázza, hol Csobánata, a juhászok szent patrónusa nyugszik. A hegy alján terül el a város, mely terjedelemre oly nagy, mint Teherán; nincs ugyan oly sűrűn építve, de a kimagasló épületek és romok által sokkal magasztosabb tekintetet nyújt. A szemet leginkább meglepik az északkeleten emelkedő magas kupola alakú épületek, a négy medresze, melyek távolból úgy tűnnek fel, mintha egymással szomszédosak volnának. Ha kevéssel előre megyünk, előbb kis csinos, majd pedig jobban befelé délnek, impozánsabb kupolát találunk: az előbbi Timur sírja, az utóbbi Timur mecsetje. Éppen előttünk, a város délnyugati szegélyén, egy halmon a vár emelkedik, s ekörül még más épületek, részint mecsetek, részint sírok vehetők észre. S ha most az egészet sűrűn lombos kertekkel vegyítve képzeljük el, Szamarkandról halvány fogalmunk van.

Hogy a jó hatás, melyet a távolban élvezhetni, a közeledéskor, különösen a városba bevonuláskor teljesen elenyészik, alig kell megemlítenem. Szamarkandban, természetesen, hol e tapasztalás oly sokba kerül, a csalódás legkeserűbb, s midőn a Derváze Bokharán át bemelve, hosszú úton temetőn keresztül kellett vonulnunk, hogy a város lakott részéhez jussunk, eszembe jutott ez a perzsa vers: „Szamarkand az egész föld középpontja”, s kedvetlenségem dacára jóízűt nevettem. A bazárnak csak innenső felén tértünk be egy karavánszerájba, hol a hadzsik ingyen kapnak lakást; de még ez estén magánházba hívtak meg, mely a bazárnak túlsó felén, Timur sírja közelében volt. Örömteljes meglepetéssel értesültem arról, hogy házigazdánk az emír hivatalnoka, éspedig az, ki a szamarkandi palota fölügyeletével van megbízva.

Minthogy az emír megérkezése Kokandból, hol győzelmes hadjáratot fejezett be, néhány nappal későbbre volt jelentve, útitársaim az én kedvemért elhatározták, hogy Szamarkandban mindaddig várni fognak, míg az emírt látom, s visszatérésre más alkalmas hadzsitársakat találok. Az időt azon látnivalók megtekintésére használtam fel, melyekben e város, szegényes külseje dacára, Közép-Ázsiában a leggazdagabb. Mint hadzsi, a szenteknél kezdtem, minthogy azonban minden, még a csak történeti értékű is, szent legendával van egybekötve, kötelességem is lett, ami óhajom volt, hogy tudniillik mindent megtekintsek. Itt néhány száz búcsújáró hely van, melyeknek látogatásában az idegenek bizonyos sorozatot szoktak követni, s ez a helyek és személyek fontossága szerint történik. Szamarkand nevezetességei leírásánál ez legyen a mi vezérfonalunk is, azon megszorítással, hogy oly helyeket és szenteket, melyek a történetben nem bírnak jelentőséggel, el fogunk hagyni.

Hazret-i Sah Zinde

E szentnek tulajdonképpen neve Kaszim bin Abbasz; azt mondják, korejsi volt, s itt azért áll nagy tekintélyben, mert amaz arabok vezére volt, kik Szamarkandba az iszlámot behozták. Sírja északnyugatra van a városon kívül, közel a város falához, azon épületben, melyet a nagy Timur nyári lakásnak használt, s mely hajdani fényéből sokat megtartott. Az egész egy magaslaton fekszik, melyre negyven, meglehetősen széles márványlépcső vezet. Fölérve, a kis kert végén levő épülethez jutunk, hol több keskeny folyosó egy nagy csarnokban központosul, s innen jobbra

keskeny sötét folyosó vezet a szentnek szintén sötét sírjához. E részen kívül, melyet mecsetnek használnak, még más csarnokok is vannak, melyeknek tarka téglái és mozaikjai a legpompásabb színekben ragyognak, mintha csak tegnap kerültek volna ki a mester kezéből. Minden új csarnokot, melyet láttunk, két *rikaat namazzal* kellett üdvözlönnünk, s már fáj a térdem, midőn márvánnyal kövezett térbe vezettek, hol három zászlót, régi kardot s páncélt, mint a nagy emír ereklyéit, nyújtottak felénk, hogy megcsókoljuk. Megtettem a hódolatot, mint minden más, de nagyon kétkedem az ereklyék hitelességén. A szentnek kardjáról, páncéljáról, koránjáról s más ereklyéiről is beszélnek, de ebből semmit sem láttam. Ez épülettel szemközt a mostani emír kis medreszét építtetett, mely azonban úgy tűnik fel, mint istálló valamely palota mellett.

Meszdzsíd-i Timur (Timur mecsetje)

E mecset a város déli részén van, s nagyságára, valamint a színes téglákkal való pompás díszítményeire nézve igen hasonló a Meszdzsíd-i Sáhhoz, melyet II. Abbasz Iszfahánban építtetett, csak hogy kupolája dinnye alakú, s ez Perzsiában nem szokott előfordulni. A korán-feliratok arany szülűsz betűkben, a Szultániye romjaiban levő irat mellett, a legszebbek, melyeket valaha láttam.

Ark (vár)

A várhoz meglehetősen meredek följárás vezet; belső és külső része van, az utóbbi magánlakásokat tartalmaz, az előbbit csak az emír használja. Bár a palotát előttem rendkívülileg nevezeteseznek tüntették föl, e közönséges ház építése alakjában, mely alig lehet száz éves, semmi említésre méltót sem találtam. Előbb az emír szobáit mutatták meg, melyek közül az Ajnekháne, törött tükördarabokkal beragasztott terem, világcsodájának tartatik; engem azonban távolról sem érdekelt annyira, mint azon tér, melyet a Talar-i Timur (Timur fogadóterme) elnevezés alatt mutattak meg. Ez hosszú, keskeny udvar, körös-körül fedett járdával van ellátva, s a homlokzatban a híres kök tast, azaz zöld követ tartalmazza, melyen az emír trónját állíttatta fel, míg a csarnokban körös-körül a vazalok, kik a világ minden részéből az emírnek teendő hódolásra siettek elő, rangjuk szerint voltak felállítva. A színekör alakú középen három lovas hírnök állt, hogy a világhódító szavát a legvégső végen azonnal tudassák. Minthogy a kő négy és fél lábnyi magas, mindig valamely előkelőbb származású fogolynak kellett zsámolyul szolgálnia. Feltűnő, hogy a monda szerint e roppant nagy kő, mely az említett magasság mellett még tíz lábnyi hosszú és négy lábnyi széles, Brüsszából hozatott ide. A kő mellett jobb oldalon, a falban fél kókuszdió alakú vas van elhelyezve, melyre arab feliratot véstek kúfi betűkkel. Ezt is a hagyomány szerint Bajazid Jildirim szultán kincstárából hozták ide, s valamely kalifának amulettül szolgált. A kő felett magasan láttam a falon arany diváni írással írt két fermánt, az egyiket Mahmud szultántól, a másikat Abdul Medzsíd szultántól, melyek Sztambulból Szaid emírhez és Naszrullah emírhez küldettek, s valamint a rukhszat-i namazt, azaz hivatalos engedélyt az imádságra,[50] úgy a rejsz

(vallásfelügyelő) tisztségébe való beiktatást tartalmazták. Ennek adományozása régtől kezdve az illem szabálya volt.

A mostani emírek csak a trónra lépéskor szokták a kök tason a hódolatot elfogadni, különben csupán jámbor zarándokok látogatják, kik három fátihát mondva, különös áhítattal dörzsölik fejüket a kőhöz, honnan egykor dicsteljes fejedelmek parancsai a legtávolabbi Ázsiában visszhangzottak. Szamarkandban úgy beszélnek Timurról, mintha csak tegnap érkezett volna halálának híre Otrárból, s tőlem, mint oszmánitól, azt kérdezték, hogy mily érzelmekkel megyek annak sírjához, kitől szultánunk oly borzasztó vereséget szenvedett.

Turbet-i Timur (Timur sírja)

Ez a várostól délkeletre fekszik, és csinos kápolnából áll, melyet díszes kupola koronáz s fal vesz körül. A meglehetősen magas kapunak mindkét felén két kicsiny, a nagyokhoz hasonló kupolája van. A fal és kápolna közötti tér fával van beültetve, s ez kert volna, azonban ma nagyon el van hanyagolva. A kápolnába való bejárás kelet felől van, a homlokzat, szokás szerint, dél felé (kible). Előbb előcsarnokfelébe juthatni, s ebből a tulajdonképpeni kápolnába, mely nyolcszögletű s tíz lépésnyi átmérőjű. A középén, a kupola alatt, tehát a fő tisztelethelyen két sír van, fejfelé Mekka felé fordulva. Az egyik sötétzöld, igen finom kő látható, mely két és fél arasznyi széles, körülbelül hat ujjnyi vastag és tíz arasznyi hosszú, két darabra osztva.[51] Ez Timur sírja. A másik, mely ugyanily hosszú s kevésbé széles fekete kővel van fedve, Mir Szejd Berke, Timur tanítójának sírja, mert ennek oldalán a hatalmas emír háladatosságából akart eltemetve lenni. Ezek körül más nagy és kis sírok vannak, az emír nejeinek, unokáinak és dédunokáinak nyughelyei, ezeket azonban, ha nem csalódom, csak később hozták ide a város különféle részeiből. A síriratok perzsa s arab nyelven vannak, különös címzések nélkül, magának az emírnek sírírata is igen egyszerű, s a Köregen családi név sehol sincs kihagyva.

Mi a kápolna belsejét illeti, a rendkívül művészi arabeszkek, gazdag aranyozással s pompás azúrkékkal, valóban meglepően szépek, s a Meeszume Fatma[52] síremlékének belseje Perzsiában csak halvány képet nyújthat erről, bár Fatmáé gazdagon van kiállítva, s az előbbi csak szerényen szép. A sírok fejrészén két rahle áll (kétszárnyú asztalok, melyekre keleten a szent könyveket helyezik), ezek előtt a mollák éjjel-nappal felváltva olvassák a koránt. Ezért a turbe vakfjából (kegyeletes alapítvány) jó díjat kapnak. A mollákat, valamint a mutevált (felügyelőt) régtől fogva rendszeren a nogaj tatárok közül veszik, s most is néhány szőke hajú felügyelő volt ott. Meglátogattam a felügyelőt, s egy napig vendégének kellett lennem. Különös kegye jeléül megmutattatta a földalatti, vagyis a tulajdonképpeni sírt, melynek megtekintését, mint biztosított, a belföldieknek is csak igen gyéren engedik meg. Ide keskeny hosszú lépcsőn juthatni, mely a bejárás alatt van, és a kápolna alatt elterülő csarnokba vezet. Ez nemcsak éppoly nagy, mint a felső, hanem még az arabeszkek is a leghívebben vannak utánózva, s a sírok is éppoly rendben vannak, mint fenn, de nem oly számosak. Azt állítják, hogy Timur sírjában nagy kincsek rejlenek, ez azonban az iszlám törvényei ellenére volna, s így valótlán. Itt is van rahle, melyen zergebörre írt korán fekszik, nagy fólióban. Mint több oldalról s

hiteles forrásból biztosítottak, ugyanazon példány ez, melyet Oszmán, Mohamed titkára s második kalifa, írt. Timur ez ereklyét Bajazid szultán kincstárából hozta Brüsszából, s régtől fogva itt, mint drága kincset, elrejtve tartják, mert a többi muzulmán uralkodók kétségkívül rossz szemmel néznének Bokharára, ha erről értesülnek.

A turbe homlokzatán, úgy, hogy mindenkinek szemébe ötlik, kék alapon fehér betűkkel a következő irat olvasható: „A szegény iszfaháni Abdullah, Mahmud fiának műve.” Az évszámot nem találhattam meg rajta. A leírt épülettől mintegy száz lépésnyi távolságra emelkedik egy másik kupola, meglehetősen régi, de egyszerű szerkezettel, hol Timurnak egyik kedvenc hölgye nyugszik, ki szent gyanánt tiszteltetik. A kupola oldalán, egészen a magasban, gombolyagféle van felfüggesztve, mely a muj szeádetet (szálak a próféta szakállából) tartalmazza, s melyről azt mondják, hogy a mindenünnen megrepedezett kupolát már évek óta megóvta volna a beomlástól.

Medreszék

Ezek közül néhány még lakásul szolgál, a többi azonban el van hagyva, s nemsokára rommá lesz. A legépebben megmaradtak közé tartoznak a Medresze Sirudár és Tillakari, ezeket azonban Timur után sokkal későbbben építették. Az utóbbit, mely arany díszítményekben igen gazdag, s ennek folytán a Tillakari, azaz „aranyból készült” elnevezést viseli, 1028-ban (1618) valami Jelenktos nevű gazdag kalmük építette, ki az iszlámra tért át, s azon rész, melyet khankának neveznek, valóban oly dús, hogy azt csupán a Riza imámnak mecsetje múlja fölül. Ezzel szemben van a Medresze Mirza Ulug, melyet Timurnak hasonnevű unokája, a szenvedélyes asztrológ 828-ban (1434) építtetett, azonban már 1113-ban (1701) oly roncsolt állapotban volt, hogy „a cellákban tanítványok helyett baglyok tanyáztak, s az ajtókról selyemfüggönyök helyett csak pókhálók lógtak le”. Ezen épületben volt a világhírű csillagvizsgáló torony, melynek építését 832-ben (1440) Gajaszeddin Dzsemid Muájín Kásáni s a tudós izraelita Sziláheddin Bagdadi alatt kezdték és Ali Kuscsi alatt fejezték be. Ez Közép-Ázsiában - a Maragában (Hulagu alatt) a tudós Nedzsmeddin által felállított csillagvizsgáló torony után - a második s utolsó ilyenmű intézet volt. Megmutatták ugyan az obszervatórium helyét is, de csak csekély nyomát tudtam annak felfedezni.

Ezen három medresze képezi Szamarkandnak főpiacát, vagy Rigisztánját, mely kisebb ugyan a bokharai Rigisztánnál, de azért mégis tele van bódékkal s örökké zibongó néptömeeggel.

Távol ettől s közel a Derváze Bokharához látható az egykor valóban nagyszerű Medresze Hanim, melyet Timur neje, egy kínai hercegnő, saját pénztárából építtetett föl, s mely, mint a monda beszéli, ezer tanítványt látott el, kik közül mindegyik száz tilla évi fizetést kapott a vakfból. Ezen szám ugyan keleties lehet, de a romok, melyek körül még három fal s a száz lábnál magasabb homlokzat-épület (pistak) maradt fenn, eléggé bizonyítják az egykori fényt. Az utóbbi hasonlíthatatlan szép színű földmozaikkal van egészen beborítva, s e mellett a compositio oly erős, hogy a legnagyobb fáradsággal tudtam csak egy virágkelyhet letörni, s ebből is csak a

belső, három egymásba hajló levélből álló bimbó maradt sértetlenül. Dacára annak, hogy a pusztításban nagy buzgóságot tanúsítanak, bensejében mégis - hol ma a Kokandba és Karsiba járó szállító kocsik ütötték fal tanyájukat - látható a mecset, a csodás hatású óriási rahléval, s a szamarkandiaknak még sok évtizeden át kell rombolni és pusztítani, amíg mindent elpusztítanak.

A nevezett emléken kívül még néhány torony s kupola alakú épület van, melyek múlt századok művei. Amennyire lehetett, mind megvizsgáltam, de minden törekvésem mellett sem találhattam fel azon híres görög s örmény könyvtár nyomát, melyet általánosan elterjedt monda szerint Timur, hogy fővárosát díszítse, Szamarkandba hurcolt el. A mese, mert annak kell kinyilatkoztatnom, eredetét egy Hadzsátor nevű örmény papnak köszönheti, ki állítólag Kabulból jött Szamarkandba, s a tornyokban nehéz láncokon nagy fóliánsokat fedezett fel, s e tornyokba a dzsinnektől való félelmében egy muzulmán sem mert lépni. E mesét később, ha nem csalódom, valamely francia író dolgozta fel egy „örmények történeté”-ben, s minthogy mi, európaiak, éppúgy, mint a keletiek, örömet játszunk minden titokba burkolt dologgal, azt akarták, már tudniillik a mi régészeink akarták úgy, hogy az ázsiai világromboló néhány száz öszvért, görög s örmény kézírattal megterhelten, küldött százhusz állomásnyi távolra fővárosába, hogy tatárai idegen nyelveket és történetet tanuljanak.

Amily kevésbé hiszünk tehát a nevezett könyvtár létezésében, éppoly határozottan kell azon állításnak is ellentmondanunk, mely Szamarkand építési emlékeinek kínai jellegét tulajdonít. Kína politikai határa ugyan csak tíz, a tulajdonképpeni Kína azonban hatvan napi járásra van távol, s kinek a „mennyei birodalom” határzáráról csak legkisebb fogalma van, könnyen beláthatja, hogy mily kevés közül lehet a kínaiaknak a tetőtől talpig mohamedánokhoz, kik maguk is szeparatisták.

A Timur síremléke homlokzatán levő felirat, mellyel a Szamarkandban levő többi emlék is stílusban és díszítményekben többé vagy kevésbé megegyezik, világosan tanúsítja, hogy a mesterek perzsák voltak, s ez emlékeket csak a Heratban, Meshedben vagy Iszfahánban levőkkel kell összehasonlítani, hogy perzsa modorokról meggyőződjünk.

Ennyit a régi, a történeti Szamarkandról. Az új városnak, melynek falai a régi fal romjaitól majdnem egy órányi távolra esnek,[53] hat kapuja van, s néhány, a régi időből fennmaradt bazárja, melyekben a híres bőrmunkákat s az ízlésesen dolgozott fanyergeket árulják, melyeknek zománcolatjai európai mesternek is becsületére válnának. Timur városában való időzésem alatt a tolongás mind a bazároknak, mind a nyilvános tereken s utakon mindig nagy volt, mert minden telve volt a hadjáratból visszatérő csapatokkal; a lakosok rendes száma azonban nem lehet több 15-20 000-nél, kiknek kétharmada özbegek, s egyharmada tadzsik. Az emír, kinek tulajdonképpeni székhelye Bokharában van, minden nyáron két-három hónapot szokott itt tölteni, mert Szamarkand magasban fekszik, és éghajlata csakugyan elsőbbséggel bír. Míg Bokharában nyomasztó hőség uralkodik, Szamarkandban a légmérsékletet igen kellemesnek találtam, csak a víz volt rendkívül rossz, pedig mint ab-i hajatot (életvíz) dicsérték föl. Különösen szép a *Dehbid* (a tíz fűzfa) búcsújáró- s egyszersmind üdülőhely, mely Szamarkandtól egy órányi távolra, a Zerefsánon túl fekszik, s melyet az itt nyugvó Makhdum Ázam utódai laknak, ki 949-ben (1542) halt meg; ezeknek itt

szép khankájuk (kolostoruk) van, s zarándokok iránt igen vendégszeretők. Dehbid ugyan valamivel magasabban fekszik, mint Szamarkand, de feltűnt, hogy itt augusztus közepében szedret találtam; a nagy fasor alatt, melyet Nezir Divánbegi a nevezett szent tiszteletére 1632-ben ültetett, még délben is hús volt. A Dehbidbe vezető úton megmutatták azt a helyet, hol a híres Bág-i csinárán, azaz a nyárfakert állt, romok jelölik a palota helyét, de a fákból egyetlenegy sincs meg.

Bár nem akarunk egyetérteni a közép-ázsiaiakkal, kik a mai romokra még mindig „a paradicsomhoz hasonló Szamarkand” elnevezést használják, mégis, ha igazságosak akarunk lenni, Közép-Ázsiának régi fővárosát, fekvése és a körülete levő buja növényzet miatt, Turkesztán legszebb városának nevezhetjük. A bennszülöttek Kokandot és Namangánt ugyan fennebben dicsérik, de ezeket előbb látnunk kell, míg a szépség koronáját nekik nyújthatjuk.

Miután Szamarkandban nyolc napot töltöttem, szilárdan el volt határozva, hogy innen az előbb említett úton a távoli nyugatra akarok visszatérni. Hadzsi Bilál magával akar vinni Akszuba, s megígérte, hogy vagy Jarkenden, Tibeten és Kasmiron át Mekkába, vagy, ha a szerencse kedvez, Komulon át Bidzsingbe (Peking) küld, de Hadzsi Szálih lebeszélte, a nagy távolra s a rendelkezésem alatt levő kis tökére mutatva. „Akszuig, sőt tán Komulig - úgymond - eljuthatnál, mert addig muzulmánok és testvérek vannak, kik téged mint rúmi dervist nagyon megbecsülnének; de onnan kezdve minden fekete hitetlenekkel van telve, kik nem gördítnek ugyan akadályt utadba, de nem is adnak semmit sem. Tibeten át talán találhatsz társakat Kasgarból vagy Jarkendből, de nem vállalhatom magamra a felelősséget, hogy most vigyelek magammal Kokandba, hol a háború által minden a legnagyobb rendetlenségben van. Ha Kokandot látnod kell, jöjj oda, ha majd csöndes lesz; e pillanatban azonban a legjobb, ha ama társakkal, kiket számodra találtunk, Heraton át Teheránba visszatérsz.”

Bár nemes barátom eme szavai nem kis hatással voltak reám, mégis néhány órán át hevesen küszködtem elhatározásommal. Szárazföldön utazni Pekingbe a tatárok, kirgizek, kalmükök, mongolok és kínaiak ősi fészkein át, s utazni oly úton, melyre Marco Polo sem merészelt volna lépni, ez valóban nagyszerű volna! De a mérsékeltség hangja suttogta felém: Egyelőre elég! Áttekintvén az utat, melyet eddig megtettem, láttam, hogy valamint az út hosszúságára, úgy a valósítás módjára s mineműségére nézve sincs elődöm, s elgondoltam, hogy kár volna veszélyes és bizonytalan célnak feláldozni eddig szerzett tapasztalataimat, bármily csekélyek legyenek is azok. Elgondoltam továbbá, hogy csak harmincegy éves vagyok, s ami nem történt, még megtörténhetik - de most visszatérek. Hadzsi Bilál tréfálva hányt szememre, hogy nincs bátorságom; az európai olvasó is egyetért vele, de helyi tapasztalatok megtanítottak arra, hogy a török közmondást: „Jobb a mai tojás, mint a holnapi tyúk” - legalább itt nem szabad megvetni.

Elutazásom előkészületeivel voltam már teljesen elfoglalva, midőn az emír diadalmas menettel vonult be; ez néhány nappal előre volt bejelentve, a Rigisztánra nagy néptömeg gyűlt össze, de a bevonulás különös pompa által nem tűnt ki. A menetet körülbelül kétszáz szerbáz nyitotta meg, kik az idomtalan bokharai öltözet felett valami bőrholmit vettek fel, s ezért rendszeres csapatoknak nevezték őket; ezeket messze távol lovasok követték zászlókkal, üstdobokkal, s Muzaffar-ed-din emír s magasabb hivatalnokai, kik környezték, a hófehér turbánban és

szivárványszínű, bő selyemöltönyeikben inkább a Nabukodonozor operában előforduló női karhoz, mint tatár harcosok csapatjához voltak hasonlóak, s csak a kíséret, mely között több kipcak volt látható a legtörzsökösebb mongol arcvonásokkal, s nyíllal, ívvel s pajzzsal fölfegyverkezetten, emlékeztetett Turkesztánra. A bevonulás napján az emír népünnepet hirdettetett, s ez alkalommal a Rigisztánon több óriási üstöt állítottak föl, s ezekben „fejedelmi piláf” főtt a következőkből: egy zsák rizs, darabokra vágott három birka, nagy serpenyő juhzsír, melyből nálunk öt font gyertyát lehetett volna önteni, és egy kis zsák répa. Minthogy tetszés szerint osztogattak, az evés, ivás nagyban folyt.

A legközelebbi napra arz, vagyis nyilvános audencia volt kihirdetve. Felhasználtam az alkalmat, hogy barátaim kíséretében magamat az emírnek bemutassam; de nagyon meg voltam lepve, midőn a belvárosba való belépéskor egy mehrem feltartóztatott, s tudunkra adta, hogy a bádevlet (felség) engem egyedül kíván látni, társaim nélkül. Nemcsak én, de barátaim is rosszat gyanítottak; azonban követtem a mehremet, s miután egy órán át várakoztattak, oly szobába szólítottak, melyet már előbb is megtekintettem, s ott az emírt veres posztó matracon találtam fekvé, írások és könyvek között. Nagy lélekjelenléttel egy kis szúrát mondtam el a szokásos imával az uralkodó jólétéért, s az ámen után, melyet az emír visszhangoztatott, az uralkodó közelében ültem le, anélkül, hogy erre engedélyt kértem volna. Merész viseletem, mely különben a dervis-szellemnek egészen megfelelt, feltűnt az emírnek; szigorúan szemembe nézett, mintha engem, ki hosszú gyakorlat által a pirulást egészen elfeledtem, zavarba akarna hozni, s így szólt:

- Hadzsi! Rúból jössz, mint hallom, azért, hogy Baháeddinnak s Turkesztán többi szentjének sírját meglátogassad.

- Igen, takhszír! (Uram!) S azért is, hogy áldott szépségeden (dzsemál-i mubárek, a szokásos udvariassági kifejezés) épülhessek.

- Különös. S más célod éppen nem volna, midőn oly távol országból jössz?

- Nem, takhszír! Hogy a nemes Bokharát s a bájós Szamarkandot lássam - melynek szent földjén, mint Dzsélál seikh megjegyzi, inkább fejjel, mint lábbal kellene járni -, már régtől fogva legbensőbb vágyam volt. Különben nincs más foglalatosságom, s már hosszú idő óta mint dzsihángeste (világjáró) kóborlok a világban.

- Hogyan? Te, sánta létedre, dzsihángeste vagy? Ez valóban különös.

- Legyek áldozatod, takhszír! (Ez a mi „bocsáss meg”-ünknek felel meg.)

Dicsteljes ösödnek (nyugodjék békével!) ugyane hiánya volt,[54] és mégis dzsihángir (világhódító) volt.

E felelet tetszett az emírnek, utazásom után tudakozódott s a benyomás felől, melyet Bokhara és Szamarkand reám tettek. Megjegyzéseim, melyeket mindig perzsa versekkel és koránidézetekkel fűszereztem, az emírre, ki maga is molla, s meglehetősen jól beszél arabul, jó hatással voltak. Szerpajt[55] (öltözet) és 30 tenget adatott, s azon paranccsal bocsátott el, hogy másodszor látogassam meg Bokharában. Miután a fejedelmi ajándékot megkaptam, ittasodva siettem barátaimhoz, kik szerencsém felett nem kevéssé örvendettek. Amint hallottam, s valószínűnek tartom, Rahmet bi kétértelmű jelentést tett rólam; az emír ezért fogadott bizalmatlansággal, s ennek legyőzését egyes-egyedül nyelvem szerencsés

gördülékenységének tulajdoníthatom. A „quot linguas calles, tot homines vales” rajtam tökéletesen beteljesedett.

Barátaim ennek megtörténte után azt tanácsolták, hogy Szamarkandot a legsietősebben hagyjam el, s hogy magában Karsiban sem időzve, lehetőleg sebesen menjek át az Oxus túlsó partjára, hol a vendégszerető erszari turkománok között a Heratba menő karaván megérkezését bevárhatom. A válás órája ütött; érzem, tollam gyöngé arra, hogy az olvasónak a köztem s a nem kevésbé megindult barátaim közti fájdalmas jelenetről hű képet tüntessék elő. Hat hónapon át megosztzkodtunk a legnagyobb veszélyekben, melyekkel a sivatagok, rablók s elemek fenyegettek; nem csoda, ha az állás, kor és nemzetiség minden különbsége közülünk eltűnt, s egyetlen családnak tekintettük magunkat. A válás előttünk egyértelmű volt a halállal, s hogy is lehetne az másképpen e vidéken, hol a viszontlátás majdnem lehetetlen? Szívem majd megszakadt, midőn elgondoltam, hogy a világon e legjobb barátaimra, kiknek életemet köszönhettem, inkognitóm titkát nem bízhatom, s őket is tévedésben kell hagynom. Előkészítettem ugyan a vallomás útját, meg akartam kísérteni, de a vallási fanatizmusnak, mely a művelt Európában sem ismeretlen, az iszlamitára borzasztó befolyása van. A Mohamed törvényei szerint halálos bűnnek[56] tekintett tettemnek bevallása talán nem szakítja el egyszerre a barátság minden kötelékét; de mily keserű, mily szörnyű keserű lett volna a kiábrándulás az őszintén vallásos Hadzsi Szálihra. Nem, e fájdalomtól meg akartam óvni, nem akartam háládatlan lenni, s inkább az édes csalódásban hagytam.

Miután társaim néhány zarándoknak, kiket Mekkába voltam kísérendő, átadtak, s ajánlottak, ahogy a legdrágábbat, a testvért vagy fiat lehet ajánlani, napnyugvás után a város kapuján kikísértek, hol az új útitársak által Karsiba bérelt kocsik vártak reánk. Mint gyermek sírtam, midőn a legutolsó ölelkezésből kibontakozva, a kocsiba léptem; barátaim arcát is ellepte a könny, s még sokáig álltak ugyanazon a helyen, kezüket az ég felé emelve, s Allah áldását esdve hosszú utamra. Többször visszatekintettem, de csakhamar eltűntek, s csak Szamarkand kupoláit láttam a fölkelő hold halvány világításában.

Tizenhetedik fejezet

Visszautazásom kezdete. Karsi és Kerki

Új útitársaimmal, kik Osból, Mergolánból és Namangánból (kokandi kánság) valók voltak, az olvasót nem akarom megismertetni; korántsem voltak olyanok, mint barátaim, s csakhamar elváltam tőlük. Annál szorosabban csatlakoztam egy fiatal mollához Kungrátból, ki Szamarkandig utazott velünk, s onnan Mekkába remélt velem jöhetni. Jószívű fiatalember volt, éppoly szegény, mint én, urának tekintett, s igen szolgálatkésznek mutatkozott.

Szamarkandból Karsiba három út vezet: 1. a Sehr-i Szebzen általi a leghosszabb, s majdnem kerülőnek lehet mondani; 2. a Dzsamon általi, mely csak 15 mérföldnyi, de köves hegyvidéken át visz, s így, ha kocsin nem is megtehetetlen, mégis sok akadállyal jár; 3. a sivatagon általi, mely körülbelül 18 mérföldnyi hosszú. Szamarkandból az út a Bokharába vezető irányt követte azon halomig, melyről a várost legelőször láthatni. Itt balra kanyarodtunk, az út két jól mívelt falun vezetett keresztül, s miután három mérföldet megtettünk, a Robot-i hauz karavánszerájánál állapotunk meg, hol az út megoszlik; a balszárnnyi Dzsamon át vezet, a jobbfelőli a sivatagon által. Ez utóbbira tértünk.

E sivatag, azokkal összehasonlítva, melyeket előbb láttunk, inkább középszerű mezőnek nevezhető. Találhatók is minden irányban juhászok, minthogy sok kútja van meglehetősen jó ivóvízzel, s ezek közelében vannak az özbegek sátrai. A kutak többnyire mélyek, s mellettük tartalék medencét készítenek fából vagy kőből, mely mindig négyszöget képez, s ebbe öntetik a kútból merített víz az állatok megítatására. Minthogy a vedrek kicsinyek, s a sokszori felhúzás csakhamar elfárasztaná a juhászt, erre szamarat vagy legtöbbször tevéet használnak, melyen a kötél a nyereghez köttetik, s mely a kötél hosszúságának megfelelő téren előre menve, a vizet felhúzza. A jelenetben, melyet e kutak az ivó juhokkal s a komoly juhászokkal a csöndes esti órákban nyújtanak, van valami költői, s igen meglepett a hasonlatosság, melyet a sivatagnak e része magyarországi pusztáinkkal mutat.

A szigorú rendőrségi felügyelet következtében, melyet a bokharai emír mindenütt alkalmaztat, az utakon itt is oly nagy a biztonság, hogy nemcsak kis karavánok, hanem egyes utazók is szoktak a sivatagon átvonulni. Második napon az egyik kútnál Karsiból jövő karavánnal találkoztunk. Az utazók között egy fiatal asszony volt, kit saját férje elárulva, 30 tilláért adott el egy öreg tadzsiknak. A nő csak a sivatagban tudta meg a gyalázatos üzérkedést, s szegény kiabált, sírt, haját tépte, s őrjöngve futva felém, kiáltott: „Hadzsim, te, ki könyveket olvastál, mondd meg nekem, hol van megírva, hogy a muzulmán eladhatja nejét, kitől gyermekei vannak?” Azt feleltem, hogy ez bűn, de a tadzsik kinevetett, mert a karsi kázi-kelánnal (főbíró) valószínűleg már megegyezett, s vételéről biztos volt.

Minthogy a nagy hőség folytán csak lassan haladhattunk előre, két nap s három éj kellett, hogy Karsiba jussunk. E hely csak akkor volt látható, midőn azon egyenes magaslatra értünk, hol az út jobbra Katta-Kurgánba vezet, balról pedig a folyó kezdődik, mely Sehr-i Szezből jön, s messze Karsin túl, a homokban elenyészik. Innen a városig, mely két mérföldnyire van, folytonosan művelt föld és számos kert

között halad az út, s minthogy a városnak nincs fala, csak akkor vettük észre, hogy benne vagyunk, miután a hidat átléptük.

Karsi, a régi Nakhseb, mind nagyságára, mind kereskedelmi fontosságára nézve a bokharai kánságnak második városa, s a tulajdonképpeni városból és a várból (kurgancse) áll, mely az északnyugati szélen van, s csak gyöngye erődítményekkel bír. Karsinak jelenleg tíz karavánszerája s jól ellátott bazárja van, s midőn politikai zavarok nem akadályozzák, fontos szerepet játszik a Bokhara, Kabul s India közötti átmeneti kereskedésben. A lakosok, kiknek számát 25 000-re számították, nagyobbára özbegek, s a bokharai hadcsapatok magvát képezik. Ezeken kívül még tadzsikok, indusok, afgánok és zsidók vannak itt; ez utóbbiak e helyütt azon szabadalmat élvezik, hogy a város benső részeiben is lovagolhatnak, ami a kánságnak egy részében sincs megengedve. Az ipar terén Karsi szintén kitűnik, de még inkább a közeli Hiszár, kések készítése által. E kések több fajtája nemcsak Közép-Ázsia minden részébe, hanem a hadzsik által Perzsiába, Arábiába s Törökországba is kiszállítva, három-, sőt négyszeres áron is eladatik. Egy fajuk, a damaszcirozott pengék, melyeknek arannyal vagy ezüsttel kirakott nyelük van, valóban művészien van készítve, és tartósságra s finomságra nézve a leghíresebb angol készítményt is megszégyenítheti.

Több kánhoz és mollához szóló ajánlólevelek között, melyekkel barátaim elláttak, az egyik Karsiba is szolt, valami Isán Haszánhoz, ki itt nagy tekintélyben állt. Meglátogattam, és barátságosan fogadott. Azt tanácsolta, minthogy itt minden barom, de különösen a szamár nagyon olcsó, vegyek egyet, s a kevés pénzen, mely fennmaradt, mint minden hadzsi teszi, vásároljak kést, tút, cérnát, üveggyöngyöt, bokharai zsebkendőt, de különösen karneolköveket, melyeket Indiából hoznak be, s itt olcsók, mert a nomád népek között, melyeken át kell haladnunk, ezen árukon lehet valamit nyerni vagy legalábbis jobban eltengődni; egy túért vagy néhány üveggyöngyért sokszor kenyeret s dinnyét, egész napra elegendőt, lehet kapni. Láttam, hogy a jó embernek igaza van, s a kungráti mollával még aznap a nevezett cikkekből bevásároltam, s míg khurdzsinom egyik oldala kézirataimmal volt megtöltve, a másik rövidáruk raktárának használtatott fel, s így egyszerre antikvárius, divatkereskedő, hadzsi és molla voltam, ki ezenkívül melléküzletként az áldás, nefesz, amulettek s más csodás dolgok eladásával is foglalkozott.

Egészen meg voltam lepve, hogy Karsiban nyilvános mulatóhelyet találtam, aminőre nemcsak Bokharában és Szamarkandban, hanem még Perzsiában sem bukkanhatni. Ez ugyanis nagy kert, mely a kalenterkháne (koldusház) szerény nevét viseli, a folyó partján fekszik, néhány fasora s virágágya van, s itt a beau monde délutáni két órától kezdve napnyugvás utáni egy óráig időz. Több helyütt gőzölgő szamovárok vannak felállítva, melyeket mindig több zárt társaság környez. E víg csoportok látása Közép-Ázsiában az utazónak valóban gyér jelenség. Karsi lakosai különben kitűnnek vígságuk s gondtalanságuk által.

Háromnapi itt-tartózkodásom után Molla Iszhák (ez volt a neve társamnak, a kungráti mollának) s más két hadzsi társaságában Kerkibe indultam, mely innen 14 mérföldnyire van, s melyhez csak egyetlenegy út vezet. Karsitól két mérföldnyire nagy faluba értünk, mely, mint hallottam, gazdag is, s melynek neve Fejzabád; átmentünk, s az éj egyik felét egy ciszterna romjaiban töltöttük el; ilyenek itt nagy számmal vannak, s mind Abdullah kán idejéből származnak. Bár mindenütt

bátorságos a vidék, mégis figyelmeztettek, hogy Karsitól kezdve vigyázzunk, minthogy itt oly turkománok is vannak, kikben nem lehet bízni. Szamarainkat a rom egyik szögletébe helyeztük el, s az előréssben poggyászainkra lefeküdvén, felváltva éjfélaludtunk, s ekkor elindultunk, hogy a déli hőség előtt érijük el a kitűzött állomást.

A dél még mesze volt, midőn a Szeng-szulak ciszternához érkeztünk. Midőn ezt a távolból sátrak s legelő állatok által körülvéve láttuk, megörültünk; most már biztosak voltunk, hogy vizet találunk, ami előbb kétséges volt, s ezért szamarainkat vízkészlettel terheltük meg. A ciszterna kupola alakú, magas boltozata, bár már kétszáz évnél idősebb, még egészen sértetlen, s néhány fülke is, melyek az utazónak árnyékot nyújtanak. A völgymélyedésben fekvő ciszternát tavaszkor a köröskörül olvadó hó, valamint az esővíz teljesen megtölti. Most a víz csak három lábnyi magasan állt; a kungrát és najman törzsekbeli özbegeknek kétszáz sátra által volt körülvéve, kiknek egészen meztelen gyermekei az állatokkal együtt lubickoltak a vízben, s jó ízét kissé elrontották. Minthogy innen Kerkiig hat mérföldet szoktak számítani, ezen - állatainkra nézve meglehetősen nagy - utat éjjel akartuk megtenni, s a napot alvásra használtuk fel. Nyugalmunk azonban sajnosan megzavartott, mert a nomád leányok csakhamar észrevették koralljainkat, és teve- s lótejtel nagy fatálakkal siettek elő, hogy cserekereskedésre szólítsanak fel.

A nap nyugta után egy órával elindultunk. Csöndes, szép éj volt, s alig mehettünk négy órán át, midőn mindnyájan az álom által legyőzve leültünk pihenni, s a kantárral kezünkben, elaludtunk. Csakhamar néhány lovas riasztott fel, kik vigyázatlanságunkat szemünkre hányták, s tovaindulásra intettek; felugrottunk, s részint gyalog, részint lovagolva, amint a nap fölkel, megérkeztünk az Oxushoz, melynek innenső partján van egy kis vár, a túlparton pedig, meredek magaslaton, a határvár, s körölte Kerki városka.

A két magaslat között folyó Oxus majdnem kétszer oly széles, mint a Duna Pest és Buda között. A vízroham igen nagy, de ennek dacára több zátony van, s minthogy kissé lejjebb ragadott a víz, átkelésünk három egész órán át tartott. Ha az átkelés a legkönnyebb, tudniillik a nyári hónapokban, midőn a folyam legjobban megáradt, mindig jó félóra telik bele, mert hallatlan, hogy valamely vízi jármű itt átkelhesse anélkül, hogy a hajósok a vízbe ne menjenek, s azt kötélen ne vontassák a kevésbé mély helyeken át. Szerencsére a hőség nem volt oly nagy, mint Khanka melletti átkelésünkkor, s csak keveset kellett szenvednünk. A hajósok elég emberségesek voltak, s nem fogadtak el tőlünk az átkelésért díjat. Alighogy azonban a túlsó partra megérkeztünk, a kerki kormányzó derjabegije feltartóztatott, s arról vádolt, hogy megszökött rabszolgák vagyunk, kik Perzsiába, eretnek hazájukba akarnak visszatérni, s arra kényszerített, hogy minden holminkkal a vár belsejébe menjünk, hogy ott maga a kormányzó hallgasson ki bennünket. Elgondolhatni meglepetésemet e gyanú felett. Három kollégámat, kik arcjellegük s beszédük által azonnal elárulták eredetüket, nem is értették ez alatt, s csakhamar szabadon is bocsátották őket. Ellenem több kifogás volt, de midőn láttam, hogy szamaramat erővel akarják elvenni, dühbe jöttem, s a tatár-török nyelvet a konstantinápolyi szójárással fölcserélve, átadtam útleveletemet, s erélyesen követeltem, hogy mutassák meg azt a binek (kormányzó), vagy pedig személyesen bocsássanak hozzá.

Lármámra a vár topcsubasija (a tüzérség parancsnoka), született perzsa, ki rabszolga volt, s e helyzetből emelkedett fel a parancsnoki tisztségre, a derjabeginnek valamit fülébe súgott. Ezután magához vont, s elbeszélte, hogy Tebriszből, szülővárosából, többször járt Sztambulban, s a rúmi embereket igen jól ismeri; legyenek nyugodt, velem, valamint holmimmal semmi baj sem történik; minden idegennek azonban alá kell magát vetnie a vizsgálatnak, mert minden szabaddá lett hazatérő rabszolgának itt, a határon, két arany vámot kell fizetnie, és sokan, hogy magukat átcsempésszék, különféle átöltözködéshez folyamodnak. Ezután nemsokára megjött a szolga, ki útlevelemet a kormányzónak megmutatta, s ezzel együtt öt tenget adott át, melyet a bi ajándékozott nekem, anélkül hogy koldultam volna.

Minthogy Kerki a határvár, s a Heratból vezető úton úgyszólván Bokharának kulcsa, részletesebben akarjuk leírni. A várművek, mint említettem, két részre vannak osztva. A jobb parti vár igen kicsiny, csak négy ágyúja van, s béke idején csak néhány őr lakja. A tulajdonképpeni vár a bal oldalon, a magaslaton épült kastélyból áll, melyet három fal vesz körül, s melyben, mint hallottam, 12 vas és 6 sárgaréz ágyú van. A falak földből épültek, de meglehetősen erősek, különösen a legalsó, mely 5 láb széles és 12 láb magas. A vár körül terül el a városka, melynek százötven háza, három mecsetje, kis bazárja s egy karavánszerája van, s jó fal és mély árok is övezi. A lakosok özbegek és turkománok, kik kevés kereskedést, több földművelést űznek.

A város falának közelében van a híres kerki imám sírja, ki sok exegetikus munkát írt. A kerki tartomány Csardzsuj vidékétől a Hadzsi Szálih (hibásan Hodzsa Szálynak nevezett) révig terjed az Oxus partján, oly messzire, ameddig e folyam csatornái folynak. E vidéket az erszari turkománok lakják, az egyetlenek, kik adót fizetnek az emírnek, hogy a többi törzs ellenségeskedése irányában biztosítva legyenek. A bokharai emírnek ezelőtt az Oxus túlsópartján még más birtokai voltak, melyeket a győzelmes Doszt Mohammed kán foglalt el tőle, úgyhogy most Csardzsuj és Kerki kivételével mi sem maradt meg neki.

Minthogy nagy sajnálatomra azt hallottam, hogy Molla Zemán, a Bokharából Heratba menő karaván feje, csak nyolc vagy tíz nap múlva érkezik meg ide, tanácsosnak tartottam ez időt inkább a turkománok közötti utazással, mint Kerkiben eltölteni, s Molla Iszhákkal a kizilajak és haszanmenekli törzsekhez mentem; ezek közt néhány molla volt, kik barátaim társaságában Bokharában láttak. Az erszari turkománok, kik csak kétszáz évvel ezelőtt költöztek ide Mangislakból, s negyven év óta ismerik el Bokhara fensőbbiségét, a turkománok nemzeti jelleméből igen keveset tartottak meg. Csak félnomádoknak nevezhetők; nagy részük földműveléssel foglalkozik, s kizárólagos marhatenyésztők is törzstársaiknak vad jellemét, de az ősi erényeket is elvesztették. Bokhara civilizáló törekvései elvették tőlük a kardot s derék természetességüket, s a koránt és vallási képmutatást adták cserébe.

Elfelejthetetlenek a jelenetek, melyeket házigazdám, egy legtekintélyesebb turkomán isán házában láttam. Khalfa Nijáz a szentességet, tanultságot és tekintélyt atyjától örökölte; egy tekkjéje (klastroma) volt, hol társaságot alakítottak, mint Bokharában. Ehhez még iznet (engedélyt) nyert Mekkából a szent költemények (kaszide serif) felolvasására, s ha olvasott, vízzel telt csészét szokott maga elé tétetni, melybe minden költemény befejeztekor beléköpött. A szavak szentségétől

áthatott nyál azután mint csodás gyógyszer adatott el a legtöbbet ígérőnek. Az erszarik csak egy tulajdont tartottak meg a turkománoktól csonkítatlanul: a vendégszeretetet, melyben minden idegen részesül.

Házigazdammal az ovájától két napnyira, Kerkiből négy vagy öt napi járásra, s a régi Balkhtól csak öt órányi távokra levő Mezár-i Serifhez (a nemes sír) is tettem kirándulást. Minthogy azt állítják, hogy ez Alinak sírja, egész Turkesztánban fontos búcsújáróhelynek tartják. A csodás sírt Sah-i merdán Aliban (a. m. a hősök királya, Ali), mint Mezárt szintén szokták nevezni, a történet feljegyzése szerint, Szandzsar szultán (1150) idejében találták meg. Minthogy Balkh körös-körül romokkal van elborítva, melyek a dívek (ördögök) idejéből állítólag még kincseket is tartalmaznak, a nevezett szultán itt ásatásokat tetetett, s ez alkalommal fehér kőből készült táblát találtak, melyre ez volt írva: „Ez Alinak, Ebu Tálíb fiának, a nagy hős és próféta társának sírja.” E körülmény ránk nézve csak annyi érdekléssel bír, mert belőle kimutathatjuk, hogy a keletiek által Ümm ül-biládnak, a városok anyjának nevezett régi Balkh romjai öt órányira terjedtek.

Ma csak néhány földhalom mutatja a helyet, hol a régi Baktra állt, s az újabb romokból csak egy félig összedőlt mecset méltó az említésre, melyet Szandzsar szultán, szeldzsuk fejedelem építtetett. Balkh ugyanis a középkor kezdetén az iszlámi civilizáció fő helye volt, s akkor Kubbet ül-iszlámnak, az iszlám kupolájának nevezték. Feltűnő, hogy itt ugyanolyan nagyságú és minőségű téglákat találtam, mint a jomutok közötti romokban, de egyet sem földözhettem fel ékirattal. Az ásatásokat kétségkívül nagy siker követné, de ezek csak akkor volnának lehetségesek, ha valaki 2-3000 európai szurony ajánlólevéllel volna ellátva.

A mai Balkhnak, mely Turkesztán afgán tartományának főhelyéül tekintetik, hol a szerdár helyőrségével együtt tartózkodik, csak télen van lakosa, minthogy már tavaszkor a legszegényebb is a magasabban fekvő Mezárra vonul, hol a hőség nem oly nyomasztó, s a levegő nem oly rossz, mint a régi Baktra romjai között. Míg ez a veszélyes skorpiók sokaságáról hírhedt el, az előbbeninek a csodás piros rózsákról (gül-i szurkh) van jelentékeny híre. E virágok Alinak állítólagos sírján[57] nőnek, s valóban, színre s illatra nézve a legszebbek, amelyeket valaha láttam. A babona, mely különben az átültetés kísérletét már előre megghiúsította, azt beszéli, hogy e virágok más földben, sőt magában Mezárban is, nem tenyésznének.

Hosszas várakozás után végre értesültünk a herati karaván megérkeztéről. Kerkibe siettem azon hitben, hogy az utazást folytathatom, midőn a hazatérő rabszolgák által fizetendő vám fölött keletkezett viszálykodás az elutazást ismét elhalasztotta. Molla Zemán karavánjában ugyanis körülbelül negyven szabaddá lett rabszolga volt, részint Heratból, részint Perzsiából, kik védelme alatt, melyet a szegényeknek drágán kellett megfizetniök, indultak haza, mert ha magányosan mennek, azon veszélynek vannak kitéve, hogy az úton ismét elfogják, s másodsor adják el őket. Bár Zemán az összes határhivatalnokokat jól ismerte, mégis, valahányszor csak átkelt, mindig baja volt, és pedig nem annyira a díj, melyet ő mindig meg akart kisebbiteni, a hatóságok pedig nagyobbra tenni. Akit nem ismernek, mint rabszolgát fogják meg, s minthogy ez ellen mindenki védelmezni akarja magát, a lármának, veszekedésnek nincsen hossza-vége. Végül mégis mindent a kervánbasi tetszésére kell bízni, ki 100-150 utas közül, kik alája vannak rendelve, csak azokat nevezi meg szabaddá tett rabszolgáknak, kik arcuk, beszédük

vagy más ismertetőjelek folytán félreismerhetetlenek. Általában a csavargók s oly utazók, kiknek nincs határozott céljuk, a legtöbbször gyanúsíttatnak, s minthogy ezek leginkább hadzsiknak szokták magukat nevezni, Molla Zemánnak az a politikája, hogy Bokharában, amennyire lehetséges, csak mennél több hadzsit hoz össze, s ezeknek soraiba aztán rabszolgáit mint ál-hadzsikat rejti el.

Egész napig tartott, míg az árucsomagok, emberek, tevék, lovak és szamarak megvizsgálva voltak; végre útnak indultunk egy vámhivatalnok kíséretében, ki szigorúan ellenőrködött, hogy vajon valamely mellékúton nem csatlakoznak-e más utazók a karavánhoz. Csak midőn már túl voltunk a lakott részen, mely egyszersmind Bokharának is határa, tért vissza a hivatalnok, s mi utunkat a sivatagon át folytattuk, melyen keresztül az Andkhuj kánságot két nap alatt voltunk elérendők.

Míg a csendes éjjelen jól megrakott csacsim virgoncan tovaporoszkált, először villant át agyamon azon örvendetes gondolat, hogy a bokharai kánság már hátam mögött van, s most visszatérőben vagyok a kedves nyugat felé. Elgondoltam, hogy utazási tapasztalatom ugyan nincs sok, de visszahozom a legdrágábbat - életemet; és szívemet alig csillapíthattam le azon örömezés alatt, hogy talán további utamon is a szerencse által kísérve, elérem Perzsiát, legforróbb vágyaim Mekkáját.

Karavánunk, mely négyszáz tevéből, néhány lóból és szamárból állt, hosszú láncolatot alkotott, s miután egész éjjel derekasan haladtunk, késő reggel Zejd állomásra érkeztünk, melynek néhány kútja van rossz vízzel; Kerkitől hat mérföldnyire fekszik. Mint mindjárt az első állomásnál észrevettem, a karavánban kívülem még sok más egyén vala, kik vágyva tekintettek Közép-Ázsia legdélibb határára. Ezek a szabaddá lett rabszolgák valának, kikkel mi, hadzsik, együtt csoportosodtunk, s kik között a legszomorúbb viszonyokat fedeztem fel.

Mellettem egy öregség alatt meghajlott apa volt, ki fiát, egy harminc éves férfiút Bokharából váltotta ki, hogy honn hátrahagyott menyének a férjét, unokáinak az atyát visszaadja. Az ár ötven arany volt, oly összeg, mely a szegény öreget koldusbotra juttatta, de ő így szólt: „Inkább elszenvedem a szegénységet, mint hogy fiamat láncok között lássam.” Hazája Khaf volt Perzsiában.

Nem messze tőlünk egy más egyén feküdt ugyane városból, még erőteljes, de a bánatban megöszült férfiú, kitől a turkománok néhány évvel ezelőtt elrabolták nejét, hűgát és hat gyermekét. A szegénynek egész évig kellett Khívában és Bokharában utaznia, hogy rabszolgaságban sínylődő családját megtalálhassa. Hosszú keresés után megtudta, hogy neje, nővére s két legifjabb gyermeke a rabság súlya alatt elveszett, a fennmaradt négy gyermek közül csak kettőt válthatott ki, mert a másik kettőért, kik csinosan felnőtt leányok voltak, igen magas váltságdíjat követeltek.

Ott ült egy fiatal herati, ki ötven éves anyját váltotta ki. A nőt két évvel ezelőtt, midőn Heratból Guriánba férje és legidősebb fia kíséretében ment, támadták meg, s miután a férfiakat, kik védelmezték, a turkománok lándzsái és kardjai alatt látta elhullani, véghetetlen szenvedések után Bokharában tíz aranyon adatott el. Most kettős árat kellett fizetni, mert a vevőben felismerték fiát, s a gyermeki érzelmeket uzsorás módra kizsákmányolták.

Még egy szerencsétlent kell fölemlítenem Tebbeszből, ki nyolc év előtt jutott rabságba, s két év előtt atyja váltotta ki. Apát és fiát hazatérőben, szülővárosuktól

csak három órányira támadták meg a turkománok, visszakísérték Bokharába, s eladták őket. Most mindketten ismét megszabadultak, s hazájukba tértek vissza.

De minek fessek tovább e sötét képeket? Sajnos, hogy ezek csak egyes vázlatok ama fájdalomtelt csapásokból, melyek ama vidékeket, különösen azonban Perzsia északkeleti részét, évszázadok óta pusztítják. Úgy tartják, hogy a tekke turkománok közül jelenleg 15 000 lovasnál több éjjel-nappal rablómerényleteken törí a fejét, s könnyen elképzelhetjük, hogy e zsákmányszomjas rablók mily sok házat és falut, mily sok családi boldogságot rombolnak szét.

Zejdből dél felé indultunk el. Az egész vidék sivár, sík sivatag, melyen csak itt-ott terem a kórónak egy neme, a tevék kedvenc takarmánya. Meglepő, hogy ez állatok mint szakaszthatják le nyelvükkel és nyelhetik le a növényt, mely a legdurvább kezét is megsebezhetné. Folytonosan délnyugati irányban haladtunk, s a távolban néhány lovas mutattak a karaturkománok törzséből, kik rablásra leselkedtek, s megtámadták volna karavánunkat, ha oly számosan nem vagyunk. Estefelé letelepedtünk. A kalandorok kétféle irányban hozzánk egész közel vágattak el, de miután néhány lövést küldöttek utánunk, nem kísértették meg másodszer. Napnyugvás után egy órával útnak indultunk, s egész éjen át nagy vigyázatossággal haladván, a legközelebbi reggel Andkhuj város romjai közé érkeztünk.

A karaván az egykori város végén, a kán Csiharbagjához közel telepedett le, az összes utazókkal, kik a lakók elhírhedt rabló vágya miatt a kervánbasi védelme alól nem mertek eltávozni. Mint hallottuk, itt néhány napi tartózkodás volt elhatározva, mert a vám miatti tárgyalások, melyeket a kán vagy első vezére személyesen vezettek, rendszerint hosszúra nyúltak. A kán, szokás szerint, kezdetben rendkívül nagy díjat követel az emberekért (azaz rabszolgákért), állatokért és árukért; de minthogy alkudni lehet vele, a díjak leszállítása egyes-egyedül a kervánbasi idejétől és ügyességétől függ.

Hogy ez unalmas üzletnél ne legyen jelen, a többi hadzsival a városba mentem. Itt egy régi medresze hús árnyékában akartam pihenni, s a bazáron áruimat árulni, hogy azoknak eladásából a napi ételmet földözsem, s egy kevés pénzt is szerezzek. A romokban sokáig kalandoztam, míg a kán lakása közelében, egy mecset udvarában helyezkedhettem el. A bazár csak néhány boltból állt, hol kenyeret, s két vagy három raktárból, hol kis mennyiségű vásznat s kész ruhákat árultak. Jelenlétünk a piacot némileg megélénkítette, nők és gyermekek reggeltől estig álltak körül kirakott áruinkat, de mégsem volt keletük, mert pénz helyett gyümölcsöt s kenyeret hoztak, s oly országban, hol ötven dinnyét adnak egy tengért, a nyers terménycserébe nem bocsátkozhattunk.

A dinnyék korántsem oly jók, mint az Oxus partján termők; de feltűnő, hogy e sivatag alakú vidéken, melyet a Majmenéből ide folyó kis sós patak csak kevésbé öntöz, a gyümölcs, gabona és rizs nagy mennyiségben terem. Nyáron e patak vizét, melynek rossz ízét a lakosok már megszokták, az idegen alig ihatja, s bár nem oly ártalmas, mint a bokharai, mint mondják, mégis sok rossz következménnyel jár. Az éghajlatnak is rossz híre van, s egy perzsa vers joggal mondja: „Andkhujnak keserű sós vize, égő homokja, mérges legye, sőt skorpiója is van; ne dicséred, mert ez a valódi pokol képe.” Mind e hátrány mellett Andkhuj harminc évvel ezelőtt még igen virágzó volt, s állítólag 50 000 lakost számlált, kik a finom fekete, nálunk

asztrakánnak nevezett báránybőrrel Perzsiába nevezetes kereskedést űztek, s Bokharával, hol e cikk első minőségben található fel, nagyban versenyeztek.

Andkhuj tevéi is a legkeresettebbek egész Turkesztánban, különösen azoknak egy faja, melyet nernek neveznek, s mely a nyakról és mellről lefüggő gazdag szőr, karcsú termet és ritka erő által tűnik ki. Most ez állatok már ritkán találhatóak, mert maguk a bennszülöttek is részint kivándoroltak, részint elvesztek.

Molla Iszháknak egy földije lévén itt, ki egyike volt a legtekintélyesebb imámoknak, s minket többször meghívott magához, alkalmam nyílt a helybéli papi notabilitásokkal megismerkedni, s meglepve láttam azon nagy rendetlenséget, mely itt úgy az igazságszolgáltatás, mint a vallás ügyeiben uralkodott. A kázi-kelán (főbíró), ki Bokharában és Khívában nagy tekintélyben állt, e helyt a gúny tárgya; ki-ki azt teszi, amit a maga eszével helyesnek talál, s ajándékkal a legégbekiáltóbb bűnt is jóvá lehet tenni. A lakosok ennél fogva Bokharát mint az igazságosság, jámborság s földi nagyság példányképét emlegetik, és boldogoknak érzének magukat, ha az emír őket kormányra alá venné. Egy öreg özbek megjegyzé, hogy még a frengik (angolok) is, isten bocsássa meg bűnét, jobbak a mostani muzulmán kormánynál. Hozzátevé, hogy emlékszik még egy hekim basira (Moorcroft?), ki atyjának házában halt meg, még Hajder emír korában; ügyes varázsló és jó orvos volt, s csak rajta állt, hogy gazdaggá legyen, és mégis mindenki iránt, még az asszonyok iránt is szerény s leereszkedő volt. Többektől kérdezősködtem ezen utazónak haláláról; mindenki azt mondta, hogy lázban halt meg, s ez valószínűbb is a megmérgezettségről szóló elbeszélésnél.

Andkhujnak jelenleg vagy 2000 háza van, melyek a várost teszik, s mintegy 3000 sátra, melyek vidékén s a sivatag szélén és oázain vannak elszórva. Lakóinak számát 15 000-re teszik, nagyobb részét aliéli turkománok, özbegekkel s kevés tadzsikkal vegyest. Andkhuj azelőtt, úgy, mint Khulm, Kunduz és Balkh önálló kánságot képezett; de minthogy a herati főúton fekszik, az említetteknel jobban volt a bokharai és afganisztáni kánok megtámadásának kitéve. 1840-ig, azt mondják meglehetősen virágzó állapotban volt. Bokhara főuralma alatt állt, és az Oxus felé diadalmasan előnyomuló Jar Mohammed kánt kellett feltartóztatnia. Ez négy hónapig ostromolta a várost, s végre rohammal bevévén azt, kiraboltatta s romba döntötte; a lakosok nagy része pedig, mely már nem menekülhetett, az irgalmatlan afgánok fegyvere alatt hullott el. A mostani fejedelem, Gazanfer kán, hogy a végveszélyt kikerülje az afgánok kezébe adta magát, ami egyrészt Bokharát, másrészt a szomszéd Majmenét tette elkeseredett ellenségeivé; és mialatt mi Andkhujban voltunk, a balkhi szerdárral személyesen kellett részt vennie egy ütközetben e város ellen, melyben a kis Majmene mindkettőjüket megverte.

Karavánunkban ezalatt furcsa dolgok történtek. A vezír a kán távolléte alatt meg akarván gazdagodni a szerfeletti vámokból, már összeveszett a kervánbasival. A szóvita csakhamar vad verekedéssé fajult, s minthogy a lakosok a karavánnak fogták pártját, mindkét fél komolyan fegyverkezni kezdett, s a legvégsőre is kész volt. Szerencsére a jóindulatú, szelíd lelkű kán visszatért hadjáratából, eligazította a vitás ügyet, leszállította a vezír túlságos taksáit, s azon figyelmeztetéssel bocsátott el bennünket, hogy vigyázzunk az úton, mert a turkománok, felhasználva a politikai zavargásokat, nagyobb csapatokban folyvást bekalandozzák az utakat. Ettől

azonban nem féltünk, mert karavánunk Andkhujban kétszeres számra növekedvén, nem volt okunk a rablók támadásától tartani.

Még aznap délután fölkerekedtünk, és az Andkhujtól egy órányira fekvő s gyűl helyül kitűzött Jeketutnál ütöttünk tábort. Innen éjjel folytattuk utunkat, s első állomást a Majmenéből folyó patak partján tartottunk, melynek medre némely helyen igen mély, partjai pedig fákkal sűrűn be vannak növe. Andkhujtól Majmenéig tizenkét mérföldnyinek mondják az utat, melyet a tevék két nap alatt tesznek meg. Ez állomásig négy mérföldet mentünk volt, s a hátra levő nyolcat könnyen megtehetjük volna, ha a második állomást, Khajrabádot nem kellett volna titokban megkerülni, s reggelig Majmene határát elérni. Khajrabád ugyanis ekkor afgán kézben volt, s a kervánbasi méltán óvakodott megközelíteni, mert az afgánok rablászerű vámszedésétől még béke idején is lehet félni. Könnyen elképzelhetni, mint bánt volna most ezen város katonai parancsnoksága a karavánnal, ha ez kezei közé kerül. Néhány khajrabádit, kik a karavánban voltak, s szülővárosukhoz közel, attól el akartak válni, kényszerítettek, hogy az utat velünk együtt folytassák, mert féltünk, hogy elárulnak bennünket, s fölfedezés esetén az afgánok az egész karavánt kifosztották volna.

Bár a szegény tevék nagyon meg voltak terhelve, mégis déli tizenkét órától fogva másnap reggeli nyolcig szakadatlanul mentünk; a túlságosan elfáradt állatokat útközben elhagytuk, s nagy volt az öröm, midőn másnap reggel szerencsésen elértük a majmenei kánságot. Ez állomásnak különben, az emberkéz által készített akadályokon kívül, még más nehézségei is voltak, mert mintegy kilenc mérföldnyire Andkhujtól a vidék mind domborúbbá, s Majmenéhez közeledve mind bércesebbé lesz. Ezenkívül még a veszélyes Batkak nevű ingoványos térség egy részén kellett áthatolnunk, melyet a forró időjárás dacára is mély iszap borított, s ebben tevéink és szamaraink sokat szenvedtek. Nekem erős állatom volt, de apró lábai nagyon gyakran besüppedvén, végre megunt a sok fölkelést, és csak nagy lárma és huzavona után sikerült ezt a Bálám szamarát puha fekhelyéből ismét járásra bírni.

Egy kis, Akkale nevű vár mellett ütöttünk tábort, mely négy órányira fekszik Majmenétől. A kervánbasi, hogy megköszönje Istennek a szerencsés menekülést, két birkát ajándékozott a hadzsiknak. Engem, mint szeniort, felszólítottak az ajándék elosztására; egész nap pecsenyéztünk kenyerezés helyett, és este közös erővel egy telkint énekeltünk el, melyet egy zikkrel kísérek, azaz teli torokkal kétezerszer kiáltottuk: ja hú! ja hakk! Innen jelentették meg érkezésünket Majmenébe. Estefelé egy vámtiszt, egy udvarias özbeg jött mindent felírni. Még éjjel megindultunk, s másnap reggel Majmenébe érkeztünk.

Tizennyolcadik fejezet

Majmene. A dzsemsidik és hazárék földjén át Heratba

Mielőtt Majmenébe bevonulnánk, e vidék politikai viszonyaival akarom az olvasót megismertetni, mert nevezett város e tekintetben fontos szerepet játszik, s némi előleges megjegyzéseket elkerülhetetlenekké tesz. Az Oxuson innen a Hindukusig és Heratig elterjedő vidék örök idők óta folytonos háborúskodások s viszályok színhelye volt, részint a rajta fekvő apró rabló államok részéről, melyek közül csak Kunduzt, Khulmot, Balkhot, Akcsét, Szerepult, Siborgánt, Andkhujt és Majmenét említem, részint a szomszédos bokharai és kabuli emírek részéről, kik hódítási terveik elősegélése végett, vagy a viszálykodást szították azok közt, vagy beleavatkozva ügyeikbe, egy vagy más várost magukhoz ragadtak, függő állásba hoztak, és céljaikra felhasználták. E két fejedelem fő vetélytárs volt e vidéken.

E század kezdetéig csekély kivételekkel Bokharának befolyása volt túlnyomóbb, de az újabb időben a duráni, szadduzi és barekzi afgán törzsek kiszorították, és Doszt Mohammed kánnak, részint erőszak, részint csel által, sikerült mindezen apró államokat - Bedakhsán és Majmene kivételével - hatalma alá hajtania. Ő alakította a Turkesztán tartományt, s tette Balkhot ennek fővárosává, mely egy szerdárnak (melléje 10 000 ember, részben paltan, azaz rendes sereg, részben bennszülött katonaság, és három üteg tábori ágyú adatott) lett székhelyévé. A hegyes Bedakhsán birtokáért az erélyes Doszt Mohammed kán nemigen fáradozott; a bennszülött fejedelem hűbéresének nyilvánította magát, s az afgán pillanatra ki volt elégítve. Másként állt a dolog Majmenével, mely Bokharának fele útján fekszik, s melyet Jar Mohammed kán, éppúgy, mint Doszt Mohammed kán sikertelenül ostromolt. 1862-ben, midőn az öreg barekzi fejedelem utolszor nyúlt fegyverhez a hűtlen Herat ellen, egész Közép-Ázsia megremegett; de Majmene ekkor is ellenállt, özbeg lakosainak vitézsége közmondásossá vált, s képzelhető a város büszkesége, midőn Doszt Mohammed kán halála után avval állhatott elő, hogy ő volt az egyetlen, ki nem hódolt az afgán hatalomnak.

Doszt Mohammed kán halálát, Közép-Ázsia történelmének egyik legfontosabb eseményét, nagy változások és politikai zavargások előjelének tekintették. A bokharai emír először akarta az alkalmat felhasználni: általánosan ismert fősvénysége dacára 10 000 tillát küldött segélyül a kis Majmenének, s elvégezte, hogy az emír átkelvén az Oxuson, egyesült erővel fogják a közös ellenséget, az afgánokat megtámadni. De Majmene mostani uralkodója, huszonkét éves, tüzes fiatalember, nem győzvén szövetségesét bevárni, egymaga kezdte meg a háborút, és néhány kis helyet elfoglalván az afgánoktól, palotája kapujára háromszáz hosszú hajú fejet tűzött ki. A városban tartózkodásunk alatt éppen új, nagy háborúra történtek előkészületek.

Karavánunk itt is a városon kívül táborozván, egy bizonyos Isán Ejubnak tekkjében szálltam meg, kihez Hadzsi Szálihtól ajánlólevelet kaptam. Mindenáron iparkodtam ez ember jóindulatát megnyerni, mert nagyon féltem, hogy Majmenében olyasvalakivel találkozhatom, ki felfedezhet, s így a legnagyobb veszélynek tehet ki. Ugyanis Konstantinápolyban bizonyos Molla Khalmuráddal ismerkedtem meg, ki

majmenei születésűnek adta ki magát, s a csagatáj török nyelvben négy hónapig tanítóm volt. E furfangos molla már a Boszporusz partján kinézte belőlem, hogy nem vagyok az a Resid efendi, akinek tartottak. Tudván szándékomat, hogy Bokharába akarok utazni, ciceronémnak ajánlkozott. Én kétségben hagytam szándékaim fölött, erre ő Mekkába ment, s minthogy azt mondta, hogy onnan Bombayn és Karacsin keresztül hazájába szándékozik, már Bokharában féltem a vele való találkozástól, mert meg voltam győződve, hogy dacára jóságomnak, mellyel elhalmoztam, a legcsekélyebb összegért képes lesz elárulni. Minthogy az afgán hadjárat által Majmene és Bokhara közt a közlekedés megszakadt, elég szerencsés voltam vele itt nem találkozni. Majmenében alig hittem, hogy kikerülhessem, s hogy támadását megelőzzem, azáltal kellett szilárd állást foglalnom, hogy az általánosan tisztelt Isán Ejub bizalmát s barátságát megnyerni iparkodtam.

Háromnapi tartózkodás után e városban jobbnak találtam, ha magam kezdem meg a dolgot, és kérdezősködtem felőle. „Hogyan, mondá az isán csodálkozva, te ismerted Khalmurádot? (Béke neki és hosszú élet nekünk!) Ő oly szerencsés volt, hogy Mekkában halt meg, s kebelbarátom lévén, házamba vettem gyermekeit, s e kisfiú - tevé hozzá egy gyermekre mutatva - az ő fia.” Egy egész zsinór üvegklárist adtam a gyermeknek, három fátihát mondtam el az elhunytnak lelki üdvéért,[58] és indokolt félelmem így véget ért.

Szabadabban kezdtem tehát mozogni, s egy utca sarkán nemsokára felállítottam bódémat; ez azonban, minthogy nagy sajnálkozásomra mit sem vásárolhattam hozzá, nagyon kicsiny kezdett lenni. „Hadzsi Resid - mondá társaim egyike -, késeid, tűid s üvegklárisaid felét már megetted, a másik felét s a szamaradat is rövid idő alatt megeszed, mi lesz aztán belőled?” Igaza volt, de mit tehettem? Jövöm, különösen a közeledő tél aggasztott, mert messze voltam még a perzsa határtól, s minden kísérletem erszényem megtöltésére sikertelen maradt. Különben csakhamar megvigasztalt azon tapasztalás, hogy az özbeg sohasem ereszt el ajtajától egy dervist, hadzsit vagy koldust üresen; kenyeret, gyümölcsöt, sőt imitt-amott egy-egy darab ruhát is remélhettem, s ez untig elég volt utam folytatására. Hogy szenvednem kellett, mégpedig igen sokat, azt elképzelteti az olvasó, de a megszokás, s az Európába visszatérés édes reménye nagyot könnyített terhemen. Édesen aludtam szabad ég alatt a puszta földön, s túl boldognak éreztem magamat, hogy a fölfedezéstől és kínos haláltól való folytonos félelmen végre túladhattam, mert már senki sem kételkedett hadzsi voltomban.

A majmenei kánság, amennyiben lakva van, 18 mérföld széles s 20 mérföldnyi hosszú; a fővároson kívül 10 faluból és helységből áll, melyek közül Kajszar, Káfir-kale, Alvar és Khodzsakendü említésre méltók.

Az állandó lakosokra és nomádokra oszló népséget 100 000 főre teszik, nemzetiségükre nézve legnagyobbbrészt özbegek a ming, acsmajli és daz törzsekből; 5-8000 jól fegyverzett lovast állíthatnak síkra, s amint már mondtam, általánosan ismeretesek vitézségükről. Majmenének mostani uralkodóját Hüszejn kánnak hívják, fia Hükurat kánnak, kit saját testvére, a mostani fejedelemnek még életben levő nagybátyja, a vár faláról lelöketett, hogy - amint mondá - derék fiának kezébe jussanak az ország dolgai. De ez még képtelen lévén a kormányra, e gázság oka könnyen elgondolható; Mirza Jakub - ez a neve a szeretetre méltó nagybátyának -

ugyan csak mint vezér szerepel, de ki-ki tudja, hogy ő uralkodik Hüszejn kán nevében.

Majmenében különben jobban szerették a fiatal uralkodót nagybátyjánál. Minálunk is kellemes külsejű férfinak mondanák, az özbegek szemében tehát valódi Adonisz. Dicsérik jó szívét, s elfeledik azon kegyetlen törvényt, mely szerint a kán, testi vagy pénzbeli büntetések helyett, bármely alattvalóját Bokharába küldheti a rabszolgavásárra. A majmenei kánok havonként küldenek egy csapat ily szerencsétlent Bokharába, s ez régi szokás lévén, senkinek sem tűnik fel.

Majmene város hegyek közt fekszik, s csak egy negyed óranyíró látható. Piszkos és rosszul épült 1500 agyagkunyhóból áll, van egy téglából épült bazárja, mely már enyészetnek indul, három agyagból épült mecsetje s két téglából rakott medreszéje. Lakosai özbegek, s ezeken kívül tadzsikok, heratiak, s mintegy ötven zsidó család, néhány hindu és afgán: mindnyájan egyenlő szabadságot élveznek, s vallási vagy nemzetiségi tekintetből nem nyugtalaníttatnak.

Ami Majmenét mint várat illeti, sem az egyszerű városfalakban és árkokban, sem a város nyugati részén levő váracskában nem találtam meg azon óriási erősséget, mely Doszt Mohammed kán angol módra fegyelmezett afgán tűzérének ellenállhasson. A földből rakott városfalak tizenkét lábnyi magasak, s öt láb szélesek, az árok sem mély, sem széles, a kis vár ugyan magányosan fekvő dombon elég magasán s meredeken áll, de közelében magasabb helyek vannak, melyekről egy üteggel pár óra alatt az egészet össze lehet lövöldözni. Valószínű tehát, hogy Majmene híres ereje nem falaiban s árkaiban, hanem inkább védői vitézségében rejlik. Majmene özbegjeiben első pillanatra felismerjük a merész s rettenthetetlen lovast, kivel csak a sehr-i szebzi özbeg versenyezhet. E kis kánságnak határozottan harcias jelleme, mely még ezenfölül a Murgab-folyónál levő hegyszorost is bírja, az afgánoknak vagy bármely más hódítónak, kik délről nyomulnak az Oxus felé, mindig sok dolgot fog adni. Kerki erődítményei kevés ellenállást nyújtanak; s aki Bokharát akarja megnyerni, elébb Majmenét kell elpusztítania, vagy barátságát megnyernie.

Itt már nem vámi nehézségek, hanem magánérdekek tartották vissza a kervánbasit s karavánunk első kereskedőit. Legalább két vagy három lóvásárt akartak bevárni, mert itt olcsón szép lovakat lehet venni, melyeket a vidék özbegjei s turkománjai hoznak a vásárra, s melyeket nagyrészt Heratba, Kandahárba, Kabulba, sőt gyakran még Indiába is kivisznek. Olyan lovakat, amilyeneket Perzsiában 30-40 aranyon láttam eladni, itt 100-160 tengen lehet kapni; sőt még Bokharában, Khívában vagy Karsiban sem láttam ilyen szép és olcsó lovakat. De e vásáron nemcsak lovakban van nagy választék, hanem terményekben és belföldi iparkészítményekben is, mint szőnyegekben s másrészt pamut- és teveszőr-szövetekben, melyeket a turkomán és dzsemsidi nők készítenek. Jelentékeny a kismis (száritott szőlő), ánizs és pisztácia kivitele Perzsiába s Bagdadba; ezen cikkeknek mázsája 30-40 tengen kél el.

Nyolcnapos itt-mulatás után kimentem a városon kívül időző karavánhoz, hírt venni utunk folytatásáról. Itt nagy csodálkozva hallottam, hogy már egész nap engem keresnek, hogy négy, a kán nagybátyjának parancsára elfogott rúmit szabadítsak ki, mert a bíró ítélete szerint csak azáltal tisztulnak meg azon gyanú alól, mintha megszökött rabszolgák volnának, ha egy hiteles tanú bizonyítja, hogy csakugyan

oszmán eredetűek. De mielőtt a kánhoz mennék, bemutatom az olvasónak földijeimet, mert karavánunk e felette érdekes személyeit majd elfeledtem. Ez emberek orosz fegyencek voltak, kik Szibériából a tobolszki kerületből, hol nyolc év óta nehéz száműzetésben éltek, a nagy kirgiz sivatagon át Bokharába szöktek, s innen Heraton, Mesheden s Teheránon keresztül Gümürbe akartak visszatérni. Szökésük s egyéb kalandjaik története igen hosszú, azért csak néhány dolgot mondok el belőle röviden.

Az utolsó török-orosz háborúban egy razzia alkalmával (csapao), melyet hivatalból, vagy ami valószínűbb, saját rovásukra kezdtek, egy cirkáló orosz csapat kezébe kerültek, s így Szibériába vitték őket. Itt nappal fát kellett vágniok a tobolszki erdőkben, éjjel börtönbe zárattak, melyben kenyeret s levest kaptak, és csak ritkán húst. Évekig tartott, míg az erdőben őket őrző katonáktól oroszul megtanultak. A beszélgetés bizalmat szült, nemsokára megkínálták egymást a vodkipalackkal, és múlt tavaszon, mikor egyszer a két őrt álló katona kissé mélyebben nézett a kancsó fenekére, a fegyencek tévedésből a tölgyfák helyett az őreiket vágták le, fejszájukat felcserélték ezek fegyvereivel, és hosszas, veszélyes bolyongás után, mialatt fűből s gyökerekből éltek, végre néhány kirgiz sátorra akadtak. Itt biztonságban voltak, mert a nomádok jó cselekedetnek tartják az ily szökevényeknek menhelyet adni. A kirgiz sivatagról Taskenten át Bokharába jöttek, hol az emírtől egy kis útravalót kaptak; útközben ugyan többször gyanúba fogattak, mintha szökött rabszolgák volnának, de komoly veszély csak Majmenében érte őket.

Útitársaim s a kervánbasi nőgatására Isán Ejub kíséretében még aznap elmentem a várba. A kán helyett nagybátyja fogadott, ki nyilatkozatomat illetékesnek tartván, a négy szökevényt szabadon bocsátotta. A megmenekültek könnyes szemmel mondtak köszönetet, s az egész karavánban nagy volt az öröm. Két nap múlva folytattuk utunkat Herat felé.

Utunk innen folyvást hegyes vidéken vezetett. Az első állomásnak, melyet délnyugati irányban hat órai haladás után elértünk, neve Almar volt, és szétszórva fekvő faluból állt. Alig telepett itt le a karaván, megjelent a majmenei vámszedő néhány lovas kíséretében, valami utólagos vámot követelni. Volt lárma, vitázás és órákig tartó alkudozás, de végre engednünk kellett, s miután a szegény kervánbasi s a kereskedők áruikért, állataikért és rabszolgáikért még egyszer megfizettek, este tovább indultunk. Éjfél felé, mialatt a Kajszar nevű, jelentékeny helyen mentünk keresztül, Narin állomáshoz értünk, s ez öt mérföldnyi út keskeny, termékeny, de elhagyott völgyeken vitt keresztül, mert a szép vidéket a turkománok, dzsemsidik és firuzkuhiak rablásai nagyon bizonytalanná teszik.

Narinban csak néhány óráig pihentünk, mert hét óráig tartó út volt előttünk. Miután egész nap szakadatlanul haladtunk, este Csicsektü nevű falut és állomást értük el, melynek közelében egy másik, Fehmgüzár nevű falu fekszik. A kervánbasinak s néhány más útitársunknak az innen délkeletre a hegységek közt három órányira fekvő Khodzszakendü faluban lévén dolguk, itt egy egész napot időztünk. E helyet tekintik Majmene és Turkesztán határának. Egy Devletmürad nevű jüzbasi, ki itt mint határőr szerepelt, kamcsin pulu, azaz ostorpénz[59] név alatt ismét vámot vett rajtunk, most harmadszor a majmenei kánságban. Midőn egy herati kereskedőnek bámulatomat fejeztem ki az igazságtalan eljárás fölött, ezt felelte: „Hála Istennek, hogy csak vámot kell fizetnünk. Azelőtt Majmenén s Andkhujon

keresztül az út nagy veszéllyel járt, mert a kán maga fosztotta ki a karavánokat, s mi mindenünket elvesztettük.”

Itt, Csicsektüben láttam az utolsó özbeg nomádokat, s meg kell vallanom, hogy mély megilletődéssel búcsúztam el e derék, becsületes emberektől; s e nép nomádjai, kikkel a khívai és bokharai kánságokban találkoztam, egész Közép-Ázsiában a legjobb hatással voltak reám.

Itt egy csapat dzsemsidi, melyet a kán Bala-Murgabból küldött elénk, vette oltalmába a karavánt; mert az út innen egy jó széles völgyön vezet keresztül, melytől jobbra a szári turkománok, balra a rabló firuzkuhiak laknak. A föld igen termékeny, de uratlan s míveletlen. Amint hallottam, az egész úton Bokharától idáig nem volt a karaván oly fenyegető veszélynek kitéve, mint itt. Őrizetünket harminchat jól fölfegyverzett lovas dzsemsidi képezte, kikhez még vagy hatvan harcképes ember csatlakozott a karavánból; és mégis az egész úton jobbra, balra, minden dombra táborszemeket küldöttünk, s mindenki a legnagyobb feszültségben volt; képzelhető, mint érezhették magukat ily pillanatokban a szegény, kimenekült rabszolgák, kik sok fáradtsággal és nagy költséggel eddig eljutottak, s most új szolgaság veszélye által voltak fenyegetve. De a karaván nagysága s különösen ébersége, szerencsésen megóvott minden támadástól.

Egész nap pompás réteken haladtunk, melyeket az előrehaladt évszak dacára térdig érő fű és virágszőnyeg borított, s éjjel kipihenve magunkat, másnap reggel a Katta Veli vár romjaihoz értünk, melyben két év előtt még laktak, de mely a szári turkománok egy nagy alamánja által megtámadva, kipusztított. A bentlakókat részint rabszolgákkul adták el, részint agyonverték, s a pusztán álló ház és várfalak rövid idő alatt teljesen romba fognak dőlni. A dzsemsidi lovasok, kik még csak egy nap óta kísérték, már itt követelték kamcsin pulujukat; minden gyalog vagy lovas embernek egyszer, a rabszolgáknak kétszeresen kellett fizetniök. Azt állították, hogy azon vámillétekből, mely Bala-Murgabnál szokott szedetni, nekik mi sem jut, s így követelésük igazságos.

Csicsektüből való elindulásunk után másodnapra, estefelé vége lett a szép útnak s a völgyes vidéknek. A Murgab-folyóhoz vivő út innen vad bércsoroson vezetett keresztül, mely helyenként igen meredek, s emellett oly szűk, hogy egyes megterhelt tevék csak nagy nehezen bújhatnak át rajta. Amint hallottam, ez az egyetlen járható út, mely a folyó partjához vezet. A seregeknek, melyek a Murgabon át akarnak kelni, vagy a sivatagon kell keresztülmenniök, s a szalorokkal és szárikkal jó barátságban állniök, vagy az említett szoroson áthatolniök, hol a dzsemsidik barátságát kell megnyerniök, kik e meredek utakon a legerősebb seregek is nagy kárt okozhatnak. Csak éjjélre értünk a folyó partjához, ahol ember és állat, ellankadva a fáradtságos bérci úttól, csakhamar mély álomba merült. Midőn másnap reggel fölébredtem, láttam, hogy magas hegyektől körülvevett völgyben vagyunk, melynek közepe, a Murgab[60] tiszta zöld habjai által átmetszve, kellemes látványt nyújtott. Fél óráig haladtunk a part hosszában, az átkelésre alkalmas helyet keresve, mert a folyó igen gyors, s bár nem nagyon mély, a magas partok s a víz medrében levő sziklák miatt nem mindenütt gázolható át.

A lovak kezdték meg az átkelést, ezeket követték a tevék, s végül maradtak a szamarak. Ez állatok, amint tudva van, a halálnál és tűznél is jobban félnek a víztől és iszaptól; szükségesnek tartottam tehát tarisznyámat, melyben utamnak

legbecsesebb zsákmányai, kézírataim voltak, egy teve hátára tenni. Magam az üres nyeregbe ültem, s úgy hajtottam neki szamaramat a víznek. Az első lépteknél, melyeket az állat a ragadó folyamnak köves medrében tett, észrevettem, hogy baj lesz; le akartam szállni, de ez fölösleges lett volna, mert néhány lépéssel odább paripám egyszerre elesett, aztán a parton álló útitársaim hangos kacagása közben, megrettenve, gyorsan, amint csak kívántam, átvágtatott a túlpartra. A Murgab tiszta habjaiban élvezett reggeli hideg fürdő csak azért volt kellemetlen, mert nem öltözhettem át, s kénytelen voltam néhány órát szőnyegekkel és zsákokkal betakarva tölteni, míg átázott ruhám a napon megszáradt. A karaván táborát ütött, közel a várhoz, melynek belsejében házak helyett csupa sátrak vannak, s ott székelnek a dzsemszidik kánjai vagy fejedelmei.

A Murgab-völgy ezen Bala-Murgab, azaz felső Murgab nevű része[61] a hazaréi magas hegylánc határától Marcsahig (kígyókút) terjed, hol a szalor turkománok laknak; s örök idők óta a dzsemszidik birtokában van, kik időközben ugyan néhányszor elűzettek, de ismét visszatértek. A vártól délnyugatra a völgy oly keskeny lesz, hogy hegyszorosnak volna nevezhető, melynek közepén a Murgab tajtékat verve, pokoli lármával rohan tovább. Csak Pendzsdehen felül, hol a folyó mélyebb s lassúbb lesz, tehet a völgy szélessége egy-két mérföldet. Azt mondják, hogy azon időben, midőn még Merv létezett, e vidék meglehetősen virágzó volt, de most a turkománok fészkelnek benne, kiknek lépteit mindenütt romok és pusztulás jelölik.

A dzsemszidik Dzsemsziditől, a pisidiaiak mesés királyától származtatják magukat. Ez állítás valóságát természetesen kétségbe lehet vonni. De tagadhatatlan, hogy perzsa eredetűek, amit nem annyira nyelvük, mint inkább tisztán iráni arcjellegük bizonyít, melyet e nomádok oly szeplőtlenül őriztek meg, mint még Perzsiának is csak déli tartományaiban találhatjuk. Évszázadok óta a perzsa nemzet legszélső határára vetődve, a folytonos harcok által számuk nagyon lepadt. Nincsenek több, mint 8-9000 sátonál, melyekben, a nevezett völgyben s a határos hegységekben elszórva, nagy nyomorban élnek. Nagy részük Allahkuli kán által kényszerítve Khívába vándorolt át, s itt egy termékeny, az Oxus által vízzel gazdagon ellátott földterületet (Kökcség) kapott lakhelyül. Jobban is éltek itt, de a régi, bércecs haza utáni vágy visszahajtotta őket; s most itt mint új települők élnek ismét, de nem nagyon fényes helyzetben. Öltözetre, életmódra és jellemre nézve a dzsemszidik egyenlők a turkománokkal; rabló kalandozásaik szintoly félelmesek, csak hogy csekély számuk miatt ritkábbak. Most kánjaik (kettő van ilyen, Mehdi kán és Allahkuli kán) az afgánok hűbéresei, s a herati szerdár, amint mondják, ezért gazdagon megjutalmazza őket. Az afgánok már Doszt Mohammed kán idejében mindenáron a maguk részére iparkodtak a dzsemszidik fegyvereit megnyerni, részint, hogy a Murgab északi határán folytonos őrsergük legyen a majmeneiek berohanásai ellen, részint, hogy a turkománok hatalmát, kiknek barátságát még Doszt Mohammed kán sem bírta magának a legnagyobb áldozatokkal sem biztosítani, egyensúlyozzák. Mehdi kán, az említett dzsemszidik főnök, azt mondják, hogy lényeges szolgálatokat tett Herat ostromlásánál, s ezért nemcsak az elhalt emírnek, hanem utódjának, a mostani Sir Ali kánnak is teljes kegyét megnyerte. Ez őt kiskorú fia gyámjává tette, kit Herat kormányzására hátrahagyott. Az afgán határnak Murgabig való kiterjesztése

tehát nemigen valószínű, mert a dzsemsidik a herati szerdár fensőbbiségét el nem ismerik, s azon pillanatban, midőn zsoldjuktól elesnek, nyílt ellenségként lépnek fel.

Mint mindenütt, itt is a karaván vámügyei tették az első s egyetlen nehézséget. Az egész úton azt hallottam, hogy a Murgab bal partján kezdődik Afganisztán, hol legalább a rabszolgavámot nem szedik. De nagyon csalódtunk. A dzsemsidik kánja, ki a kervánbasival személyesen alkudozott a díjak felett, az árukötegekért, állatokért és rabszolgákért még többet fizettetett magának, mint az előbbieket, s midőn díjszabályzata köztudomásra jutott, kétségbeesés szállt meg mindenkit, sőt némelyeknél vége-hossza nem volt a sirásnak. Még a hadzsiknak is minden számár után két frank vámot kellett fizetniök, s ez mindeniknek, de különösen nekem nehezemre esett. A legjobban megjárta azonban egy indiai kereskedő, ki néhány teher ánizst vett Majmenében 30 tengért. A Heratig való szállítás 20 tengre került, vámképpen fizetett eddig 11-et, s most még 30-at kívántak tőle, így csupán költségei 61 tengre rúgtak. Azon roppant terhek, melyek itt törvényes módon nehezdednek a kereskedő vállaira, minden kereskedelmi forgalmat gátolnak; s a lakosok, uralkodók zsarnoksága miatt, gyakran a természetnek e vidéken vadon termő kincseit, melyeknek jövedelme háztartásuknak annyi szükségletét fedezné, nem értékesíthetik.

A dzsemsidik bércei hazájában három említésre méltó terményt találunk, melyek vadon teremnek, s bárki által gyűjthetők: 1. pisztácia; 2. buzgundzs, szintén a pisztáciafának gyümölcse, mely egy évben pisztáciát, a másikban festőfaként használható buzgundzsot terem (előbbinek batmanja fél, az utóbbié 6-8 frank); 3. terendzsebin, harmat alakú cukoranyag, melyet úgy szednek, mint a mannát; íze nem rossz, s Heratban és Perzsiában cukorgyártásra használják. A Badghiz (szórá fordítva: „ahol a szél ered”) hegység gazdagon adja az említett cikkeket, melyeket a lakosok össze is szednek; de a kereskedő a roppant vámok miatt csak igen keveset adhatván értük, az ínség által alig enyhül. A dzsemsidi nők pamutból s kecskeszőrből különféle szöveteket készítenek, főképp egy nemét a posztónak, mely sálnak nevezetik, s Perzsiában jó áron kél el.

Négy napot töltöttünk a Murgab partján, az említett romok közelében. Óráig eljártam e tiszta, zöld vizű folyó partjain, az egyes csoportokban elszórt sátrakat meglátogatni, melyek nyomorultul s elzúllottan néztek ki, s ócska nemezrongyokkal voltak befödve. Hiába kínáltam üvegklárisaimat, áldást és nefeszt, az embereknek csak kenyér kellett, s ily fényűző cikkekre nem vágyódtak. A vallás sem áll itt nagy tekintélyben; hogy hadzsi és dervis voltam, nem nagy hasznomra lehetett, s azon nagyobb kirándulást, melyet Marcsahba akartam tenni, abba kelle hagynom. Itt, amint mondják, münárokkal (tornyokkal s oszlopokkal) ellátott (talán a párszik korából való) kőromok vannak. E hírt nem tartottam egészen hitelesnek, mert különben az angolok, kik Heratot s vidékét eléggé ismerték, említést tettek volna róluk; s azért, e bizonytalan hír miatt nem akartam magamat veszélynek kitenni.

Bala-Murgabtól Heratig az utat lóháton négy napra teszik, tevén ezen bércei vidéken kétannyira, s nekünk, kiknek tevői nagyon meg valának terhelve, még többet kellett számítanunk. Két magas, a Murgabtól délre látható hegycsúcsot két nap múlva szándékoztunk elérni. Mindkettőt derbendnek, azaz szorosnak hívják; s mindkettő magasabb, szűkebb és még könnyebben védelmezhető, mint az, mely a Murgab jobb partján Majmenébe visz. Minél tovább halad az ember, annál

vadregényesebb lesz a természet. Az első derbendet alkotó magas sziklatömegek tetején régi várromok vannak, melyekről tarkábbnál tarkább regéket beszélnek. Tovább, a második derbendnél, közel a Murgab partjaihoz egy régi kéjpalota romjai láthatók. A híres Hüszejn Mirza szultánnak volt ez nyári lakása, ki itt egy Pul-Taban nevű kőhidat építtetett, melynek nyomai még most is észrevehetők. Közép-Ázsia ezen legműveltebb uralkodójának korában az egész vidék virágzott, s a Murgab partján több ily kéjpalota állt.

Túlhaladván a második szoroson, elhagytuk a Murgabot, s utunk jobbra kanyarodott, nyugati irányban, egy emelkedett síkságra, mely tőszomszédja a sivatag azon részének, hol a szalorok laknak. Itt kezdődik a magas Telkguzár-hegy, melyen öt órát tartott átkelésünk. Éjfél felé egy Mogor nevű helyen állapotunk meg, s innen másnap reggel az egykori város és vár, Kale No romjaihoz értünk, melyek körül néhány, még a dzsemsidikénél is nyomorultabb külsejű hazáre sátor állt. Kale No, amint hallám, még ötven év előtt virágzó város volt, s a Perziából Bokharába menő karavánoknak rakhelyül szolgált. A hazárek, akkori birtokosai, azonban elbízták magukat. Herat kormányzására igényeket kezdtek támasztani, s ezen utóbbi város ellen viselt harcok által tönkrementek. A perzsákat is ellenségeiké tették, mert Khoraszánban rabló kalandjaikban a turkománokkal versenyeztek. Akkor Kale No az volt a rabszolgakereskedésre nézve, ami most Merv.

Az itt található hazárek az iráni elemmel való összevegyülésük folytán nem őrizték meg a mongol jelleget oly tisztán mint a Kabul vidékén lakó rokonaik, s nagyobbrészt szunniták, míg ezek a siítákhoz tartoznak. Ha jól értesültem, az északi hazárek a déliektől csak Nádír korában váltak el; s a körülöttük lakók által kényszerítve tértek át a szunniták szektájához. Amint beszélnek, a hazárekat[62] mongolországi őslakhelyükből Dzsingisz kán hozta Közép-Ázsia déli részébe, és II. Abbasz sah befolyása által tértek a síizmusra. Feltűnő, hogy anyanyelvüket a perzsával cserélték fel, mely még az általuk most lakott vidéken sem általánosan uralkodó; s csak egy kis részük, mely közel Herathoz, a hegységekben elszigetelve él, s évszázadok óta szénégetéssel foglalkozik, beszéli a mongol nyelvnek egyik szójárását. Magukat, valamint lakhelyüket is Gobinak nevezik.

Baba khánnak, a Kale No-i hazárek fejének, szegénysége és gyengesége miatt a csak két napi távolságra fekvő Heratnak legalább fensőbbségét kellene elismernie. De ő is független fejedelemnek tekinti s akarja magát tekintetni, s alig telepedett le karavánunk a romok mellett, személyesen eljött vámot követelni. Új vita s veszekedés. A kervánbasi követet akart küldeni Heratba panasszal; a fenyegetés használt, s a vám helyett megelégedtek egy borsos kamcsin puluval, de az istentelen kán szintén nem feledkezett meg még a hadzsikról sem, s ismét két frankot kellett számaramért fizetnem. A kereskedők sok pisztáciát s bereket vásároltak; ez utóbbi könnyű posztószövet, melynek készítésében a hazáre nők kitűnők, s mely egész északi Perziában s Afganisztánban egy csekmen nevű felsőruha készítésére használtatik.

Kale Noból ismét magas hegyeken át vezetett utunk Herat felé. Az egész út csak húsz mérföld, de nagyon fáradságos, és négy egész napig tartott, míg megtettük. Első nap Alvar falunál állapotunk meg, közel egy hajdani rablóvár romjaihoz, melyben Sir Ali Hezáre tanyázott volt. Másnap az örök hóval borított Szerábend-hegycsúcson keltünk át, melyen, dacára a roppant tüzeknek, melyeket

minduntalan raktunk, majd megfagyunk. Harmadnap az út lefelé hajlott, s koronként igen veszélyes helyeken vezetett keresztül; mert gyakran csak egy lábnyi széles ösvény futott végig a meredek partján, s egyetlen tévesztett lépés embert és tevét menthetetlenül elveszthetett volna. Szerencsésen leértünk a völgybe Szercesméhez, hol egy nagy patak veszi forrását, mely Herat északi részét benedvesítvén, a Her-i Rudba ömlik. Negyedik nap végre a Herathoz tartozó s ettől négy mérföldnyire eső Kerrukhba értünk.

Midőn a karaván tavaszkor Bokharába indult, Heratot még Doszt Mohammed kán ostromolta. Hat hónap telt el azóta; a város bevételéről, kirablásáról s elpusztításáról való hírt már rég meghallottuk, s az olvasó képzelheti, mint vágytak már a heratiak családjukat, barátait, házukat viszontlátni. Mindazonáltal egy napot kellett itt várnunk, míg a vámos, ki már reggel meglepett elbizakodott, követelő afgánias föllépésével, minden megérkezettől és a hozottakról pontos lajstromot készített. Én Afganisztánt félig-meddig organizált országnak képzeltem, melyben a nyugatias elemekkel való régibb érintkezésnél fogva legalább némi rendet és humanitást lehet találni. Sőt azt hittem, nemsokára vége lesz szenvedéseimnek s tettetett szerepemnek. Fájdalom, csalódtam. Az első afgán hivatalnok, kit megláttam, a közép-ázsiai államok kegyetlen barbárságát a magáéval elhomályosította; s ami borzasztókat az afgán vámkutatásokról beszélni hallottam, mindazt szelédnek találtam a valósággal szemben.

Azon árukötegek, melyeket tulajdonosaik nem akartak megnyitni, őrizet alatt a városba vitettek, az utazók málhája darabonként fölíratott s megvizsgáltatott, s a hűvös idő dacára mindenünknek le kellett vetköznünk, s ingen, gatyán és felsőruhán kívül minden más öltöndarabot vám alá esőnek nyilvánítottak. Legrosszabbul bánt e brutális vámszedő a hadzsikkal, még apró áruik csekély készletét sem kímélte, és ami hallatlan volt eddig, öt kránt rótt fejenkint a szamarakra, melyekért eddig már oly sokat kellett fizetnünk, s melyek egészben alig értek húsz-huszonöt kránt. Sokkal, kik oly szegények voltak, hogy nem bírtak fizetni, eladatta állataikat. E gyalázatos eljárás engem is nagyon megviselt, mert majd mindenemből kifosztott.

Karavánunk, miután a Bokharából idáig vezető úton, mely húsz-huszonöt nap alatt megtehető, hat hétnél tovább időzött, másnap reggel volt Heratba bevonulandó. Mennyire kedvezőtlen ez az út a kereskedelemre nézve, esetenként már említettem; most azonban egy táblába foglalva akarom összeállítani azon díjakat, melyeket tengekben rabszolgákért, árukért és állatokért a különböző helyeken fizetnünk kellett.

Fizettünk tengekben (í 35 krajcár osztrák értékben)

A hely neve	Árukötegekért	Tevékért	Lovakért	Szamarakért	Rabszolgákért
Kerki	20	5	3	1	22
Andkhuj	26	5	3	2	20
Majmene	28	5	3	1	25
Almar	-	3	2	-	-
Fehmgüzár	1	3	2	1	1
Kale Veli	-	5	3	1	5
Murgab	30	5	3	2	15
Kale No	-	5	-	2	-
Kerrukh	-	15	10	5	-

Összeg 105 51 32 15 88

Számítsuk ehhez még, hogy Heratban húsz percentet vesznek a pénzből, s bárki fogalmat szerezhet magának azon árakról, melyeken a kereskedőnek portékáit adnia kell, ha jutalmat akar fáradságáért.

Estefelé, mikor a fosztogatásnak vége lett, megjelent még a kerrukhi kormányzó, ki őrnagyi ranggal van fölruházva, kamcsin puluját követelni. Meglehetősen szigorú volt, de valódi katonás tartása s nyakig begombolt egyenruhája, mint az első tárgy, mely oly sok idő után ismét az európai életre emlékeztetett, leírhatatlanul kellemes hatást gyakorolt reám. Bator khán - ez volt a neve - bámulatommal együtt idegen vonásaimat is észrevette, tudakozódott utánam a kervánbasinál, aztán magához közel leültetett, s különös előzékenységgel és kitüntetéssel bánt velem. Beszélgetés közben, melyet minduntalan Bokharára vitt át, többször titokban felém nevetett, mintha küldetésem (mert azt hitte, ebben járok) sikerültéhez akarna szerencsét kívánni, s ámbár én állhatatosan folytattam a tettetést, búcsúzaskor mégis kezét nyújtotta, hogy angol módra megrázza az enyimet; de én megelőztem őt, fölemeltem kezemet, és fátihát akartam rá adni, erre ő nevetve eltávozott.

Tizenkilencedik fejezet Heratban tartózkodásom

A Herat északi részéből jövő utazót, ha a Khodzsa Abdullah Anszari-hegyet megkerülte, a Dzsölge-i Heratnak nevezett, elláthatatlan, szép síkság lepi meg, mely csatornáktól átszeldelve s falukkal behintve terül el szeme előtt. Ámbár fákat, a fő ékességeit minden vidéknek, hiába keresünk, mégis észrevesszük, hogy Turkesztánnak, a tulajdonképpeni Közép-Ázsiának szélére jutottunk. Heratot méltán nevezhetjük e vidék kulcsának, s ha nem vagyunk is egy véleményen a keletivel, ki azt dzsennetszifatnak, azaz paradicsomhoz hasonlónak nevezi, mégsem tagadhatjuk meg az előttünk fekvő vidéktől a kellemes jelleget. Természeti előnyei s politikai fontossága, fájdalom, a szomszéd tartományok Erisz-almájává tették, s meggondolva az itt vítt örökös harcokat s a számtalan ostromot, melyet e városnak ki kellett állnia, csodálkozva szemléljük, mily gyorsan hegednek be itt a harc mély sebei. Még két hónap előtt vad afgán csordák tanyáztak e vidéken, mindent pusztítva, s a szántóföldek és szőlők mégis már javában virágoztak ismét, s a réteket virágokkal tarkázott sűrű gyepszőnyeg borította.

Heratnak, mint minden keleti városnak, vannak régi és új romjai, s mint mindenütt, itt is a régiek szebbek s nagyszerűbbek a mostaniaknál. A moszallán (imádkozó téren) levő épületmaradványok Timur régi városának romjaira emlékeztetnek, az egyes, szétszórva álló, kerek tornyok Iszfahán vidékére; de maga a város vagy vár, mostani állapotában, oly romhalmazt képez, amelyet még keleten is ritkán találunk. A Derváze Arak kapun vonultunk be. Az eddig látott házak, az előépületek s maga a kapu egészen romokban feküdtek. Közel a kapuhoz, a város belsejében van az ark (citadella) - magasságánál fogva fő célpontja az afgánok löszereinek -, leégve s félig lerombolt állapotban. Ajtókról és ablakokról hiányzik a fa, mert az ostrom alatt nagy szükségét szenvedett a város tüzelőszerekben, s a pusztá falnyílásokban egy-egy meztelen afgán vagy hindu guggol, méltó őrei ez elpusztult helynek. Minden lépten-nyomon nagyobbak találtuk a pusztulást, egész városrészek üresen, elhagyatottan álltak.

Csak a bazár, vagyis annak kupolával fedett része, mely már sok ostromot kiállott, bár új népessége alig volt benne három hónap óta, nyújtotta érdekes képét azon életnek, melynek jellege India, Perzsia és Közép-Ázsia vegyületét még a bokharai bazárnál is világosabban tünteti elő. Csak a Hadzsi Reszul karavánszerájától a No karavánszerájig tartott a tulajdonképpeni tolongás; és még e kis téren is az afgánok, indusok, tatárok, turkománok, perzsák és zsidók fajkülönbsége meglepő látványt nyújtott. Az afgán vagy nemzeti öltönyében, mely hosszú ingből, gatyából s egy szennyes lepedőből áll, vagy katonai pompában díszeleg; s ilyenkor veres angol kabátját, e kedvenc ruháját, melyet még alvás közben sem vesz le, veti inge fölé, míg fejét festői indo-afgán turbán borítja. Más civilizáltabbak félig perzsa ruhában járnak. A fegyver általános divatban van, polgári állásúak úgy, mint katonák, ritkán mennek kard és pajzs nélkül a bazárba, sőt láttam többeket, kik, hogy teljesen fashionable-ok legyenek, egy egész arzenált hordtak magukon, mely két pisztolyból, kardból, törből, handzsárból, puskából és pajzsból állt. A vad s nyers tekintetű

afgánhoz csak a turkománokhoz közeledő dzsemsidi hasonlítható, a nyomorultan öltözött herati, a meztelen hazára s a vidék tejmurijai egészen eltűnnek mellette; mindenki alázatosan halad el előtte, és soha uralkodót vagy hódítót nép annyira nem gyűlölt, mint a herati az afgánt.

Maga a bazár, melynek keletkezését Herat fénykorára, Hüszejn Mirza szultán idejére teszik, s így négyszáz éves, még romjaiban is megérdemli a szép melléknevet; s azelőtt, amint mondják, a Derváze Araktól a Derváze Kandahárig egész utcát képezett. Most persze, s különösen az utóbbi ostrom és pusztítás után, a bazár boltjai csak lassankint nyílnak meg ismét; de az iparra és kereskedelemre, az afgánok rablásszerű vámrendszere alatt, nem nagy jövő vár. Szinte hihetetlen, mily adás-vevési adót vesznek minden kereskedőtől és vevőtől. Aki öt frankon egy pár csizmát vesz, fizet másfél frankot, egy másfél frankos süvegért egy frankot, nyolc frankos bundáért két frankot stb. Minden ki- vagy bevitt tárgyat a vámszedők által, kik a város s a bazár különféle részein vannak elhelyezve, meg kell bélyegeztetni.

Herat városának őslakói perzsák, mégpedig azon törzsből, mely Szeisztántól északkeletre terjed ki, s benépesítette a régi Khoraszán tartományt, melynek Herat legújabb ideig fővárosa volt. Később a Dzsingisz és Timur által eszközölt bevándorlások török-tatárral vegyítették a népet, s az egész lakosság, mely hazárára, dzsemsidikre, firuzkuhikra, tejmenikre vagy timurikra oszolva teljesen különböző eredetű törzsekből áll, csupán politikai tekintetben vehető egy nemzetnek, amelynek a csahrajmak közös nevet adták. - Ennyit Dzsölge-i Herat lakosságáról.

A várat nagyjából perzsák lakják, kik a perzsa befolyás fenntartására s gyarapítására, az utolsó században költöztek át ide. Zömmel kézművesek s kereskedők. Herat városban minden tíz emberre csak egy afgán esik, ezek is félig-meddig perzsákká lettek, s különösen az utolsó ostrom óta esküdt ellenségei fajrokonainak; a kabuli vagy kaker (kandahári), mint hódító, rájuk nézve éppoly idegen és gyűlölt, mint Herat őslakosainak szemében.

Rám a Heratban talált tarka tömeg kellemes hatást gyakorolt. Látva az afgán katonákat angol egyenruhájukban, fejükön csákoval - ez a viselet az iszlám nyílt parancsaival ellenkezik, s behozatalát a török hadseregben lehetetlennek tartják[63] -, szinte hajlandó lettem elhinni, hogy oly országban vagyok, melyben már nem kell félnem az iszlámi fanatizmustól, s a terhes álarcot végre elvethetem. Midőn sok katonát leborotvált bajusszal láttam, ami az iszlám szerint halálos bűn, s még Konstantinápolyban is a vallás megsértésének tartatik, azon kellemes remény támadt bennem, hogy talán néhány angol katonatiszttel is fogok találkozhatni. Mennyire megörültem volna, ha itt Britanniának egy fiára akadok, ki az akkori politikai viszonyoknál fogva bizonyosan nagy befolyással bírt volna! Elfeledtem, hogy a kelet sohasem az, aminek látszik, s ezen csalódásom volt egyike a legkeserűbbeknek.

Erszényem, amint már említettem, teljesen kiürülve, rögtön Heratba érkeztünk után kénytelen voltam szamaramat eladni. A szegény állat az úton egészen lesóványodott, mindössze 26 kránt kaptam érte, s ebből ötöt rögtön adóra s néhány apró tartozás lefizetésére kellett fordítanom. Helyzetem a legkellemetlenebb volt. A kenyérhiányon még lehetett volna valahogyan segíteni, de az éjszakák már nagyon hűsek voltak, s minden testi edzettségem dacára, sokat kellett szenvednem, midőn valamely nyílt, fedetlen rom alatt, vékonyan öltözve, a pusztta földön voltam kénytelen aludni. Azon gondolat, hogy csak tíznapi járásra vagyok Perzsiától, új

reményt öntött belém; de az odajutás roppant nehézséggel járt. Egyedül lehetetlen volt mennem, s a Meshedbe készülő karaván még szaporodni iparkodott, s kedvező pillanatra várt, mert a tekke turkománok nemcsak az utakat tették igen veszedelmesekké, hanem még Herat kapui előtt is elfogdosták az embereket, s fosztogatták a falukat és karavánokat.

Megérkezésem első napjaiban hallottam, hogy egy perzsa követ, Mehemmed Bakir khán, kit Khoraszán kormányzója szerencsekívánatokkal küldött Heratba a fiatal szerdárhoz, nemsokára visszamegy Meshedbe. Rögtön tisztelkedtem nála, s kértem, vigyen el magával. A perzsa igen udvarias volt, de, bár többször emlegettem szegénységemet, nem figyelt rá, s azt kérdezte tőlem, a rettentően eltorzult hadzsitól, hogy hoztam-e szép lovakat Bokharából. Minden szava arra látszott mutatni, hogy keresztül akar látni az arcomon; amint észrevettem, hogy nincs mit tőle várnom, továbbmentem. Nemsokára elment, s vele a Szamarkandból és Kerkiből velem együtt idejött hadzsiknak nagy része.

Mindnyájan elhagytak, csak Molla Iszhák, derék kungráti útitársam hitt szavamnak, midőn mondtam neki, hogy Teheránban jobb sors vár rám, s velem maradt. A derék ifjú nappal ennivalót s tüzelőszeret járt koldulni, s este elkészítette vacsoránkat, melyet csak nagy biztatásaimra evett meg velem egy tálból. Molla Iszhák különben a legérdekesebb szerepet játssza kalandjaimban, most Mekka helyett Magyarországon él, s a következő lapokon többször meg fogok róla emlékezni.

Hogy Meshed felé való továbbutazásunkra minden segélyforrást igénybe vegyek, elmentem az uralkodó fejedelem, Szerdár Mehemmed Jakub kánhoz is, Afganisztán mostani királyának tizenhat éves fiához, kire a meghódított tartomány kormányzása bízott, mert atyja, mindjárt trónralépte után, Kabulba sietett, hogy testvéreinek igyekvéseit, kik őt a koronától meg akarták fosztani, megghiúsítsa. A fiatal fejedelem a Csahrbagban, azon palotában lakott, mely Todd őrnagynak is szállásul szolgált; s bár az ostrom által sokat szenvedett, lakhatóbb volt a teljesen lerombolt várnál. A négyszögletes udvarnak, vagy amint nevezték, kertnek (bár mindössze néhány fát láttam benne) egy része neki s nagyszámú cselédségének alvóhelyül szolgált; a túlsó részen egy nagy, hosszas szobában naponkint négy-öt óráig adott arzot (nyilvános kihallgatást). A fejedelem mindig egyenruhában járt, magas állógallérral; többnyire az ablaknál ült egy karosszékben, s hamar megunva a sok kérelmezőt, kiket hivatalosan el kellett fogadnia, egy csapat riszaléval - így hívják az afgán hadak színét - hadi gyakorlatokat tartatott ablaka előtt, s öröme telt benne, ha láthatta a mozgó hadsorokat, s hallhatta a gyakorlótiszt mennydörgő szavát, ki különben a „Right shoulder forward!”, „Left shoulder forward!” vezénykiáltásokat valódi angol hangsúlyozással ejtette ki.

Midőn Molla Iszhák kíséretében az említett udvarba léptem, javában folytak a hadi gyakorlatok. A katonáknak meglehetősen jó katonai tartásuk van, sőt sokkal jobb, mint a már negyven év óta begyakorlott török hadseregnek; s európaiaknak tartaná őket az ember, ha nagy részük nem hordana kabuli hegyes cipőket, s rövid nadrágjuk a hosszú szorítóval nem volna annyira megfeszítve, hogy a térden minden pillanatban megrepedéssel fenyeget. Egy ideig e gyakorlatokat nézdelvén, az elfogadó terem ajtajához mentem, melynél egy sereg szolgál, katona és kérelmező ácsorgott. Nagy turbánomnak, mely fejemen volt, valamint zarándok külsőnknek,

melyre a fáradságos úton tettünk szert, köszönhettem, hogy mindenki kitért utunkból, s zavartalanul a terembe léphettünk.

A fejedelem főntebb leírt helyzetben volt, jobbjánál vezírje ült, s ez után sorban a fal mellett más tisztek, mollák és heratiak, köztük egy perzsa is, Imámverdi khán, ki valami gáztett miatt Meshedből (Dzsam) ide menekült. A fejedelem előtt állt műhüldárja (pecsétörje) s négy-öt más szolga. Dervisi állásomhoz képest a szokásos üdvözléssel léptem be; aztán anélkül, hogy ezáltal feltűnést okoznék, egyenesen a fejedelemhez mentem, s leültem közte és a vezír közt, miután e testes afgánt kézzelfoghatólag figyelmeztettem, hogy adjon helyet. A jelenvoltak kacagtak, de én nem engedtem magam kivétni sodromból, s rögtön felemeltem kezemet, hogy a szokásos ülőimát elmondjam.[64] Ezalatt a fejedelem erősen szemügyre vett; láttam, hogy meg van lepve, s midőn áment mondtam, s az egész társaság velem együtt szakállát simogatta, félig fölemelkedett székéből, s ujjal rám mutatva, félig nevetve, félig csudálkozva felkiáltott: „Valláhi billáhi suma ingiliz hesztid!” (Istenemre, esküszöm, hogy ön angol!)

Hangos nevetés követte a fiatal királyfi sajtáságos ötletét, de ő nem engedte magát zavartatni, leugrott székéről, elénkbe állt, s kezével tapsolva, mint egy gyermek, aki valamit talált, kiáltott: „Hadzsi, kurbunet (legyek áldozatod!), valld meg, nemde ingiliz vagy, tebdilben (inkognitóban)?” Viselete oly naiv volt, hogy szinte sajnáltam, hogy e gyermeknek örömét el kell rontanom, de volt okom még az afgánok fanatizmusától tartani, s úgy téve, mintha a tréfát már kissé sokallanám, mondtam: „Szahib mekun (hagyd el!); ismerni fogod e mondást: aki igazhivőt, bár csak tréfából, hitetlennek tart, maga lesz azzá. Adj inkább valamit fátihamért, hogy tovább utazhassam!”

Komoly tekintetem s az elrecitált hadisz kivették az ifjat sodrából, félig-meddig elszégyellve magát ismét leült, s avval mentegetődött, hogy soha bokharai hadzsit még nem látott ily arcvonásokkal. Azt feleltem neki, hogy nem is Bokharából, hanem Konstantinápolyból való vagyok, s midőn ennek bizonyosságául megmutattam neki útlevelemet, és unokatestvéréről, Dzsiláleddin kánról beszéltem neki, Akbar khán fiáról, ki 1860-ban Mekkában és Konstantinápolyban volt, és a szultánnál kitűnő bánásmódban részesült, egészen megnyugodott. Útlevelem kézzől kézre járt a társaságban, mindenki kifejezte helyeslését, a fejedelem néhány kránt adott, s azon meghagyással bocsátott el, hogy ittlétem alatt még többször látogassam meg, s ezt meg is tettem.

E tréfa, bár szerencsésen végződött, mégis kellemetlen következményeket vont maga után Heratban tartózkodásom alatt. A fejedelem után, mindenki átöltözött angolra akart bennem ismerni, s perzsák, afgánok és heratiak, nyíltan bevallva, azért jöttek hozzám, hogy e gyanúnak valóságáról meggyőződjenek. A legtolakodóbb egy Hadzsi Sejkh Mehemed nevű öreg ember volt, kit mindenki nagy csillagásznak s tudósnak tartott, és kinek a perzsa s arab irodalomban csakugyan meglehetősen olvasottsága volt. Elmondta, hogy Khanikovval utazott, s neki Heratban nagy szolgálatokat tett, amiért ez ajánlólevelet adott neki a teheráni orosz követhez, melyet általam szeretne ennek kezébe juttatni. Hiába próbáltam elhíttetni a jó öreggel, hogy semmi összeköttetésben nem állok az oroszokkal; elment, de meggyőződését nem voltam képes megingatni. Legkülönösebbeknek találtam a perzsákat s afgánokat. Ezek olyan Eldred Pottinger-féle embert véltek bennem fölfedezni, ki mint

lókereskedő jött Heratba, s utóbb a város felett uralkodott. Azt mondták, hogy van itt több száz, sőt több ezer arany erejéig hitelem, de azért senki sem akart néhány kránt adni kenyérre.

Mily hosszúnak találtam az időt, melyet Heratban kellett töltenem, míg egy karaván nem jön arra! A város komoran, szomorúan nézett ki, a vad hódítóktól való félelem minden arcáról olvasható volt, s a beszélgetéseknek még mindig az utolsó ostrom és pusztítás képezte tárgyát. A heratiak azt beszélik - ez azonban nem áll -, hogy Doszt Mohammed kán nem a kabuliak vitézsége, hanem az őrség árulása által vette be várost. Szerintünk a közkedvességben állt Szultán Ahmedet megmérgezték, s fia, Sanauvaz, kit a heratiak majdnem istenként tisztelnek, csak akkor tudta meg az árulást, mikor a paltanok nagy része már a várba nyomult be.

Ama harc, melyet az ostromlott fejedelem hű és őt valóban szerető alattvalóival elkeseredett ipa ellen viselt, egyike volt a leghevesebbeknek; a küzdelem szenvedéseinek elbeszélése fájdalmasan érint, s még fájdalmasabban a rablásé, mely a bevétel után néhány napig tartott, miután sok herati vagyonával együtt visszatért a városba. Négyezer afgán katona, kik különböző törzsekből s ezredekből voltak kiválasztva, az adott jelre a város több oldaláról a védtelen házakra rohantak, s nemcsak pénzt, ruhákat, fegyvereket, házi eszközöket s más egyéb holmit raboltak el, hanem arra kényszerítettek mindenkit, hogy majd mindenét vesse le, úgyhogy a lakosok a teljesen kipusztított s kiürített házakban félmeztelen maradtak hátra. Még a betegetől is elvették az ágyneműt és ruhát, valamint a csecsemők bölcsőjét és értéktelen pólyáit is. Egy molla, kit minden könyvétől megfosztottak, beszélt nekem, hogy legszebb kézíratai közül körülbelül hatvanat veszített el. Legjobban fájt neki, hogy egy korántól, melyet nagyatyjától örökölt, meg kellett válnia. Szívszakadva kérte az afgánt, hogy legalább ezt az egy könyvet hagyja meg nála, s megígérte, hogy érette abból imádkozni fog. „Sohase fáradj - mondá a kabuli -, van kis gyermekem otthon, majd az imádkozik belőle éretted. Csak add ide!”

Ki a szennyes és fősvény afgánok kapzsiságát ismeri, könnyen elgondolhatja, hogyan viselik magukat az ily fosztogatásoknál. A várost egy napig, a környéket pedig hónapokon át bírságolta a megszállók csapata. A háború eme természetes következményeit, melyek a civilizált országokban is feltalálhatók, az afgánoknak egyébiránt nem akarjuk oly nagyon szemére vetni. Csak az a kár, hogy hibás politikájuk által ahelyett, hogy a vert sebeket begyógyítanák, a meghódított tartományt még inkább tönkrevetnek, s ezáltal a környéken, hol kétségkívül fontos szerepet játszhatnának, oly gyűlöletessé teszik magukat, hogy inkább ily kétségbeesett harcba bocsátkoznak, mintsem az afgánok fensőbbiségét elismerjék.

Herat, melynek most újra föl kellene virágoznia, egy jószívű, de tapasztalatlan ifjúnak adatott át. Gondnoka, a dzsemsidi kán, a turkománoknak, kiknek berontásaitól az országot védenie kellene, kezükre játszik, s ezek portyázásait Herattól néhány órányi távolsáig terjesztik ki, s nincs oly hét, melyben a falvakat meg ne támadnák, ki ne rabolnák, s a lakosokat fogságba ne hurcolnák.

A herceg vezírje, kit Nazir Naimnak hívnak, olyan ember, kinek otromba arcvonásai a megtestesült ostobaság cégérének tekinthetők. Egyébiránt két hó alatt annyira meggazdagodott, hogy magának Kabulban két házat szerzett szőlővel. Minthogy a város és a tartomány belügyei a kezében vannak, hivatalos óráinak

egész tartalma alatt pörösködők és kérvényezőők szokták környezni. Ebbe csakhamar beleun, s minthogy az új kormányzást illető kérdéseket és kérelmeket hozzá intézik, hogy az unalmas tárgyalásokat kikerülje, a következő stereotip választ szokta adni: „Her csi pis bud!” Azaz: legyen úgy, mint régen volt! Szórakozottságában, midőn gyilkolás vagy tolvajlás miatt panaszt tesznek nála, néha ugyanezen választ szokta adni; a kérvényező, megdöbbenve, másodszor is el akarja beszélni ügyét, de a „Her csi pis bud” feléje mennydörög, s el kell távoznia.

Ama nagy zavarnak, mely mindenben uralkodik, bizonyítéka azon körülmény is, hogy dacára a hallatlan vámoknak, dacára az örökös sarcolásnak, az ifjú szerdár a hivatalnokok és a helyőrség csapata költségeit, mely csapatok 1400 emberből állanak, nem képes fedezni. Mr. Eastwick,[65] a khoraszáni herceg-kormányzó vallomása szerint jelenti, hogy Herat jövedelme évenként 80 000 tumant (38 000 font sterling) tesz, melyből a polgári hivatalnokok seregén kívül öt ezred gyalogságot s közel 4000-nyi lovasságot kell kitartani, s erre a föntebbi összeg természetesen nem elégséges. A mai Heratnak, nagyobb jövedelem mellett, sokkal csekélyebb kiadásai vannak, a megfélemlített várost könnyű korlátok között tartani, s csupán a rendtelenségnek róható fel, hogy az államköltségek fedezésére Kabul havi segélyt kénytelen küldeni. Ha Doszt Mohammed csak még egy évig él, hogy az újonnan elfoglalt tartomány ügyeit megállapítsa, akkor Heratnak Afganisztánba való bekebelezése lehetségessé válik.

Még ma is az ijedelem az, mely mindent zaboláz, azonban csak egy támadás kell bárkitől is Heratra, s a heratiak lesznek az elsők, kik az afgánok ellen fegyvert ragadnak. Nemcsak a várnak sííta lakosai, kiknek természetes vágyuk Perzsia felé irányul, hanem maguk a szunnita heratiak is előnyt adnának a kizilbasoknak jelenlegi elnyomóik fölött, s nem találom túlzásnak, hogy leginkább az ingilizek után epednek, kiknek emberséges volta s igazságszeretete elfeledteti vallásban és nemzetiségben a nagy különbséget. A heratiak Todd őrnagyban, kormányzása ideje alatt, buzgóságában s áldozatkészségében a rabszolgák kiváltásakor,[66] oly jellemvonást láttak, mely előttük uralkodóban hallatlannak tűnt fel. Ahhoz voltak szokva, hogy saját kormányuk rabolja és gyilkolja, nem pedig kíméli és megajándékozza őket.

Elutazásom előtt két nappal egy afgán rábeszélte, hogy a közel levő Gazergjáh faluba ránduljak, Khodzsa Abdullah Anszari és Doszt Mohammed kán sírját megnézendő. Az oda vezető úton Moszalla gyönyörű romjaitól búcsúztam el. A mecset, valamint a síremlék maradványai, melyeket a nagy szultán, Hüszejn Mirza, halála előtt tíz évvel (901) építtetett a maga számára, amint már említve volt, Szamarkand sírköveinek utánzásai.[67] Az idő ezen műemléket még sokáig megkímélte volna, de a síita fanatizmus a két utolsó perzsa ostrom alatt gyalázatosan dühöngött. Fájlalni lehet, hogy az európai tiszték, mint Borovszki s Bühler tábornokok, az első lengyel, az utóbbi elzászi, kik a nevezett hadjáratnál jelen voltak, gátlólág nem léptek fel.

Magában Gazergjáhban, mely Herattól egy órányira van, s dombos fekvése miatt már a városból is látható, a szobrászatnak és építésnek sok érdekes emléke van, Sahrukh Mirza, Timur fia idejéből, melyeket Ferrier[68] meglehetősen bőven írt le, kivéve egy hibát, melyet az utazó tisztnek könnyen meg lehet bocsátani. A gazergjáhi szentet ugyanis Khodzsa Abdulláh Anszarinak hívják, s az utolsó melléknév mutatja, hogy arab volt, mégpedig azon törzsből, mely a prófétával a

hidzsrában (futás) részt vett. Ő hatszáz évvel ezelőtt Bagdadból Mervbe jött s innen Heratba, hol meghalt, s mint szent tiszteltetett.

Ma, mint tartomány s város védszentje, nagy tiszteletben áll. Doszt Mohemmed kán a lábához temettette magát, s ezáltal épp annyira hízelgett földijeinek, mint amennyire elkeserítette ellenségeit. A síron, mely a közel levő épület fala és a Khodzsa sírköve között van, midőn én láttam még nem volt semmi díszítmény, de még csak kő sem. Fia és utóda először az örökség alapkövét akarta letenni, s csak aztán a hagyományozó sírkövét. Ennek dacára az afgánok hódolattal zarándokolnak oda, s a szentet hatalmas vágytársa nemsokára egészen elhomályosítja. Úgy kell neki, ő alkalmasint egyike volt ama sok arab csalónak, míg Doszt Mohammed az afgán nemzetnek megalapítója.

Huszadik fejezet Heratból Meshedbe

Az 1863. év november 10-én hagytam el Heratot, Közép-Ázsia vagy ahogy mások nevezni szokták, India e kapuját, hogy a nagy karavánnal, mely Meshedbe ment, utazásom utolsó részét megtegyem. A karaván kétezer emberből állt, kiknek fele kabuli hazáre volt, kik szegénységben és nyomorban, feleségeikkel és gyermekeikkel a síita szentekhez zarándokoltak. Ámbár az egész egy testületet képezett, mégis mindenki bizonyos osztályokba sorakozott. Én egy csapat kandahári afgánhoz jutottam, kik indigóval vagy prémárukkal kereskedtek Kabulból Perzsiába, mert ezek történetesen ugyanazon dzsilodárt fogadták meg, kit én rábeszéltem, hogy engedjen egy könnyen megterhelt öszvérré ülni, s megígértem, hogy Meshedben úgy fogom megfizetni, mintha egymagam használtam volna.

Azon kijelentéssel, hogy Meshedben segíthetek szegénységemen, hadzsi voltom ellen magam támasztottam az első kételyt, de mégsem merészelttem az álarcot egészen letenni, mert az afgánok, kik fanatikusabbak, mint a bokharaiak, az úton bizonyára bosszút állottak volna. E bizonytalan állásom különben nem volt érdektelen, ugyanis míg némelyek tetőtől talpig töröknek tartottak, mások angolt akartak bennem fölfedezni, a pártok civakodtak egymással, s igen mulatságos volt látni, hogy az utóbbiak mint győzedelmeskednek az elsők felett, mert amint Meshedhez közeledtünk, az alázatos, görnyedező dervisből mindinkább valódi európaivá bonyolódtam ki.

Néhány afgán, nagy indigós házak ügynökei Multánból és Sikarpurból, átváltozásomhoz egészen hozzáilleszkedni igyekeztek, mert míg Herat területén gázi (küzdő, tudniillik az angolok ellen) voltukkal büszkélkedtek, s nagy áradozással szóltak a kabuli győzelemről, Meshedhez közel azt közölték velem, hogy ők is angol alattvalók, csak mutatnám be őket Meshedben a vekil devletnek (az angol konzuli ügynöknek), minthogy ennek befolyásos védelme kereskedelmi ügyekben rájuk nézve nagy haszonnal jár. Mindezt a legkisebb pirulás nélkül tették. A keleti álarcban születik, s abban hal meg, őszinteség nem lehet s nem is lesz sohasem keleten.

Utunk Nukrén, Kale Szefer Khánon, Ruszeneken, Sebesen és Kuhszun át vezetett. Az utolsó előtti helynél kezdődik az erdőség, mely a Her-i Rud partján terjed ki, s leselkedő turkománoknak szolgál búvóhelyül. Kuhszuban, hol a herati terület véget ér, két napig kellett időznünk, hogy a legutolsó afgán vámot megfizessük. Második napon a karavánszeráj tornyáról nagy porfelleget vettek észre, mely a faluhoz közelgett. Turkománok! Turkománok! - hangzott mindenfelől; a rémület a karavánban és a faluban leírhatatlan; végül a porfelleg közel jött, s nagy csapat vadszamarat láttunk, mely néhány száz lépésnyire közelgett, aztán megfordult, s a sivatagon eltűnt. Innen a perzsa határig, mely Kahriznál és Tajbadnál kezdődik, terjed el azon uratlan országrész, melyen át északról a tekke, szalor és szári törzsek küldik alamánjaikat délre, egészen Khafig, Kainig, sőt még Birdzsánig is. Ezek néhány száz lovasból állanak, kik a falvakat megtámadják, s a lakosokat és nyájukat magukkal hurcolják.

Karavánunk, nagy száma dacára, Kuhszuból kíséretül minden fegyverfogható egyént magával vitt. Káfir-kalénál talákoztunk egy karavánnal, mely Meshedből jött. Azt hallottam tőle, hogy Dolmage ezredes, angol tiszt perzsa szolgálatban, kit már előbb ismertem, az utóbbi városban van, s e hírnek nagyon megörültem. Káfir-kale után Daragu karavánszerájhoz érkeztünk; itt elágazik az út, az egyik, Kahrizon és Turbet-i Sejkh Dzsamon át, síkságon vezet keresztül, a másik, Tajbadon, Rizán, Sehrinovon át, igen bérces, s ennek folytán kevésbé volna veszélyes, mint az első, melyet a karavánnak legnagyobb része választott, míg nekünk, az afgánok kedvéért, az utóbbit kellett megtennünk.

Utunk Tajbadtól kezdve sivár, elhagyott tájékon haladt át, mely a Bakhirz nevet viseli, s melyet a szunnita hazárek laknak, kik Kale Noból jöttek ide. Öt állomás van a kalenderabádi síkságig. Sehrinovban Juszuf kán szertibbel (tábornokkal) találkoztam, a hazárek főnökével, ki Perzsiától fizetést kap, de ennek elkeseredett ellensége. A határhoz való kiküldetése jó, mert csak a hazárek mérkőzhetnek meg a turkománokkal, s ezek félnek is tőlük, de másrésről nem helyes politika a veszély mellett, mely Perzsiát az afgánok részéről fenyegeti, itt ellenségeket használni fel határőrizetre.

Sehrinovból Himmetabádon és Kellemunáron át mentünk (az utóbbi szó koponyahalmot jelent); Kellemunár hegy csúcsán fekszik, s csak egyetlenegy toronyból áll, melyet a megtámadások elleni védelmül építettek. A nagy hideg miatt sokat szenvedtünk, de a legközelebbi napon Ferimonba érkeztünk, utunkon az első faluba, melyet perzsák laknak, s itt meleg istálló feledtette el velem többnapos szenvedéseimet. Végre, a Heratból való elindulásunk utáni tizenkettedik napon, Riza imám mecsetje és síremlékének gazdagon aranyozott s a távolból előragyogó kupolája mutatta, hogy elértem Meshedet, a várost, hol szenvedéseim megszünendők voltak, s mely után oly sokáig epedtem. Ennek első megpillantása nagyon meghatott, de be kell vallanom, még egy hónappal azelőtt is azt hittem, hogy e fontos pillanat hevesebben fog meghatni. Anélkül, hogy vállalkozásom veszélyeit túloznám, innen számíthatom újrászületésemet. Különös, hogy a veszélyből végképpen megszabadulván, csakhamar egykedvű lettem, s amint a város kapuinak közelében voltunk, elfeledtem a turkománokat, a sivatagot, egyszóval mindent.

Meshed volt azon hely, hol a kellemetlen inkognitó álarcával együtt az elrongyollott ruhát, a nyomasztó szegénységet s a több hónapig tartó veszedelmes kaland ezernyi gyötrelmét levethettem. Itt felvilágosult herceget kellett találnom a tartomány kormányzója személyében, ki egyszersmind a Perzsiát látszólagosan európaisító királynak nagybátyja. S mi több, reményem volt e távol keleten tartózkodó egyetlen európaít, régi ismerősömet ölelhetni. Csoda-e hát, ha az arany kupola tündöklése, mely alatt *Imám Riza*[69] pihen, mérföldekre szétáradó sugaraival kimondhatatlan örömezzeteket gerjesztett szívemben? Csoda-e hát, ha én is osztottam a búcsújárók boldogságában, kik zarándokolva ezrével vonultak Turkesztánból, Afganisztánból és Indiából szentjük sírjához, hol fáradalmas és küzdelmes utazásuk végeztével, forró vágyuk végcélját elérve látják!

Bárha Közép-Ázsiában is a legkülönbözőbb szenvedések poharát kellett gyakran ürítenem, szenvedéseket, minőkről európai embernek alig lehet fogalma, mégis a legutolsó út, Herattól Meshedig, olyan volt, melyre most is csodálkozással gondolok, hogyan dacolhatott az európai élethez szokott testem ezekkel a

fáradalmakkal. Egy fillér nélkül zsebemben, a napi szükségleteket az afgánokból, hazáreből és tadzsikokból álló karavántól kellett összekoldulnom. Ez utóbbiaknak, kik kiválólag szegény zarándokok voltak, maguknak is igen kevesük volt, mi pedig az elsőket illeti, azok szennyes lelke sokkal ismeretesebb, semhogy említeni is kellene, mennyi nehézséggel járt szánmukat felgerjeszteni. Még az csak megjárta, ha valami emberlakta falu határán sátoroztunk. A falut tatárommal rendesen két részre osztottam. Míg én az egyik irányban fáért vagy égető anyagért jártam koldulni, ő a másik oldalon kért kenyeret vagy lisztet, s ha találkoztunk, szerepet cseréltünk.

A lakosság általában szegény, de a hidegtől és éhségtől elsanyart testi külsőnk sokkal szálamomra gerjesztőbb vala, semhogy esdeklésünket vissza lehetett volna utasítani. Táplálékban annak okáért, bármily szegényes volt is, nemigen szenvedtünk hiányt, de ami a legborzasztóbb szenvedéseket okozta, az az ősz felé itt uralkodó rideg időjárás volt, s kivált az a metsző hideg szél, mely az északkeleti sivatagok felől zúgott, s mely még a legjobb mezbe burkolt embert és állatot is megdermeszti.

Sebestől fogva két állomásnyira egész Meshedig az éjet szabadban kellett töltenem, kőkemény, fagyos földön, sem fölöttem, sem alattam semmi egyébbel, csupán azon rongyfoslányokkal, melyekkel nappalon át rendelkeztem, s melyek - akárhogyan összezsugorodtam - nemigen óvtak meg a hidegtől. Sokszor a megfagyástól féltemben nem mertem elaludni. Kértem a kőszívű afgánokat, hogy a lovaikat oly gazdagon borító pokrócokból kölcsönözzenek egy fölöslegest. Vacogó fogakkal, rimánkodó hangon könyörögve, órák hosszat álltam a kabuli jó bundákba burkolózott barbárok előtt. Kinevettek, s azt mondták: „Táncolj, hadzsi, megmelegszel!” Bizonyára, amily feledhetetlen előttem a közép-ázsiai sivatagok homokja, éppoly feledhetetlenek lesznek keleti Perzsia fennsíkjai. Mi természetesebb tehát, mint hogy Meshed megpillantása a legédesebb reményekre gerjesztett.

A hírneves Meshedet először megpillantván, szokásuk a kegyes síitáknak apró kőhalmokat rakni, a bokrokra tarka rongyokat aggatni, s elszorult szívük érzelmeinek himnuszokban és dalokban utat nyitni. Imám Riza, ki a távoli hazából ide vonta őket, a tizenkét imámnak nyolcadika. Díszneve: Szultán el Gureba (idegenek fejedelme), s ő az utazók védura; minthogy maga is számkivetésben halt meg, könnyű volt megértenem híveinek lelkesültségét, melyre akkor gerjedtek, midőn a turkomán csoportoktól szerencsésen megszabadulva, az ő városának közelébe jutottak.

Egyike volt azon szép őszi reggelnek, melyek oly gyakoriak a keleti Perzsiában. A táj kopár síkság, kevés a regényesség; de annál szebb az oázsképpen emelkedő város, kertek által környezve, s tarka, tündöklő kupolákkal pompázva. Mi történt körülöttem a karavánban - arra nem figyeltem, minthogy tekintetemet a háztömegek örvendetes szemlélése foglalta el egészen. Nem az imám koporsója, nem az itt nyugvó Harun al Rasid porai foglalták el lelkemet, sem nem a bölcs csillagász, Naszreddin Tusz, vagy Gazáli, vagy Nizám ül Mulik és mások sírja - tulajdon sorsom volt az, mely e történelmi nevezetességeket ez egyszer háttérbe szorította: az az édes tudat, hogy a hosszú kínnak vége van valahára, s hogy amidőn e város küszöbét átléptem, új élet kezdődik számomra.

Álmodozásomból csak akkor ébredtem föl, midőn a karaván, a Derváze Heraton (herati kapun) át, a hosszú és széles Pajin Khjabanon (alsó fason) végig, a Szahn-i

serif (szent előcsarnok) felé vonult. A széles árok, melynek partjaira árnyas fák ültetvék, igen barátságos tekintetet nyújt. Különösen meglepő a hullámzó néptömeg, mely szakadatlanul ide s tova áradoz. Megvan itt egész Perzsiának, sőt, mondhatnám, egész Kelet-Ázsiának minden viselete. Itt van a síita világnak gyűlhelye.

Az indus, a hazáre, a herati és bokharai, kik önhazájukban a szunnita uralkodás következtében mindig görbült háttal járnak, itt büszkén fölemelik fejüket, és különös ellentétet képeznek a turkománnal vagy az özbeggel, ki félénken lopózik odább a fal mellett, mert szunnita, így tehát idegen, s még azonfölül gyűlölt vendég. Iránban nemigen lehet ugyan bántódása, de itt kétszeresen érzi kegyetlensége súlyát, mellyel önhazájában Ali követőivel bánik - s a szerényet játssza.

Meshed utcái ritkán néptelenek, azonban valamennyi kiváltképpen népes, sőt, mondhatnám, zsúfolt a derült őszi napokon, s ki az ilyen alkalommal 10 és 12 óra között mind ez utcák tarka sürgés-forgására egy tekintetet vet, itt az őt környező ezer meg ezer tárgy bizonyára annyira elkábítja, hogy az egyeseket aligha vésheti híven lelkébe.

Az imám díszépületétől mintegy kétszáz lépésnyire alább, a kétoldalt felállított bódékon kívül, még az árok partjain is zsibárusok és kiskereskedők foglalnak helyet, kik árucikkeiket kezükön, vállukon és fejükön hordozzák, s éneklő kiáltásukkal és taglejtésükkel sajtóságot zajt keltenek. Adó és vevő tarka vegyülekben keverg itt, s ezen emberbolyon át gyakran alig lehet utat törni. Mégis, útelzárás igen ritkán szokott előfordulni. Gyalogszerrel járók, lovagok, megrakott tevék, sőt összeláncolt öszvérek, árucsomagokkal terhelve, vagy kedzsevékkel (utazó kosarakkal), melyekből a félig fátyolozott perzsa úrhölgyek kacérkodnak alá, egymás után vonulnak vagy a szent hely kapui felé, vagy onnan vissza. A távozót mindenünnen egy „Zijáret kabul” (búcsújárásod üdvös legyen), az érkezőt egy „Iltimász-i duá” (imádkozzál érettem) köszönti.

E zaj, e hang-káosz, e kábító zavar dacára a koldusok mégis képesek mindent túlkiáltó rimánkodásukkal a kegyes zarándokok részéről a kegyadományokban részesülni. A nagyszámú szejd (a próféta utódai), nagy zöld turbánokkal, még ezen tömkelegben is fölkatatja eleven kémtekintetével az idegent; körül fogják aztán, szolgálatukat a szent helyen körülhordozó cicerónéul felajánlva. Van itt ének, kiáltás, ordítás; a hevesvérű sirázi öszvérhajcsár szitkozódik, és vadul csapdos maga körül, asszony, gyermek ijedten kiáltoz, elannyira, hogy európai szemünk előtt e látvány mindig szörnyűbb, mindig rettentőbb lesz, azt hisszük már-már, itt a veszedelem - s íme, mégis, a nagy tömeg kifejlik ismét egész rendben, ki-ki csendesesen folytatja útját rendeltetése helye irányában, anélkül hogy valamit veszített volna, vagy bármi szerencsétlenségről oka volna panaszkodni.

Valamint kelet minden búcsújáróhelye, éppúgy Meshed is igen jelentékeny kereskedő város, hová nemcsak a síita világ, hanem maga a szunnita is elhozza eladás végett honi földje terményeit. A keleti igen örömet összeköti a szent célokat a földi érdekekkel, annyival is inkább, minthogy amaz elsőbkek a hatóságok zsarnoksága ellenében oltalmául szolgálnak. A Khoraszán fővárosát évenként meglátogató 100 000 zarándok között talán felénél több kereskedelmet üz egyszersmind. A sirázi rendszeren tumbakut (dohányt) szokott magával hozni, a szeisztáni ópiumot, a herati és az afgán indiai termékeket, a mazanderáni

nádvesszőt, mézet, narancsot s hegyvidéke egyéb terményét, míg az azerbajdzsáni egypár vég kartont, pamut- vagy vászonszövetet s más európai készítményeket. Egyik-másik igen jövedelmező üzletet üz, némelyiknek azonban csak annyi haszna van, hogy ebből az útiköltséget fődözheti, melyen Imám Riza sírjához vándorolt, haszna gyanánt pedig a „meshedi” díszmelléknevet tekinti.

Engem, ki a turkesztáni városok nehéz, nyomasztó hangulatához voltam szokva, ez a kép csaknem elkábított. Egy karavánszerájba mentem, megmosakodtam, s rongymezeimet annyira-amennyire rendbe szedtem, hogy mindenekelőtt a főntebb említett európai barátot, Dolmage ezredest fölkeressem. Meshed szent városában egy frengi után tudakozódni általában igen kellemetlen, s még inkább, ha a kérdezősködő egyszersmind hadzsi is, aminek külső jelvényei rajtam szemlélhetők voltak. Sok ide s tova járás-kelés után végre ráakadtam a kapura, s vajon ki írhatná le lelkem állapotát, mellyel a vaskilincset kopogtatás végett megragadtam. Egy szolga jelent meg, de alig vetett rám egy tekintetet, s aztán egypár szitok és káromlás közben bevágta az ajtót orrom előtt. Zörgettem másodszer is, ugyanazon alak jelent meg újólag. Most azonban be sem vártam kérdését, hanem erőszakosan berohantam az udvarra.

- Ki vagy te, hadzsi? Mit akarsz? - dörgött amaz felém. - Mi kereseted neked az én uramnál? Nem tudod-e, hogy ő hitetlen?

- Akár hívő, akár hitetlen - kiáltottam haraggal -, lódulj gyorsan, hívd ide uradat, és mondd neki, hogy vendége érkezett Bokharából!

A szolga távozott. Eközben én egy szobába léptem, s mily nagy volt örömöm, hogy újólag széket és asztalt, európai életmódra mutató eszközöket láthattam. Úgy álltam meg ott, mint valami szent ereklyék előtt, sokáig nedves szemmel néztem, úgyhogy ama hírlap, mely az asztalon feküdt, majdnem elkerülte figyelmemet. A sztambuli „Levant Herald” egy száma volt. Mily roppant tömeg újdonságra akadtak benne szemeim!

Mélyen olvasásba voltam merülve, midőn egyszerre az ifjú brit állott előttem európai katonai egyenruhában. Bámulva nézett rám, s nem tudott felismerni. Sokáig némán és mozdulatlanul álltunk szemben egymással. S mikor láttam, hogy semmiképpen sem emlékszik reám, ámbár efölött, külsőm rettenetes eltorzítása folytán, egy cseppet sem csodálkozhattam: „What, you don't recognize me?” (Hogyan! S ön nem ismer rám?) felkiáltással szakítottam félbe a hallgatást. Hangom újra felidézte lelke előtt személyemet s kalandjaimat, melyeket némely részben ismert. Minden felelet nélkül felém rohant, átölelt, s úgy sírt, mint a gyermek, midőn nyomorult külsőmre tekintett.

Maga ez az első ölelés azon apró állatocskák egész csoportjával lepte őt el, melyek az én ruházatomon hemzsegtének. Keveset ügyelt rá, hanem azon kérdései: „Az isten szent szerelmére, mit cselekedett ön, mi lett önből?” - csakhamar meggyőzhetek afelől, mily nyomokat hagyott e veszedelmes tréfa külsőmon. Egész késő estig folyt beszélgetésem. Könnyű lesz megérteni, hogy a szenvedések ezen képe mily rokonszenves szájalomra gerjesztette az európai érző szívét. Nyugaton a nemzetiség és az állás árnyalatai elválasztanak egymástól bennünket; de a távol keleten ahány európai, úgyszólván mindannyi vérrokon. Dolmage ezredes kitűnőleg bebizonyította ezt. Négyheti ott tartózkodásom alatt nem egy alkalmatlanságot

okoztam neki, s mindamellett oly szíves volt hozzám, jótéteményeivel úgy elhalmozott, s képessé tett arra, hogy további utamat újult erővel folytathassam.

A megpihenés első napjai után Meshed, keleti Perzsiának ezen oly sok tekintetben érdekes városa, más szempontból is magára kezdte vonni figyelmemet.

Ami a különféle nevezetességeket illeti, alig tudtam elhatározni magamat, hogy szemlémet a történelmi, vagy a vallásos, avagy az irodalmi emlékekkel kezdjem-e. A Szahn-i serifbe való első beléptemkor bábész tekintetem által több éhes szejdet vontam körömbe, kik a legélénkebben ajánlkoztak a szent sír minden látványosságát megmutogatni. Különös, gondoltam magamban, Conolly, Fraser, Burnes, Khanikov, sőt maga a hivatalosan járó Eatswick távolról is csak alig-alig vethettek egy pillantást a szentélyre. Azok százakat elfizettek volna örömet, ha beléphettek volna - engem pedig úgyszólván kényszerítenek a belépésre. Azonban ezen iszlámi szentségeken, tízhónapi pszeudo-zarándokságomon keresztül, valami fárasztó volt; a tolakodással felajánlott szolgálatkészséget visszautasítván tehát, egyedül látogattam meg a Szahn-i serif mellett balra fekvő sírt és a fenséges Govher-Sah mecsetét.

Huszonegyedik fejezet

Meshed meg az ottani szent sír leírása és utazásom folytatása

A sír,[70] melyet kívülről úgy, mint belülről, arany borít, az iszlám világnak kétségkívül leggazdagabbika, s maga Medina, Nedzsef (hol Ali nyugszik), Kербela (hol Imám Hüszejn szendereg) és Kum is (hol Fatimának, Imám Riza nővérének hamvai porladoznak) mögötte állanak a pompa és gazdagság tekintetében. S bár építtetése óta több ízben kirabolták,[71] mindamellet a kupola, a tornyok s a belső tömör rácsozat mind e napiglan töméntelen kincset rejtnek. Azonkívül a falakra a legritkább drágaságok aggatvák, melyeket a buzgó síiták ezen szentjük iránti szeretetből hoztak ide áldozatul. Itt egy gyémánt forgó, gyémánt tollbokréta (dzsikka), amott rubintokkal és smaragdokkal kivert kard és pajzs, drága antik karperecek, nagy, tömör gyertyatartók, igen nagy értékű nyakékek; ezek és hasonló ékességek oly vakító hatással vannak a belépőre, hogy azt sem tudja, vajon a dóm mesterséges építését nézze-e, vagy a tarka színű ablakokat, a gazdag arabeszeket, a gyémánttal kivarrt, drága szőnyegeket, a vastag, tömör ezüst rácsozatot, vagy a nyüzsgő áhítatos tömeget. Pedig mégis e legutóbbi a legérdekesebb.

Milyen töredelmességgel, milyen áhítattal s alázattal, s milyen lelkesültséggel és örömmel áll meg itt a síita! A rostélyrudakról imádságos táblák függnek alá, melyeken a szokásos imádságok láthatók; mindegyik előtt az áhítatoskodók egy-egy csoportja gyülekezett össze, kik részint maguk imádkoznak, részint a mondolónak utána mondják az imádságot, s úgy zokognak és jajgatnak, mintha a paradicsom kapujánál az örök üdvösségért esdeklenének. A vad bakhtiári és kurd, az alattomos iszfaháni és sirázi, az egyszerű török Azerbajdzsánból, az elfogódott közép-ázsiai, magas rangú kánok és mirzák, szegény pórok és szolgák, mindez tarka vegyülékben van itt együtt, s valóban rendkívüli és lélekemelő tekintet látni, hogy Ázsia e durva népei mily magukra erőszakolt gyengédséggel csókolják meg a rácsozatot, a padlót, s kivált a rostélyajtóról aláfüggő nagy lakatot.

Csak a papok és szejdek józanok a közlelkesültség között. Ezeket csak a fillérek érdeklik. Oda tolakodnak az áhítatoskodókhoz, s nem távoznak addig, míg üdvkívánataik s más egyéb szolgálattételeik után az óhajtott kis pénzt meg nem nyerték. Ha a zarándok, háttal menve a fehér márványlépcsőt mély áhítattal megcsókolá, és a sírnak bensejét odahagyta, akkor szerezte meg a meshedi nevet, azon címet, melyet pecsétjén és sírján visel, melyet praedicatum gyanánt mindig neve elé tűz, s mely nevének ugyanannyi kenetet, személyének ugyanoly fényt kölcsönöz, mint a hadzsi cím. A szabadba érve a zarándok rendesen föllélegzik; szeme örömtől csillog, s most már túl boldog, mert nemcsak minden bűnének terhétől szabadult meg, hanem egész jövőendő életét nyugodtan és biztosan folytathatja ezentúl.

A *Govher-Sah* mecsetét, mely ugyanazon udvarban áll Imám Riza sírjával szemközt, inkább a művészet, semmint gazdagsága teszi nevezetessé. A magas portálé, tarka kási műben (mázos téglákból), ha a napsugarak ráesnek, pompás

színeivel valóságos varázstekintetet nyújt, s valóban jó darabig vitában voltam magammal, vajon a szamarkandi vagy a herati hasonló műemléknek adjam-e az elsőséget. Bizonyos, hogy a mecsetet, Sahrukh Mirza idejében, ha nem is ugyanazon mesterek, de mindenesetre hasonló stílusban építették. A Medresze Hanim romjai Szamarkandban s úgyszintén Heratban a moszallán levők talán fényesebbek s pompásabbak voltak, de szebbek aligha lehettek. Bensejében is a kási mű a túlnyomó. Arany és ezüst szintén láthatók ugyan, de valóban igaza van a perzsának, ha azt mondja, hogy Imám Riza sírja fejedelmi, emez pedig művészi.

E pompás épületekből kilépve, a többi koldusok és zarándokok áradata Imám Riza refektóriumára vagy, amint a bennszülöttek mondják, *Asbazkhane Hazret* (őfensége, őmagassága konyhája) felé vont. A hazret, mint őszentségét par excellence nevezik, rendkívül gazdagnak tartatik. Vannak fürdői, karavánszerájai, bazárjai, éttermei, szappanfőzői egyszóval minden, amit a hozzá tóduló vendégek kényelme igényel. Minden jövevény lehet vendége, de csak hét napon által. A gazdagabbak, természetesen megköszönik, de a szegényebbek ritkán utasítják el maguktól, őmagassága piládjából a szokásos hét napon át lakomározni.

Ámbár Dolmage barátom konyhája semmi kívánni valót nem hagyott, meg nem állhattam kíváncsiságból, hogy hadzsi szerepemet még ez egyszer igénybe ne vegyem. Minthogy még mindig bokharai öltönyömben voltam öltözve, senki előtt sem lehetett feltűnő, hogy a többi síita és szunnita dervisek sorába guggoltam. A nagy teremben várokoztunk egy ideig, míg végre a szolgák csoportja párolgó rizzsel telt tálakkal megjelent. Csodákat szokás beszélni ez eledel hatása, ízletessége és áldása felől, az avas zsír és romlott rizs azonban engem legalább egészen az ellenkezőről győztek meg. Több társamhoz hasonlóan belenyúlóztam ugyan én is öklömmel a tálba, de tartalmának élvezetétől volt gondom megóvni magamat, s szívem egész teljességéből örültem, midőn asztal bontatván s a szokásos adományok megadatván, távozhattam.

Egyébiránt azt hiszem, hogy a pénzsóvár perzsa előtt inkább az Imám Rizának tulajdonított mesés gazdagságban fekszik fő oka az iránta való tiszteletnek, semmint fennen híresztelt szentségében, vagy a sérthetetlen asyljogban. A szent helyre csupán igazhivők léphetnek. Hinduk, örmények, zsidók még pusztá tekintetükkel sem közelíthetnek, szemük hatása még ötszáz lépésnyi távolból is megszeplősítő, megszenteltelenítő.

Éppen a zsidókról szólván, meg kell említenem, milyen meglepetésben részesített engem Meshedben Izraelnek egyik maradéka, kit bokharai útítársamul ismertem. Midőn az utcára odakiáltottam rá: „jahudi! jahudi!”, reszketve közelített, s így szólott: „Az Istenre kérek, hadzsi, ne hívj itt jahudinak engemet. Mesheden kívül törzsemhez tartozom ugyan, hanem itt a mohamedánt kell játszanom.” A zsidók félelmének és alakoskodásának e következő történet szolgál alapul: egy zsidó nő, kinek több évvel ezelőtt valami kiütés volt a kezén, tanácskérni perzsa orvoshoz ment, s minthogy ez azt ajánlotta neki, dugja kezét valami éppen akkor leölt kutyanak beleibe, amaz végre is, minden vonakodása dacára, kénytelen volt e szegény utcai állatok egyikét elcsípetni és feláldozni. Szerencsétlenségére a gyógykísérlet éppen azon napra esett, melyen a mohamedánok az ejd-i kurbánt (áldozatünnepet) ülték.

A történet híre csakhamar elterjedt, s könnyű volt a rosszakaratnak és irigységnek a kutya ezen megölését az igazhivők szertartása kigúnyolására és gyalázására magyarázni. A csupán alkalmat leső tömeg dühödten rohant most a zsidó városrészre, s kénye-kedve szerint gyilkolt, rabolt és fosztogatott. Akik pusztá életüket megmenthették, kénytelenek voltak az iszlám karjaiba vetni magukat, hogy megélhessenek. Amint könnyen gondolható, ezen kényszerült áttérés csak Meshed falain belül volt érvényes, azokon túl a zsidó is hű maradt vallásához, s bár idők folytán s az európai befolyás következtében a türelmetlenség némileg csökkent is, a szent város falain belül a zsidó mégiscsak mohamedánnak akar látszani.

Igen komikusnak tűnt föl előttem, hogy ruházatom és beszédem után - hosszas gyakorlat folytán mintegy természetemmé vált a közép-ázsiai tájszólás - a többi zárandóktárs valóságos bokharainak tartott. Hiába mentegetőztem, hogy én a szép Sztambul fia vagyok, furfangosan viszonzták mindig: „Ismerjük már a bokharaiakat: itt minálunk színt akartok változtatni, minthogy kegyetlenségeitekért visszatorlástól tartotok. De hiábavaló minden törekvéstek! Mégis tudjuk mi, kik vagytok.” Meshedben tehát bokharai, Bokharában meshedi, az úton orosz, európai vagy más egyéb misztikus jellem! Mivé nem tesznek még az emberek? Azonban ezen sejtelmek és gyanítások, szerencsémre itt, hol legalább a kormányrendszernek mégis némi árnyalata van, nemigen veszélyesek. A távol Ázsiában inkognitó minden, kiváltképpen pedig az utazó.

Hat hétig utaztam egyikkel s másikkal, ki majd kereskedőnek, majd mollának, majd zárandóknak mondta magát; emberekkel, kik a legbensőbb viszonyban éltek egymással, kik apának és fiúnak, vagy testvérekül mutatták be magukat, s mikor Perzsiába jutottunk, oda, hol a közép-ázsiai terrorizmus megszűnik, az egész világ egyszerre átváltozott. Akit koldusnak ismertem, gazdag kalmárrá változott, a kereskedő viszont szegény kalandorrá. Az előbbi látszólagos urává tette útja közben az utóbbit, hogy a sóvár tekinteteket elfordítsa magáról. Kemény földön aludt, míg a másik gazdag nyugágyon pihent. Azok, kiknek nyelvéből, arcából, öltözkézből a közép-ázsiait véltem kivehetni, egyszerre telivér perzsákká váltak, s ezen átalakulások emellett oly tökéletesek, oly csalékonyak, hogy az ember előbbeni legjobb ismerősét is alig meri újból megszólítani; szakadatlan csalódások képe környez bennünket, s így magasan dobogott fel szívem azon gondolatnál: elhagyom nemsokára a csalódások és alakoskodások ezen világát, s nyugat felé vonulok, mely minden bűne és minden visszaélései dacára oly végtelen magasan áll fölötte az ő keletnek; nyugat felé, hol az én hazám, vágyaimnak forrón óhajtott célja fekszik.

A kormányzó helytartó által jól fogadva, megtisztelésekkel és ajándékokkal elhalmozva, nyugodtan foghattam hozzá, Teherán felé folytatandó utamra felkészülni. S bár ez utóbbi város Meshedtől harminc napi járásra fekszik, s a tél e hosszas úton való lovaglást jóformán kellemetlenné teszi, mégis túl boldog voltam abban a pillanatban, mikor a városkapun át kilovagoltam.

Mielőtt a szent városnak végbúcsút mondtam, kirándulást tettem *Firdauszinak*, a legnagyobb iráni költőnek sírjához, melynek helyét a várostól nyugatra fekvő *Tusz* romjai közt mutatják. A sír igen igénytelen, pedig alatta a világ egyik legnagyobb nemzeti költője fekszik, ki népének történetét 60 000 versben énekelte meg, anélkül hogy nyelvezetébe kettőnél több idegen - arab - szót vegyített volna, pedig azon idők perzsa szólama - mint a jelenkori is - tíz szó között bizonyára legalábbis négy arabot

tartalmazott. Ő hív iráni akart maradni, s gyalázatnak tekintette népe elnyomóinak nyelvét használni. Firdauszi jellemére nézve is valóságos ritkaság Ázsiában.

Szultán *Mahmud*, a *Gaznevida*, a megígért nagy összeg helyett csupán 30 drachmát küldött neki. A költő sértve érezte magát, s minthogy éppen fürdött, szolgálai közt osztotta szét azonnal az egész küldeményt. Utóbb, mondják, a fejedelem megbánta tettét; s mikor aztán egy kincsekkel megrakott karavánt küldött hozzája, ez éppen a költő temetése gyászmenetével találkozott. Leánya is visszautasította a hálátlan fejedelem adományát. A kincset visszavitték; a költő becsületben halt meg, de a fejedelem nevét örök gyalázat bélyegzi, mert az a satíra:

„Ó, Sah Mahmud, ha te senkit
nem félsz, féld az Istent!”

még soká, soká fog élni a nép ajkán. Mily roppant különbség a nagy költő és a mai perzsák között!

Perzsiában, valamint minden az uralkodó személyétől függ, éppen úgy az utak biztonsága és kényelme is a tartományt kormányzó tiszteknek tulajdonítandó. Meshedből Teheránba utazni, mindig vakmerő vállalatnak szokták tekinteni; de kiváltképpen Khoraszán az, hol a turkománoktól, beludzsoktól és kurdoktól való félelem, főleg a félénk perzsának, nem csekély aggodalmat okoz. Azon időben, mikor én tettem meg ez utat, e vidéken *Murád Mirza* parancsnokoskodott, kit az ország kardjának neveztek. Erélyes és tehetséges ember volt, s egyéb magasztaláson kívül, melyekkel méltán illették, az a mondás járta, hogy „valami kis gyermek is nyugodtan haladhatna az úton, arannyal telt tányérral a fején”, ami egyrésztől legméltóbb elismerése az ország biztonsága érdekében elkövetett fáradozásainak, másrésztől a legnagyobb felbátorítás az általános közlekedésre.

Jókedvűen keltem útra tatárom társaságában. Nisapurba két út vezet, az egyik hegyes tájon, a másik valamivel síkabb dombvidéken. Az utóbbit választottam. Jó paripámon haladva, tatárom kíséretében, kinek lova a szükséges utazó készletekkel gazdagon meg volt rakva, a szerencsés visszatérés érzelmei s a jól felszerelt utazás kellemei ritka vidámságra gerjesztettek. Az ember rendszeren találkozik zarándokok vagy árucikké karavánjaival, s ilyen alkalommal rendszeren kölcsönös köszöntés szokott történni. Mily nagy volt bámulásom, midőn az egyik karaván vezetőjében, mely déli Perzsiából a szent város felé vonult, ugyanazt a sirázit ismertem fel, kinek társaságában két évvel azelőtt Persepolis, Naks-i Ruzstem, s a felséges Háfiz szép szülővárosa[72] romjait szemlélgettem. Ha az ember Ázsiában valakivel huzamosabb ideig utazik együtt, már azt fél rokonnak szokás tekinteni. A becsületes sirázi kimondhatatlanul örvendett, mikor fölismert; a karavánnak bele kellett nyugodni egy kis óranegyednyi megállapodásba, s míg mi a homokos földön a barátságos kalját (a perzsa pipát) szippantgattuk, a szép múltnak sok kedves képe elevenült meg lelkem előtt. Felsőleges emlékei az óperzsa civilizációnak! Mennyire áthatott, mennyire fellelkesített a reátok való visszaemlékezés! *Valerián*, láncaival, *Sápúr*, büszke alakjával, a jótékony *Ormuzd*, mind e művészi domborművek délibábként látszottak előttem lebegni a levegőben; de most ezerszerte nagyobb volt varázsuk, hiszen a mesés Baktria és Szogdia - e rémhelyek még Nagy Sándor csapataira nézve is - hátam mögött voltak.

Meg kellett ígérnem a jó sirázinak, hogy szülőföldjét nemsokára újra meglátogatom; s miután az ígéret megnyugtatta, elváltunk. Ily vidám haladás közben

töltvén az első napot, ez éppenséggel nem fárasztott ki engemet; éjszakára a Serifabád állomásra érkeztem. Ez az első est volt, melyet jól fölszerelt utasképpen tölthettem. Eddigelé a fát és lisztet össze kellett koldulnom, s a nyugvóhelyért áldást s imákat mondanom; félnem kellett, hogy a házból étlen fognak elutasítani. Most azonban úr voltam; büszkén lovagoltam be a postaházba, s nyers hangon foglaltam el a szállást; mert ámbár külsőmre nézve egészen keletinek látszotam, a postamester csakhamar észrevette, hogy olyan utazóval van dolga, ki szabadon rendelkezik az élet hatalmas varázsitalával. S mit nem tenne meg a perzsa pénzért. Tatárom ízletes estebédet készített; rizs, cukor, zsír, hús - volt minden bőven; a szegény jó özbek szemei örömtől csillogtak, midőn, a múltak emléke mellett, az őt körülvevő gazdagságra tekintett; s vacsoránk is, bár nem lukulluszi, mindamellett elég jó volt, legalább egy perzsa állomáshoz aránylag.

A jövő reggel a kilenc mérföldre fekvő Kademgjáhba kellett eljutnunk. Khoraszánban kilenc ferszakh igen sok, amint a példabeszéd tartja: abban a tartományban oly végtelen hosszú a mérföld, mint az asszonycsacsogás, és aki mérte, annak elszakadt a lánca. Az európai utazók általában sokat panaszkodnak a hosszadalmas utakról. De mi volt nekem mind ez apró-cseprő nehézség, aki a gyötrelmes Turkesztánból érkeztem. Egészen egyedül tatárommal, jól felfegyverkezve és lóval ellátva, még csak most élveztem igazán a valódi utazás örömeit, s ó, ti, akik zárt vagonban, a legforróbb júliusi melegben a kormos, poros konduktor arcában vagytok kénytelenek gyönyörködni, tudjátok-e ti, mi az igazi utazás? Jobb a ti kitömött támlányszéketeknél a jó nyereg. Az ember szabadon mozog, minden akadály nélkül; „Baedekerje” a kantárszár, törvénye a kard, s hatósága - amely védi - a puskája; szabad vele mindenki, de ő is szabad mindenkivel; s ha még az ország nyelvét és szokásait is ismeri, ha tolmácsot, ajánló iratokat és védőrséget nélkülözhet, akkor utazása valóban felséges! Egész nap a szabad légben lévén, déli nyugalma kétszerte oly édes, s ki írhatná le az estnek boldogságát, mikor az utas a pihenőhelyen ott ül közel legelésző lovához, nyergétől és úti készleteitől környezve, szemben a vígan lobogó tűzzel, melyen estebédje készül! A leáldozó nap búcsúsugara hiába versenyeznek az örömek azon fényével, mely szemeből tündököl! A napi járás után oly mondhatatlanul jólesik az estebéd! A szabad égboltozat csillaghímes mennyezete alatt százsorta üdítőbb az álom, mint a hercegileg berendezett hálószobák pazar fénnel elhalmozott nyugágyain!

Kademgjáh, második állomásom neve, lábnyomot jelent, és szent búcsújáráhely, hol a vallásos meggyőződés a kemény márványkövön az egykor ott állott Ali lábnyomait véli fölfedezni. Az ilyen szent lábnyomok keleten nem tartoznak a ritkaságok közé. Keresztények, mohamedánok és buddhaimádók egyaránt szenteknek tartanak ilyeket, számtalan ilyen találkozik, s én csak mindig azon csodálkoztam, hogyan lehetnek e csoda emlékjelek oly tágas terjedelműek, hogy az ember hajlandó volna inkább valami óriás elefánt lábnyomainak tartani. De a vallásos rajongásnak kevés gondja van a logikára és az alaki szépségre. Sirázban például van egy ilyen három lábnyi hosszú lábnyom; a herati szintén akkora; hasonlóképpen a Sinai-hegyen, sőt a távoli Khotanban és a kínai tatárságban is mutatnak ilyen lábnyomokat; az utóbbit a hagyomány szerint a szent Dzsáfer bin Szádik hagyta volna. Ezzel a szőrszálhasogatással azonban keveset gondol a jámbor. Mundus vult decipi, ergo decipiatur.

E szent helyek véduralma alatt sok és számos tanya áll a kegyes zarándokok számára. Ezek egyikét én is elfoglaltam egész kényelemmel, s a nyárfák árnyékában már-már teaiváshoz fogtam, midőn egy pap jelent meg, engemet fontos, kegyes arccal a szent hely megszemlélésére serkenteni. Minthogy a papnak ez idő szerint egy csésze teára volt szüksége, ezen óhajtását teljesítettem. További tolokodása azonban azt bizonyította, hogy pénzbeli kívánságai is vannak, s minthogy a hideg márványkő, mely a szent nyomokat viseli, annyival kevésbé érdekelt, mert utam közben sok ilyen volt alkalmam megismerni, mit tehettem egyebet, mint néhány krán odavetése által a vendégtől s a szent kötelesség teljesítésétől menekültem.

A harmadik napi járat alacsony dombvidéken vezet át, az egész Perzsiában, sőt, mondhatnám, az egész Ázsiában oly híres Nisapur síkon. Dzsölge-i Nisapur (Nisapur síkja) a perzsa szemében a szépség és gazdagság netovábbja. Neki ott tisztább a levegő és illatosabb, mint bárhol másutt, ennek vize legédesebb a világon, ennek terményei páratlanok az egész teremtésben, s ha még büszke örömmel odamutat az északkeletre fekvő hegységre, mely türkizbányákban és nemesércekben bővelkedik, könnyen érthető, hogyan tündökölhet szeme, mikor szülőföldének e tájékáról beszél. Reám mind a sík, mind a közepén fekvő város kellemes benyomást gyakorolt ugyan, de éppenséggel nem valami elvárászlót. A történelmi nevezetességek eszembe sem jutottak volna, ha útközben egy perzsára nem akadok, ki az idegent csakhamar fölfedezvén bennem, közelebb jött lovával, s minden fölkérés nélkül túlságos áradozással dicsérte szülővárosát.

„Mit használnak szavaid? - kiáltottam. - Nézzed e szétszórt romokat! Mered-e ezt virágzó állapotnak mondani? Nézd e védbástyákat, melyeket a földműves a turkománok rablásai ellen emelt, ezt mondod te virágzó műveltségnek?” De a perzsa nem hagyta magát megzavarni, és megjegyzéseimre süket maradt. Hogy a műveltség képe teljes legyen, s minden gunyoros megjegyzésem dacára ezernyi faluról és vízvezetékről szólt, melyek e síkságon találhatóak.

Nem sokkal jelentékenyebbnek találtam magát Nisapur városát sem. A bazár meglehetősen tele van európai és perzsa árucikkkel, s mégis hiába keresi itt az utazó a gazdagságnak és az építési emlékeknek azon nyomait, miket a keleti történet írói olyannyira magasztalnak. A város egyedüli nevezetességét a türkizkőszörülők képezik, minő több van itt. Természetes állapotában ez a drágakő szürkés színű, s annyira magasztalt égszínkék színezetét csakis gyakori köszörülés után nyeri. Minél sötétebb a kékje, minél magasabb az alakja, minél simább a felülete, becse annál nagyobb. Az ereket már hibáknak tekintik; különös tünemény, hogy némely kő egypár nappal a köszörülés után színét elveszti. A tapasztalatlan vevő, ki előtt e körülmény ismeretlen, a perzsa csalárdságnak igen könnyen áldozatává lesz, s nem egy zarándokkal történik meg, hogy Nisapurban a legszebb azurkék türkizt veszi, s mire hazaér, azt mint bágyadtat és színehagyottat akár elvetheti. E bányák ma már távolról sem oly jövedelmezők, mint annakelőtte: mind valamennyi együttesen kétezer arany csekély árért van bérbe adva; s maga a türkizkereskedés is, melyet hajdan Európával, kiváltképpen pedig Oroszországgal nagyban űztek, igen nagyon csökkent.

Mielőtt Nisapurt elhagynók, még két hírneves költőről kell megemlékeznünk, kiknek sírja által Iránnak ezen városa nem kevésbé érzi magát megtisztelve. Az egyik *Ferideddin Attar*, a nagy misztikus és bölcsész, ki a *Mantik et-tejr* (madarak

logikája) című érdekes munkát írta. Ebben a tollas világ minden faja fel van sorolva, melyek létük oka megtudásának kíváncsiságától gyötörve, epedő ajakkal keresik az igazság forrását. Ez a fontos kérdés sast, keselyűt, sólymot, hollót, galambot, gerlicét és csalogányt - mind valamennyit egyaránt érdekli. Hudhudot, Salamon mindentudó, varázsló madarát mint tanítót keresik fel, s a legcsodálatosabb párbeszédekben tőle kérnek tudósítást a kívánt dolgok felől. Ő a szerény szerepét játssza, bölcs tanácsokat ad, s arra az ösvényre vezeti a tömeget, amely Szimurghoz, a keletiek főnixéhez visz, mely egyszersem a legmagasabb világosság jelképe. Hogy a madarak az emberiséget jelentik, Hudhud a prófétát és Szimurg a legfelsőbb istenséget, az magától értetik. A mű pompás keleti képdúsága és számos szép egyes részlete által igen becses és nagyon érdekes.

A másik költő, kinek tetemei itt pihennek, *Omar Khajjám*, az előbbinek merev ellentéte. Valóságos ateista, amint a mi kegyeseink mondanák, Mohamed és az iszlám gonosz ajkú gúnyolója, ki a legnagyobb és legszebbet lábbal tapodja, s gúnnal és szégyennel tetézi a legszentebb törvényeket és rendeleteket. Mindamellet Khajjámot épp annyira olvassák, mint a másikat; s éppen Perzsia azon országa Ázsiának, mely minden szélsőséget képviselvén, a keleti jelleget legvilágosabban föltünteti. Itt az istentagadó és a görnyedt kegyeskedő nem is valami szerfölötti szenvedélyességgel érintkezik egymással. Igen, Perzsia leghívebb képe a keleti életnek.

Huszonkettedik fejezet

Khoraszáni utam a tél közepén

Az út Nisapurból háromnapos járatig tart Szebzevárig. A közbenső állomásokat sokan leírták már, nem is valami különösen érdekesek, úgy maga a város sem, mely erős kőfallal körülvéve, meglehetősen termékeny síkságon fekszik. Szebzevártól négy nap kell Mezináig, melyet nevezetes állomásnak tartanak, minthogy itt kezdődik Khoraszán négy rémállomása: Abbaszabád[73], Mijandesd, Mejáme és Sahrud. Ez Perzsia négy rémállomása - ki ne hallott volna felőlük? Oly gazdagok a veszedelmekben s a tarka, regényes történetekben, hogy méltán az iráni nép Scyllájának és Charybdisének mondhatók; aki nagy bátorságról akar szólni, nem szabad naplójából e négy nevet kihagynia. „De miért?” - kérdezi talán valaki.

A felelet igen egyszerű. Ezen állomások ott vannak ama nagy lapálynak szélén, mely északra a turkomán sivatag felé nyúlik. Perzsiától sem hegy, sem folyó nem választja el a turkománokat, s minthogy a sivatag ez orv fiai vajmi kevés figyelemre méltatják a politikai határokat, becsapásaik igen gyakoriak, s éppen ez a négy hely az, melyen legtöbb bajt okoznak. Itt ritkán van csekély aratásuk, mert éppen ez a fő út visz Khoraszánba, s itt sűrűn járnak gazdagon megterhelt karavánok s jól felszerelt zarándokok. A perzsa sohasem fárad bele, ha a turkománokkal való kalandok elbeszélésébe kezd. Ezen állomások egyikén, a többi között, ez az eset fordult elő:

Egy perzsa tábornok előre küldötte hatezer főből álló csapatát, s maga csak néhány pillanatra maradt el, hogy kaljánját kiszívhasa; mikor aztán kedvtöltése végeztével, egypár szolgától kísérvé, emberei után indult, sebes lovaikkal rajta ütöttek a turkománok. Percek alatt kirabolták, elfogták, s néhány hét múlva Khívában 25 aranyért rabszolgának eladták.

Itt történt az is, hogy megtámadtak egy Imám Riza sírjához vándorló zarándokot; a rohamot messziről látta már, s csak annyi ideje volt még, hogy csekély vagyonkáját egy kő mögé rejthette; mikor Khívába vitték eladni, ezt írta gyengéd szívű hitvesének: „Kedves lelkem! Itt és itt, ilyen és ilyen kő alá negyven aranyat rejtettem. Küldj ide váltságdíjul harmincat belőle, a tízet pedig tedd el, míg a turkomán földről visszatérek, hol most rabszolgamunkát kell cselekednem.”

A félelemre és óvatosságra mindenesetre elegendő ok van itt, de az irániak szerencsétlenségének fő oka mégis kivéltképp nevetséges gyávaságukban rejlik. A karavánok itt nagy tömegben szoktak összegyűlni; égő kanócos ágyúk s kivont fegyverű katonaság kíséri őket. Gyakran igen tetemes számmal vannak együtt, s mégis, mutatkozzék bár csak egy-két vakmerő rabló, azonnal elvesztik minden bátorságukat, eldobálják fegyvereiket, odaadják mindenüket, s végül még kezüket is odanyújtják azon békók alá, melyekben nehéz és gyakran életfogytig tartó rabságra hurcolják őket.

Én ez állomásokon egészen egyedül vonultam át, csupán tatárom kíséretében, amit európai soha még nem tett meg én előttem. Persze, intettek mindenfelől, hagyjak föl vele, de mit törődtem én turkesztáni öltözetemben a turkomán rablócsordákkal! Különösen tatárom tekintetted epedve körül, ha talán földijeit

megpillanthatná; s ha a puszta néhány fiával a síita földön találkoztunk volna is, azt hiszem, az ő hitükön levő mollát nemcsak hogy nem bántalmazták, hanem a rájuk mondott fátiháért (áldás) még gazdagon meg is ajándékozták volna. Négy napig bolyongtam a sivatagon, az esthomályban egyszer utamat is eltévesztettem, de turkománt nem láttam; nem találkoztam mással, csak egypár reszkető perzsa útitársasággal. A turkománoktól való félelemnél sokkal inkább gyötört az állomások rettenetes hosszúsága, s kiváltképp az utolsó, Mejáme és Sahrud között, melyen tizenhat óra folyásáig ültem nyeregben. Ez egész Perzsiában, sőt, mondhatnám, egész Ázsiában a leghosszabb állomás, s lovat, embert rettenetesen kifáraszt.

Könnyen elgondolható tehát, mily fürkész tekintettel keresi az utazó a Sahrudot körülvevő kerteket. Minthogy a város hegyen épült, már több mérföldnyi távolságban látható. A fáradt lovag azt hiszi, hogy már közel jutott hozzá, de mily rettenetes a csalódás! Az első megpillantás után még öt mérföldet kell áthaladni, míg az ember kapuinál bevonulhat. Az út a legegyszerűbb, s a szemet semmi sem vonja magára; nyaranta, a teljes vízhiány mellett, kész gyötrelem lehet. Szerencsétlenségemre egy Sahrud közelébe eső falut néztem amannak, mely egy völgy mélyében rejtezik; képzelhető tehát, milyen ingerült voltam, midőn tévedésemről kellett meggyőződnöm, s midőn az óriási állomást még egy jó félórával kellett megtoldanom. Éjfél előtt ültem nyeregbe, s már több volt esti hat óránál, mikor átvonulván Sahrud gonosz kövezetén, a legjobb karavánszerájok egyikébe szállottam.

Lovam, a szegény pára, egészen ki volt merülve, nem kevésbé önmagam is, de amint a karavánszeráj négyszögében bágyadt tekintettel körülnéztem, legnagyobb bámulatomra Britannia egyik fiát pillantottam meg, egy valóságos angolt, aki igazi Manchester-arccal ült az egyik cella ajtajában. Magános brit Sahrudban, ez bizonyára ritkaság, több mint fél csoda! Én órá bámultam, ő meg csodálkozó tekintettel méregetett engemet. Bokharai öltönyöm, rendkívüli bágyadtságom megzavarták flegmájában, s ki tudja, milyen véleményt táplált magában felőlem; én azonban, minden kimerültségem dacára ellene nem állhatván e rendkívüli találkozásnak, lankadt léptekkel közelítettem hozzá, s megszólítottam: „How are you, sir?” (Hogy van, uram?) Úgy látszik, nem értett meg, s én újra ismételtam kérdésemet. Akkor meglepetten szökött fel ültéből, s amint mondani szokás, arca mindenféle színt mutatott, s egy „Well I” (én ugyan) mondással fejezvé ki bámulatát, hebegő nyelvvel kérdezte. „Holt tanult ön angolul? Tán csak nem Indiában?”

Kíváncsiságát fokozni akarta, s remek tréfám is lett volna vele, de a hosszú úti-stáció tökéletesen elvette minden kedvemet. Megmondtam neki, ki vagyok. Öröme kimondhatatlan volt. Tatárom nagy bámulatára, ki engem még mindig igazhivőnek tartott, az angol megölelt, és hajlékába vezetett. Kedves estét töltöttünk együtt, s a következő napot az ő kedvéért pihenőnappá tettem; s kimondhatatlanul jólesett a jó embernek, hogy hat hónapi távollét után, messze az európai világtól, akadt valakire itt, Perzsia mélyén, akivel az ő kedves nyugatáról beszélhetett. Neve szegénynek, kit néhány hónappal e találkozás után megraboltak, s megöltek az úton: Longfield. Egy birminghami nagy kereskedőház ügyében járt itt pamutvétel végett, sok pénzt vitt magával rendesen, s elfeledte, mint, fájdalom, igen sokan, hogy Perzsia nem olyan polgárosult ország, aminőnek az európaiak sarlatán képviselői hazudozásai nyomán tartják, s hogy az útlevelekben és a király ajánló irataiban vajmi kevésbé lehet bizakodni.

Sahrud igen jelentékeny kereskedelmi város Mazanderán és Irak tartományok között; fölöttébb regényes, de igen rossz út vezet innen egész a Kaspi-tengerig. A környék vízdzús, s kivált a Rud-i Sah (királypatak) igen szép, melynek tiszta és édes vize élénk morajjal hömpölyög át a városon. Karavánszerája több van, s ezek egyikében található a „Kavkaz” című orosz nagykereskedelmi társaságnak egy ügynöksége, mely újabb időben az Asztrahánon, Bakun és Asztrabádon át üzött beviteli kereskedelmével az angol kereskedelmet Khoraszánból majdnem teljesen kiszorította. Az orosz igen nagy befolyással bír a kamcsatkai öböltől kezdve egész Konstantinápolyig, s ez senkire nézve sem oly veszedelmes, mint a brit oroszánra, melynek az orosz sas máris nagyon a sarkában van, s eljő az idő, mikor éles körmeit testébe is bele fogja vágni.

Innen Teherán még tizenegy napi távolban van. Az egész út biztos. Állomásra állomás jó, s alig van valami figyelemre méltó, hacsak az a különbség nem, mely Irak és Khoraszán lakossága között vehető észre. Az utóbbi tartomány, szomszédja lévén Közép-Ázsiának, több durva szokást is átvett attól, míg ellenben Irakban a finom iráni műveltség mindig szembeötlő. Itt az utazót - természetesen csak akkor, ha nála pénzszagot éreznek - mindig a legnagyobb előzékenységgel fogadják, s mindent adnak, de úgy, mintha a világért sem pénzért cselekednék. A vendéget kellemes tüneménynek szokás tekinteni, meg is ajándékozzák a legudvariasabb hódolatok kíséretében - de jaj a tapasztalatlan erszényének!

Én, kinek dél-perzsi utazásaim alkalmával volt módom az iráni illetet elegendőképp tanulmányozni, ilyen esetekben magam is játszottam az iráni: a komplementumokat komplementumokkal viszonztam, sőt még magasabb hangúakkal. Elfogadtam ugyan az ajándékokat, de virágnyelven kértem az adományozót, vegyen ő is részt adományaiban, s ez bombasztikus frázisaimnak, a Szádiból és más kedvenc költőiből idézett számos citációmnak csak alig tudott ellenállni. Megfeledezett magáról, mohón nyúlt az ételek és gyümölcsök után, melyeket a khondzsán (fatálon) maga hozott elém, s gyakran jelentékeny fejcsóválás által adta tudtomra: „Efendi, te iránibb vagy magánál az iráninál, sokkal simább, semhogy megcsíphetnék.”

S valóban, Perzsiában az óvatosság nagyon is szükséges! Évszázados, sőt, mondhatnám, évezredek megrögzött szokások annyira megtanították Perzsia lakosait a ravaszság és külső finomság gyakorlatára, hogy a gondatlan európai sokszor a legegyszerűbb paraszt, sokszor még a legkisebb gyermek is kijátssza. Nyelv, mozdulat, izgás-mozgás együttműködik mind, hogy a helyi viszonyokba be nem avatottak félrevezettessenek. Kiváltképpen az európai az, aki elbizakodván civilizációja fölényében, a keletit lenézi, megveti, s így, amint igen könnyen gondolható, éppen ő az, akit legtöbbször jégre visznek, s rútul megcsalnak.

Minél közelebb jutottam Teheránhoz, az évszak annál zordonabbá változott; különben is december vége felé jártunk már, s bár a mélyedésekben hideg és fagy keveset alkalmatlankodott, annyival inkább tette a magaslatokon, minthogy az égalji különbségek Perzsiában három-négy óra járásnyi távolokban máris igen észrevehetőek. A zord idő kiváltképpen nagy aggodalmat okozott Gosen és Ahuán állomások között; mind a kettő hegyen fekvő, magányos postaház, melyek az utazók nagy számához képest alig adnak mindig elégséges menedéket. Gosenben oly szerencsés voltam, hogy a csaparkhánét (postaház) egészen üresnek találtam;

meleg falai közt tehát teljesen átadtam magamat a kényelemnek, minthogy odakinn már valóban szigorú, mérges hideg volt. Ahuán felé már több helyütt óra is akadtam, s a hideg északi szél gyakran leszállított lovamról, hogy lábamat menéssel melengessem. Mikor magába Ahuánba érkeztem, a hó már néhány lábnyi magas volt, s oly keményen megfagyott, hogy az út sok helyütt valóságos hótelepek között vezetett. Fedél és tüzelőfa, ezek valának legfőbb vágyaim, melyek a magányosan álló ház megpillantásakor keblemben támadtak, s bármily messze csapongott is tekintetem a hólepte, halmos vidéken, hajlékot, sőt csak egyetlen romot sem fődözhettem föl.

Mint rendesen szokás, a csaparkhánéba figyelmet gerjesztő zörejjel csörtettünk be. A postamester igen udvarias volt, jó előjele a szállásnak, s mikor a nagyon kormos, de jól fedező szobába vezetett, egészen boldognak éreztem magamat, s csak fél füllel hallgattam szavaira, melyekben áradozva széltiben és hosszában elmondta, hogy Szipeh Szalarnak, a perzsa generalissimusnak és hadügyminiszternek hitvesét várja minden pillanatban, kinek Meshedből való visszatértében még ma, legföljebb holnap kell erre mennie. Szipeh Szalar asszonyosság, amint gondolható, legalábbis negyven-ötven szolga kíséretében utazott; általa e szűk hajlékban meglepetni éppen nem volt valami nagy öröm; én azonban igen keveset törődtem most e fatális eshetőséggel, hanem lovammal egyetemben egészen kényelememnek éltem. Mikor a kandallóban vidoran lobogott a tűz s a meleg tea a csészében párolgott, elfeledtem akkor a kiállott hideget, nem gondoltam többé rá, hogy valaki meglepjen, s jókedvűen hallgattam a vad Boreas süvöltését, mely, úgy látszik, meleg menhelyemen serkentgetni szándékozik engemet. A tea után jótékony meleget éreztem magam körül és magamban, s azért levettem ruházatomat; egész élvezettel fogtam estebédemhez, a piláf és a csirkesült már majdnem készen volt, azonban mikor éjfél tájban már-már lukulluszi vacsorámhoz kezdtem, a szélzúgás közepette lódobogás és hangok nesze ütötte meg fületem.

Huszonharmadik fejezet Ahuántól Teheránig

Alig volt annyi időm, hogy felugorjam, s a csoport fegyverzörej, szitkolózás, tombolás és kiabálás közben máris leszállott - természetesen elreteszelt - ajtó előtt. „Holla, hó! Fel! Ki innen! Ki van itt? Szipeh Szalar neje, a fejedelmi vérből származó hercegasszony érkezett meg! Rögtön távozzék mindenki!” Ki-ki tudni fogja, hogy ajtómat nem nyitottam meg azonnal. A lovagok megkérdezték a postamestert, ki van odabenn, s mikor tudomásukra esett, hogy egy hadzsi, s még hozzá szunnita, akkor valamennyi karddal és puskatussal dörömbölt ajtómon, s azt kiabálták: „Hej, hadzsi! Elhordd magad, ha azt nem akarod, hogy liszté őröljük csontjaidat.”

Kritikus, de nagyon kritikus pillanat volt ez. Azt az egyetlen menhelyet elhagyni, hol az ember oly jól érzi magát, s a zordon hidegben az éjet szabadon tölteni, ez mindenestre igen kellemetlen tréfa, s talán a meglepetés és a hirtelen történt megzavartatás indított arra a vakmerő gondolatra, hogy ne engedjek, hanem viadalra keljek. Tatárom, ki együtt volt a szobában velem, elhalaványodott. Felugrottam ülőhelyemből, puskát s kardot ragadtam, tatáromnak a pisztolyt nyomtam kezébe, azzal a meghagyással, hogy az első adott jelre tüzet nyisson; így közelítettem az ajtóhoz, azon szilárd elhatározással, hogy az első betörőt haladéktalanul lelövöm. Úgy látszik, odakinn megsejtették szándékomat, mert alkudozni kezdtek, sőt észrevettem azt is, hogy az ostromlókat elegáns perzsa beszédem csakhamar meggyőzte a párbeszédük közben afelől, hogy tévedtek, midőn engem bokharainak tartottak.

- De hát ki vagy te igazán? Beszélj! Úgy látszik, te nem vagy hadzsi! - hangzott kívülről.

- Mit, hadzsi! Ki a hadzsi? - kiáltottam. - Félre a gúnynevekkel! Nem vagyok én sem bokharai, sem perzsa, hanem van szerencsém európainak lenni! Nevem Vámbéry száhib!

Ezen szavakra odakünn csend állott be egy pillanatra. Ez, úgy látszott, meglepte amazokat, de még jobban tatáromat, ki az ő hadzsi-társától most hallotta e nevet legelőször, a kegyes muzulmán tulajdon ajkairól azt a vallomást, hogy ő nem igazhivő. Halálsápadtan, nagyra meredt szemmel bámult reám. Két tűz közé jutottam. Egy jelentékeny kacsintás azonban megnyugtatta útitársamat, a perzsák is alantabb hangon kezdték aztán; az európai név, a keletiek e nagy rémszava, villanyos hatású mindenütt.

A piszkálódást udvariasság, a fenyegetéseket kérelem váltotta föl, s midőn végre könyörögve kértek, hogy legalább csak a főlovagok kettejét fogadjam szobámba, a többiek szívesen megelégszenek istállóval és kamrával, megnyitottam az ajtót a remegő perzsák előtt. Arcom vonásai illusztrációiul szolgáltak előbbi állításomnak. Az egymás közt váltott szavak mindig élénkebbek, de barátságosabbak is lettek, s valami félóra múlva az én perzsáim araktól (pálinka) mámorosan egy sarokba vonultak, s úgy horkoltak, mint lovaim. Tatárom megnyugtatóására kellett néhány felvilágosítással szolgálnom; a jó fiú szívesen hajolt. S mikor a jövő reggel a jeges halomtájat elhagytam, s Damgan barátságosabb, sík

lapályán folytattam utamat, elszörnyedve gondolék a múlt éji kalandra, s az ahuáni éji szállást bizony nem egyhamar fogom elfeledni.

Damgant sokan a régi Hekatompylénak (száz kapus város) tartják, s ez olyan állítás, melyet régiségbúváraink mindenáron érvényre akarnak juttatni, bár az egész környéken semmi nyoma sincs olyan város romjainak, melybe száz kapu vezetett volna. Görögnek és perzsának, kik a fillentésben jóformán megegyeznek egymással, csak kötve kell hinni.

A száz kapuból nyolcvanot bízvást elengedek, de a mai igénytelen Damganban csak egy húsz kapus hajdani várost is aligha lehet fölfedezni. Az egész helység nemigen számít többet ezer háznál, s a puszta bazár közepén álló szegényes két karavánszeráj eléggé megbizonyítja, hogy kereskedelmi szempontból e hely távolról sem oly fontos, mint sokan hiszik.

Fraser, az angol utazó sajnálja, hogy a *csihil dukhterán* (negyven szűz) vagy *csihil szerán* (negyven fő) talányát, kik egy sírba temetve pihennek, senki sem tudja neki megfejteni. A muzulmán előtt szent szám a negyven, de szent kiváltképpen a perzsa előtt, és a csihiltén, a negyven ember, kiket a mohamedán monda szerint Mózes levert, s azután újra föltámasztott, számtalan helyen föltalálható. Nevezetes a dologban azonban az, hogy itt, Damganban, éppen a hölgyvilágot emelték a vértanúi méltóságra, s ez a körülmény Damganban sokkal feltűnőbb lehet, mint talán Kölnben, minthogy amannak hölgyvilága, nem nagyon szigorú erkölcsössége folytán, az egész környéken meglehetősen rossz hírben áll.

Damgantól két állomásnyira van Szimnan, mely pamutjáról, de még inkább fehér teasüteményeiről híres. Perzsiában minden városnak megvan a maga sajátsága, melynél fogva azt nemcsak Perzsia, hanem az egész világ legelső helyének szokás tartani. Sirázban a legjobb a juhhús, Iszfahánban a legszebb az őszibarack, Nathanzban a legjobb a körte stb., s a dologban a legkülönösebb az, hogy a fennen magasztalt cikkeket az illető helyeken vagy igen silányul, vagy, ami egészen nevetséges, éppenséggel nem lehet feltalálni. Szimnan teasüteményeinek hírét már Meshedben, sőt már Heratban is hallottam. Ám e tekintetben igen sok tapasztalatot szereztem már magamnak, s ennek következtében nem sokat vártam ettől sem. Mikor a bazárban kérdezősködtem e sütemény felől, sok ideig kellett fel s alá járnom, míg végre egy pár penészes példányhoz jutottam. „Szimnan - mondta valaki - csakugyan hírneves ezen cikkről, de a kivitel oly roppant nagy, hogy a süteményből mi magunknak mi sem marad.” A másik így szólott: „Igaz, Szimnan hajdan nagyon híres volt e cikkről, de a mostoha idők ezt is megváltoztatták.” Itt legalább mégis volt mentegetőzés és kifogás, azonban más egyebütt a hazugság a maga teljes meztelenségében szokott előtűnni.

Innen az út Lazgirdon, Dehnemeken és Kislakon át megy Teherán felé, a híres Khavar-szoroson keresztül. Ezen hegyi utat a híres Caspiae Pylaenek tartják, s a maga nemében igazán páratlan. Az út magas, fekete sziklatömegek között, vadregényes, és számos éles kanyarulata igen alkalmas rejtekhelyet szolgáltat a rablócsapatok számára. Valamint hajdan, úgy ma is igen sok útonálló van itt; némely sziklát lélekégetőnek, apagyilkosnak stb. neveznek. Az erős visszhang még rémítőbbé teszi az utat, s ennek benyomását igen világosan láthattam tatáromnak arcán. Én, kezemmel a fegyveren, egészen egyedül vonultam át ezen az úton, s igaz, hogy nem egy gyanús külsejű emberrel találkoztam; annak okáért mindjárt jobb

kedvem lett, mihelyt a mélyedés másik torkolatánál a tágas, termékeny Veramin lapályára kijutottam.

Ezen síkon, melynek északi szélén a régi időkben s a mesevilágban oly híres Rhágesz városa emelkedett, hajdan - úgy mondják - sok város és falu állott; sok nép kavargott itt már, görögök, arabok, tatárok, mongolok, afgánok. Maga *Rhágesz* városa a középkorban valóságos kincs volt, mert ez szolgált nyughelyül a *Szeldzsukidáknak*, a *Gaznevidáknak*, sőt maguknak a *Timuridáknak* is. Ma pusztá rom. Az európai régiségbűvár feliratokat keres a kőhalmok között, a perzsa vadász helyül a gazdag síkságot, s ha a föld alatti számos vízvezeték nem volna, melyek a régi műveltségről tanúskodnak, a Veraminról hallható mondákat pusztá költeményeknek kellene tartanunk.

Amelyek Meshedbe érkeztemkor, ugyanazon érzelmek, s talán még hatalmasabban, hatottak át most is azon gondolatnál, hogy nemsokára újra meglátom Teheránt; azt a Teheránt, honnan kalandos utamra kiindultam, s hol oly sok jó barátom él, kik bizonyára réges-régen a boldog öröklét ölében gondoltak. Hogy utamat siettessem, a két utolsó állomást egygé akartam kötni. A tizenhárom órányi lovaglás mindenestre igen fárasztó, gondoltam magamban, azonban most olyan állomásra jutok, ahol legalábbis két hónapig megpihenek. Ezen édes reményekben ringattam lelkemet, s kora reggeltől késő estig szakadatlanul odább lovagoltam. Mikor a nap utolsó sugaraival tekintett alá, a távolban Teheránt és Sah Abdul Ázim kupolájának ragyogását pillantottam meg. Máig sem tudom, a túlságos öröm tette-e, vagy a hirtelen beállott éjszaka - mert ez évszakban az alkony igen rövid e tájakon -, vagy a lankadság, mely elbágyasztott, elég az hozzá, a perzsa főváros tőszomszédságában eltévedtem, s mégpedig közel azon nevezetes romokhoz, amelyek felett a sziklákra a *gebrek* (tűzimádók) a holttesteket szokták kitenni a madarak zsákmányául. Két óra hosszat kellett bolyonganom, árkon-bokron, vízen-sáron keresztülgázolnom, mely alkalommal lovam egyszer hasig merült a hideg vízbe; cserjén, bokron keresztül kellett törtetnem, míg végre késő éjjel az útra akadtam.

S nem különös-e mégis, hogy az egész úton semmi bajom sem történt, oly távoli országokat bejárt bántatlanul, átéltem oly veszedelmes kalandokat, s mindenem megmaradt; kézirataim, utazásom drága zsákmánya, mit sem szenvedtek, s íme itt, a biztos kikötő küszöbén, benyílóján, oly veszteséget kellett szenvednem, melyet soha feledni nem tudok, ugyanis az átnedvesülés következtében legbecsesebb írományaim egyikét elvesztettem. A sorsnak szeszélyei vannak, mondja a keleti, gyermekes az, aki ezeknek ellen akar szegülni!

Midőn Teherán kapujához értem, az már zárva volt. Az éjet egy újabb karavánszerájban töltöttem, s midőn másnap a rendesen eltorlaszolt bazárokon ütések és szitkozódások közben átlovagoltam, nem egy perzsa mondta bosszús csodálkozással: „Mégiscsak vakmerő egy bokharai!” Néhány európaival is találkoztam, kik álöltözetemben nem ismertek rám, de azután édes öleléssel köszöntöttek. Nemsokára a török követség kapujához jutottam, s ki írhatná le örömet, mikor újra megláttam azon helyiségeket s azon barátokat, kiktől s melyektől tíz hónappal előbb oly rajongó és kalandos tervek között távoztam, s kik akkor bennem a bizonyos veszélybe rohanót látták, s engem e napiglan a közép-ázsiai barbárság és ármányosság áldozatának tartottak.

Huszonnegyedik fejezet

Visszaérkezés a perzsa fővárosba

A perzsa főváros mindjárt az első tekintetre a civilizáció és műveltség székének látszott, oly helynek, hol az európai élet egész teljességében feltalálható. Ha az ember nyugatról jó keletre, s bevonul a városba, igaz, nem talál elegendő szavakat a nyomorult agyagvisekők és girbe-görbe, szűk utcák által gerjesztett undor kifejezésére.

De egészen másnak tűnik fel e város az utazó szemében, ha Bokharából jön. Bokhara csak hatvan napi járóföld távolságra fekszik ugyan Teherántól, de a két város társadalmi viszonyai között századoknak elválasztó mélysége tátong. Mikor megérkeztem után először lovagoltam a bazáron végig, gyermekes örömmel, sőt, mondhatnám, némi csodálkozással - mely igen kevésben különbözött tatárom báméskodásától - tekintetem az európai gyártmányú számos fényűzési cikkekre, a szövetekre, kendőkre, játékszerekre: kiváltképpen a festett cseh üvegtermékek voltak magukra figyelmemet a legnagyobb mértékben; az európai művészet iránt olyan tiszteletre gerjedtem akkor, mely fölött ma csak mosolyoghatok. Akkor azonban ez nem lehetett másképpen. Ha az ember úgy utazik, mint ahogy én utaztam, ha úgy beleéli magát a tatár életbe, mint ahogy én kényszerültem, nem lehet csodálni, ha maga is jóformán tatárrá lesz. Az az igazi inkognitó, mikor az embernek az idegen alakban is teljes öntudata van még hajdani lényéről, az csak igen rövid ideig tart: az elszakadottság, s idegen elemek szünet nélküli környezete akarva, nem akarva átalakítja az embert. Az utazó hiába dacol az átváltozással, a jelennek friss benyomásai háttérbe szorítják a múltat, s ezen állét, akaratunk ellenére, valósággá változik.

Barátaim azonnal észrevették e változást lényemben és modoromban, s ez nem kevés mulatságot szolgáltatott nekik. Nevették köszöntéseimet, beszéd közben alkalmazott taglejtésemet, járásomat, s kiváltképpen felfogásomat; sokan még azt is állították, hogy arcom kifejezése is tatár jelleget öltött, s szemem egypár vonallal ferdébben áll, mint annak előtte. E megjegyzések néha a legkedélyesebbek voltak, s magamat is mulattattak, de lehetetlen egyszersmind be nem vallanom, mily különös érzelmet gerjesztett bennem az a gondolat, hogy ezután az európai életmódhoz kell hozzászoknom. Eltekintve attól, hogy a hetek hosszát egy helyben való nyugton maradás egészen különösnek tetszett, sok olyan európai szokás volt, mibe nem egykönnyen tudtam beletalálni magamat.

Kiváltképp a ruhák voltak azok, melyeket igen szűkeknek és szorosaknak találtam, s a hajzat, melyet mostantól kezdve növelni kezdettem, valóságos tehernek látszott fejemen; s ha egy szobában több európai volt jelen egyszerre, kik élénk vitatkozásukat hasonló taglejtésekkel kísérték, mindig azt hittem, már-már hajba kapnak egymással. S hát még a perzsa szolgálatban álló francia tisztnek feszes maguktartása és szilárd lépése, milyen furcsának látszott az énnekem! Bár igen örültem európai földijeim büszke, feszes magaviseletének, ez sokkal nagyobb ellentétet képezett a közép-ázsiaiak vontatott, görbedt járásával, melyhez szemem

annyira hozzászólt, s melyet én magam is elsajátítottam, semhogy a legnagyobb mértékben fel ne tűnt volna.

Messze vezetne leírnom mindazon benyomásoknak egész sorát, melyeket Irán fővárosa reám gyakorolt. Aki nyugat és kelet különbségét ismeri, annak alig szükséges mondanom, hogy Teherán Bokharához képest valóságos Párizsnak látszott előttem. A teheráni perzsa világ bámulása igen nagy volt, midőn kalandom szerencsés végződéséről értesült. A ketman (az iszlám által engedélyezett alakoskodás) igen jól ismert és begyakorolt tudomány bár a keletieknél, de mégis megfoghatatlannak látszott előttük, hogy ebben egy frengi is oly kitűnő legyen. S bizonyára az általam elért sikert nem is irigylették volna annyira, ha különösen jó tréfának nem látszott volna előttük, amit én halálos ellenségeiken, a szunnita tatárokon elkövettem.

Bár Perzsia a turkesztáni sivatagok legközelebbi szomszédja is, mindazonáltal igen zavart és mesés fogalmakkal bír felőlük. A fél világ hozzám tódult tudomást szerezni magának mindenekről. Több miniszterhez meghívtak, sőt végre még azon nagy szerencsében is részesültem, hogy őfelségének a királynak, a világ fordulópontjának, az egész világegyetem legmagasságosabb uralkodójának is - mint őt a perzsák nevezik - bemutattak. Hosszadalmas ceremóniákat kellett végigjátszanom, míg végre a palota kertjében ott állottam az ifjú Naszreddin sah előtt, s azon bizalmas felszólítást nyertem, vázoljam előtte utazásom élményeit. Nagy tűzzel feleltem meg kötelességemnek, s a körülálló miniszterek nagy szemeket meresztettek, nem győzván eléggé csodálkozni afölött, mint utóbb megértettem, hogy én minden remegés nélkül megállani mertem a király előtt, kinek fenséges tekintete máskülönben még a legbátrabbat is meg szokta rendíteni.

A királynak egyébiránt, úgy látszott, megtetszett előadásom, minthogy egy rendjellel s ami még becsesebb, egy perzsa sállal ajándékozott meg. Az elsőt, egy egyszerű ezüstdarabot megkaptam ugyan, azonban az utóbbit, melynek legalábbis 50 arany az értéke, a miniszter, úgy hiszem, jobbnak látta magánál megtartani, mert ez a teheráni udvarnál egyáltalában nem tartozik a ritkaságok közé. A király őfelsége lehadudja és megcsalja minisztereit, mit őexcellenciáik azután, fájdalom, nem a maga helyén, hasonló módon viszonznak. Alárendelt hivatalnokok megcsalják a népet, ez viszont azokat. Ebben az országban minden hazudik, csal és ámít, s ez a világ legtermészetesebb cselekvése módjának tartatik, a becsületesen cselekedőt ellenben bolondnak vagy eszelősnek nézik.

Hogy a most mondottakra világosító példával szolgáljak, csinos kis történetecskét akarok közleni, mely teheráni tartózkodásom alatt fordult elő. A király - amint tudva van - igen kedveli a vadászatot, s maga is igen jó lövő, aki az évnek legalább is kétharmadát ilyes kirándulásokon tölti, nem csekély bosszúságára udvari tisztségének, kik a hárem puha párnáit, az ízletes konyhát s más egyéb élvezeteket ilyen alkalommal sátorozással, órák hosszat tartó lovaglással s szegény parasztkonyhával kénytelenek föl váltani. Visszatérte után a király rendesen az európai követségeket is meg szokta ajándékozni a vadászati zsákmány egy részével, amit általában igen nagy szerencsének tartanak. De a jó követeknek, a királyi kéz ejtette nyulakért, foglyokért s más egyéb vadért, tetemes enammal (borravaló) kell az átadót megajándékozniok.

Eleinte még csak szívesen tűrték e kellemetlenséget, de midőn a királyi küldemények már-már igen gyakoriakká kezdtek válni, azon meggyőződésre jutottak az illetők, hogy a királyi szolgák, uruknak híre és tudta nélkül, a piacról hozzák ezeket az ajándékokat, csupán csak a gazdag borralalóért. Megkérték tehát a külügyminisztert, legyen szíves ennekutána ezen küldeményeket, hitelesség okáért, néhány sor írással kísélni. Ez ugyan használt egy ideig, de az ajándékok nemsokára még gyakoriabbakká váltak. Szorgosan utánaálltak aztán, s íme kiderült, hogy a miniszter őexcellenciája egy gyékényen árul a királyi cselédséggel, ő írja a piacon vett ajándékok mellé a hivatalos cédulákat, s a nyereségen aztán velük együtt osztozik. Mindezt pedig pompás tréfának tartották, hogy ők most hogyan rászédtek a frengiket, s mikor a királynak tudomására esett, maga is jóízűt nevetett rajta.

A közeledő tavaszt bevárando, Teheránban két hónapot kellett töltenem. Az idő a lehető legkellemesebben múlt e kis európai gyarmatban. Visszatértem őszinte örömet gerjesztett, s egyik a másikkal versenyzett, hogy szerencsét kívánjanak, s ott-tartózkodásomat különféle előzékenységgel megédesítsék. Az illető követségek nem mulasztották el kormányukat sajtáságos kalandjaimról tudósítani. Nekem ugyan furcsának látszott az egész; egyáltalában nem tudtam felfogni, mi rendkívüli van a keresztüljátszott dervis-szerepben, s csodálkozással tapasztaltam, hogy távozásomkor el voltam látva Francia- és Angolország legtekintélyesebb kormányférfiainak szóló ajánlólevelekkel.

Kiváltképpen meghatott azonban magyarországi földimnek, Szántó úrnak részvéte, ki a perzsa fővárosban a szerény szabómesterséget űzi. E sajtáságos ember, ki egy Tisza menti faluban született, a katonai sorozás elől menekendő, megszökött, minthogy kényelmesebbnek tartotta a könnyű tüllel tartani fegyvergyakorlatokat, mintsem a nehéz puskával. Eleinte Konstantinápolyba ment, onnan Kisázsian át Arábiába, onnan ismét Dél-Perzsián keresztül Indiába, mégpedig nagyobbbrészt gyalog. Már Kína fővárosa felé akart indulni, midőn értésére estek a hazájában 1848-ban történt forradalmi események. Ezen hírek annyira föllekesítették a hazafias lelkű szabómestert, hogy a hazatérésre határozta el magát, a szabadság zászlaja alatt küzdeni. Azonban Indiától Európa igen messze van, kivált ha az ember csak vitorlás hajón teheti meg az utat, s így Sztambulban már csak a világosi katasztrófának hírét kellett hallania. Megcsalatkozva reményeiben, újra megragadta tehát a vándorbotot és a varrotűt, s Tebriszen keresztül Teheránba utazott, hol vele én is találkoztam.

Különösen csodálatos volt beszéde, mely mindazon szólamokat egyesítette, melyeket a különböző országokban sajtájává tett. A beszélgetés elején még csak ment a dolog úgy-ahogy, de mihelyt tűzbe jött, német, magyar vagy francia szavakat kevert a török, arab, perzsa, kurd és hindosztániak közé, úgyszólván az ember feje egészen belekábult, és össze kellett szedni annak minden nyelvtudományát, aki őt meg akarta érteni. Becsületes szíve túl boldog volt, midőn földijének szerencsés menekvéséről értesült, s igénytelen vagyoni állapota dacára mindenáron egy nadrággal akart megajándékozni, mivel azonban, ezt én egyáltalában el nem fogadhattam, rábeszélte tatáromat, hogy legalább az vegye el ajándékát. A közép-ázsiai hangosan fölkacagott a neki oly nevetségesnek látszó ruhanemű fölött, s mikor csupa kíváncsiságból magára vette, a jó Szántó magánkívül volt örömeiben és büszkeségében, hogy ő a legelső a világon, aki egy tatárt nadrágba bújtatott.

Azon európaiak között, kikkel Teheránban találkoztam, Bloqueville urat kell még említenem, e minden fényképészek legdrágábbikát, ki a sah szolgálatában részt vett egy, a turkománok ellen intézett hadjáratban, ott azonban fogságba esett, és 10 000 arany roppant összegben kellett kiváltani. Bloqueville úr, tetőtől talpig francia nemesember, emellett becsületes, derék fiú, kalandvágyát kielégítendő, egy vargabetűt tett a *belle Perse* felé. Az orvosi pálya, az európaiaknak majdnem egyetlen foglalkozása keleten, igen profán valaminek látszott neki. S végre is a fotográfiát találta olyannak, mi e tájakon még kevésbé kiaknázott művészet. A király haladéktalanul szerződtette, s harcfestő minőségében a khoraszáni hadsereghez csatlakozott. Hogyan örülhetett a király előre arra a gondolatra, hogy diadalmas hadseregének hőstetteit immár megörökíti, mert seregének minden tagját egy-egy Rusztem gyanánt írták le előtte.

Fájdalom, hogy a sors könyvében egészen más volt följegyezve. A huszonötezer Rusztemet ötezer turkomán rabló támadta meg, és tönkrevverte. Nagy részüket elfogták, s minthogy a foglyoknak roppant száma nagyon lecsapta árukat, 5-6 arany váltságdíjért sokat vissza lehetett váltani közülük. Bloqueville úr is majdnem megszabadult már ezen az áron, azonban a turkománok kitalálták, hogy a szőke fürtös ifjúban bizonyára valami külföldi növény lappang. Többet követeltek tehát érte, s minthogy a turkomán követelés minden perzsa vonakodás után növekedett, a teheráni udvarnak végre bele kellett nyugodnia, hogy 10 000 aranyat tesz le a francia alattvalóért, amire bizonyra rá nem állottak volna, ha a Szajna parti nagy sah, követe, Bellaunay úr által, azt nem üzeni: „Ha aranyotok nincsen, majd én szuronyokat kölcsönzök.”

A másfél évig tartott alkudozás alatt Bloqueville úr, a hajdani testőrtiszt igen súlyos időket élt át, és volt elég módja kitanulni, mekkora különbség van egy, a Champs Elysées-n élő gentilhomme és a nyakán, kezén nehéz láncot hordozó turkomán rabszolga sorsa között. Hányszor gondolhatott a szegény francia a szép Párizsra, midőn rongyokba burkolva s hidegtől reszketve, valami szegényes turkomán sátorban költötte el lóhúsból készült kotlettjét. Igazán sokat szenvedett, s mikor engem, bajtársát, újra meglátott, sírt örömeiben. Ő tökéletesen ismerte, mi a közép-ázsiai élet, s ő tudta legjobban fölfogni azokat a gyötrelmeket, melyeket nekem kellett kiállanom.

Minthogy éppen a turkománokról beszélünk, nem hagyhatom említés nélkül, hogy néhányan a puszták e fiai közül megérkeztemről értesülvén, Asztrabádból, hol üzleti ügyek miatt tartózkodtak, hozzám jöttek, s ami igazán különös, tőlem a fátihát (áldást) kérték.

Amint állították, minden fátihámnak igen szerencsés hatása volt, és Gömüstepében égnek a vágytól engem újra láthatni. S bár európai öltözetben voltam, a pusztai fiai mély alázattal borultak le előttem; én áldást mondtam rájuk, egypár koránverset idéztem, s ők egészen épülten távoztak. Ez volt az utolsó formaszűrőség, melyet alkalmaztam, s vallásos nevezetességem gondolata újra fantasztikus rajongásokra vezetett. Kissé több kalandorsággal és vakmerőséggel mit ki nem lehetne vinni e babonás nomádok között! A keleti hősök pályafutásának rendesen ez a kezdete. Az ember rejtélyes varázshomályba burkolódik, százan és százan követik aztán, s csak akarni kell, és mindenható parancsnokukká válhatunk.

A tavasz első szellőlegyintésével búcsút mondtam Perzsia fővárosának, az igazi keleti műveltség e székhelyének, s a szokott postaúton, *Tebriszen, Erzerumon és Trapezunton* át a Fekete-tenger felé haladtam. Ha Meshedtől Teheránig elég jól fel voltam szerelve mindennel, keleti utazó állásához képest, innen tovább az európai turisták minden kényelmével rendelkezhettem. Jobb lovaim és fegyvereim voltak, több pénzem, s amit könnyű elgondolni, személyem iránt több tisztelet és megkülönböztetés. Úgyszólván játszva értem el Perzsia határára. A rendkívül barátságos fogadtatás a tebriszi európai gyarmatban, s kiváltképpen az angol konzul barátságos asztalánál felhangzó champagne-i pohárcsengés amaz örömök előjelei valának, melyek reám nyugaton várakoztak. A képzelem, a boldog reménység legszebb színeivel a legvonzóbb képeket varázsolta elém, melyek kaleidoszkóp tarka idomzataiképpen kápráztak ittasult szemem előtt, s bármennyivel többet adott is utóbb a valóság várakozásom fölött, mégis boldogabb voltam akkor, midőn jövőmet rózsás varázsszínekben, sejtelemszerűen a képzelet festette elém.

Mikor Azerbajdzsán keleti határán átléptem azt a halmos tájat, mely a török Kurdisztánba vezet, meg nem állhattam, hogy vissza ne forduljak, s a végbúcsúnak még egy tekintetét ne vessem Irán földjére. Irán, a keleti civilizáció minden hibáival és kinövéseivel, mégiscsak mindig érdekes ország lesz az európai utazóra nézve. A képmutatás és kétszínűség, melyeket itt a hosszas és régi zsarnokság teremtett, bár megvetésre méltók is szemünkben, s bár az iráni nép udvarias modorát és kitűnő szellemi képességeit háttérbe szorítják, mindamellett egész keleten csak az egy Irán az, hol a tehetségek s a magasabb műveltségre való törekvés, királynál úgy, mint pórnál, feltalálhatók. A keleten határos tartományok nyers és vad szokásai - bár némi különbséggel - a nyugati határokon is észrevehetőek. Kisázsia kurdjai és oszmánjai annyira mögöttük állanak a perzsáknak, mintha egészen más anyagból volnának faragva. Bizonyosan igaz, hogy az ázsiai műveltségnek Irán a kútforrása, s mind e mai napiglan majdnem egyedüli forrása.

Mikor Trapezunthoz közel, az Erzerumba vezető nyári úton, a Pontusi-hegység azon meredek lejtőjére értem, honnan a Fekete-tenger már látható, azon helyre, melyről Xenophon a 10 000-nek visszavonulásáról szóló leírásában oly lelkesülten emlékszik, ott az Euxinus sötétkék árjaiba utolsó ábrándos álmaimat temettem el. Mily elfogódott szívvel vettem búcsút két évvel azelőtt e helytől, mily nehezen tudtam megválni a Lloyd-társaság hajójától, melynek lobogója még sokáig hívogatólag lebegett felém. S ma újra megláttam ezen lobogót, ugyanazon kikötőben, s mi több, ugyanazon hónapban. Mennyivel más érzelmek ostromolták most, ennél a tekintetnél, szívemet! Azon partra jutni, hol a már-már útra kész gőzhajó horgonyoz, majd annyit jelent, mint Európa közepén lenni. S kivált ha még oly szerencsés az ember, hogy a pompával és kényelemmel berendezett Lloyd-gőzösön külön kabinban kelhet útra, semmi sem oly könnyű, mint az európai életbe teljesen beleképzelni magunkat, habár talán kitűzött célunktól még néhány napi távolra is vagyunk.

Mithridates ősi székvárosában csak két napot töltöttem, s miután kevésnek kivételével, amit kedves ereklye gyanánt megtartottam, majdnem minden úti poggyászsomat eladtam, május közepe táján az „Il Progresso” gőzösre keltem. A hajó, gyorsan szelve a habokat, a délnek eső Boszporusznak tartott; mindig nagyobb és nagyobb lett a távolság, mely a Pontus partvidékétől elválasztott, s tekintetem

sokáig fájdalmasan csüggött azon. Itt kezdtem meg egykor egész a Timur távol eső fővárosáig terjedő vándorutamat, s itt is végeztem. Lelkem előtt még egyszer átvonultak a múltak képei, mosolygók és komolyak, mint aminők a valóban is voltak. De csakhamar fölserkentem álmodozásaimból, tekintetemet elfordítottam a múlttól és Ázsiáról, s arra irányoztam, hol jövőmnek kell virulnia - Európa felé.

Amint azon pillanattól kezdve, melyben Kurdisztánt elhagytam, az oszmánli arc vonásaiban nem találhattam fel többé semmi keleti jelleget, úgy most Sztambul csak fényesen festett függönyének tekinthettem a valóságban meg nem levő keleti életnek. A Boszporusz partján csak három órán át időzhettem, de oly szerencsés voltam, hogy az idő rövidege dacára br. Prokesch-Ostennél, a fáradhatatlan tudósnál és diplomatánál tiszteletemet tehettem, s jóakaró tanácsát ez emlékiratok kidolgozásánál sohasem tévesztettem szem elől. Innen Küsztendzsén át Pestre mentem, hol dervistársamat, a kungráti mollát, ki Szamarkandból elkísért, hátrahagytam, én azonban nem voltam oly szerencsés, hogy hazámban tovább maradjak, mert az idény befejezte előtt akartam még a *Royal Geographical Society* elé az utazásról való jelentésemet terjeszteni, s ez barátaim szíves pártolása által sikerült is. 1864. évi június 9-én Londonba érkeztem, s hihetetlen fáradságba került, míg oly két ellentét föl váltását megszokhattam, mint Bokhara és London.

Valóban csodálatos, hogy a szokásnak az emberre mily hatása van. Bár fokozatosan mentem át egyik végletből a másikba, mégis minden oly meglepőnek, újnak és különösnek tetszett, mintha Európáról azelőtt csak álmodtam volna, s magam is ázsiai volnék. Vándorlásaim fölötté nagy benyomást hagytak bennem hátra; s csoda-e, hogy néha gyermekként megilletődtem, ha a Regent Streeten vagy az angol nagyok drawing roomjaiban Közép-Ázsia sivatagjaira s a kirgizek és turkománok sátraira gondoltam?

MÁSODIK RÉSZ

Első fejezet

Dervisek és hadzsik

A dervis a keleti élet személyesített mintaképe. Hivalkodás, rajongás, alázatosság és feltűnő hanyagság az ő ismertetőjelei, miket erényekül dicsérnek benne, s miket olyanokul papolva hirdet mindenütt. A mitsemtevésnek mentségül szolgál az ember gyámoltalansága, a rajongásnak isteni ihletség, az alázatosságnak a célzás arra, hogy porból születünk, végre a hanyagságnak a sors-végzetek mindenhatósága.

Ha az európai polgárosodás előnye nem érvényesítette volna magát oly fényesen a keletieké fölött, csaknem hajlandó volnék mondani, hogy ama dervistől, ki rongyos hirkában vagy dzsübbében amott egy elhagyott rom kuckójában kucorog, irigylem a szeméből mosolygó boldogságot. Mily tökéletes nyugalom tükröződik arcvonásaiban, tetteiben és működésében, s mily kirívó ellentétet képez egész külseje a mi európai életünkkel! Áldervis koromban majd mindig a természetemmel ellenkező nyugodtság volt az, ami idegeimre bántólag hatott, s aminek utánzásában természetesen a legnagyobb hibákat követtem el.

Sohasem fogom felejteni: Heratban történt, midőn egyszer, felvillanyozva közeli megszabadulásom gondolatától, ülőhelyemről felpattanék, s a lakásomul szolgáló romban teljes hévvel fel s alá kezdtem járni. Néhány perccel utóbb észrevettem, hogy az átmenők csoportja a bejáráshoz gyűlt, s bámulva rám meresztette szemeit. Tüstént megálltam, s megszégyenülve leültem. Kevéssel rá, néhányan hozzám léptek, s hogylétemet kérdék. A jámborok tébolyodottnak néztek, mert az ő nézetük szerint csakugyan nem lehet helyén oly embernek az esze, aki szükség vagy különös cél nélkül ültéből fölkél, s föl-alá járkál szobájában.

De a keletieknek nemcsak általános jellemvonásait képviselik a dervisek, hanem kelet egyes népeinek árnyalatait is. Vallásuk ugyan azt hirdeti: „al-izlám millatun váhidatun”, vagyis „az egész izlám egy nemzet”; mindazonáltal a különböző szerzeteknél meg lehet ismerni, ki honnan és hová való. A bektasi-, mevlevi- és rufái-félék leginkább Törökországban honosak, mert Bektas, a janicsárok lelkesedett alapítója, Molla Dzsélál-eddin Rúmi, a *Mesznevi* magasztos költője Törökországban működtek, s ott nyugosznak is. Arábiában honosak a kadriék és dzselálík, Perzsiában az ovejszi núrbakhsi nímetulláhik, Indiában a khilálík és zahabíják, Közép-Ázsiában a nakisbendik és szúfi izlám-félék a legszokottabbak.[74]

A testvériség benső köteléke fűzi össze mindegyik rend tagjait; a növendékek (*müríd*) és tagtársak (*khalfa*) vakon engedelmeskednek főnöküknek (*pír*), ki kénye-kedve szerint rendelkezhetik szellemi alárendeltjeinek élete és vagyona fölött; ámde e testületeknek eszük ágában sincs titkos politikai vagy társadalmi célokra törekedni, mint Európában hiszik, kik némely föllelkesült utas szava után indulva, a nagy pusztá beduinjai közt is szabadkőműves testvéreket vélnek lappangani. A dervisek nem egyebek, mint az izlám szerzetesei; a szellem, melyből eredtek, s mely őket fenntartja, a vallásbeli rajongás; ők pedig csak annyiban különböznek egymástól, amennyiben nem egyenlő módon tüntetik ki lelkesedésüket.

Míg például az egyik szerzet folytonos zarándoklást parancsol a szentek sírjaihoz, egy másiknak szigorú szabályai, úgy látszik, elmélkedést hagynak meg az istenség nagy véghetlensége és földi létünk nevetséges semmisége fölött.

Egy harmadik megkívánja növendékeitől, hogy éjjel-nappal foglalkozzanak zikrrel (isten nevének emlegetésével) és telkínnel (dalimával vagy himnusszal); végre nincs miért fennakadnunk, hallván, hogy egy szerzet tagjai addig kiabálják teli torokkal a következő igéket: „Ja hú! Ja hakk! Lá iláha illállaha!”[75], míg a kiáltók zöme delírium tremensbe, vagyis reszkető őrjöngésbe esik. Az igazhitűeknek az ilyen állapot neve medzszúb, vagyis isten szerelme által magánkívül ragadtatni. Akit e szerencse ér, mert ez szerencsének tartatik, azt minden ember megirigyli. A roham idején betegek, nyavalygók, meddő asszonyok a közvetlen közelébe kíváncsoznak, és szoroson tapadnak öltözetéhez, mert a vele való érintkezés csalahatatlantul gyógyítóknak tartatik.

Hogy mit képesek a dervisek a zikr-féle elragadtatás idején véghezvinni, egyszer magam is megnéztem Szamarkandban. Dehidben ugyanis, a Makhdum Ázam sírjának közelében egy ilyen rivalgó társaság együtt volt az odaváló főnök (pír) körül. Azzal kezdték, hogy nyugalmas hangon, mondhatnám, ütem szerint kiáltozák a szükséges igéket. A pír a legmélyebb tevedzsühbe (elmélkedésbe) vala merülve; minden szem és fül feléje irányult, s feje minden mozdulatával, minden lélegzettel, melyet hallatott, növekvék egyre tompább és szilajabb hangon éneklő tanítványainak lelkesedése. Végre álomszerű merengéséből fel látszott ocsúdni, s midőn fejét görnyedt helyzetéből felemelé, a dervisek mint valami ördögösök, felugráltak helyeikről, a kör felbomlott, az egyes tagok hullám alakú testmozdulatokkal elkezdtek ugrálni, s alighogy a pír egészen talpraállt, a nekihevült táncolók oly örütségbe estek, mely bennem, ki természetesen kénytelen voltam velük tartani, lelki borzalmat gerjesztett. Mintha forgószeél sodorta volna őket, úgy csapongtak jobbra-balra tuskén-bokron keresztül, a rét puha szőnyegéről sokan beleugrottak a törmelékkövek közé, lábaikról csurgott a vér, s ők mégis folytatták, míg sokan elalélva összerogytak.

A keleten uralkodó társadalmi viszonyok mellett, hol mindenütt és minden tekintetben csak a végletekben gyönyörködnek, a dervisnek vagy koldusnak, jóllehet a társadalom legsőbb fokán áll, oly tekintetben kellene állania, mint egy hercegnek, ki egy nép élén állva lelkek millióival és kincsekkel rendelkezik. Az ember labda a sors hatalmas kezében, ha sorsa úgy hozza magával, egy pillanat alatt egyik végletből a másikba juthat, mint ezt a történet számtalan példában igazolja, és valamint a költészetben gyakran előfordul egymás mellett a két ellenlábás, „sah ü keda”, azaz király és koldus, így találjuk ezt igen gyakran a közéletben is, hol a rongyos, ronda, mocskokkal borított dervis a fényes díszöltözetébe öltözött herceggel egy és ugyanazon szőnyegen ül, elmerülve bizalmas beszédbe, sőt gyakran ugyanazon findzsából isznak. Európai utazóknak az ilyen négy szemközti társalgás különösnek tetszik, és néha mulatságul szolgál, de keleten ez nagyon természetes. Hadd lássa be a király (így áll ez az erkölcsstanban) szomszédjának merész ellentétében az ő földi dicsőségének semmiségét, és tartózkodjék a kevélységtől.

A dervis ellenben fedezze fel a ragyogó díszruha alatt a halandó embert, és megismerve a hiú létet, nevéssen az élet varázsjátékán.

E kölcsönös viszony tudatában e két véplet a türelem és engedékenység ritka nemével szokott egymás iránt viseltetni. A dervis, ki magánlakában a

legbizalmasabb jó barát, nyilvános szertartásoknál sohasem feledi el, hogy ő minden szegények legszegényebbike. Hasonlólag túr el az előkelő a dervistől mindent, ami más előtt elviselhetetlennek tetszenék. Kerkiben, a tartomány kormányzójánál egy dervis tartózkodék, akinek fogadalom parancsolta kötelessége volt alkonyattól napfelkeltéig a „Ja hú! Ja hakk! Lá iláha illállaha” igéket szakadatlanul és harsány hangon kiáltani. A sötétség beálltával, midőn a nappali élet zaja megszűnt, a dervis zord, egyhangú kiabálásai mindig hallhatóbbak valának a palota környezetében, s még inkább az épületben. Hogy áhíthatossága többeknek zavarta álmait, nagyon természetes, de a kormányzó családtagjai kérelme dacára sem tett ellene kifogást, és ő tovább folytatta rikácsolásait, amíg csak Kerkiben lakott.

Mivelhogy szomszédságában laktam, nekem is kijutott e hangversenyből, és az áthatott kiáltozó hangjáról - mely reggel felé mindinkább gyengült - megtudtam a hajnal közeledését, anélkül, hogy sötét cellámból a szabadba léptem volna.

Mindazonáltal a szó szoros értelmében vett dervis - azaz oly férfi, aki belső meggyőződéséből lemondva a földi javakról és a világi kényelemről, tapasztalatok gyűjtéséért vagy vallási kötelességének él, mely fényben tüntetik fel Szádit, a költőt - manapság ritka tünemény. Akik ezen életpályára lépnek, azok vagy elv nélküli henyélők, vagy kitanult koldusok, kik a szegénység foltok köpenye alatt kincseket gyűjtenek, és ha jól meggazdagodtak, kereskedelmi célokba fognak. Ez leginkább Perzsiában honos. Míg a szerencse kedvez neki, addig a legnevetségesebb módon halmoz össze fényt és pompát, és nem jut eszébe a világ mulandósága. Ha pedig szerencsétlenség éri, akkor félrevonul magányába, kigúnyolja az emberek hiú törekvését és látszólagos önmegelegedéssel mondja: „Men dervis-em!” (Dervis vagyok!)

Valamint keletnek összes intézményei, szokásai és erkölcei, minél tovább haladunk előre, annál plasztikusabb eredetiségben tűnnek szemünkbe, úgy van a dervisek szerzetével is. Perzsiában a dervisek már jóval fontosabb szerepet játszanak, mint Törökországban; Közép-Ázsiában pedig, hol több századon át folytatott elszigeteltség következtében semmi sem változott, e szerzetesek még teljes fényükben állanak, úgy, mint keletkezésükkor álltak, s hatályos befolyást gyakorolnak az ottani társadalmi viszonyokra. Hogy az isánnak, vagyis a világi papságnak mily hatásköre van Közép-Ázsiában, arra közép-ázsiai utazásom leírásában olykor felhívtam a figyelmet. E hatást, szemben a rettenetes önkénnyel és zsarnoksággal, szerencsésnek mondhatni, s innen van, hogy mindenki vallással foglalkozik, ki-ki a „csodatevők” (*ehl-i kerámet*) méltósága után áhítozik, vagy ha ezt el nem érheti, legalább a szent (*veli ullah*) címét igyekszik megszerezni.

Az ulemák osztálya, mely az írásmagyarozatával kérkedik, az isánokkal, kik misztikus szerepüknél fogva a nép előtt nagy becsben állnak, mindig heves versengésben él. Közép-Ázsia népét, mint Ázsiának legszilajabb gyermekeit, könnyebben megnyerhetni bűbajos igékkel, szertartásokkal, mint könyvekkel; s amily könnyen el tudna lenni molla nélkül, oly elkerülhetetlenül szükséges neki az isán, kinek fátiháját (áldását) vagy nefeszét (leheletét) kell, hogy csalhatatlan talizmán gyanánt magával vihesse, akár portyázni megy, akár nyájához, akár a pusztán barangol, akár sátrába vonul.

Az isánok mellett nem kevésbé érdekes tüneményt látunk a zarándok koldus-dervisekben vagy kalenterekben,[76] kiket a kirgizek és turkománok koldusnak vagy

divánénak (megbódultnak) neveznek. Ama nagy és elláthatatlan sivatagokon, melyek Kína nyugati határaitól a Kaspi-tengerig terjednek, csakis ezek barangolhatnak háborítatlanul ide s tova, rongyos öltözetükben. A különbségre, mely törzsek, családok és ágak közt létezik, ők sohasem figyelnek; keveset gondolván az oly hatalmas jelszóval: *jaghi* vagy *il* (jó barátunk vagy ellenségünk), mindenkire csatlakoznak, akivel találkoznak, nem kérdeve, békés karaván-e az, avagy vad lelkű rablócsapat.

A kirgiz és turkomán pusztákat bebarangoló dervisek többnyire olyan emberek, kik különös vonzalommal az édes mítsemtevés iránt, koldus keresetre adják magukat, mely egész Ázsiában tisztességesnek tartatik. Az ehhez szükséges szaktudomány néhány imádságból és azon bizonyos taglejtésből áll, mellyel a kiromantikus fogásokat kísérik, s én sohasem láttam a puszták egyetlen lakóját sem, aki ne érezte volna magát megilletődöttnek vagy meghatottnak, midőn a hosszú hajú, födetlen fejű, mezítlábas dervis előtt állt, ki tüzes pillantásával élesen szembe fogja a puszták fiát, s a keskulját[77] rázza, vad „Ja hu” kiáltások közben.

Egy ilyen tatár fakír megjelenése valamely elhagyatva álló sátorcsoportban mindenkor ünnep vagy öröndetes esemény gyanánt vétetik. Különös fontossággal bír az a nők és leányok szemében, s jöttének idejét különféleképp magyarázzák. A reggeli órákban érkező dervis a teve- vagy lókanca szerencsés csikózását hozza magával, déli jövetele civódást jelent a házasok közt, este pedig bátor vőlegényt hoz az eladó hajadonnak. A dervist különben is leginkább a nők foglalják el, s azon édes reményben, hogy rongyos öltözetéből egyszer csak vagy csillogó színű üvegkalárist, vagy óhajtvá óhajtott talizmánt fog előkeresni, a legjobb ízű falatokkal, miket a sátor felmutathat, kedveskednek neki. A könyöradomány, mely a nomádoknál sohasem áll pénzből, ritkán tagadtatik meg tőle. Többnyire ócska nemezterítőt kap, néhány maroknyi teveszőrt vagy gyapjút, olykor ócska ruhadarabokat is. Aztán ott időzhet bátran valamely családnál napokig, velük barangolhat, anélkül, hogy megunnák. Ha a dervis azonfelül zenéhez is ért, azaz néhány dalt megtanult, s azokat a két húrú dutár pengetése mellett is el tudja énekelni, már akkor tenyerükön hordják, s mindig fáradságába kerül gazdái körmei közül menekülnie.

Dervist megbántani vagy bántalmazni fölöttébb ritka merénylet, mely, hír szerint, csak a turkománoknál fordul néha elő, kiknek határtalan kapzsisága előtt semmi sem szent, s ez minden kigondolható kegyetlenségre ösztönzi őket. Egy fekete fürtű, izmos dervis Bokharából, kivel Majmenében találkozáim, beszélé nekem, hogy egy tekke turkomán, elcsábítva a harminc darab arany reménye által, melyeket a dervis atlétai alakjából magának ígért, foglyává tette szegényt azon szándékkal, hogy néhány nap múlva elviszi a rabvásárra.

„Úgy tettem, mintha egy cseppet se volnék megilletődve - mondá nekem bajtársam -, s láncaim csörgése mellett is elmondám a szokott zikrt és imákat. Már közelgett a vásár napja, midőn bitor gazdám felesége hirtelen beteg lett, s ez hátravetette férje elindulását. Ebben ő Isten ujját látta, s máris mély gondolatokba merült vala, midőn kedvenc lova is a nyújtott eledelt visszautasítva, betegnek mutatkozott. Ez betölté a mértéket.” - A megijedt ember tüstént leoldá foglya bilincseit, s a tőle elszedett holmit visszaadván, kérte, hagyná el a sátrat, és pedig oly hamar, amint csak lehet.

Míg a turkomán várja türelmetlenül, hogy a baljóslatú koldus menjen, ez motoza tarisznyájában, s mondá, hogy fésűje hiányzik, az a fésűje, melyet neki az ő pírje talizmánul adott útjára, s mely nélkül tapodtat sem mehet tovább. - A puszták megdöbönt fia nyílsebesen rohan a helyre, hol a holmik hevernek vala; keres, nyomoz soká-soká, s nem találván semmit, még nagyobb lett az ijedsége, s Isten nevére kéré a dervist, lépne ki legalább csak egyet a sátorból, húsz fésű árát ígervén neki. A ravasz bokharai, látván, mily magasra emelkedtek actiái, vigasztalhatatlannak tette magát vesztesége fölött, s ismételteté, mily szerencsétlennek érzi magát, hogy most ki tudja, hány esztendeig kell neki e sátorban időznie. El lehet képzelni a joggal elámított babonás zsvány zavarát! Őrültként lótot-futott szomszédaihoz tanácsért. Elkezdtek a dervissel alkudozni, s miután fésűjéért (mely egyébiránt nála el volt rejtve) egy ló, egy egész öltözet és 10 arany készpénzből álló tetemes ajándékkal megengesztelték, istenhozzádot mondott a sátornak, melynek gazdája nem egykönnyen fog ismét zarándokoló dervissel kikötni!

Ami a ravaszsgot, titkos fogásokat és bűvöléseket stb. illeti, ebben India dervisei, különösen a kasmiriak, egész keleten levő mohamedán rendtársaik felett kitűnnek. Ezen emberek szemtelen játékot űznek a nép könnyenhívóságával Perzsiában és Közép-Ázsiában, sőt olykor-olykor különben élces és művelt emberek is hálóikba esnek, mert ahol egy ilyen kasmiri fellép - aki rendszerint érdekes alak, beszédes vonásokkal, kifejező, fekete tüzes szemmel, hosszú, lengő, fekete hajjal -, ott bizonyos az ő győzelme. India és a határos országok dervisei az egész iszlám világban régóta természetfeletti erejükről híresek.

Makacs betegségek gyógyítására, lelkek űzésére és elrejtett kincsek feltalálására gyakran és örömet használják ezen megérkezett szenteket, akik, jóllehet művészetük iszlám törvényeiben tiltva van, mindenütt a legbuzgóbb mohamedánoknak tartatnak.

Gobineau gróf *Trois ans dans l'Asie* című munkájában egy pompás csínyt beszél el, melyet egy kasmiri alkimista vitt véghez egy arany után sóvárgó teheráni hercegen. Hasonló tréfa történt a mostani khívai kán fivérével, aki arannyá akarván változtatni összes nyeregkészletét, a legfurcsább módon rászedetett. Sokszor elég lelkiismeretlenek, hogy a legszegényebb ember utolsó fillérért is kicsalják. Teheránban egy Közép-Ázsiából nemrég megérkezett hadzsi sírva beszélt nekem a következő rémtörténetet:

„Mivel Meshedben sokat hallottunk beszélni a gyakori rablásokról, melyek a teheráni úton történnek, nagyon aggódtunk barátommal, hogyan tudnók elrejteni csekély összegünket s a próféta szent sírjához való utazás szükséges kellékeit; öt év óta meggazdálkodott filléreink voltak, és ismeretes előtted, mily bajos az utazás egy ily eretnek országban pénz nélkül. Mellettünk a karavánszerájban egy jámbor kasmiri isán lakott, ennek tudtára adtuk aggodalmunkat, és örömünk határtalan volt, midőn ajánlkozott, hogy pénzünket áldásadásával minden rablókéz ellen biztosítja. Az Imám Riza mecsetbe hívott minket, elvégeznünk parancsolta a szent mosdásokat, és miután pénzünket ölébe tettük, ő többször rálehelve, saját kezeivel tárcánkba rakta, hét papírba takarta, és szigorúan megparancsolta, hogy a pénzhez addig ne nyúljunk, míg Teheránba nem érve, ott a mecsetben háromszor elvégeztük imáinkat. Hat hete telt el, hogy elhagytuk Meshedet, és képzeld ijedtségünket, midőn tegnap a

háromszori ima után kinyitva tárcánkat, abban aranyaink helyett nehéz, vereses homokot találtunk.”

A szegény emberek erre szívszaggató panaszra fakadtak, és csaknem örület szállta meg őket. A ravasz, ámító kasmiri már a megáldás alatt tüntette el a pénzt, anélkül, hogy a gyanútlan tatár észrevette volna; ilyen erős hitben haladtak szegények az úton, de ez esetben drágán fizették meg bizalmukat.

Minthogy a derviseknél vagyunk, egyúttal azokat a szenteskedőket is megérintjük, kik szent kötelesség örve alatt csak utazási vágyuknak engednek, egész tartományokat és földrészeket bekalandozván, hogy miután honukba visszatérnek, a „hadzsi” címmel tekintélyt és állást szerezzenek maguknak földijeik közt. A korán mondja: „Zarándokoljatok az én házamhoz (Kába), ha körülményeitek engedik.” E körülményeket a szövegfejtők a következő hét föltételben foglalák össze: 1. elegendő útiköltség; 2. testi egészség; 3. nőtlen élet; 4. adósságot nem szabad hátrahagyni; 5. békés idők; 6. szárazon lehessen utazni veszély nélkül; 7. nagykorú legyen, vagyis tizenöt évesnél idősebb. Hogy a mi jó tatáraink e föltételekre alig vannak tekintettel, azt könnyen felfoghatja, akinek akár csak sejtelve is van az Oxus és Jaxartes közt elterülő országok népeiről. Perzsiában Kerbelába, Meshedbe vagy Mekkába csak akkor zarándokolnak, ha elegendő útiköltség mellett, kényelmesen tehetik. Közép-Ázsiában viszont mindig csak a legszegényebb néposztály tagjai adják fejüket zarándoklásra.

Különös hajlam a kalandos felé, némi kis vallási buzgalommal vegyítve, képezi az okot, mely a közép-ázsiai embert ráveszi, hogy a távol keletről veszélyes utazásra adja magát prófétája sírjához. Igaz ugyan, anyagi kárt nem vall, mert koldusbotját erszény gyanánt hordja; de igen gyakran teszi kockára legbecsesebbjét - az életét, minthogy Turkesztánból évenként elinduló zarándokoknak legalább egyharmada esik az éghajlat viszontagságainak áldozatául.

E hitbuzgó vagy világias utazásvágy a szemben levő veszélyek dacára, a sokféleképp magyarázható gondolat, hogy valaki elszakadva családjá és rokonai kebléből, el földjei köréből a távol eső világnak indul: ez az, ami a hadzsi személyét a regényesség fénykörével övezi. Már több hete zarándoktársaim közt éltem, s mégis mindannyiszor megilletődtem, valahányszor őket pálmafa botjukra - Arábiából hozott e szent emlékükre - támaszkodva, mély homokon vagy iszapon át, egyre élénk és lankadatlan buzgósággal odább-odább törekedni láttam!

Ezek már szerencsés hazatérők voltak; de hánnyal találkoztam, kik a nagy körútnak még csak az elején jártak, lelkük azonban nem kevésbé volt derült és bátor amazokénál.

Midőn Szamarkandból Teheránba utaztam, egy kínai tatár ballagott oldalam mellett, kinek oly kevés tudomása volt útja irányáról vagy kitűzött célja távolságáról, hogy midőn Meshed táján jártunk, minden este azt kérde tőlem, vajon holnap vagy legfeljebb holnapután érünk-e már Mekkába. A szegénynek legkisebb sejtelve sem volt arról, hogy mennyit kell még szenvednie, míg céljához ér! Ezen azonban nincs mit csodálkoznunk, hisz a keresztesháborúk idején nem egy, különben derék német ember, ki a szent földre zarándokolni indult, néhány napi járás után már Jeruzsálem tornyait vélte látni.

A hitbuzgó tatárok Arábiának indulva többnyire a következő négyféle irányban haladnak: 1. Jarkend, Kiljang, Tibet, Kasmir. Jarkendből Kiljangba (Kerija?), vagyis a

határig három napot számítanak. Innen Tagarmán át húsz nap alatt érnek Tibetbe, Tibetből tizenöt nap alatt Kasmirba. 2. Dél-Szibérián át Kazánba és Sztambulba. 3. Afganisztánon keresztül, Indián át Dzsiddába. 4. Perzsián át Bagdadnak és Damaszkusznak. Ezen útvonalak egyike sem kényelmes ugyan, de a veszélyek nagyságát mindenkor az évszak és a politikai csillagzatok állása határozzák meg.

A zarándokok mindig kisebb-nagyobb társaságba gyűlnek, mely saját tagjai közül főnököt választ, csaus címmel, ki egyszermind imámjuk (előimádkozó) is, és jókora felsőséget gyakorol. Az egész zarándoklás tetőpontját azonban nem annyira a búcsújárás képezi a Kábához és Mohamed sírjához (aminek különben bármikor van helye), mint az Arafát hegyének megmászása, ami évenként csak egyszer történhetik meg, úgymint a kurbán ünnepen (a zilhidzse 10. napján), és nem kevesebből, mint az Ábrahám- és Iszmael-féle áldozatnak drámai előadásából áll. Ez az igazi hadzs (búcsú), s akik ebben részt vettek, vagyis akik a többször ismételt felkiáltáshoz: „Labbejkallah!” (parancsolj, Allah!), mely Ábrahám példás engedelmességére céloz, maguk is hozzájárultak, azokat tartják valódi hadzsiknak.

A „labbejk! labbejk!” kiáltás, mely a búcsújárás legünnepélyesebb percét képezi, úgy látszik igen hatalmas benyomást gyakorol a zarándokok lelkére. Bajtársaim, valahányszor föllelkesültek vagy fölvidultak, mindig megemlékeztek róla, s e visszaemlékezés Arábia köves vidékeire nemegyszer szakította meg a tatár sivatagok csendjét.

Amily fájdalmas és szívszaggató az elválás a családi tűzhelytől - hogy is lehetne ez másképp, mikor valaki ily hosszú és veszedelmes útra vállalkozik! -, éppoly határtalan az öröm, mely a visszatért hadzsit honában várja. Rokonai, miután jöveteléről értesültek, több napi járásra sietnek eléje. Örömkönnyek s dalimák közt tartja bevonulását szülővárosába; ki-ki vágyik őt megtapogatni, mert a szent helyek illata még rajta van, Mekka és Medina pora még nincs lerázva ruhájáról! A hadzsit Közép-Ázsiában különben sokkal több tekintély övezi, mint az iszlám más tartományokban. Fáradalmakkal szerzi meg magának méltóságát, de van is köszönet benne. Polgártársai által tisztelve és támogatva, sokkal inkább meg van védve a kormányok zsarnoksága ellen, mint bárki más. A hadzsi címben nemeslevelét bírja, melyet élve pecsétjén hord, sírkövén halva.

Remélem, nem fog megütközni rajta senki, ha elmondom, hogy a hadzsik, természetesen olyanok, akik nemcsak koldusbotjuk után élnek, e kegyeletes útjukban olykor kis kereskedelmi célokat is üznek. „Hem tidzsáret, hem zijáret”, azaz „kereskedés és búcsújárás együtt”, a vallás által el van ugyan tiltva, de az emberek nem sok lelki furdalást éreznek azon, hogy néha nem nagy értékű árucikkeket magukkal visznek a távol eső Turkesztánból arab hitsorsosaik számára. Ezeknél ugyanis a nemes Bokhara és egyéb közép-ázsiai szent helyek terményei nagy becsben állanak; azonkívül az ember szívesen tesz valamit a hadzsi javára, és könnyen megadja neki a becses cikkek kétszeres árát is. E kis kereskedés forgalomban van az iszlám hitű Ázsia legkeletibb pontjaitól a sztambuli Galata-híd végéig. Ott igen sokszor láthatni egy-egy tatárt, kinek arcvonásai az ottani világhírű, tarka tolongásban szintúgy feltűnnek, mint elütnek az általa kínálgatott vékony selyemkendő színei az előttünk ismeretes gyártmányokéitól.

Csillogni vágyó hölgyek ritkán vesznek valamit tőle; ehelyett nem egy éltes asszonyt látni, ki kegyeletből szívesen veszi meg jó árban a hadzsi szövetjét, s

erősen megdörzsöli vele homlokát és arcát, hangos „Allahumma szallát”-t dörögven odábbálltában.

Hogy a kivitt áruk szerencsés kelete beviteli kereskedésre ösztönöz, egészen természetes. Egy hadzsi sem hagyja el a szent helyeket csekély bevásárlások nélkül hazája számára. Mekkából és Medinából illatszereket, datolyát, olvasókat, fésűket, de különösen Zemzem-vizet visznek magukkal.[78]

Jambuból és Dzsiddából európai csecsebecsüket visznek magukkal, de mivel a hitetlen frengiknek nem akarnak tulajdonítani semmit, ami jó, tollkésekből, ollókból, tűkből, gyűszűkből álló portékájukat „mál-i Isztambul”-nak, vagyis sztambuli árunak nevezik. Aleppo és Damaszkusz arról híresek, hogy ott kapni a legjobb miszvakot, vagyis bizonyos rostos gyökeret, mely minden jámbor muzulmánna fogkeféül szolgál. Bagdadban teveszörű hirkát vásárolnak, mert ezt a ruhaneműt, melyet, mint állítják, a próféta is ing nélkül viselt, ott készítik a legjobban. Perzsiából végre némi kevés száraz tintát és nádpennát visznek haza. Mindezek a cikkek Közép-Ázsiában ritkaságok, s részint múlhatatlan szükségből, részint vallásos buzgóságból jól megfizetnek értük.

Egészben véve a hadzsi-karavánok (természetesen azok, amelyekben meg lehet bízni), ha az ember meg tud férni velük, a legjobb úti társaságok Közép-Ázsiában, sőt, mondhatnám, majdnem egész keleten. Mi az úti készületet illeti, a hadzsi mindig teljesen föl van szerelve, s mindig feltűnt nekem, hogy nem egyet láttam, kinek csak szerény kis számarra volt, de ha állomásra értünk, mégis szőnyeggel, saját teaedénnyel[79] és piláfkészülékkel pompázott. Senki sem tud a hadzsinál ügyesebben bánni a legkülönbözőbb elemekkel - hitsorsosaival és hitetlenekkel, nomádokkal vagy letelepedett néppel. Kitelik tőle minden, mert a „Si fueris Romae...” elve nála vérré vált.

Csak ritkán látni őt oly szomorúnak és mogorvának, mint elrongyolt külseje után várná az ember; de különösen vidám kedélyű utaztában. Ilyenkor a legnagyobb szent és csodatevő is dévajkodik, s e különben oly komor arcok tréfás játéka nemegyszer felejteté el velem a legkeservebb törődést és fáradalmakat is.

Második fejezet Inkognitóm

A dervis-sorsba való belenyugvás nehéz munkája néhány napig tartott csupán. Ami a külsőt illeti, a dervisizmus ingó és ingatlan attribútumaival, a szennyel stb. csakhamar megbarátkoztam. Teheránból hozott jobb öltözetemet egy gyöngé és beteges hadzsinak adtam, ami minden szívet megnyert számomra. Egyenruhám egy szőrujjasból állt, melyet ing nélkül viseltem meztelen testemen, s egy számtalan foltdarabból összeállított dzsübbéből[80], melyet kötelekkel kellett magamhoz erősítenem. Lábammat rongyokba tekergettem, fejemet egy óriási turbán alá dugtam, mely nappal napernyőül, éjjel fejkendőszolgáltként szolgált. Hasonlóan a többi hadzsihoz, én is egy nagy terjedelmű koránt tettem zsebembe tölténytáska gyanánt, s midőn így en pleine parade láttam magamat, büszkélkedve kiálthattam fel: „Igen, koldusnak születtem!”

Az inkognitó külső, vagyis anyagi részével csak ment még a dolog, de erkölcsi oldalát tekintve több bajjal kellett megküzdenem, mint egyelőre gondoltam. Az évek során át elég alkalmam volt az európai és ázsiai élet közti ellentéteket tanulmányozni, s válságos helyzetemnél fogva, melyben magamat találtam, résen kellett lennem folyvást, de mégsem kerülhettem el néhány otromba hibát. A keleti és nyugati társadalom közti különbség nem szorítkozik csupán a nyelvre, arcvonásokra és öltözetre. Mi, európaiak, másképp eszünk, iszunk, alszunk, ülünk és állunk, mondhatnám: másképp nevetünk, sírunk, sóhajtok, intünk, mint a keletiek. Ezek csupán látszólagos, s mégis nagyon nehéz apróságok, melyeket azonban hasonlítni sem lehet ama gyötrelmekhez, melybe az érzelmek elpalástolása kerül. Utazáson mindig érdekesebb, mindig feszültebb és izgatottabb az ember, mint egyébkor; kimondhatatlan mármint azon erőfeszítés, mellyel mi, európaiak, leküzdeni iparkodunk a kíváncsiságot, bámulatot s egyéb kedélynyilvánulásainkat, szemben a minden iránt közönyös, alélt keletivel. Azonkívül, barátaim célja az volt, hogy elérjék hazájukat, az enyém: csupán utazás. Egyéniségem rájuk nézve csak az első pillanatban bírt érdeklődéssel, míg az övéké nekem folyvást tanulmány volt, s bizonyára egyiküknek sem jutott eszébe, hogy szellemem, midőn a legbizalmasabban nevetgélünk és tréfálkozunk a társaságban, kétszeresen el volt foglalva.

Csupán a kelet praktikus ismerője láthatja be, mennyi nehézséggel jár beleszokni kezdetben e csodálatos ellentétekbe. Konstantinápolyban töltött négy évem természetesen jó iskola volt rám nézve, ám ott csak műkedvelő szerepét vittem, míg itt hajszálnyira sem volt szabad eltérnem a valótól. Nem akarok belőle titkot csinálni, hogy a küzdelem az első napokban ámbár rövid, de mégis kemény volt, s minden mutatkozó nehézségnél megbánás és lelkifurdalások rohanták meg lelkemet; szerencsére azonban lelkem sokkal inkább fellángolt a hiúságra, mindennek hátrálnia kellett emésztő tüze előtt - s jó egészség által támogatva, győzelmesen elviselhetett mindent.

Az első napok kínlódásainak emléke még most is borzalommal tölt el. Különös dolgot adtak itt a nedves hideg, a vérlázító szenny s a fanatikus sííták örökös kíntásai, amik fáradságos és unalmas utazásainkban, a rossz utai miatt történetileg

hírré kapott Mazanderánban alig voltak elviselhetők. Néha kora reggeltől késő estig esett, s amellett, hogy elrongyosodott öltözetemből egy tenyérszem sem maradt szárazon, órákig térdig érő sárban kellett gázolnom. Némely helyeken a százados használat által már meglehetősen elmélyedt, szűk hegyi ösvény szennyes, kígyózó patakhoz hasonlít, melyből a csúcsokról letört sziklaomladékok meredeznek ki. Teljes lehetetlenség a nyeregben maradni, s a veszély elkerülésére a legjobb, ha saját lábainkat használjuk kutaszul a mélységekben, s úgy haladunk tovább. Hogy ilyen körülmények között kimerülve és lankadtan érkezünk meg este az állomásra, senki sem fogja kétségbe vonni. Tűz és fedél az, ami után sóváran tekint körül folyvást a szem. Mazanderánban feltalálhatni mindkettőt, de mi, szunnita koldusok, nyugalom kedvéért a lakoktól távol töltöttük az éjt. Tüzet gyújtottak, hogy magukat szárítgassák, de az öregebb tatár útitársak csakhamar észrevehék, hogy ez ártalmas az egészségre, s jónak látták egyéb, bizonyára sajátos módon eszközölni szárítgatásukat. Tudnivaló, hogy keleten megszártják és szétdörzsölik a lóganajt, hogy éjjelre a ló alá szórják polyva gyanánt. Nappal elszórva vagy teke alakú rakásokban hagyják, kiteve a nap sugarainak, s nem kevéssé bámultam, midőn láttam, hogy útitársaim, levetvén ruháik nagyobb részét, átázott testüket nyakig dugták e különös poudre de santéba. Nem szükség itt konstatálnom, hogy az erősen maró porral való érintkezés nem valami kellemes dolog. Azonban ez csak az első negyedóráig tart, s ez az európai szemmel inesztétikusnak látszó ágynemű, mint később magam is meggyőződtem róla, üdítő, édes álomba szenderít.

S mégis meg lettem volna elégedve, ha a sors e közös bajokon kívül még nem mért volna reám egy extra porciót is. Mint idegennek e társaságban, kötelességem volt magamat kiválólag szerénynek és alázatosnak bemutatnom, mindenki iránt nemcsak barátságosnak, hanem alázkodónak is lennem, s előzékenység és apró kedveskedések által hódítanom meg mind az öregek, mind az ifjak szeretetét. Szolgálatkészségemet természetesen eleinte nem fogadták el, mert nem akarták bennem az efendit sérteni. De nem volt szabad tágítanom, s egyre azon kellett igyekeznem, hogy hasznára lehessen egyiknek, másiknak. Nem is számítva az apróbb szolgálatokat, melyeket az útban tettem, törekednem kellett, hogy az állomásokon, akár a teakészítésben vagy a kenyérsütésben, akár a háttas állatok etetésében, fel- és lepakolásban hasznossá tudjam magamat tenni. Némelyek pedig szolgálatok által jutalmazták szolgálatkészségemet, mások, csakhamar feledvén korábbi állásomat, mint régi útitársat tekintettek; szolgálatokat kívántunk egymástól és tettünk egymásnak a legkisebb ceremónia nélkül.

Hogy szívélyes viszonyunk ilyenképpen egyre növekvék, látni való volt. Minél inkább éltem magam a jelenbe, feledve a múltat, annál csekélyebbek lettek a köztem és a hadzsik közt fennálló korlátok. A társaság mindig hatalmas benyomásokkal rendelkezik; képes kiegyenlíteni a legkülönbözőbb elemeket, s miután egy hó telt el dervisi minőségemben, mindent természetesen, elviselhetőnek találtam. Az új élet varázsa messze űzte emlékeimből Teheránt, Sztambult és Európát, s a folytonos szellemi feszültség oly lelkiállapotban tartott, melyet, dacára rendkívüliségének, nem lehetett kellemetlennek mondani.

Csak egy érzettel nem tudtam kibékülni, s ez a félelme volt a felfedeztetésnek, vagyis jobban mondva a felfedeztetés következményeinek, a szörnyű kínhalálnak, melyet büntetésemül a tatár kegyetlenség s a mélyen sértett mohamedán fanatizmus

talált volna ki. Hogy inkognitóm veszedelmes játék volt, kitűnt már a turkománok közti tartózkodásom első napjai alatt, s ha nem vettem volna teljes bizalmat útitársaim hűségébe és saját előkészületeimbe, ez az árny szüntelen sarkamban lett volna.

Mind mondtam, társaság, elfoglaltság s egyéb események folytán meglehetősen nyugalommal tölthettem a nap nagyobb részét. De ha körülem minden elnémult, s egyedül ülve a sátor magányos szögletében vagy a sivár pusztaságban, gondolataim agyamra nehezedtek, akkor a félelem legfeketebb ruhájában, legborzasztóbb vonásaiban tűnt elém, s bármint iparkodtam is okoskodások és a vidám kedély fölizgatása által azt legyőzni, soká, soká nem menekülhettem az üldöző rémkép elől. Mint üldözött, gyötört ez a rémkép éppen akkor, midőn nyugalom után sóvárogva, a természet nagyszerűségének és az emberi szellem megnyilatkozásainak szemléletébe akartam bocsátkozni. S bár a soká tartott küzdelem részemre döntötte el a győzelmet, mégis pirulva kell visszagondolnom a küzdelemre, mert csodálatra méltó az, mily erőltetésbe kerül jó lábra állni a folytonos halálveszedelem eszméjével, s mily zsibbadás fog el, kétes alapon látva további létünket.

Hogy eleinte elővigyázó, a skrupulozitásig elővigyázó voltam, senki se fogja hibának venni, de oly végletekig vittem azt, hogy igazán nevetséges. Tudván szokásomat, hogy a beszédnél kezeimmel mindig gesztikulálok (amit sok európai tesz, a közép-ázsiaiaknak pedig tiltva van), félelemből, hogy e hibába ne essem, kényszerrel kellett magamon tenni. Azt állítottam, hogy karom fáj, s felkötöttem. A testhez erősített kar aztán csakhamar leszokott az önkéntelen mozgásról. Hasonlóképpen este nem mertem enni, nehogy a megterhelt gyomor nehéz álmokat okozzon, melyeknek hatása alatt talán valami idegen, európai nyelven beszélhetnék. Ma már nevetnem kell e kislelkűségen; hiszen eszembe kellett volna jutni, hogy a tatárok, nem ismervén az európai nyelveket, mit sem vettek volna észre. Örömebb gondolok mégis egy útitársam szavaira, ki egy reggel naivitással jegyezte meg, hogy én egész más hangokkal hortyogok, mint a turkesztániak, mire egyikük fontos hangon közbevágott: „Így hortyognak Konstantinápolyban!”

Miután társaságban oly sok tettem lett feltűnővé, midőn egyedül tudtam magamat, mégis szabadabb mozgást engedhettem volna magamnak. De nem! Itt is rabja voltam az elővigyázatnak, s nem feltűnő vagy inkább nevetséges-e, hogy éjjel, a beláthatatlan kopárságon, meglehetősen távolban a karavántól, a kovásztalan, homokkal és porral vegyített kenyeret vagy a bűdös vízkortyot sem mertem a szokásos mohamedán áldásformulák nélkül magamhoz venni! Senki sem lát, mindenki alszik, gondolhattam volna. De nem! Úgy tetszettek a távoli homokdombok, mint lesen álló kémek, kik vigyáznak, elmondom-e a biszmillahot, s szertartásos módon töröm-e meg a kenyeret. Így történt Khívában, hogy egyesegyedül fekvén sötét és zárt cellámban, hirtelen felugrottam az imakiáltásra ágyamból, s hozzáfogtam a tizenhárom rikaat (térdfajtás) fáradságos munkájához. A hatodiknál vagy a nyolcadiknál azonban kedvem jött abbahagyni, gondolván, hogy hiszen jól el vagyok rejtve. De nem! Eszembe jutott, hogy kémkedő szemek benézhetnének az ajtó hasadékain, s lelkiismeretesen elvégeztem a terhes köteleességet.

Csupán a mindent meggyógyító idő segített e bajomon. Habár az erkölcsi szenvedések súlyosabbak voltak, mint a fizikaiak, a megszokás mégis győzelemre segített később, s miután szerencsésen átmentem négy hónapon, lelkem éppúgy

eltompult minden félelem és borzadály, mint testem a szenny és tisztátalanság iránt. A közönyösség korszaka állt be, s ezzel kezdtem kalandom valódi gyönyöreit élvezni. Különösen tetszett a kóbor élet korlátlan szabadsága, s a táplálás és öltözet iránt való gondtalanságom, mert a dervis ajándékokból él, s azonkívül még szellemi fensőbbiséget is gyakorol a tömeg fölött. Nem csoda tehát, ha helyzetem előnyeit minden alkalommal ki tudtam zsákmányolni. Társaim is megvallották, hogy kitűnő tulajdonokkal bírok a derviséhez, s ha valamely zártabb helyen kellett fillérekkel koldulni, vagy nagyobb mennyiségű élelmiszereket összeszerezni, mindig én vittem a vezérszerepet. E belém helyezett bizalomról egyszer fényes tanúságot tettem egy csapat sátoros csaudor turkomán előtt. Ezek a szörnyű, vad nomádok nagy istentelenség hírében állottak, s a hadzsik, isánok és dervisek mindig kikerülték sátraikat. Hallván ezt, fölkerekedtem három társammal, kik jeles énekesek hírében álltak, s magamhoz vettem egy nagy dózis szent port, Zemzem-vizet, fogpiszkálót, fésűt s egyéb zarándok-adományokat. Némelyeknél hideg fogadtatásra találtam, de bármily vad legyen is a puszták fia, mégsem állhat ellen a dervisstratégia szavainak és mimikájának, s így történt, hogy nemcsak bűzával, rizzsel, sajttal és szőrüdarabokkal ajándékoztak meg, hanem még sikerült arra is bírnom az egyiket, hogy saját szamarára rakta fel az aratást, s úgy hozta azt ámuló csapatunk elé.

A siker merésszé tesz. Nem csoda tehát, ha több szerencsésen keresztülvitt experimentumok után később fellépésemben némi szemtelenség látszott mutatkozni. Ily vádtól, persze, nehezen moshatnám magam egészen tisztára, de mint járhattam volna el másképp? Lehet-e fogalma európainak arról, mit tesz mint ál-fregi (a keletiek rémszava) állni szemben oly zsarnokkal, minő Khíva kánja, s hozzá még áldással tetézni fejét? A gondolat, hogy ez az ember fakó arcával és sötét tekintetével, körülvéve bakóitól, fölfedezhetné a veszedelmes játékot - bizonyos csak úgy viselhető el, ha a lélek szilárdságát a végletekig vitte az ember. S valóban, oly határozottsággal léptem is föl az első audencián, mintha megjelenésemmel a kánt boldogítani kívánnám. Mindenki bámulva tekintett rám, hiszen a jámbornak és szentnek alázatosnak kell lennie. Azt gondolták azonban, hogy ez már így van Törökországban, s nem is hallottam semmiféle megjegyzést.

Ily merész föllépésekre egyébiránt ritkán volt szükségem, s a dervisélet közönséges folyásában a legboldogabb pillanatokot szerezte számomra. Anélkül, hogy hajlammal bírnék utánozni az orosz gróft, D...-t, ki megunva az európai szalonéletet, mint kolduló dervis húzódott meg Kasmir egyik völgyében, mégis meg kell vallanom, hogy sajtászerű gyönyört éreztem, midőn valamely romban vagy más magányos helyen, a szelíd őszi napsugarakon sütkérezve, valódi keleti módon merülhettem el a nem gondolkozó gondolataiba. Valami kimondhatatlan édes érzet tölti el az embert, ha pénz, állás és foglalkozás nélkül, szabadon minden gondtól, izgatottságtól és benyomásoktól, a keleti nyugalom és közöny lágy bölcsőjében ringathatja el magát! De ránk, európaiakra nézve természetesen e gyönyör nem tarthat sokáig, mert ha gondolataink ily pillanatokban a távoli, örökké mozgalmas és lázas nyugat felé veszik röptüket, rögtön elénk tűnik a két világ közti ellentét, s ösztönszerűleg az utóbbi felé vonzódunk. Európai törekvés és ázsiai nyugalom, e két kérdés foglalkoztatja a szellemeket - de csak a körülöttünk fekvő romokra kell tekintenünk, hogy beláthassuk, ki követi a valódi életfilozófiát. Itt minden enyészetnek és szolgaságnak indul, ott minden a virágzás és világalom felé halad.

Ez a tarka életkép, melyben inkognitóm alatt folyvást mozogtam, korántsem volt oly sivár, mint némely megcsökönyösödött európai hinné. Magához láncolni, természetesen, csak rövid időre tudott, s ugyancsak megijedtem, midőn a khívai kán egy alkalommal komolyan előterjesztette, hogy házasodjam meg, s így aztán telepedjem le Khívában, miután kellemes volna maga mellett látni oly sokat utazott embert, mint én. A gondolat, egy özbeg feleséggel tölteni az egész életet Turkesztánban, borzasztó volt, s ha meg kellett volna tennem, bizonytal tönkre silányított volna, de azt, hogy néhány hónapot töltöttem oly kalandon, mely szerencsésen végződött, sohasem fogom megbánni. Sohasem, mondom, mert élményeimnek még emléke is kimondhatatlanul édes, s most, midőn visszaérkezésem óta már három év telt el, még most is oly élénken él emlékezetemben minden kis részlet, oly közel képzelek magamhoz mindent, mintha csak tegnap este érkeztem volna meg a karavánnal, s holnap ismét neki kellene fognom szamaramat felnyergelni a továbbutazásra.

Az őszinte barátság benső viszonya, mely tatár útitársaimhoz fűzött, mindig újra éled bennem, ha rájuk gondolok. Tréfáltunk, nevetgáltunk, édelegettünk hosszú óráink alatt, mintha nem is kívánhattunk volna magunknak jobb életet. Különösen szerencsés humorom, mely annyira tetszett nekik, élceim és tréfáim, ha egymással voltunk (mert a nyilvános életben mint a szentek, mindnyájan hosszú, jéghideg arcot vágtunk), számukra a jókedv kiapadhatatlan forrásaik voltak. Vajon mit mondanának, ha a hitetlenek közepette, a nekik oly furcsának tetsző villaruhában - így nevezik az európai nadrágot - látnának? Engem, kiben ők és a többiek is a nyugati mohamedán mollának valódi példányképét látták?

Valamint inkognitóm vidám epizódjai néha-néha még most is vidám perceket szereznek, úgy meg kell vallanom, hogy a sötét órák is, melyekben veszedelemben voltam, vagy szenvedtem, fekete felhökként tűnnek fel jelenem látkörén. Nyomasztó árnyaik még élénken emlékeztetnek az elmúlt borzalmakra, s ha még most is felijedek nehéz éjjeli álmomból, úgy gyakran őfelsége a bokharai kán, a szomj iszonyú gyötrelmei vagy egy fanatikus molla-csapat azok, kik Morpheus szárnyain sietnek Közép-Ázsiából üdvözetemre. Mint örülök ily alkalommal ébredésemkor, hogy Európában, imádott hazámban, békés lakomban találom magamat! Valóban, sokszor sodortattam válságos, a legválságosabb helyzetbe, de egészben véve mégis csak néhány epizód hagyott hátra bennem letörölhetetlen emléket; megdöbbentő veszélybe hoztak, és sohasem fogom őket feledni.

Azon este, midőn a Khalata-pusztában feküdtem, a szomj már két nap óta gyötört; vizem utolsó cseppjeivel életerőmet is mindinkább fogyni éreztem. Köröttem útitársaim feküdtek, valószínűleg ugyanazon gyötrelmekben kimerülve, mert merev tekintetükből és vad vonásaikból látni lehetett a sóvár kimerültségét. Midőn nehéz fejemet felerőltettem, s szemem a hozzám közel fekvő tekintetével találkozott, úgy tetszett, mintha mindnyájan keserű haraggal néznének rám, mert délután a vén aszkéta, Kari Meszúd többször mondotta, hogy „fájdalom, mi egy nagy bűnös áldozatai vagyunk, ki karavánunkban tartózkodik”. Meglehet, hogy senki sem gondolt éppen rám, mégis igen megdöbbentem. Eközben elérkezett az esti ima órája, melyben azonban csak kevesen vehettek részt. A nap már majdnem leáldozott, s midőn utolsó sugarai a nagy pusztában szenvedők szerencsétlen csapatára estek,

nem állhattam meg, hogy ne tekintsek ama tájra, honnan a látkörről (mert kevés reményem volt, látni a másnapot) utolsó sugaraival felém világított, ama tájról, melyet nyugatnak, a drága nyugatnak neveznek. Kimondhatatlan fájdalomérzettel csüggttem e szón, a félig eltompult érzékek újra éledtek, mert a nyugattal eszembe jutott Európa, drága honom, kora kimúlásom, múltam nehéz küzdelmei s minden törekvésem, minden édes reményem meghíúsulása. Szívem megtört a fájdalom terhe alatt, sírni akartam, de nem tudtam. Ez egyike volt a feledhetetlen pillanatoknak, a borzalom mély nyomokat hagyott lelkemben, s valahányszor eszembe jut a Khalata-pusztá, mindig mint rémes árny fog szemem elé tűnni.

Audienciám a bokharai emírnél a szamarkandi palotában. A nevezett fejedelem, kinek engem mint kétes jellemű egyént mutattak be, az egész idő alatt, míg nála ültem, szigorúan vonásaimban olvasott, hogy az állítólagos ál-frengit fölfedezze. A köztünk kifejtett beszélgetés egy része ismeretes olvasóim előtt; hízelegheték magamnak azzal, hogy megnyertem őt, hanem óriási küzdelmembe került, hogy el ne áruljam benső izgatottságomat arcvonásaimon, különösen szemeimben, s habár minden idegem lázasan lüktetett, mégis el kellett nyomnom a félelemnek legcsekélyebb jelét is. Régóta be lévén gyakorolva a szerepbe, melyet játszottam, sikerült is magamon annyira uralkodni, hogy el ne piruljak, vagy egyéb színt ne váltsak, de nem voltam biztos a sikerben, s képzelhető, minő helyzetben éreztem magamat, midőn az emír negyedőrai kihallgatás után egy szolgát szólított elő, valamit óvatosan a fülébe súgott, s nekem komolyan intett, hogy kövessem.

Gyorsan felugrottam ülésemről. Az úton, melyen a szolga udvarokon és termeken át vezetett, sorsom bizonytalansága a legnagyobb rettegésbe ejtett, s miután egy elfogódott kedély mindig csak rémképeket lát, azt hittem, hogy ez ominózus út a kínpadhoz, ama szörnyű halálhoz vezet, mely annyiszor lebegett szemeim előtt. Kalauzom hosszas ide-oda menés után egy sötét szobába vezetett, ahol leültetett, jelezvén, hogy várjam visszatértét. Megálltam, azonban mily kedéllyel, bárki elképzelheti. Csak sejthettem volna, mi módon fog kivégeztetésem végbemenni, talán meg tudtam volna magam nyugtatni - de a bizonytalanság volt a pokoli kín, melyet sohasem fogok elfeledni életemben. Lázasan feszültséggel számláltam a perceket, míg az ajtó ismét megnyílt. Még néhány pillanatig tartottak gyötrelmeim - végre megjelent a szolga, rámeredtem, s láttam a benyomuló világossággal, hogy a rettegett hóhérszerek helyett gondosan összehajtogatott csomagot hozott hóna alatt; az emírtől további utazásomra szánt díszöltöny és pénz volt benne.

A herati karaván érkezését várva az Oxus partján, a hó augusztusi napokat a lebab turkománok társaságában töltöttem. Egy elhagyott mecset udvarán ütöttem tanyát; a turkománok az esti órákban mindig dalgyűjteményeik vagy költői elbeszéléseik egyikét szokták magukkal hozni, melyekből felolvastam nekik. Ilyenkor különös öröömre volt feszült figyelmük, mellyel az éj csendjében tompán tovozajló Oxus zummogásánál hallgatták egyik vagy másik kedvelt hősük tetteit.

Egy este egész éjfélig eltartott az olvasás. Meglehetősen fáradt voltam, s megfeledkezvén a sokszor hallott tanácsról, hogy el ne aludjam valamely omlatag épület közelében, kinyújtóztam egy fal hosszában, s mint gondolható, hamar el is

aludtam. Körülbelül egy óra múlva lábamon érzett kínos fájdalom ébresztett fel; felkiáltva ugrottam fel fekhelyemről, s úgy tetszett, mintha száz meg száz mérgezett tű rohanna át lábszáramon, és pedig egy csekély kis pontot, közel a jobb láb nagyujjához. Kiáltásomra fölébredt a legöregebb turkomán, ki közelemben feküdt; anélkül, hogy kérdett volna, így szólt: „Szerencsétlen hadzsi, téged egy skorpió mart meg, s hozzá még a szaratan (kánikula) szerencsétlen idején. Isten irgalmazzon neked!” E szavakkal megragadta lábamat, oly erővel kötötte át a bokánál, mintha ketté akarta volna vágni, azután szájával fölkereste hirtelen a sebhelyet, s oly erővel szívta, hogy megéreztem egész testemen. Őt aztán csakhamar más váltotta fel, s miután még kétszer bekötöztek, magamra hagytak, a vigasz azon szavaival, hogy ha Allah akarja, a legközelebbi reggeli imáig el fog dőlni, hogy a fájdalomtól szabadulok-e meg, vagy pedig a világ hiúságaitól.

Ámbár egészen el voltam kábulva a vonaglástól, szúrástól és égetéstől, mi egyre növekedett, mégis eszembe jutottak a mérges voltuk miatt már a régi időkben elhíresedett balkhi skorpiók. A nem alaptalan félelem még tűrhetlenebbé tette a fájdalmat, s hogy több órai szenvedésem alatt lemondtam minden reményről, bizonyítja azon körülmény, hogy megfélekedezvén inkognitómról, oly panaszhangokban törtem ki, melyek a tatárok előtt, mint később megtudtam, igen furcsáknak tűntek fel, miután náluk ily eseteknél ujjongani szokás. Csodálatos az, hogy a fájdalom néhány perc alatt a lábujjamtól a fejtetőmig hatott, de csak a jobb oldalon, s tüzes árként rohant fel s alá. Leírhatatlan kín, melyet éjfél után egy óra alatt kiállanom kellett. Elvesztvén minden érdeket a további létezés iránt, a földön akartam széttúzni fejemet; észrevették, s erősen odakötötték egy fához. Így feküdtem féláljultan néhány óráig, tekintetemmel a ragyogó csillagos égen csüggvén, mialatt homlokomat a halálverejtéktől éreztem gyöngyözni. A Plejádok mindjobban a nyugat, a drága nyugat felé vették útjukat, melyről azt hittem, hogy már sohasem látom meg többé, s mialatt, teljesen öntudatomnál lévén, vártam az ima kiáltó hangját, vagy jobban mondva, a hajnal hasadását, gyöngéd álom jött szemeimre, amelyből csakhamar az egyhangú „Lá iláha il-Allah!” ébresztett föl.

Midőn felocsúdtam, a fájdalom némi enyhülését éreztem. A szúrás és égetés mindinkább enyészett azon az úton, amelyen jött, és a nap alig állt egy lándzsányira, midőn gyengén és erőtlően ugyan, de mégis lábaimra állhattam. Társaim biztosítottak, hogy az ördög, mely a skorpiómarás útján hatott a testbe, csak a reggeli ima által űzetett ki, amit kétségbe vonnom természetesen nem volt szabad. De az éj, az az irtózatossé, mindörökké feledhetetlen lesz előttem.

Ez volna közép-ázsiai kalandos utazásomnak három válságos perce; egyébiránt a kíváncsi fürkészők szemei, a számtalan gyanúsítások, valamint a koldusruhában megtett utazás kimondhatatlan nehézségei, a nélkülözések és kellemetlenségek csak kevés szomorú emléket hagytak maguk után. A varázs, láthatni amaz idegen országokat, melyek után sóvár szemeim már ifjúkoromban epedtek, valami éltető, lelkesítő erővel bírt, mert a felhozott egypár esetet kivéve, mindig nagyon víg és boldog voltam - igen, annyi kétségtelenül igaz, hogy ma, az európai civilizált életben nagyrészt nélkülözöm azt a testi és szellemi élénkséget, és ki tudja, életem későbbi éveiben nem kívánkozom-e vissza abba a korba, midőn rongyokba burkolva, hajléktalanul, de jó erőben és víg kedéllyel barangoltam Közép-Ázsia sivatagjain.

Harmadik fejezet A turkománok közt (Naplómból)

Április 13.

Bámulattal és meglepetéssel telve ama csodálatos társadalmi viszonyok iránt, melyeknek közepette ma legelőször voltam, a kora délelőtti órákban Khandzsánnal, vendégszerető gazdámval egy és ugyanazon szőnyegen üldögéltem, s feszült figyelemmel hallgattam elbeszéléseit a turkomán életről és a turkomán viszonyokról. E nagy tekintélyű nomád főnök, aki tetőtől talpig becsületes, derék ember, nemzetének hibáit is, előnyeit is meg akarta velem ismertetni; mert erősen meg lévén győződve oszmán és félhivatalos mivoltomról, úgy vélte, hogy általam a szultánnál, kire az egész szunnita világ bizalommal tekint, az oroszok és perzsák ellen segítséget nyerhet. Nagy készséggel beszélt, anélkül, hogy ezt elárulta volna, s miután az első oktatást megadta, fölkelte, hogy nekem, amint mondotta, házáat s udvarát bemutassa, vagy, hogy - a mi szójárásunk szerint - a ház asszonyaival megismertessen. Ez különös kitüntetés az ázsiaiaknál; de a nagyúrnak egy vélt ügynöke mégiscsak méltó e figyelemre, s igyekeztem is ültömben ahhoz illő arcot és tartást csinálni magamnak.

Néhány perc múlva sajtószerű csörömpölést és zakatolást hallottam, a sátor függőnye felgördült, és egy egész csapat nő, leány és gyermek lépett be, kik egy testes és meglehetősen vén matrónától vezetettek, ülésémhez közelítettek. Az egész jelenet éppúgy meglepett, mint maguk a belépők, akik félénken tekintettek rám, s míg a fiatalabb nők szemeiket sötétítették le, az alatt a gyermekek, amint észrevettem, félreismerhetetlen félénkséggel kapaszkodtak az öregek ruháihoz. Az öreg nő, akit nekem Khandzsán úgy mutatott be, mint hatvanéves anyját, vörös selyemingből álló, egyszerű öltözetén, mely jobbról és balról mellére volt vetve, több nagyobb és apróbb ezüst tokot viselt, mikben megannyi hathatós talizmán rejlett, sőt némelyeket drágakövek ékítették; valamint egy jó rakás kar-, nyak- és lábperecet is hordott, melyek mint a család örökölt díszei nemzedékről nemzedékre szállottak, s ha külsőjükről ítélünk, valóban a legnagyobb ódonság nyomait viselték magukon. A többi nőn és gyermekén is, már aszerint, hogy milyen rangban vagy minő kegyben állottak, hasonnemű dísz tárgyak függtek. A ruhadarabokat, melyek imitt-amott rongyosak és piszkosak voltak, csak mellékdolognak tartják, és egy turkomán nő csakis akkor valóban fashionable, ha egy-két font ezüsttel többet cipelhet magán.

Először az öreg nő nyújtotta nekem ráncos kezeit a szokásos köszöntésül, azután következtek a többiek, s miután a leányok s gyermekek megöleltek, mivel azt a bon ton úgy kívánja, mindnyájan egy félkörbe guggoltak le körülöttem, s elkezdődtek a kérdezősködések egészségem, hogylétem s szerencsém megérkezésem felől. Mindegyik háromszor-négyszer is kérdezett ugyanazon egy tárgyról, s éppen annyiszor kellett felelnem, s nemcsak Európában történik meg, hogy egy női társaság egy tapasztalatlan szalonfit zavarba hozhat, hanem még Közép-Ázsia pusztáin is könnyen megeshetik velünk ilyesmi. Minthogy pedig a

mohamedán kelet minden nomád törzsénél a nők, minél előbbre haladnak életkorukban, annál kevésbé tartják meg erkölcsi természeti tulajdonaikat, ennél fogva nekem is első megjelenésemtől a fiatalabbaknál a legdelikátabb kérdésekre kellett felelnem, míg ellenben az idősebbek csakis a vallásról, háborúról és a szomszéd törzsek belügyeiről beszélgettek.

Ügyelnem kellett, nehogy az egyik vagy a másik modor megleljen; a fiatalabb nőkre molla-erényem egész teljével kellett hatást gyakorolnom, az idősebbeknek bőséges áldást osztogatnom. A látogatások alatt néhány férfi is, szomszédság, rokonság, megjelent, kik azonban a nőket teljességgel nem zavarták; mert, amint később is észrevettem, a turkománok női, dacára, hogy a társadalom dolgozó osztályát kizárólagosan csakis ők képezik, némi tiszteletben részesülnek, melyet különben meg is érdemelnek, mert példás erényüket, családjuk iránt tanúsított készséges önfeláldozásukat és fáradhatatlan szorgalmukat keleten másutt sehol sem találtam fel.

A látogatás bevégeztével, mely szinte egy óráig tartott, egynéhány talizmánt kellett írnom, miket aztán kisebb ajándékokkal, többnyire női kézimunkákkal viszonzottak. Az öreg nő azután még többször is meglátogatott, sőt egyszer férje sírjához is elvezetett, hogy a megboldogult lelkéért imádkozzam. A jó egyetértés, mely közöttünk uralkodott, maguknak a nomádoknak is feltűnt; de ennek oka már most világosan áll előttem. Megjelenésem idegenszerűsége és a kegyesség fénye, mely engem körülvevett, vontá őt hozzám leginkább; amellet mindig türelmes figyelemmel hallgattam végig beszélgetéseit, panaszait a perzsa rabnők hibái felől a háztartásban, a mostani nők ügyetlensége felől a szőnyegek szövésében, a posztókészítésben stb., sőt magam is tettem néha egy vagy más észrevételt, mintha fiatal koromtól fogva e tárgyhoz lettem volna szokva; a nomád gazdálkodás iránt különös érdeket mutattam.

Úgy van, s mégis az utazó, ha tanulni akar valamit, mindenütt hasonló életbölcsestést kénytelen követni. Itt például a hajlékonyság, a hízelgés jelentékeny hasznot hajtott, mert a vén háziasszony vonzalma sokat tett arra nézve, hogy minél kellemesebb legyen tartózkodásom a turkománok között - egy olyan nép között, amelynek körében nemcsak az európai, de még a más országbeli ázsiai sem képes szabadon mozogni.

Április 16.

A reggeli ima után Khandzsán sátrába lépve, egy egész társaságra találtam ott. Különös figyelemmel hallgatták egy porral, piszokkal fedett fiatal turkomán elbeszélését, kinek arcán a felindulás és a kiállott fáradságok nyomai félreismerhetetlenek voltak. Lassú hangon, de élénk színekkel rajzolta a rabló kirándulást, melyben a múlt este a perzsák ellen részt vett. Mialatt beszélt, asszonyok, cselédek és rabszolgák (szegények, vajon mit gondolhattak ők magukban?) körbe guggolva ültek, s az utóbbiakat nemsokára össze is szidták jól, mert láncaik csörömpölése lábaikon a csendet olykor-olykor megzavarta. Sajátságosnak tűnt fel előttem, hogy minél élénkebben adta elő az elbeszélő a megtámadott szerencsétlenek makacs ellenállását, a hallgatók dühe is azon

mértékben fokozódott a perzsák merészsége miatt, hogy miért nem engedték magukat azonnal, ellenállás nélkül kiraboltatni.

Midőn e fegyvertény elbeszélésével készen voltak, mindnyájan fölkeltek, hogy megtekintsék a hozott zsákmányt, melynek látása a turkománoknál irigységgel s tetszéssel vegyült érzelmet szokott előidézni. Én is követtem a csoportot, s borzasztó volt a kép, mely a sátorban szemeim elé tárult. A középben két halálhalvány, aludt vérrel, mocsokkal és porral fedett perzsa feküdt, kiknek megtört tagjaira éppen vasat vertek, és minthogy az egyiknek a láncok gyűrűi szűkek voltak, vadul felordított, midőn a kegyetlen turkomán azokat erőszakkal is bokáira akarta verni. Egyik szegletben két kis gyermek ült halványan és reszketve a földön, fájdalomtelt szemekkel nézve a kínzott perzsára, mert a szerencsétlen az ő atyjuk volt; sírni akartak, de nem mertek, egy tekintete a rablónak, akikre ők fogvacogva néztek, elég volt ahhoz, hogy könnyeiket visszatartsák.

A másik szegletben egy tizenöt-tizenhat éves leány guggolt, vadul szétzilált hajjal, szétszagotott ruhában, s csaknem egészen vérrel fedve. Jajgatott és zokogott, arcát kezébe rejtve. Egynéhány turkomán nő, számalomból vagy kíváncsiságból, kérdezte őt, hogy mi baja, s meg van-e sebesítve. „Nem vagyok megsebesítve - kiáltotta a leány a legmélyebb fájdalom hangján. - E vér itt anyám vére, egyetlen, angyali jó anyámé. Ó, ana dzsan, ana dzsan! (drága anyám!)” Így panaszkodott, s fejét a sátor rács alakú fakerítéséhez verdeste, hogy az majdnem eldőlt. Egy ital víz még jobban feloldotta a leány nyelvét, s elbeszélte, hogyan kellett neki (természetesen mint becses zsákmánynak) a rabló mellett lován ülve, anyjának pedig gyalog, a kengyelhez kötözve, az utat idáig megtenni. Egy órai lovaglás után az anya oly fáradt lett, hogy minden pillanatban összerogyott. A turkomán megpróbálta őt ostorcsapásokkal erőhöz juttatni, de minthogy ez úton célt nem ért, s a csapattól nem akart elmaradni, oly dühbe jött, hogy kardját kirántotta, s fejét egy csapással levágta. A fölfreccsenő vér elborított leányt, lovast és lovat, s midőn a leány észrevette ruháján a veres foltokat, hangosan és keservesen sírt.

Míg a sátor belsejében ez történt, azalatt kint a visszatért rabló családtagjai a rablott tárgyak megtekintésével voltak elfoglalva. A vénebb nők mohón kaptak egyik vagy másik házi eszköz után, a vígan ugrándozó fiatalság pedig egyik vagy másik ruhadarabot próbálta magára venni, ami többször harsány kacajt idézett elő.

Így örvendett és ujjongott mindenki, s nem messze innen a legmélyebb fájdalom és bánat képe! De az ellentét senkinek se tűnt fel, mert egészen természetesnek találják, hogy a turkomán rablásból és pusztításból gazdagodik meg.

S ezek az iszonyító társadalmi viszonyok Szentpéterváron, Nyizsnyij Novgorodon és Asztrahánon át alig tizennégy napi távolságra vannak Európától!

Április 18.

Iljázkuli, aki az enyémtől a negyedik sátorban lakott, a Görgen-folyó partján, egy nyugalomban élő turkomán volt, ki harmincéves koráig a rablás és pusztítás szokott mesterségét űzte, s most visszavonult, mivel, amint maga mondá, e nyomorult, nevetséges élet (fán-i dünjá) hátralevő részét a törvény jámbor követésében akarja leélni; de amennyire én tudom, leginkább azért, mivel őt

egynéhány seb a pokoli fegyverektől, Asuradánál, gyalázatos mesterségének további gyakorlásában megakadályoztatta. Azon reményben, hogy imádságaim által az égnek minden áldását gonosz fejére fogom lehozni, körülményesen elbeszélte, hogy az oroszok, miután a vallásháborút megüzenték - azaz hogy egynéhány fogságba esett orosz ki akartak szabadítani -, miként kötöttek itt ki egyszer, s miként rohantak meg s borítottak lángba minden sátrat a Görgen partján. A harc egy egész napnál tovább tartott. Ámbár az oroszok, akik sokkal gyávábbak voltak, hogyszem közeledni mertek volna, csak a távolból lődöztek, mindazonáltal a vitéz gázik (hitbajnokok) mégsem tudtak az ördögi mesterségnek ellenállni. Ő is kapott akkor néhány halálos sebet, s egy egész napig feküdt életjel nélkül, míg végre a pírje (lelki főnöke) újból életre ébresztette őt.

Iljázkuli ma Ana khán ovájához akart elvinni, aki, mint a jarali törzs főnöke, a Görgen felső futásánál, éppen a perzsa határ mellett lakik, s velem talán kíváncsiságból vagy talán más okokból, de meg akart ismerkedni. Utunkat előbb a bal part mentében vettük, de hogy a terjedelmes posványokat és mocsarakat kikerülhessük, nagy kerülőket kellett tennünk. Utazásom indokával ismeretlen lévén, jogosan gerjedhetett volna bennem gyanú, de az utóbbi napok tapasztalatai állapotom biztonsága felől teljesen megnyugtattak; s midőn láttam, hogy az úton, ha egyik vagy másik sátor mellett elhaladtunk, miként jönnek elém az emberek tejjel, sajttal és egyéb ajándékokkal, hogy őket megáldjam, akkor minden gondolatomnak el kellett enyésznie a bekövetkező szerencsétlen kimenetel iránt, s vidám kedéllyel lovagoltam tovább, csakis a nehéz turkomán bőrkucsma kínozott egy kissé, melyre még néhány rőfnyi vászon is volt tekerve turbán gyanánt, és a nehéz puska a hátamon, melyet molla mivoltom dacára is hurcolnom kellett az illem kedvéért.

Iljázkuli néha egy félóránnyira is elmaradott, hanem azért én folytattam utamat, s imitt-amott tekerőgöccsel találkoztam, kik engem, rosszul sikerült rablókirándulásukból üresen térve haza, sötét pillantásokkal méregettek. Néhányan üdvözöltek, mások csak azt kérdezték: „Ki vendége vagy, molla?“, hogy a személyiségből kirabolgatásom lehetőségére következtethessenek; de csak „kelti Khandzsán baj”-jal kellett válaszolnom, s szembetűnő bosszúsággal vonultak tovább azonnal egy tompa „Aman bol”-t (Isten veled) mormogván szakálluk között.

Estefelé megérkeztünk a sátorcsoporthoz. (Khandzsán is, ki útját másfelé vette, hozzánk csatlakozott időközben.) Ana khán, a patriarchális főnök, aki már a hatvanas években volt, egy halom zöld lejtőjén ült unokái és kis gyermekei körében (ilyen hasonló korú rokonsági fokozattal csakis keleten találkozhatunk), megelégült pillantásokkal méregetve hol körötteit, hol pedig a gazdag legelőkről hazatérő juh- és tevecsdárdáit. Fogadtatásunk rövid, de valóban barátságos volt; elől lépdelve a már készen álló sátorba vezetett minket, hol számomra tiszteletbeli helyet mutatott, s a tulajdonképpeni társalgás csak akkor kezdődött, miután a külön e célra vágott juhnak utolsó maradványai is eltűntek az asztalról.

Ana khán keveset beszélt, de figyelmesen hallgatta vázlataimat az oszmán életről és az orosz-török viszonyok felől; csak másnap reggel lett beszédesebb, és első beszéde, mellyel előállott, azon vendégszeretet előadása volt, melyben ő egy Khívába utazó angol elcsit (követet) részesített; azonnal kitaláltam, hogy ez Mr. William T. Thomson követsége volt, kit kormánya azért küldött oda, hogy a Perzsia és a khívai kán közt felmerült egyenetlenségeket békésen elintézzék. Minthogy pedig

Ana khán, midőn a frengi követ fegyvereit, drágaságait és személyét leírta, az ő arcvonásai s az enyémekek között levő hasonlóságra különös hangsúlyt fektetett, azonnal világossá lett előttem kíváncsiságának s látogatásomnak oka, s miközben földijeire tüzes szemekkel tekintett, mintegy meggyőzni akarván őket éles belátásáról, hozzám közeledett, s gyöngéden vállamra ütögetve így szólott:

- Efendi, a rúmi szultán turája (parancsa) nálunk nagy tiszteletben áll; egyszer az, hogy ő minden szunniták fejedelme, másodszer meg az, hogy a turkománok és oszmánlik vérrokonok, s jóllehet te nem hoztál ajándékot, mégis kedves vendégünk vagy.

E megjegyzésből sok mindent magyarázhattam ki, s még többet érthettem. Dervis-inkognitóm nem talált mindenütt feltétlen hitelre, de a többség, különösen a molla világ mégis pártomon volt, s egyes kétkedők ez okból nem sokat nyugtalaníthattak.

Különben, amint észrevettem, Khandzsán nem osztotta Ana khán nézetét; e tárgyat nem is hozták elő többet, s teljes vendégszeretetben részesültem a gyanakvó főnök részéről.

Április 20.

A távoli Mergolánban, a kokandi kánságban, a vallásos buzgalom gyakran előforduló segélypénzgyűjtést rendelt a medinai magas tanintézetek számára. Medinában igen sok ilyen intézet van; az iszlám tan forrása hemzseg a tudomány-szomjas tanítványoktól, a korán magyarázóitól, kik a kegyes foglalkozás égisze alatt édes semmittevésükben az iszlám államaiban széltében-hosszában támogattnak. A távoli Fezből és Marokkóból stipendiumok jönnek, s az algíri törzsek főnökei is adományokat küldenek ide évenként; Tunisz, Tripolisz, Egyiptom éppen úgy, mint az iszlám többi apróbb államai, elküldik ide adójukat. A porta vetélkedik Perzsiával a növendékek gyámolításában. Az orosz védelem alatt élő tatár éppúgy, mint a brit uralom alá hajtott indiai, gyakran gondol a medinai főiskolákra, de mindez még nem elég, még a turkesztáni sátrak szegény lakóitól is megkívánják, hogy filléreikkel hozzájáruljanak.

Közép-ázsiai utazásom idejében Hodzsa Buzurg, ama tartományok mélyen tisztelt szentje, hihetőleg nagy fáradsággal, négyszáz aranyat gyűjtött össze Medina számára. Molla Eszád, őszentségének egy meghittje, bízott meg az összeg átvitelével. Ámbár a pénzt, mint minden veszedelem fő forrását, Közép-Ázsiában mindig el szokták titkolni, mégis az említett molla nem tartotta titokban utazása célját, abban a reményben, hogy a kegyes összeget növelheti. Bokhara, Khíva és más városok, melyeken átment, csakugyan hozzájárultak annak növeléséhez. Azt hitte, hogy a turkománoknál ugyanez történik, és néhány nomád tudóshoz címzett ajánlóleveleire támaszkodva, nekiindult a pusztai útnak.

Az utazás Gömüstepéig szerencsésen folyt le; megérkezének hírével úticsomagjának tartalma is köztudomású lett. A turkománok hallották ugyan, hogy a pénz kegyes célokra van szánva, de azzal mit sem törődtek. Mindegyik szerette volna megcsípni őt, még mielőtt egyiknek vagy másiknak vendégévé lett volna; mert míg ez meg nem történt, addig az ember a nomádok között szabad jószág.

Kirabolhatják, agyonüthetik, eladhatják - senki se fogja a tetteit feleletre vonni. Egyedül a gazda az, kinek bosszújától félnek; azt, akit ő egyszer oltalma alá vesz, családját tagjának tekinti, s minden lehető megtámadás ellen meglehetősen biztosítva van.

E körülmény a mi kokandi mollánk előtt nem lehetett ismeretlen; mindazonáltal bízott a vallásos buzgalom büvfenyében, de midőn egy reggel a karavántól néhány lépésnyire eltávozott, két turkomán megtámadta őt, és kifosztotta minden pénzéből, egész vagyonából. Sem könyörgés, sem szent küldetésére való hivatkozás, sem fenyegetések a legborzasztóbb büntetésekkel - egyszóval semmi, de semmi nem használt neki; még jobb ruháit is elszedték, csak ócska könyveit és papírjait hagyták meg. Így tért vissza fölháborodva és félmeztelenül a karavánhoz. Ez megérkezésem előtt valami tizennégy nappal történt; ez idő alatt a tetteseket kifürkészték, s az egyházi ítélőszék elébe idézték. Nekem, mint konstantinápolyi mollának, az a szerencse jutott, hogy az ülésben való résztvehetéssel megtisztultam, és a jelenet, melynél mint működő személy akkor jelen voltam, még sokáig élénken fog élni emlékezetemben.

Mi, mármint a tudósok, félkörben ültünk egy nyílt téren a szabad ég alatt, vaskos könyvekkel kezünkben, s a számosan összesereglett kíváncsi sokaságtól körülvéve. A rablók családjaikkal s törzsük főnökével oly nyugodtan, fesztelenül jelentek meg, mintha valami tisztességes ügy elintézéséről lett volna szó. Azon kérdésre, hogy „Ki vette el a pénzt?“, egy kevélyen szilárd „Én!” felelt, s mindjárt az elején észrevettem, hogy itt a pénz visszaszerzése a lehetetlenségek közé tartozik. Miután szónoki tehetségét a korán-idézetek halmazával mindegyik eléggé kimerítette, magam is megkíséreltem a hősre hatni azáltal, hogy tettének gyalázatosságát bizonyítgattam.

- Miféle szégyen? - mondá nekem a turkomán. - Hát a te hazádban megbüntetik a rablást? Az valóban különös! Azt hittem volna, hogy a szultán, a világok ura, egy kissé okosabb ember. Ha nálatok a rablás tiltva van, hát akkor miből élnek ott az emberek?

Egy másik molla a seriattal (vallási törvénnyel) fenyegetődött, s kiáltó színekkel festette a pokol kínjait, mik a másik világon a turkománra várnak.

- Mit nekem a seriat! - felelt ő újból. - Mindenkinek megvan a magáé! A te törvényeid, ó, mollám, nyelvedben vannak, melyet forgathatsz tetszésed szerint; az én seriatom kardomban van, mely oda sújt, ahová a karom vezet!

Hosszas, hiábavaló intések és az akszakálnak hosszadalmas tanácskozásai után ülésünk eredménytelenül bezárattott. A turkomán eltávozott pénzével együtt, melyet a medinai növendékek gyámolítása helyett új fegyverek vásárlására fordított. Molla Eszád pedig nagy szomorúan visszatért Kokandba, azzal a keserű tapasztalással, hogy ámbár a turkománok igazhivőknek nevezik magukat, mégis a legfeketébb káfirok az egész földkerekségen.

Május 6.

Oraz Dzsán, egy fiatal, vakmerő és vad kinézésű, körülbelül tizennyolc éves turkomán, aki már tizenkét éves korától fogva foglalkozik rabló kicsapásokkal, mindennapos vendég volt etreki sátrunkban, hogy a rabszolgarablók pírját (Ielki

főnök) a vallást és erkölcsöket illető előadásaiban hallgathassa. Egy ízben megjelent Omer Akhond is, egy szomszédságbeli molla, aki nagy tudománya, de még inkább egy kitűnően jó lónak birtoka miatt volt nevezetes. Midőn lovának jó tulajdonait dicsérni kezdtek, a fiatal turkomán tűzbe jött, és félig tréfásan, félig komolyan így szólott: „Akhond, adok három szamarat meg egy perzsát a lovadért. Kár annak az istállóban nyugodni, míg a perzsák oly szabadon kóborolnak mezőiken. Ha pedig nem adod, jól vigyázz, mert egynéhány nap alatt aligha el nem lopják tőled.” A molla és a pír keményen megdorgálták őt, de ő vadul föl kacagott, s a társalgás tovább folyt.

Alig telt el négy nap, midőn a molla szomorú arccal és könnytelt szemekkel lépett sátrunkba egy reggel.

- Lovamat ellopták! - kiálta sóhajtva. - Kulkhán, csakis te adhatod azt nekem vissza. A Csiharjar (a négy első khalifa) szerelmére kérlek, tedd meg, ami lehetséges!

- Az bizonyosan a haramzáde (bitang) Oraz műve - mormogott Kulkhán -, de majd kitepem én fekete lelkét piszkos testéből!

Az esti ima idején a jó Oraz megjelent a többi igazhivő között a lépcsőzetes magaslaton, mely a sivatag templomát képezi, s kegyes arca az imádság alatt a világért se árulta volna el, hogy éppen ma rabolt meg egy szent atyát. Midőn a namaz után a szokásos körben mentek (khalka), Oraz ott is jelen volt. Kulkhán azonnal megszólította őt, mondván:

- Fickó, a molla lovát ellopták, te tudod, hol van az; reggel korán ismét istállójában legyen, hallottad?

E megszólítás a fiatal rablót a legkevésbé sem hozta zavarba. Egyik kezével a homokban játszva, a másikkal nehéz bőrkucsmáját félre csapva így felelt:

- A ló nálam van, de nem fogom visszaadni; akinek szüksége van rá, vigye el tőlem!

Azt hittem, hogy e szavak mindenkiben bosszankodást fognak előidézni, de ennek nyoma sem volt látható a társaság arcvonásain. Kulkhán előbbi nyugodt hangján beszélt tovább, de a rabló vonakodásánál maradt; midőn az akszakálok néhány fenyegető szót intéztek hozzá, ő is tűzbe jött, s lelki atyjához így szólott:

- Talán te másképp cselekedtél a hadzsi kancájával?

E szavak után föl kelt a társaságból, s a dallamok, melyeket a *Köroglu* című költeményből a csöndes esti órákban hangoztatott, eléggé bizonyították örömét a kivívott győzelem fölött.

Egy darab idő tanácskozásokkal telt el. Őt elfogni senki sem ajánlkozott, mert kánja, aki a szokás szerint, gyalázatos bűnei dacára is oltalma alá vette, sokkal hatalmasabb volt, semhogy meg lehetett volna támadni. Szellemi eszközökhöz kellett tehát folyamodni; és nem csoda, hogy ezeknek azonnal megvolt a maguk hatása. A deb szerint az a legnagyobb büntetés, mely egy élő embert találhat, ha őt meghalt atyjának vagy őseinek isteneinél bevádolják, ami azáltal történik, hogy egy lándzsát a sírhalom tetejébe megfordítva, azaz hegyével lefelé a földbe szúrják, s arra, ha gyilkolásról van szó, egy véres rongyot, ha pedig más bűn forog szóban, egy tört nyilat (íjat) függesztenek. Egy ilyen fölhívás minden turkománt egyesít a vétkes törzs ellen, s hogy az illető milyen mélyen érzi azt, legjobban itt vettem észre; mert alighogy kitűzve látta Oraz a lándzsát nagyatyjának meglehetősen magas jосzkájára

(sírhalmára), az éj csöndjében a lovat azonnal visszavitte a molla sátrába, s előbbi helyére kötötte. A visszaadás, amint később saját magától hallottam, sokáig fájt neki. De jobb a fekete földben feküdni, mint az ősök nyugalmát megháborítani.

Negyedik fejezet A sivatagon

Mindig hallottam barátaimtól, hogy a „Csil menzil-i Turkesztán”, azaz a negyven állomás a turkesztáni sivatagon, sokkal fáradtságosabb és nehezebb út, mint a „Csil menzil-i Arabisztán”, vagyis a negyven állomás, melyet az embernek a damaszkuszi sivatagon keresztül, Mekka felé kell tennie. Emezen a zarándokok mindennap új ciszternákat találnak, melyek ezreket képesek vízzel bőven ellátni; lehet kapni kenyeret, főtt ételeket, hűvös árnyat, szóval minden kényelmet. De amott az emberek gondoskodása még éppen nem terjedt ki a szegény utazókra. A folytonos veszély, hogy szomjan meghalnak, meggyilkoltatnak és kirabolgatnak, vagy a homoktorlaszok által elevenen eltemettetnek, szüntelenül kíséri őket. A jól megtöltött kobakok és liszteszsákok, a legjobb lovak és fegyverek igen sokszor nem képesek segíteni, és csak „Allah! Allah!”-t kiáltozva kell az embernek szakadatlanul célja felé törekednie.

Hogy mennyire igaz vagy valótlan ez, mily borzasztóan nagyszerű a sivatagi utazás Perzsia és a közép-ázsiai oázsföldek között, útleírásom olvasói előtt körülbelül tudva van. Csak némely részlet leírásával vagyok még adós karavánunk élményeiből.

Az első háromnapi úton a sivatag végtelenül sokat mondó, halálos csöndje a leghatalmasabb varázst gyakorolta lelkemre. Sokszor órák hosszat merengtem magam elé, anélkül hogy egy szót szólottam volna, s mert társaim vallási elmélkedésbe mélyedve gondoltak, ritkán háborítottak. Csak félig-meddig vettem észre, hogy mily pompásan mulattatta a társaságot a karaván néhány tagja útközben, amint tevéiken aludva himbálóztak, és különféle komikus mozdulatokat tettek, folytonosan föl-fölriadva. Az álom által elnyomott utas mindkét kezével erősen szokta magát a magas nyereggombon tartani; ez azonban nem menti attól, hogy vagy előrehajlás által állát oly erősen megüsse, hogy fogai meginognak, vagy hogy a hátrahajlás egy bukfences lehullással ne fenyegetse. Néha ez utóbbi az egész karaván hangos kacagásának kíséretében meg is történik. A leesett a nap hőséneke lesz nyilvánítva, s a legdurvább élceket kénytelen végighallgatni ügyetlensége miatt.

A jókedvnek valósággal kimeríthetetlen forrását képezte egy fiatal turkomán, név szerint Nijazbirdi, aki lelkileg éppoly csodálatosan élénk, mint testileg fürge volt, s minden mozdulata és szava által még a tiszteletre méltó mollákat is mosolyra indította. Bár több megterhelt teve tulajdonosa volt, mégis leginkább gyalog szokott járni, miközben ideje volt jobbra és balra szaladgálni, hogy minden csoport vadszamarat, mely csak mutatkozik, tagjártatással vagy kiabálással elriasszon. Egyszer sikerült neki egy fiatal szamarat elfogni, mely fáradtsága miatt a csapattól elmaradt. A félnék állatot kötélen vezette, s valóban mulatságos jelenetek következtek, midőn három kanálnyi juh fark-zsírt tűzött ki jutalmul annak, aki rá mer ülni. Három kanál juhzsír! Nagyon kecsegtető díj a hadzsiknak a sivatagon. Csakugyan sokan csábítva érezték magukat; hanem a civilizálatlan paripával nem lehetett boldogulni. Alig ültek fel a szegény hadzsik, jobbra-balra hullottak a homokra.

Csak több órai utazás után vehetni észre általános bágyadtságot. Ilyenkor minden szem a kervánbasira van irányozva, aki aztán minden irányban körüljártatja tekintetét, hogy alkalmas pihenőhelyet kémleljen ki, vagyis olyan tért, melyen a legtöbb vagy legjobb takarmányt lehet találni a tevék számára. Ha ilyet talált, előresiet, míg a karaván ifjabb tagjai jobbra és balra szétszóródnak, hogy száraz gyökeret, cserjét vagy más tüzelőanyagot gyűjtsenek. A letelepedés csak néhány pillanat műve. Az édes pihenés reménye fölűdíti a kimerült erőket. Gyorsan megvannak oldva a kötelek, s a legnehezebb málhák hamar kis halmokba téve. Ezeknek árnyékában szokott a fáradt utazó leheverni, s az éhes tevék alig távoznak legelni, midőn a karavánban ünnepélyes csönd áll be. E csönd némi mámorosságnak, mondhatnám, kábultságnak az eredménye, mert minden a nyugalom és pihenés élvezetébe merült

Egy ilyen éppen letelepedett karaván a nyári hónapokban, méghozzá Közép-Ázsia pusztáin, valóban érdekes képet nyújt. Míg a tevék láttávolban mohón legelnek, vagy a nedvteljes bogáncsot tördelik, az utazók - még a legszegényebbek is - egy csésze teával kezükben ülnek, s mohó kortyokban szürcsölik a drága folyadékot. Az egész nem egyéb, mint zöldes, cukor nélküli meleg víz. Néha zavaros is, hanem azért emberi művészet még nem gondolt ki ételt, még nem talált föl nektárt, mely oly ízletes, oly üdítő volna, mint ez az igénytelen ital a sivatag állomásain. Még teljesen emlékezem csodás hatására. Az első csöppekkel szelíd tűz terjedt el az ereken, mely éltet, anélkül, hogy különösen ingerelne. A többiek a szívbe és fejbe nyomulnak, a szem fényleni és ragyogni kezd. Ily percekben leírhatatlan gyönyört és kéjt éreztem, s míg társaim álomba merültek, én ébren maradtam, s oly boldog voltam, hogy nyitott szemekkel álmodhattam.

Miután a tea megújította az erőket, a karaván fokként mozgalmassabb és zajosabb lesz. Az utasok többnyire külön csoportokba vagy körökbe vannak osztva, melyeket itt „kos”-oknak neveznek, s melyek a vándorló város egyes házait képezik. Mindenütt van valami dolog, s mindenütt az ifjabb tagok végzik, míg az öregek nyugosznak. Itt például kenyérsütéssel vannak elfoglalva. Egy rongyos hadzsi nagy buzgalommal dagasztja piszkos kezeivel a fekete tésztát; már jó félórája, hogy dagaszt, s kezei mégsem tiszták, mert a többnapis piszok a tészta által nem is mosható le. Amott főznek; hogy megtudja az ember, mit főznek, nem is kell nagyon nézegetni, mert az avas juhzsír szaga, különösen pedig a kissé nagyon pikáns tevé- vagy lókotlett aromája rögtön elárulja. Szemre nézve az étkek nemigen kecsegtetők, hanem a sivatagon nem gondol az ember vele, az óriási étvágy eltakar minden hiányt, s az éhség tudvalevőleg a legjobb szakács.

Ha a pihenés ideje egy kissé továbbra nyúlhat, a táborozó karaván multságban nem szenved hiányt. Legkedvesebb szórakozás a céllövés, melynél a díj mindig bizonyos mennyiségű lőpor vagy golyó. A mi karavánunkban e multság csak ritkán lehetséges, mert kis számunknál fogva folytonos veszélynek voltunk kitéve, s nem volt szabad zajjal járnunk. Útitársaim korán-olvasással vagy más vallási kötelességek teljesítésével, alvással és toalettal töltötték a pihenési időt. Toalettet mondok, hanem valószínűleg senki sem fogja hinni, hogy budoárról, finom illatszerekről vagy mesterséges cicomázásról van szó. A turkománok egy kis fogóval szokták kitépni felső állukról a szőrszálakat. Ami a hadzsi és a magam toalettjét illeti, ez oly egyszerű és prózai volt, hogy alig lehet említeni. A szükséges kellékek:

homok, tűz és hangyák voltak. Az alkalmazás módjának kitalálását, mint rejtvényt, az olvasóra bízom.

Különben Ázsia minden népe közt a tatár az egyetlen, mely a sivatagi élet bizarr képébe teljesen beleillik. Mint babonás és vak végzethívő, a folytonosan fenyegető veszélyhez könnyen hozzászokik; szenny, szegénység és nélkülözések házi körében is otthonosak; nem csoda, ha hónapok óta nem változtatott ruházatban, arcán pizokréteggel, oly megelegetten tud ülni. E lelki elégtelenség sohasem volt rám nézve közönyös, hatása azonban legfőbb fokát érte el az esti imakor, melyben mindenki részt vett, hogy Allahnak az élvezett jótéteményekért hálát adjon.

Ily alkalommal az egész karaván egyetlen hosszú láncolatot képezett, és egy imámmal az élén, a leáldozni készülő nap felé fordulva, végezte az imádságot. A messze, körös-körül elterjedő halotti csend emeli a pillanat ünnepélyességét, s ha a lehanyatló nap piros sugarai társaim vad és mégis oly megelegetett arcaira estek, ilyenkor úgy látszott, mintha minden földi kényelem birtokában, már semmi kívánnivalójuk nem volna. Ilyenkor sokszor gondoltam, mint találnák ez emberek magukat valamely ruganyos párnájú, első osztályú kupében vagy valamely elsőrangú, pompásan bebútorozott vendéglőben. Mily végtelenül távol vannak még a civilizáció áldásai ez országoktól!

Legyen elég ennyi a karavánok nappali életéről. Éjjel a sivatag sokkal regényesebbé, hanem sokkal veszélyesebbé is válik. A szem hatalma megtöretvén, a biztonság köre csak a legközvetlenebb környezetre szorítkozik, s útközben csakúgy, mint az állomáson, mindenki egymáshoz közel igyekszik maradni, szorosan egymáshoz simulni. Nappal az utazó karaván egyetlen hosszú láncolatot képez, éjjel pedig hat-nyolc kisebbre oszlik, melyek jól összeszorulva, erős négyszögeket formálnak, külső részeiken a legbátrabbakkal.

Holdfénynél az elvonuló tevék hosszú árnyékai különös látványt nyújtanak. Csillagtalan, sötét éjjel minden borzalmas, s egy lépésnyire a sorból eltávozni annyit tesz, mint az otthoni tűzhely mellől puszta elhagyatottságba jutni.

Nappali állomáson mindenki olyan helyet keres magának, mely leginkább tetszik. Éjjel a kervánbasi felügyelete alatt erős tábor szokás ütni. Középen vannak a málhacsomagok, ezek körül fekszenek az emberek, s védfalul a tevéket sűrűn egymás mellé körbe fektetik. „Fektetik”, mondom, mert e csodálatos állatok parancsszóra elterülnek, egész éjjel mozdulatlanul maradnak helyükön, s a legközelebbi reggel szintén csak parancsszóra emelkednek föl, mint a gyermekek. Fejükkel kifelé, hátsó részükkel a karaván belseje felé fektetik őket, mert már messziről megérik az ellenséget, és tompa horkolás által tudatják a veszélyt, így még pihenési idejük alatt is örökül szolgálnak.

A körön belül alvók közvetlen a tevék mellett - melyek tudvalevőleg a legkellemetlenebb szagúak a világon - nem a legjobban érzik magukat. Sokszor megesik, hogy a sós abrak és víz, melyet ez állatok nappal ettek, a lőtávolban fekvőkre kézzel fogható hatást gyakorol. Magam is igen sokszor ébredtem fel ily freskó-festménnyel ékesítve, hanem itt alig törődik az ember vele, mert ki tudna az állatra haragudni, mely oly utálatos alkatú ugyan, de oly türelmes, oly kevéssel megelegető, oly szelíd és hasznos.

Nem csoda, ha a sivatag utazója a tevét minden állat fölé emeli, és majdnem az imádásig szereti. Néhány bogáncssal táplálkozva, melyet a többi négylábú megvet,

tesz meg több hétig, sőt több hónapig tartó utat, anélkül, hogy elfáradna. E pusztá, elhagyott vidékeken az ember léte az övéhez van kapcsolva, s emellett oly türelmes, hogy egy gyermek egész csapat ily magas, erős állatot egy „csukh” szóval letérdepeltet, s egy „berr”-rel fölállít.

A tevék nagy, sötétkék szemeiből sokat tudtam kiolvasni. Ha a napi út igen hosszú, vagy a homok nagyon mély volt, e szemek élénk fájdalmat árultak el. Leginkább látható az a megterhelésnél, midőn nagyon nehéz árucsomagot tesznek a hátára; a teher alatt meggörnyedve, fejét ura felé fordítja, szemeiben könny csillog, s nyögése oly nehéz, oly megindító, mintha mondani akarná: ember, légy irgalommal irántam!

A teve külseje, kivéve az év bizonyos időszakát, midőn a természeti törvények félig ittas, bódult állapotba helyezik, mindig feltűnően komoly. Vonásaiban a khaldeus sémi típus kifejezése félreismerhetetlen, s a földtekének bármely részén található is már most, mégis elvitathatatlan, hogy első hazája a Tigris és Eufrátesz közti sivatag, vagyis az arab puszták.

A turkománok e komoly tekintetet azzal a barbár eljárással zavarják meg, hogy a kötőféket átlyukasztott orrához erősítik. Az orráról mellére lecsüngő kötéllel nagyon hasonlít a szegény teve egy szemüveggel vadul felfegyverzett európai uracshoz, vagy megfordítva. Mindketten magasra tartják fejüket, s mégis mindkettőjüket orruknál fogva vezetik.

Amily kellemes és felüdítő hatást tesz emberre és állatra a letelepedés jele, oly kedvetlenítő és zavaró az indulási parancs. Legelőször is a kervánbasi emelkedik föl ültéből, kiáltására vagy jeladására mindenki kászálódik, még a szegény legelő tevék is értik, és sokszor anélkül, hogy hajtának, a karavánhoz sietnek; sőt, mi több, azon málna vagy utas mellé állnak, amellyel vagy akivel előbb megterhelve voltak. Egy negyedóra alatt minden rendben van, mindenki elfoglalta helyét a láncolatban; az állomáson csak az elfogyasztott hús lerágott csontjai s a rögtönzött tűzhelyek fekete foltjai maradnak. E momentán élet nyomai a sivatagon sokszor oly gyorsan elmúlnak, amilyen gyorsan támadtak; néha azonban égalji véletlenségek által fennmaradnak, s mint örül aztán a későbbi utazó, ha itt elhagyott tűzhelyre akad. E megégett, sötét helyek környezete mint pompás karavánszeráj tűnik föl szemei előtt; s a gondolat, hogy itt emberek voltak, hogy itt mozgó élet létezett, a sivatag leverő magányát elviselhetőbbé teszi.

Égett foltokról szólva, lehetetlen, hogy meg ne emlékezzem azokról a sokszor több napi útra terjedő leégett síkságokról, melyeket a Perzsia és Khíva közt levő sivatagon láttam, s melyekről a nomádok beszédje után oly sok csodálatosat hallottam.

A forró évszakban, midőn a perzselő nap a füvet és az apró cserjét pozdorjává szárította, gyakran megesik, hogy egy vigyázatlanul eldobott szikra az egész pusztát felgyújtja. A feltartóztatás nélkül terjedő tűz oly gyorsasággal harapózik, hogy még lóháton is nehéz előle menekülni. A száraz fűvön lappangva eszi magát tova, s hasonlít a terjedő árhoz; sűrűbb bokroknál vad dühvel csap föl, s így - nagy tereket haladva rövid idő alatt - csak egy folyó vagy tó képes szilaj futását feltartóztatni.

Éjjel borzasztó látvány lehet, midőn a láthatár hosszan és szélesen a tűztenger által vörösre van festve, s mondják, hogy a legbátrabbakat is megfélemlíti. A gyáva csakhamar elvész; akinek azonban lélekjelenléte van, megmenekülhet, ha - még

midőn a tűz távol van - a közvetlen környezetében levő fűvet felgyújtja. Az új tűz pusztát tért hagy hátra, melyen a közelgő lángok nem találnak többé tápanyagot, s mely ennél fogva biztos menhelyet nyújt. Csak így képes az ember tűz által védelmezni magát a tűz elől.

A puszták felgyújtása sokszor fegyverül szolgál egyik törzsnek a másik ellen, s mondják, hogy az ekképpen okozott dúlás rettenetes. Gyakran egy-egy szőkevény szerelmespár is használja, hogy magát az üldözés ellen biztosítsa. Ha szél nincs, könnyen ki lehet térni a terjedő tűz elől, hanem a legkisebb szellő elégséges, hogy őrült sebességre ingerelje, s a menekvők közös halálukat éppen mentési eszközükben találják.

A sivatag képe és a leggyakrabban előforduló természeti tünetek különös benyomást gyakorolnak még az otthonos nomádokra is. Midőn Kaflankir fennsíkjain voltunk, mely az északkeletnek terjedő Üszt-Jurt egy részét képezi, a láthatár sokszor a leggyönyörűbb fata morgánával volt díszítve. Egy fata morgana Közép-Ázsia nagy sivatagján, abban a forró, mégis tiszta légkörben, tagadhatatlanul a legszebb optikai jelenség, amelyet az ember elképzelt. A légtérben táncoló városok, tornyok és várak, a nagy karavánok képei, harcoló lovasok, egyes óriási alakok, melyek az egyik helyen eltűnnek, hogy a másikon ismét felmerüljenek: engem mindig igen gyönyörködtettek. Társaim, különösen a nomádok, csak néma tisztelettel néztek ama tájak felé. Véleményük szerint e jelenségek az egykor ott létezett és elsüllyedt városok és elveszett emberek árnyékai, melyek most a nap bizonyos idején kísértetszerűen megjelennek, s a légtérben lebegnek. Sőt, kervánbasink még azt is állította, hogy bizonyos helyeken már évek óta mindig ugyanazon alakzatokat látta, és hogy ha mi is elvesznénk a sivatagon, évek múlva megsemmisülésünk helyén szintén a légtérben ugrándoznánk és táncolnánk.

E mese, mely a nomádoknál általánosan el van fogadva, élénken emlékeztet arra az európai állításra, mely szerint az a tér, melyet mi sivatagnak nevezünk, nem annyira természeti, mint inkább társadalmi törvényeknél fogva változott sivataggá. Példaképpen az afrikai Szaharát s Közép-Ázsia sivatagját említik, melyeken hajdan munkás kezekben és művelt földekben nem volt hiány. Egyes helyeken ez állítás jogosult lehet, de Közép-Ázsia sivatagjára nem alkalmazható. Némely helyeken, amilyenek Merv, Mangislak, Görgen és Otrár, a múlt századokban több élet volt ugyan, mint most, hanem egészben véve Közép-Ázsia sivataga emberek emlékezete óta mindig rettenetes sivatag volt. Az egyetlen csepp ivóvizet is nélkülöző, több napi járásnyi tér, a sokszor száz mérföldre terjedő, feneketlen mély homokkal borított földek, az égalj vad dühe és szeszélyei oly akadályok, melyekkel a művészet, tudomány vagy bármely más szellemi hódító erők csak nagyon nehezen mérkőzhetnek.

„Turkesztánt és lakosait - mondotta nekem egy közép-ázsiai - Isten haragjában teremtette, mert amíg a sivatag forrásainak keserűsős íze meg nem változik, addig a gyűlölet és rosszság el nem távozik a turkesztániak szívéből.”

Ötödik fejezet

A tatár sátor és lakói

Különös érzelem fogja el az embert, ha városaink mozdulatlan háztengerében visszagondol a könnyű sátorokra! A dervisség bűne ragadós, azonban nem mindenkire nézve, s így tán nem lehet veszélyes, ha olvasóim néhány pillanatra Közép-Ázsiába kísérek, hogy ott a mi kőépületeink ellentéteit szemléljék.

Dél felé jár az idő. A kirgiz család, házát és holmiját néhány tevé hátán szállítva, s nyája által kísérve, lassan vonul ama hely felé, melyre egyik lovasa magasra emelt dárdával mutat. Nomád felfogás szerint a karaván akkor pihen, midőn kóborol, s nyüzsgővé csak letelepedésekor, azaz akkor válik, midőn a mi nézetünk szerint pihenni kezd. A tevéken ülő idősebb nők - mert a fiatalabbak gyalog baktatnak - még itt sem nyugodhatnak, hanem a tevé durvább szőréből zsáknak való fonalat készítenek. Csak a család eladó lányainak van arra kiváltságuk, hogy az inogva lépegető állaton teljes semmittevésben lézengjenek. Az ilyen orosz, ó-baktriai, mongol vagy khívai pénzekből álló, s egészen keblére alácsüngő nyakfüzérét tisztogatja, s annyira belemerül munkájába, hogy az európai érembúvár e szak műkedvelőjének tarthatná; de emellett egyetlen mozdulata sem marad észrevétlen előtte a karaván körül tornászó kirgiz ifjaknak, kik lovagi ügyességükkel igyekeznek tündökölni. Végre a kijelölt helyre jutnak. A városi lakos azt hinné, hogy most ugyancsak lesz zűrzavar - de nem! Mindenkinek megvan a maga tisztje, mindenkinek a maga hivatása, mindenkinek a maga feladata.

Mialatt a családapa lehűtött lovát lenyergeli, hogy legelni ereszhesse, a fiatalabb legények pokoli zaj közt terelik össze a csatangolni nagyon kész juhokat és tevéket, minthogy elérkezett a fejés ideje. Közben a sátrat is levették. Az öreg matróna előveszi annak rács alakú vázát, s azt jobbra-balra való buzgó köpködés között felállítja. Más személy a boltozatot képező, meghajlított dorongokat erősíti meg, míg a harmadik ráteszi a kürtöül és ablakul szolgáló korona alakú fedőt. Míg kívül még ráaggatják a sátorvázra a nemezdarabokat, azalatt a gyermekek belül már felaggatták a zsákokat és tarisznyákat, s a hatalmas katlan-lábast is felállították a lobogó tűz fölé. Mindez csak néhány perc műve; bűvészi gyorsasággal verik fel a nomádok sátraikat, de éppoly tüneményes gyorsasággal szedik is szét azokat.

A sátor előtt a juhok, tevék, kiabáló asszonyok és rívó gyermekek folytonos zaja hallatszik. Különös karzene ez az elhagyott puszta déli csendjében. Egyébiránt a fejés ideje, a nomád naponkénti szürete, itt a nap legizgalmasabb órája. A legtöbb baj a torkos gyermekekkel van, akiknek hasa a folytonos tejjivástól egész dobbá puffad. Az asszonyoknak hébe-hóba igen sokat kell az állatok nyugtalansága vagy rossz erkölcsé miatt szenvedniök; a férfiak közel állnak körülöttük, de a legcsekélyebbhez sem nyúlnak hozzá, mert igen nagy szégyennek tartatnék, ha valamely férfi női munkához fogna.

Midőn Etrekben búzával telekoldultam tarisznyámat, s ezt szállásomon kézi malmon meg akartam őrölni, a turkománok harsogó kacajra fakadtak. Megütődve kérdezősködtem e gúnyolódás okáról, mire egyikük barátságosan közeledve hozzám, így szólt: „Az szégyen, ha asszonyi munkához látsz. Természetes, hogy a

mollák és hadzsik nemigen értenek a világi műveltséghez, s azért irányotokban elnézők vagyunk.”

Miután a tejkészletet betakarították, s tömlőkbe töltögették - mert a korsók vagy faedények csak fényűzési cikkek -, a nyáj szétszóródik a tágas síkságon. A zaj lassanként elhal; a nomád sátrába vonul, felemeli annak alsó nemeztakaróját, s míg a farácsozaton át befújdogáló nyugati szellő déli álomba ringatja őt, azalatt a nők a sátoron kívül elővesznek egy félig kész nemezdarabot. Mulatságos látvány, midőn megpillantunk hat, sokszor még ennél is több pusztai lányt, amint egymás mellé sorakozva a kákagyékénybe takart nemezt erős taposás közben tovább-tovább hengergetik. E működéshez az ütemet az élükön levő idősebb hölgy veri, aki ezen iparbeli táncnak balettmesternője, s aki előre is tudja, hol lesz a szőnyeg ritka és idomtalan.

A nemeznek, az emberi értelem által föltalált kelmék legegyszerűbbikének készítése Közép-Ázsia vándor népeinél még ugyanazon ponton áll, melyen feltaláltatásakor állhatott. Legjobban szeretik ennél a szürke színt alkalmazni; a tarkák fényűzési cikkek, s fehéreket csak különösen ünnepélyes alkalmakkor használnak. Szőnyegeket csak a gazdagabb nomádoknál, mint a turkománoknál és özbegeknél láthatni, minthogy készítésük ügyességet s a művelt világgal sűrűbb érintkezést igényel. A beléjük szőtt alakok mintáit rendszeren Európában készült zsebkendőkről s más kelmékről kölcsönzik, s én valóban gyakran csodálkoztam rajta, hogy mily ügyesen másolják le azokat a nomádok, vagy ami még több: miként képesek azokat egyszeri látás után is emlékülben megtartani.

Míg a szegény nők a terhes házi munkákban istenigazában kifáradnak, azalatt a családapa is elhortyogta déli szundikálását. A nyáj is közeledik a sátorhoz, s alig kezd hűvösödni, a sátor pillanat alatt föl van szedve, s a tevék hátára rakva, mire megint nekiindul a karaván. Ez már a második járat aznap, s mégis az állatok úgy, mint az emberek, oly jókedvűek, mintha évekig fészkeltek volna egy helyen, melyről az unalom űzte őket el, változatosságot keresni.

Napnyugta után nemsokára, midőn a pusztá véghetetlen látkörére lassanként reáborul a sötét ég kupolája, a vándorló család megállapodik, hogy meleg nemeztakarók alatt töltsék az éj hideg óráit. Gyorsan tűz fölé állítják az óriási konyhaedényt, s éppoly gyorsan ki is ürítik. A nomád hallatlan étvágyáról európai embernek nem lehet fogalma.

Alig múlt el egy óra, s az ételek elfogytak, az imádságok le vannak darálva, s az idősebbek a sátorokban, a fiatalabbak pedig a szabad ég alatt, a nyáj körül álomba merülnek. Csak ahol eladó leány van, ott történnek némi kivételek. Közép-Ázsia nomádjainál az iszlám még nem bírta eltiltani, hogy a férfiak a nővilággal szabadabban ne érintkezessenek. Itt még ismeretlen a hárem, s a fiatal nomád tudja mindig, melyik csillag után kell indulnia, hogy szíve ünnepeltjének sátrát föltalálja a nyomtalan pusztaságban. Megjelenése ritkán történik váratlanul, mert a nomád kisasszony is gyanítja, melyik oldalról fog a csendes éjben hallatszani a vágató ló dobogása, s azért rendszeren ez irányban ő a karaván legszélsőbb előőrse.

Hogy a puszták gyermekeinek gyöngéd találkáján a társalgás nemigen felel meg a mi szépirodalmi fogalmainknak, ebben alig kételkedhetünk; a költészetet azonban mindenütt föllelhetni, s mondhatom, hogy a nomádoknál tán nagyobb mértékben, mint nyugaton. Némelykor a szerelmespárokból egész társaság alakul, s ilyenkor

aztán a vad tatár képekkel fölcicomázott párbeszéd, melynek mindig rímekben kell futnia, alig ér véget. Eleinte igen mulattattak engem az efféle párbeszéddek, de mennyire bosszankodtam, ha ilyen szerelmes társasággal egy és ugyanazon sátorban kellett az éjt eltöltenem, hol aztán nagy fáradságom dacára sem alhattam.

Ez lenne a nomádok nyári életének gyengén rajzolt képe. Télen azonban, kivált Közép-Ázsia északi részein, ahol már sokkal kegyetlenebb a hideg, a mi nézetünk szerint ez a vándorló élet elveszíti minden költőiségét, sőt még maguk a közép-ázsiai városi lakosok is csodálkoznak rajta, miként élhet meg e nép az irtózatot viharokban s a hetekig tartó havazások idején.

Ha 30 fokos hideg van Réaumur szerint, akkor nemigen lehet kellemes a sátor, s ez még sincs valami nagyon terhére a természettől megedzett pusztáinak. Ilyenkor kettős ruhadarabokba öltözik, s valamely mélyedésben vagy más, a szélről kevésbé járt helyen fölvert sátorát kétszeresen aggatja be nemezdarabokkal. Ekkor a sátor lakói is megszorodnak, s ha a szakszaul (az igen nehéz és csomós fagyökér) órákig eltartó parazsa meleget kezd terjeszteni, akkor aztán nemigen érzik a szilárd anyagból épült lakás hiányát. Ekkor szűkebb körbe szorulnak a tűzhely körül, s a ház leányának a kumisszal telt tömlőt szakadatlanul körül kell hordania. E kedvenc ital megnyitja a szívet, feloldja a nyelvet, s ha a bakhsi hébe-hóba az ily téli estét dalaival vidámmá teszi, akkor még a vad orkán sivitása is zenévé válik.

Ha a mindennapi élet folyamát rendkívüli természeti jelenségek, például homok- vagy hózivatarok, meg nem háborítják, úgy a nomád boldog, mondhatnám, olyan boldog, amilyenné a világ semmilyen polgáriasultsága sem tehetné.

Minthogy Közép-Ázsia népei rendkívül kevés szükségletet ismernek, ez okon nagyon ritkán találkozhatni náluk szegénységgel, mely sohasem is oly nyomasztó, mint nálunk, s a puszták lakóinak élete szelíden folya le, ha jellemük fő vonása nem lenne a rablásra és viszálykodásra való hajlam. A háborúnak, mely mindenütt csapás, ott a lehető legfélelmetesebb következményei vannak. A legcsekélyebb ok nélkül rohanja meg a magát erősebbnek érző törzs a gyöngébbet. A fegyvertfoghatók győznek vagy meghalnak; a nők, gyermekek és nyájak zsákmányként elosztatnak, s hányszor esik meg, hogy a család, mely este még a legnagyobb boldogságban hajtotta fejét nyugalomra, a következő reggel szüleitől, szabadságától s minden vagyonától megfosztva, egymástól messzire hurcoltatik.

Khíva mellett, a turkománok közt, több, azelőtt jómódú, fogoly kirkiz családra akadtam. E szegény szerencsétlenek, még csak nemrég vagyonos ifjak és lányok, annyira megnyugodtak sorsukban, mintha azt a természet törvényei mérték volna rájuk. Milyen őszintén, milyen szorgalommal igyekeztek uruk érdekeit előmozdítani, s mennyire dédelgették, szerették annak gyermekeit! Pedig uruk rabolta el őket, az gyilkolta le apjukat, s az bélyegezte meg őket örökre a „kul”, vagyis rabszolga névvel.

A buddhizmus, a kereszténység s az iszlám egymást föl váltva tettek kísérletet Ázsia pusztáiba behatolni, s bár az első s utolsó gyökeret vert, de a közép-ázsiai nomád ennek dacára ma is ugyanaz, aki volt az arabok hódítása vagy macedóniai Nagy Sándor hadjárata idején; olyan, amilyennek őt még Herodot látta. Örökre emlékezetesek előttem azon órák, melyeket idősebb turkománokkal vagy kirkizekkel világi dolgokról való beszélgetésben töltöttem el. A legigénytelenebb egyszerűséget ugyan magunk elé képzelhetjük, de mennyire különbözik még ettől is az, ha az évezredes múlt ezen élő emlékköveit látjuk magunk előtt!

A közép-ázsiai úgy beszél Rómáról (Rúmról, vagyis a mai Törökországról), mint beszélt Julius Caesar idejében, s ha hallja az ember, hogyan dicséri és magasztalja egy-egy ősz szakállú ezen ország hatalmát és nagyságát, majdnem azt kellene hinnünk, hogy a győzhetetlen légiók csak tegnap csatáztak a párthusokkal, hol ő is jelen volt a segélycsapatokban. Hogy az ő Rómja (Törökország) a régi Rómához viszonyítva nagyon szegényül áll, azt nem hiszi el, mert ő a Róm név alatt nagyságot tanult ismerni. Rómát nagyságra és hatalomra nézve legföljebb Kínával méri össze, bárha a Kínáról hangoztatott különböző mesék és mondák a kínai népeknek inkább művészetét és szépségét, mintsem vitézségét dicsérik.

Oroszországot a ravaszság s fortély fészkének tartják, hangoztatva, hogy ez ilyen tulajdonságaival vitte végbe legújabb hódításait, s Angliára vonatkozólag tudvalevő dolog, hogy még a nemrég elhalt bokharai emír is, midőn első ízben érintkezett angolokkal, „egészen felháborodott amiatt, hogy az »ingilizek«, kiknek neve csak nemrég merült fel, vele szemben devletnek (kormánynak) merik magukat nevezni”.

Az idegenre nézve igen meglepő az a vendégszeretet, mely Közép-Ázsia nomádjainál oly mértékben megtalálható, amilyenben keletnek talán egyetlen tartományában sem. A törökök, perzsák és arabok még megemlékeznek némileg e régi kötelességükről, de a mi európai utazóinknak - azt hiszem - bőséges alkalmuk lehetett meggyőződni arról, hogy a szolgálatkész lábmosás, a birkaleölés és a vendégszeretet más ilyen jele csupán csak dús borralaló - vagy mint Perzsiában mondják: *piskes* - reményében történik. A korán ugyan azt mondja: „Tiszteljed vendégedet, habár hitetlen volna is”, mindazonáltal e tisztelet gyakran csak bizonyos követségi vagy konzulátusi rendeletek visszhangja.

Egészen másként áll a dolog Közép-Ázsiában. Itt a vendégszeretet szinte ösztönszerű, mert a nomád lehet ugyan kegyetlen, vad és hitszegő, de vendégszeretetlen soha.

A turkománok közti tartózkodásom idején koldustársaim egyike legrongyosabb öltözékébe burkolózva, kolduló látogatásokat ment tenni, s egész napon át tartott kóborlás után magányosan álló sátorba tért be, hogy ott töltsse el az éjt. Ide érkeztek, mint ez rendszeren szokott történni, barátságosan üdvözölték, de csakhamar észrevette, hogy a szegényes háztartás gazdája nagy zavarban van, s mintha valamit keresne, tétovázó szemekkel ide s tova lótt-fut. A koldus már nem jól kezdte magát érezni, midőn gazdája feléje közelített, s fülig elpirulva, néhány kránt kért tőle kölcsön, hogy előteremthesse a szükséges estebédet, minthogy neki magának szárított halon kívül nem volt egyebe, s vendégét mégiscsak jobb falattal szeretné ellátni. Ilyen kölcsönt mindenestre adni kellett.

Társam kinyitotta öltöne rongyaiban eldugott erszényét, s miután abból öt kránt gazdájának adott, minden rendben látszott lenni. Barátságos beszélgetés közt fogyasztották el az estebédet, lágy nemezszőnyeget terítettek le az idegen számára ágyának, s ez a következő reggel tisztességesen elbúcsúzott.

- Alig távoztam félóránnyira a sáortól - így mesélte barátom -, midőn egy turkomán nyargalt felém, s dühös fenyegetések közt követelte erszényemet. Mily nagy lett csodálkozásom, midőn a rablóban tegnapi gazdámra ismertem! Azt hittem, hogy csak tréfál, s barátságosan kezdtem hozzá szólni, de ő mind komolyabbá vált, s hogy a gonosz következményeket megelőzzem, nem volt mást mit tennem, mint

erszényemet, kevéske teámat, fésűmet és késemet, szóval: minden vagyonomat odaadnom. Ezzel tovább akartam menni, de ő még föltartóztatott, megnyitotta az én, vagyis most már az ő erszényét, s abból öt kránt következő szavakkal nyújtott át nekem:

- Íme vedd, itt van tegnap esti adósságom! Most már nem tartozom, s így továbbmehetsz!

Hatodik fejezet

Öröm és szomorúság

Az öröm és bánat elvitathatatlanul az a tükör, melyben egy nép jellemét, szokásainak hű képét megláthatjuk. Az örömben és bánatban továtúnnek a színlelés mesterségének jelei; az ember mivoltának valódi színében tűnik fel, árny- és fényoldala egyaránt előtérben lesz, mert ahol az érzelmek visznek szerepet, ott hasztalan volna másnak mutatkozni, mint amilyenek vagyunk, másként szólni és cselekedni, mint ezt belső szózatunk parancsolja.

Az emberi nem nagy családjában az életnek három állapota van: születés, házasság és halál, ama képek, melyekben az öröm és bánat vonásait a legjobban tanulmányozhatjuk. A körvonalak ugyan mindenütt egyenlők, de a színben és kivitelben imitt-amott találunk különbségeket. Az etnográfia fáklyája e tárgyat a világ különféle részeiben gyakran világosságba helyezte, mindazonáltal meg kell vallanunk, hogy Közép-Ázsia mezején még meglehetősen sötétség uralkodik. Ezért egypár szikra nem lesz éppen felesleges, és ha a vad polinéziai és közép-afrikai hiába dacolt a vizsgáló szemével, miért ne lebbentenők meg a fátylat a gyanakodó özbeg felett is? Ez az első és így csak gyenge kísérlet.

Születés

Midőn a közép-ázsiai nő a vajúdás közeledését érzi, elhívhatja közeli rokonait, egy szülésznőt és gyermekápolónőt. A sátorban vagy szobában leterítenek egy új nemezt vagy szőnyeget, és arra ül a szülő nő összecsomporodott lábakkal. A szülési fájdalom nagyobbodtával közeli rokonai melléje guggolnak, ő pedig karjait legjobb barátnéjának nyaka köré fűzi, és a bába által, aki ágyékánál fogja, mindaddig ide s tova csúsztatik, amíg méhgyümölcsétől megszabadul. És csak ezután fektetik ágyba, amikor is a rokonság a gyermekágyast, a bába a gyermeket veszi gondjaiba. Az előbbi a halántékon és ütőéren alkalmazott dörzsölések által felüdtetik, s míg az utóbbi rejtve fekszik, addig a bába pólyákat vág egy darab új gyolcsból, s ezekben, különféle babonás szokások szoros megtartása mellett, betakarják. A pólyaszetelek hulladékait elviszik az anyának, s egyszersmind a gyermek neméről és külsejéről tudósítják. Hasonló módon megvizik az atyának is az örvendetes hírt és pedig az úgynevezett pólyavágó (kindik keszen), aki különösen fontos szerepet játszik, és tudósításáért megajándékoztatik.

Három napig a gyermeket senkinek sem mutatják, s ezalatt szorgalmasan kenegetik vajjal, szemeit megmossák sós vízzel, különben veres szemei lesznek, úgy hiszik, melyek nagyon gyűlöletesek, és miután ráadták az első inget, teveszőrön közszemlére kiteszik. Ekkor a barátok és ismerősök látogatást tesznek, a férj nevének valamely ajándékot ad, s az anya mindig remeg, hallván a gyermek jövője feletti jóslatokat, melyeket tapasztalt matrónák a kis testnek tagjaiból és mozdulataiból olvasnak. Így például rossz jelnek tartják, ha a gyermek bal lábbal vagy bal kézzel jött a világra; a kis szemgolyó azt jelenti, hogy magzatuk tolvaj lesz; széles homlok bátorságot, a lábakkal való nyugtalan tombolás jövőendő gazdagságot

jósol stb. Mindenki jelentős arccal bámul, és ha nem kötötte volna az anya saját kezével gyermeke bal karjára a fehér varázskövet, bizonyára nyugtalanítaná a gonosz szemektől való félelme.

Csak miután a csille (első negyven nap) eltelt, kezdik meg az ünnepélyeket. Leánynál ezek jelentéktelenek, de fiúnál még a legszegényebb is rajta van, hogy minél nagyobb számú vendéget maga köré gyűjtsön, és a legfényesebben megvendégelje őket. Nagy lakoma, versenyfutás, küzdés, zene napirenden levő dolgok, és a születési ünnepnek sajátosságát képezi az úgynevezett altin-kabak, mely abban áll, hogy egy magas fa csúcsára egy arany vagy ezüst golyót tesznek, és aki azt egy lövésre, akár puskával, akár nyíllal lelövi, az nemcsak a golyót nyeri el, hanem azonfelül bizonyos számú juhot, sőt tevéket és lovakat is, melyek díjul kitűzettek.

Egy év eltelte után, mialatt a gyermeket macskáktól, gonosz szellemektől és más veszedelmes dolgoktól szigorúan őrzik, az említett fehér kő helyét egy kerek csont pótolja, és sapkájára egy argusteket (egy titokzatosan faragott és festett fadarabot), egy tudós kéz által íratott nuszkhát (talizmánt), több korallt, egy hiénafogat, és ha a körülmények engedik, Mohamed szent sírjáról való földdel telt kis zacskót raknak. Ez gyakran jókora csomóvá növi ki magát, amely a szegény teremtés fejét terheli, de ők ezt nem veszik figyelembe. Sőt vigyáz az anya, és aggodalmas szemmel örködik, nehogy ezek egyike vagy másika hiányozzék, mert mindegyik biztos óvszer némely veszélyek ellen.

A gyermekek játékkora Közép-Ázsiában, valamint egész keleten csak nagyon rövid ideig tart. A leánnyal nagyon hamar megkedveltetik a fonást, szövést, varrást, tőrökészítést stb., a fiút már ötéves korában lóra ültetik, és tizedik évében, sokszor már korábban, a szintusákban mint lovas, vagy a pályafuttatásokban mint zsoké szerepel. Csak a tehetősebbek adják fiaikat mollának. Miután olvasni megtanult, megkezdődik a korantói vagy koráni ünnep, mely az oszmánli hatim düjünü ünnepével azonos, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi csak akkor áll be, midőn a fiú Mohamed szent könyvét először átolvasta, az itteni pedig akkor tartatik, midőn az olvasást megkezdi.

Házasság

Jóllehet a gyermekkor csak rövid tartamú, mindazonáltal a férfi csak tizennyolc éves korában neveztetik jigidnek (érett ifjúnak), a leány pedig csak tizenhat éves korában kiznek (hajadonnak). Vidéken a két nem közötti társalgásra a korán a legkevesebb befolyással sincs. Valamint nyugaton, úgy találjuk az özbegnél is képviselve a szerelem rózsás játékát, minden örömeivel és kellemetlenségével, minden varázsával és ihletségével. Hogy miként találhatnak helyet a leggyöngédebb érzelmek egy közép-ázsiaiának a szívében, aki kora ifjúságától csak rabláshoz, gyilkoláshoz, árvák, özvegyek és rabszolgák könnyéhez szokott, az eleinte engem is csodálatra ragadott; de volt alkalmam meggyőződni arról, hogy a szerelmi viszonyok itt sokkal sűrűbben, mint más iszlám országokban, a legtarkább kalandokban nyilvánulnak meg. Az özbeg szenvedélyes kedvelője a zenének és a költészetnek, hogyan lehetne hát a szerelem idegen az ő ábrándos érzelmeitől?

Ha hosszabb viszony két szívet közeli bizalomba helyezett, ha a szerelmesek kölcsönös egyetértése a határozatot megérlelte, az illetők csak akkor avatják be szüleiket titkukba. Ha ezek beleegyeznek, akkor a kezdeményezés az ifjú részéről történik, aki elküld két asszonyt (szoucsi-khatun), hogy a leány kezét szüleitől megkérje. Ezek a követségről nagyobbára már eleve értesültek; a küldöttség tisztelettel és kitüntetéssel fogadtatik, az ajánlattal megelégednek, de mégsem adnak feltétlen, határozott választ. A nyers „igen”-t kimondani nem éppen tetsző, és az ifjúnak a kis célzásokból kell kiolvasnia kívánatának teljesülését.

Egy ilyen követség után mindenekelőtt a kalimot (nászhozományt) tárgyalják meg, melyet a férfi jövőbelijéért adni szándékszik vagy adhat. Így szokták kérdeni: „Hányszor kilenc?” - azaz hányszor kilenc juhot, tehenet, tevé vagy lovat, vagy hányszor kilenc darab aranyat, a városban divatozó szokás szerint, kell az atyának leánya átengedéséért fizetni. A szegényebbek adnak kétszer kilencet, a gazdagabbak hatszor kilencet, a kánnak kilencszer kilenccel kell menyasszonyát megvásárolnia. A kalim után a második horderejű kérdést képezi az eginbas (ékszerajándék), melyet a vőlegény adni köteles. Ez áll nyolc gyűrűből (jüzüg), egy fél tiarából (segendzsin), egy egész tiarából (sekergül), egy karkötőből (bilezig), fülfüggőkből (iszirga), orrperecekből (arabek) és mellfüggőkből (öngülük). E tárgyakból semminek sem szabad hiányoznia, és megállapítatik egyszersmind, hogy ezeket aranyban vagy ezüstben kívánja-e megadni. A közép-ázsiai tehát nagyon drágán vásárolja meg nejét.

Az alkudozások hosszan folynak, és miután minden határozottan megkötetik, összehívják a szomszédokat és a rokonokat az eljegyzési ünnepélyre (fátiha toj), amelyet két napig a menyasszony házában, két napig a vőlegény házában tartanak. A molla vagy egy akszakál tudtára adja az összegyűlt vendégeknek a viszonyt. Elmondja, milyen nagy volt az átengedési ár, milyen lesz a menyegző, és rövid beszédét egy fátihával végzi, mire mindenki az ünnepélyhez lát, és négy napig mulat.

Ilyen ünnepélyeknél, melyeket tojnak (magyarul tornak) neveznek, mindnyájan egy szobában, de több csoportra oszolva vannak. A terem fő részét az öregek foglalják el, a jobb oldali fal mellett tartózkodnak a nők, míg a leányok és ifjak egy szegletbe, jobbra a zenészek és énekesek mellé telepednek. A toj nemcsak ünnepi lakomából áll, hanem a zenét, énekelőadásokat, daljátékokat is magában foglalja, de főleg a lófuttatást, mely utóbbi Közép-Ázsiában minden ünnepélynél kiváló szerepet játszik. Jókora összegeket tűznek ki díjul, s fiatalok és öregek élénk részt vesznek benne. A pálya egy vagy három mérföld nagyságú; az egyikre csak kétéves csikókat bocsátanak, a másikkra teljes évű, erős lovakat. Mindig két, megnevezett távolságban fekvő helyet választanak, s míg az egyikben az ünnepi tömeg gyülekezik, addig a másik helyre felügyelőül egy toj emírt (ünnepi tisztet) rendelnek. Ő felvigyáz rá, hogy egyszerre induljanak, és az a lovas a nyertes, aki a másik hely bejáratánál alkalmazott jelt legelőször átfutotta. Az erre az alkalomra hetekig gyakoroltatott lovakat kisfiúk szokták megülni, akik ilyenkor szűk, rövid ruhát viselnek, mely nem nagyon elütő az angolországi zoké-öltözettől.

A fátiha toj és a menyegző közti időközt a menyasszony kora szerint állapítják meg. Az utóbbi előtti héten a vőlegénytől a tojluhot (nászkiöltséget) kérik. Húst, lisztet, rizst, zsírt, cukrot és gyümölcsöt küld jövőbelije lakására, s nemsokára

több szekéren jönnek anyja és nőrokonai, kik a jövőbeli vendégei lesznek. Az ünnep előtt két nappal lóra ül a vőlegény, barátjai kíséretében; minden a legünnepesebb pompában, így az ember és a ló. Ő is ipához megy; csak atyja marad otthon, nem a házat őrizni, hanem az előkészületek megtevéseért, hogy az új házaspárt visszatérésében ünnepélyesen fogadja.

Ezalatt a dolgok a menyasszony házában, hol a nászünnepek megkezdett, egyre-másra a legtarkább rendben folynak. A fiatal nők viszik a szakácsnői szerepet, buzgón és szorgosan sűrögnek-forognak az óriási üstök körül. Rendkívül nagy egy özbeg nászünnepek ételkészlete, mert a tömeg étvágya is rendkívüli. Míg a fiatal leányok sütnék, főznek, addig a kedvhajhászó ifjúság mindenféle élcekkel enyeleg. Az élcelő, aki az üstből egy koncot vagy másnemű nyalánkságot kap, az ebben jóakaratot lát kedvese részéről; de aki izmos ütletet kap a főzőkanállal, az még boldogabb, mert az a nyalánkságoknál is többre becsülszik.

Közel a főzőhelyiséghez a férfi- és nővilág egyes csoportokra oszolva tréfál, fecseg, kiabál és nevet, zenészek játszanak és énekelnek, gyermekek kurjongatnak és ujjonganak, juhok bőgnek, kutyák ugatnak, lovak nyerítenek, szamarak ordítanak; és ezen iszonyatos zűrzavarban kell a bohóskodónak hatalmas, harsány hangon az özbeg humor durva élceit mindenfelé hangoztatnia. Ő az egész vígságnak valódi achillesi sarkpontja. Taglejtései, torzképei, melyekkel kíséri élceit, forrásai a folytonos kacajnak. Most egyiket, majd a másikat utánozza, majd elbeszél egy tréfás bohóságot, majd fütyül, mint a madár, majd nyávog, mint a macska, és jóllehet sűrűn folyik az izzadsága, mégis szakadatlanul kell folytatnia művészetét. Csak nagyon különös, hogy a vőlegénynek az első napokban nem szabad elhagynia a számára kijelölt sátrat; a menyasszony és barátnői kíváncsian kémlelődnek a sátor körül, s az előbbi olykor-olykor már barátnőitől és rokonaitól unszoltatik egy titkos négyyszemköztre, és csak az esketési jelenet bevégezte után szabad a társasághoz csatlakoznia.

Ez a második nap után, az egész társaság jelenlétében megy véghez. Mindkét rész két-két tanú által személyesítettik. A molla megkérdi ezektől a házasulandó beleegyezését, és már végre akarja hajtani az esketést, midőn a menyasszony tanúi tiltakoznak. Értésére adják (természetesen csak külszínleg), hogy a rájuk bízott kincset addig ki nem adják, míg a vőlegény egy bizonyos összeget vagy ajándékot nem ad. Az utóbbi a követelt összeget igen nagyra találva, addig ígérenk és alkuszna, míg a tanúk kielégíttenek, és csak akkor fognak az esketés ünnepélyes végrehajtásához. A molla felolvassa a rejsz (vallásfő) engedélyét, erősítik és esküvel állítják, hogy az illetők valóban eljegyeztettek, ők ezt mindig felette fontos arccal teszik, és miután egy rövid imát elmondtak, megtörténik az esketés.

Zsíros pogácsát és gyümölcsöt hordanak körül, és pedig maga a menyasszony, aki egyszersmind fehér kendőket, ruhákat vagy más ilyenmű ajándékokat osztogat a molláknak, akszakáloknak, de főleg a tanúkként szerepelt ifjaknak. Most a vőlegény is megjelenik a vendégségnél, mindazonáltal néhány lépésnyire az ajtótól meg kell állnia, és miután ez is véget ér egy óriási lakomával, bevégszödnek a vendégségek a leány házábanál.

A vének és házasok eltávoznak, a fiatalok pedig szekérre rakják a menyasszonyt és hozományát, s ő barátnőinek kíséretében jövőbelijének házához megy. Törekednek az odavezető utat hosszabbítani, és gyakran, midőn a

távolság nagyon közeli, egy-két órányi körutat tesznek, hogy a menet alatt, melyet bolusnak (válásnak) neveznek, a játékokat és tréfákat minél tovább űzhessék. Az első szekéren ül a menyasszony jövendőbeli ágyával, a fiatalság gyors lovakon körülöttük sűrű, és aki sebes vágatásban megkerülve a menetet legelőször hozzájuk érkezik, annak jutalmul egy kendőt dobnak. A többi lovas iparkodik azt tőle elragadni, de ő a tőle kitelhető módon vágat, és nem szabad őt többé űzni, ha a szekeret újra elérte. A nyert kendőket a ló kantárára kötik, és még sokáig megőrzik. [81]

Ha a nászmenet egy falun visz keresztül, gyakran feltartóztatják, és vámpénzt követelnek tőle; a menyasszony mellett ülő ángy kalácsot osztogat, és az átjárás szabad.

Folytonos tréfa és bohóság között a menyasszony jövendőbelijének háza elé érkezik, és alighogy ezt észrevette, arcát újra elfátyoloznia és víg kedvét komoly arccal felcserélnie kell. A vőlegény atyja a szekérről leemeli, a házba vezeti, és a háznak egyik szegletében függönyökből és szőnyegekből rögtönzött sátorba vonul. A vőlegény nemsokára utánamegy, és atyja jelenlétében már másodszer emeli le fátylát, és az atya, menyének néhány bókot téve, bájainak első megtekintését ajándékokkal köteles megfizetni. Az új házaspárt magára hagyják, de még sokáig kell a sátron kívül levő csoportnak tréfáit és célzásait meghallgatnia. Mindenki kirakja szellemi készletét, és csak az éj beálltával lesz általános csend.

A turkománoknál, valamint a kirgizeknél is az új házaspárt néhány napi együttlét után egy évre elkülönítik. A férfi megjelenhetik ugyan nejének házában, de csak éjjel, és akkor is csak nagyon titkosan. A nomádok azt hiszik, hogy ezáltal - azon mondás szerint, hogy „a lopott vizek édesek” - a házasság első idejét annál kellemesebbé teszik; innen az a vélemény is, hogy az elsőszülöttnek mindig erőteljes és szép gyermeknek kell lennie.

A születési és házassági ünnepélyeken kívül az özbegek noruzkor (újévkor) egy, a perzsa őslakosoktól származott nemzeti ünnepet ülnek. Mulatságos játékokban nincs hiány, és csodálatos, hogy némelyek a legveszélyesebb vakmerőségig elfajulnak. A kártya (sokti), mely Oroszországból hozatott át, még nem egészen divatos, de annál elterjedtebb az asik (juh-bokacsont) játék, melyet ők, az európai kockákhoz hasonlóan, négy juh-bokacsonttal játszanak, és pedig példátlan szenvedéllyel. A kis csontocska felső részét tavának, az alsót alcsinak, a két oldalsót jantarapnak nevezik. A játészó mind a négyet feldobja tenyerével, és a betét felét kapja, ha két tava és egy alcsi esik, ellenben az egész betétet megnyerte, ha mind a négy tava vagy alcsi megüti. A fortély csak a dobásban rejlik, mert a csontocskákkal csalás nem történhetik.

E játék a letelepülteknél, valamint a nomádoknál egyaránt kedvelt, és minden kicsinyes látszata ellenére gyakran megesik, hogy az asik-játészó, midőn szenvedélyre gyúl, egész vagyonát, sőt nejét is a betétbe adja. Igen, az emberek mindenütt egyenlők. A finom európai a *rouge et noir* asztal mellett áldoz, az özbegek a homokos talajon négy csontdarabbal.

Ha egy családtag halála közeledik, közeli rokonai el szoktak távozni a házból vagy sátorból. A molla vagy az idősebb szomszédok körülfogják a haldoklót, és míg kívülről jajveszékélés tölti be a levegőt, azalatt bent imák közt várják az utolsó lehelet kibocsátását. Némely haldoklónak, aki egy idő óta szótlanul fekszik, nedves gyapjúval vizet csepegtetnek a szájába, nehogy a szólástól megfosztott a szomjúságnak essék áldozatul. A halál jelének tekintik a szem ferdítését és az orrhegy vékonyodását, és miután az utolsó leheletről meggyőződtek, felkötik a halott állkapcsát, és ha végképp levetkőztették az egész testet, betakarják. A ruhákat megsemmisítik, mert még a legszegényebb özbeget sem lehetne rábírní, hogy a halott ruhái közül egyet is fölvegyen.

Valamint minden iszlám országban, úgy itt sem marad a hulla 12 vagy 15 óránál tovább temetetlenül. Nem deszkán, hanem egy gyékényen (burija) mossák meg, s ezt azonnal elégetik. Miután a rokonok és szomszédok, sőt az illető hely összes lakosai eleget sírtak, kiabáltak és panaszkodtak, a holttestet sírba teszik. A letelepült közép-ázsiaiaknak temetőik vannak, a nomádoknál minden egyes halottat külön temetnek a pusztában, és ha valami különös tekintélyben állt, nagy halmot (tumulus) szoktak fölébe rakni, mely munkában a törzs összes férfi tagjai részt venni tartoznak. Minél tiszteltebb volt az elhunyt, annál magasabbra és nagyobbra rakják a halmot (joszka). A hátramaradott rokonok büszkeséggel tekintenek rá, és bizonyos ünnepeken, valamint a halálnapon ételeket és némi ajándékokat szoktak a szegények részére kirakni. A nomád, jóllehet a legnagyobb távolságból való, ha ilyen észrevesz, sohasem szokta elmulasztani, hogy a halottért egy rövid imát magában el ne mormogjon.

A csatában elhullottakat sem le nem vetkeztetik, sem meg nem mossák, mert a bátornak vérét a legnagyobb ékességnek tartják, és ártalmasnak vélik azt eltávolítani.

A halotti tort mindjárt az eltakarítás után egy rövid ebéddel ülik meg, melynél ijszt (zsírban sült kenyeret) osztanak gazdagnak, szegénynek, és mindenki tartozik azt megenni. Ezt a halálozás utáni harmadik, hetedik és tizennegyedik napon megisméltik, és később az évfordulati napot is megülik egy halotti torral, melyet a legszegényebb sem szokott elmulasztani, mert félnek, hogy e kötelesség elmulasztása esetén a halott éjjel megjelenik, és a hátramaradottakat megintve panaszkodik, hogy elfeledték a világot meghívni, hogy a lelkének üdvéért imádkozzanak.

A nomádoknál a halotti tor nagyobb szerepet játszik. Ugyanis az egész első éven át, minden héten a halálnapon lakomát rendeznek, és az asszonyok - mint ez útleírásomban a turkománokról már említettem - naponta abban az órában, midőn a családtag meghalt, gyászdalokat énekelnek. Egyáltalán a halott az utóbbiaknál különös tiszteletben részesül.

Hetedik fejezet

Lakás, élelem, ruházat

A ház vagy állandó lakás Közép-Ázsiában ez ideig még ott sem tudott erős gyökeret verni, ahol a település már több száz év óta fennáll. A népesség egy része épít ugyan házakat, de ezekről azt tartják, hogy mogorvák és búskomorságot okoznak, s így a könnyű sátonnak mindig elsőbbséget adnak. Ez okból főképpen csak az özbeg lakosoknál találhatunk építményekre, miknek előállítását ők a perzsa őslakóktól tanulták el; minthogy pedig ez utóbbiak építkezése sok tekintetben hasonlított a mai Irán lakóiéhoz, ennél fogva Közép-Ázsia építészete a kezdetleges iránihoz s többnyire az új-perzsához is hasonló.

Ha egy házat akarnak építeni, legelőbb is az arra szánt talajt szokták egy nehéz fabutykóval megveregetni, s egyenlővé tenni. Alapot csak nagyobb épületeknél ásnak, míg közönséges mód szerint egy-két lábnyi magas töltést hánynak fel puha sárból, s miután az keménnyé száradt, rá rakják a falat, melynek közvetlen alapjául nád és fa szolgál, hogy az a földből felszivárgó nedvességet a falaktól visszatartsa. Az utóbbiak vagy timnek nevezetnek, azaz agyagból vagy kőből vannak, vagy pedig akcsubnak: ez vékony fagerendákból áll, melyeket rács alakban állítanak fel, s a közöket agyaggal és vályoggal tömik ki. A padlás szorosan egymáshoz csatolt gerendákból áll, melyek a szegényebbeknél pusztán maradnak, de a tehetősebbeknél bemázoltatnak, s gipsszel és mésszel vonatnak be. Az ablakok helyét apró nyílások pótolják, melyek nyáron nyitva állnak, télen pedig olajos papirosokkal vannak beragasztva. A fedél, mint Perzsiában, terüfokos és a forró nyári éjeken alvóhelyül szolgál.

Tulajdonképpen kőművesek nemigen vannak, mert mindenki azt hiszi magáról, hogy van annyi építészeti tudománya, amennyivel egy szükségének megfelelő lakást építhet magának; minthogy pedig a mérőn még ismeretlen előttük, ne csodálkozzék rajta senki, ha a falak - melyek hol görbék, hol hajlottak, és vagy nagy kidülledésekkel, vagy bemélyedésekkel vannak ellátva - előbb-utóbb összedőlnek.

Egy ház belső elrendezése a következő: a főbejáratot képező széles kapun át egy fedett folyosóba jutunk, melyet dalonnak neveznek. A kaputól jobbra két vagy három nagyobb szoba van (mihmánkháne), melyek vendégszobákkul szolgálnak, s amellett fegyvereket s egyéb, inkább használt házi szereket tartalmaznak, és ezek mellett még két kisebb kamara, éléstárak. Balra fekszenek a kocsiszínek és istállók, míg a bejárattal szemben, a dalon háttérében egy kis ajtó a belső szobákba vagy a háremrészekbe vezet. Ez utóbbiak többnyire ejvánok, azaz olyan szobák, melyek egy vagy két oldalról egészen nyitva állanak, s a legtöbbször egy kertre nyújtanak kilátást. Ezeket a városokban kedvenc nyárilakokul használják, és a bennük tartózkodás valóban igen kellemes, kivált éjnek idején, ha ágyunk fölébe pesekhánét, egy szúnyoghálóból készült, négyszögű sátrat állítunk; mert egészen a szabadban hűléseknek tesszük ki magunkat, melyek Közép-Ázsiában éppen úgy, mint Perzsiában is, felette veszélyesek.

Vidéken a házak szétszórtabban fekszenek. Minden udvar (havli), mely több részből áll, magas, bástya alakú védfallal van körülvéve, és egy kis erőd külsejével

bír. Belseje mindig téres. Egyik felől az épületek állanak, melyek mindig alacsonyabbak, mint a védfal, másik felől a sátrak; mert az állandó épületek csak az állatok számára vagy éléstáruknak szolgálnak. Imitt-amott a belső tér olyan nagy, hogy egy kis konyhakert is elfér benne.

A falon kívül, annak közelében, egy nagy víztartó van, melynek partjai platánokkal beültetve, nyáron át a legkedvesebb nyughelyül szolgálnak. Ezen fák Ázsia e részében kitűnően tenyésznek, s bámulatos magasságot, szélességet és magas kort érnek el, úgyhogy nem ritkán találhatunk olyanokat is, melyek három-négyszáz évesek, és a rekkenő nyári napokban üdítő árnyékkal kedveskednek. Az özbeg órákig elalhatik ott, mert míg a sűrű lombosított korona a perzselő napsugaraktól védi, addig a platánok alól sohasem hiányzó szél tovakerget minden kínyzó bogarat.

A ház bútorzata, mint Perzsiában is, szőnyegekkel, nemeztakarókkal, nagy, vörös színű ládákkal, melyekben a ruhák állanak, néhány üstből s más konyha- és vízmedényekből áll. A pompa és fényűzés teljesen hiányzik, s még azon újítások is, melyek néhanapján az ablakokon és ajtókon történnek, mind Perzsiából származnak, honnan azokat egyes rabszolgák hozták be itt-ott. Európából csak úgy juthat el ide valami, ha előbb a török és perzsa műveltség csatornáján áthatol. És így minden a maga megszokott csigaútján halad; mert valamint hogy a perzsa az európai intézményeket csak a törökök után majmolja, úgy látjuk, hogy Közép-Ázsia népei meg csakis azt fogadják el, ami hozzájuk Perzsiából került.

A tatárok eledele kiválólag húsetegekkel áll, sőt sok vidéken a kenyér, habár nem ismeretlen, mégis ritka csemege. Legkedveltebb húsnemű a juhhús, aztán a kecske-, marha- és lóhús; legkevesebbre becsülik a tevehúst. A lovat is mekruhának (utálnak) tartják imitt-amott a kegyesebbek, s húsat nem eszik, de vidéken türelmesebbek az emberek, sőt a torama, mely vöröshagymával, sárgaréppával és tésztaival vegyített, puhára főtt lóhúsból áll, igen kedvenc ételük. Sajátságos az, hogy a lóhús első leve még a tatár gyomor számára is nagyon erősnek és nehéznek látszik, s csak a második levét szokták használni. Némely vidékeken a ló beleiből hurkát készítenek, mely nyalánkság gyanánt szerepel, de azt mégsem tapasztaltam sehol, hogy ezen állat nemi részei oly kedvenc ételek lettek volna az özbegeknél, miként azt Perzsiában közönségesen állítják. Az igen kemény és szívós tevehúst előbb összedarabolják, s tésztaikában megfőzik, és csak azután sűtik meg zsírban. Ez a szomszárak nevezett étel nem egészen íztelen, de a mi gyomrunknak olyan, mint egy ólomteher.

A mindenfelé általánosan kedvelt nemzeti étel a piláf vagy as volt, és az is marad, mely a perzsák és a törökök piláfiájával ugyan rokon, de ízletességre azokat jóval fölülmúlja. Sokáig táplálkoztam vele, s készítéséből az európainak egy kis oktatást fogok adni. Felolvastunk néhány kanálnyi zsírt (Közép-Ázsiában a kövér farkú juhok faggyúját használják) egy vaslábasban, s mikor egészen forróvá lett, apróra vágott húsdarabokat vetünk bele. Miután ezek félig megsültek, három ujjnyi vizet öntünk rá, s addig főzzük, míg a hús puhává lesz. Ezután borsot és vékonyra szelt sárgarépát kell ráhinteni, mindezekre pedig nyálkás alkatrészeitől megtisztított rizkszórót kell szórni. A rizsre aztán egy harmadrésznyi víz öntetik, s miután ezt a rizs felitta, a tüzet el kell fojtani, és a szorosán elzárt vasedényt addig kell a széken tartani, míg a rizs, hús és sárgarépa a gőzben kellőleg megpuhult.

Egy félórai gőzölgés után a fedelet föl kell nyitni, és az ételt oly módon kell kitalálni, hogy a különböző rétegek a tálban is elkülönítve maradjanak. Alul lesz a rizs, mely zsírban úszik, felett a sárgarépa, legfelül a hús, s ennél kell kezdeni az evést is. Ez az étel kitűnő, s az egyetlen, melynek sem a királyi asztalról, sem a legszegényebbek viskójából hiányoznia sohasem szabad. Innen az afgánokhoz is elterjedt, s minthogy ez utóbbiak ismertették meg vele a perzsákat, ez okból Iránban kabulinak nevezik. Ha nem csalódom, a piláf eredeti hazája Közép-Ázsia, s onnan terjedt el szelvényben és hosszában Nyugat-Ázsiában.

A tatárok második nemzeti étele a böreg, egy levesfajta tésztafajta, melyet apróra vágott hússal és fűszerekkel töltenek meg. Levesnek mondom, pedig ez az étel egymagában is elégséges egy egész ebédre, mert olyan mennyiségben élvezik, hogy mellette más ételekről könnyen lemondhat az ember. Ez az oszmánliknál is ismeretes tatár böreg név alatt.

Harmadszor, seöle, vékony rizsétel, hússal s aszalt gyümölcscsel vegyítve.

Negyedszer, bulamuk, mely egyszerűen lisztből, vízből és zsírból készül.

Ötödször, mesztava, savanyú tejben főtt rizs, nyári étel, az előbbi pedig téli eledel.

Ezeken kívül készítenek még jarmát, mely kásává őrölt búza, tejben főve; gödzsét, mely pépforma étel Holcusorghumból készítve.

Általában véve a nehéz, erős és pikáns ételek a túlnyomók. Édeset nemigen esznek, mivel a cukor és méz náluk ismeretlenek; a különféle sirék (szörpök), miket szőlőfürtökből, dinnyéből s más gyümölcsnemekből készítenek, a konyhákban felette ritkán használnak. A kenyeret, mint Ázsiában mindenütt, itt is csak a napi szükségére sűtik. A tésztát nem nyújtják el oly nagyon lepénnyé, mint Perzsiában, hanem inkább hasonlít azon kerek, vastag kenyérnemhez, mely Erzerum körül található, s lavasnak neveztetik. Ezenkívül még van egy neme a zsírban süített kétszersültnek is, melyet utazáskor használnak.

Italok tekintetében a letelepült közép-ázsiaiaknál a tea, a nomádoknál, különösen pedig a kirgizeknél a kumiszi viszi a főszerepet. Az előbbieknél nyáron át a zöld teát használják, mely a vért vékonyabbá teszi, s az emésztést elősegíti, télen pedig a fekete téglateával élnek, mely rendkívüli izgató hatása és fanyar íze miatt sokkal szenvedhetetlenebb, s bizonyosan veszélyesebb is. Ezeken kívül még hűsítő itallal használják az ajrant, mely vízzel föleresztett savanyú tejből s aszalt gyümölcsből készült különféle dekótokból áll. A kávé egészen ismeretlen; mokkanevű magában Perzsiában is csak a délen fekvő Farsz tartományban és Irakban a felsőbb osztályoknál tudott elterjedni.

A szesz italok közül bort és pálinkát a fővárosokban imitt-amott ugyan árulgatnak titokban a zsidó gyárosok, de a fogyasztók száma igen csekély. A szigorú iszlám törvények halálos büntetés terhe alatt tiltják a szesz italok élvezetét, ámde ezzel még nem vették elejét a bűnnek. Aki izgató szert kíván, mákonyhoz, tirjákhöz vagy más narkotikus mérgehez folyamodik, és ennél fogva, hogy egy kis bajon segíthessenek, egy nagyobbak tárnak ajtót és kaput, mely a legtöbbnek, aki ráadja magát, életébe kerül.

Közép-Ázsia lakóinak szegénysége leginkább öltözetükön mutatkozik, s a szemnek igen nehezebbre esik, hogy az egyszerű gyapokalmékhoz vagy a kiáltó színű selymekhez szokják, miket az egész világ, férfi és nő, ifjú és öreg visel. Posztót vagy

más európai gyártmányt, mint a fényűzés netovábbját, csakis rendkívüli ünnepélyek alkalmával, a gazdag és előkelő hivatalnokokon láthatunk. Máskor, akár tél van, akár nyár, csak a már említett aladzsát láthatjuk, és a különböző évszakok öltözetei közt levő különbség csak abban áll, hogy azokat kevesebb vagy több gyapjúval, vászonnal vagy prémbőrrel bélelik. Öltözetük szabása is, mondhatnám, Ázsia minden bennszülött népei között a legkezdetlegesebb. A test növéstét kiemelni, célszerűen és ízlésesen öltözködni senkinek se jut eszébe. Csak arra törekszenek, hogy befedjék vagy bebonyálják magukat, s a perzsának tökéletesen igaza van, ha durva szomszédait azzal gúnyolja, hogy az egész nemzet ágytakaróba burkolva jár. A ruhatár fődarabját a csapan (felsőruha) képezi, mely a mi hálóköpenyünkhöz hasonlít. Ezt Khívában eléggé testhezállón szabják, de már Bokharában olyan bő, hogy két ember is beleburkolózkodhat, Kokandban pedig a legbővebb. A látvány, midőn egy férfit ebben a kaputforma, redős, dagályos öltözetben ide s tova tipegni látunk, nagymértékben komikus, és habár azt fel is tudnám fogni, hogy valaki melle körül oly sok ráncot csináljon, hogy azokban egy egész konyhakészletet, úti készlet és két napra való élelmiszert elrejtessen, az mégis talány maradna előttem, hogy az ujjak miért két akkora hosszúságúak, mint a karok, s voltaképpen miféle előny az, ha az ujjak felgyűrése által a karokon nagyobb ruhatömeg támad. A csapan alatt nyáron jektejt (vékony alsóruha) viselnek, ez alatt pedig bokáig érő inget, mely az Ázsiában szokásos többi ingtől abban különbözik, hogy nyílása a bal vállon s nem elöl van, és egészben véve egy zsákhoz hasonlít. Feltűnő, hogy a turkesztániak éjjelre kihúzzák az ingujjából karjukat, s összeguggoltan, mintegy vászontokokban alusznak. Télen ez öltözetet még egy csekmennel, egy durva kelméből készült, széles öltönnyel szokták növelni, s imitt-amott, főképp Khívában, hol a hideg nagyobb, idétlen, vastagon vattázott nadrágot is hordanak.

A főveg Khívában a telpek, egy kúp alakú, széles, igen nehéz nemezkalap, Bokharában pedig közönségesen a turbán, mely a balról lecsüngő csokor és a felkötés ügyes módja miatt felette regényesen hat. Kokandban még ezelőtt húsz évvel is egy kicsi vékony sapkát viseltek, de az újabb időben a bokharai műveltség a turbán által kiszorította ezt. A lábviseletben a Bokharában és Kokandban készült férficsizmák a legjobbak. A bőr jó, az alak is elég szép, csak hogy a vékony hosszú sarok miatt felette komikus, mert a sarok vége nem szélesebb egy szeg fejénél. Az előkelőbbek egy szattyánbőrből (meszt) készült harisnyanemet viselnek, s ezen pedig felső sarukat, melyek közül a legjobbak Szamarkandban készülnek.

Ami a nők viseletét illeti, úgy látszik, abban még inkább kerülni akarnak minden közeledést a pompa, fényűzés és feltűnő külső felé, mint a férfiruhákban. Pongyolában a nők nyáron át egy hosszú, bokáig érő inget viselnek, melynek hátsó részét durva vászonból, előrészét pedig többnyire világos színű, erős orosz kartonból készítik. Éppen így a nadrág is térdig érő felében vászonból, az alantibb része pedig, mely szorosán simul a bokákhoz, kartonból vagy más színes kelméből készül. Télen a nők ingen felül még egy vagy két vastagon vattázott öltönyt viselnek, melyek a cipő körül egy kendővel meg vannak erősítve. A házon kívül mindezek fölé egy férfikabáthoz hasonló hosszú ruhát vetnek, melybe a nő magát egészen beburkolja, s kebelén mind a két kezével összetartja. Lábaik esetlen csizmákkal vannak fedve. Valóban nem képzelhetünk szomorúbb látványt, mint amikor Közép-Ázsiában a városi nőt e visszatetsző öltözetben járkálni látjuk. Minden figyelmét arra kell

fordítania, hogy az öltöny kezeiből ki ne csússzék, mert becstelen dolognak tartják az alsóbb ruhákat mutogatni, s jóllehet a durva lószőrfátyol a legmerészebb pillantást sem engedi áthatolni, mégis mindig fél, hogy a járókelők tekintetét magára vonja.

Vidéken a viselet sokkal szabadabb. A nők nagyon ritkán, a leányok pedig soha sincsenek elfátyolozva. Az öltöny rövidebb, s csak a vállra van vetve, míg a cipők, vastag sállal körülkerítve, annak ide s tova lebegő végei által meglehetősen szép színezetet nyernek. Fájdalom, e türelmességet a vidéken csak Khívában és Kokandban gyakorolják. Bokharában az iszlám polgárosultság érvényre juttatta zsarnoki törvényét a nők felett, és csak ritkán akadunk egy-egy kivételre.

A férfiaknál ékszerűen szolgálnak a kosbagról lecsüngő tárgyak, mint jó kések ezüstös vagy másképpen díszített nyelekkel, arannyal hímzett zsebecskék teának, borsnak és sónak; továbbá gyűrűk, teszbih (olvasó), néha pecsétnyomók, de csak ritkán karperecek, arany- és ezüsttokok amulettek és órák számára, mely utóbbiak, mint különös fényűzési tárgyak, csak az előkelőknél találhatók. A nők ékszereiről a lakodalmi szokásoknál már tettünk említést.

Tehát kényelmet vagy fényűzést Közép-Ázsiában hiába keresünk akár a házban és háztartásban, akár az élelemben és ruházatban. Itt minden az ősrégi szokások és erkölcsök bélyegét viseli, s minden hű akar azokhoz maradni. A kormány a mollákkal vállatvetve dolgozik azon, hogy a dolgok státus quója fenntartassék, főképpen azáltal, hogy a külföldi termékek bevitelét törvényellenesnek nyilvánítja, s a vásárpiacon azokat kiszorítani törekszik, mert félnek, hogy Turkesztán lakóinak a nem annyira természet okozta, mint inkább a társadalmi viszonyokból folyó szegénység igen érezhetővé lesz. Pedig ez mégis hiú törekvés! A vasutak és gőzösök még a pusztai vidékeken is végigdörögtenek hatalmas vétőjüket a visszamaradás ellen. A hajók, melyek az indiai tengeröblöt, a Fekete- és Kaspi-tengert, az Aral-tót, a Volgát s újabb időben a Jaxartest is szeldek, Közép-Ázsiát a nyugati világhoz tetemesen közelebb hozták. A gőzmozdonyok, melyek délen Lahore-ig, északon Nyizsnyij Novgorodig rohannak tombolva a keletiek nagy bámulatára, távol vannak ugyan az Oxus és Jaxartes belföldeitől, mindazonáltal a közlekedésre jelentékeny befolyást gyakorolnak. Az özbeg kereskedőnek csak Orenburgot és Pesavert kell elérnie, s már Pétervár, Bombay s egész Európa nyitva áll előtte.

Nyolcadik fejezet

Fővárosi élet Bokharában

„Hadzsi, te sok országot láttál már; mondd csak, van-e a világon még egy város, melyben oly kellemesen lehet élni, mint Bokharában?” Ez volt a kérdés, mellyel a tatár fővárosban oly gyakran alkalmatlankodtak nekem azok is, akik már többször meglátogatták Indiát, Perzsiát és Törökországot. Hogy mit felelhettem ilyen esetekben, könnyű átlátni. Az ilyen kényes természetű kérdések épp annyira zavarba ejtik az utazót Párizsban, Londonban és Pétervárott, mint Konstantinápolyban, Teheránban és Bokharában. Hiúságot mindenütt találhatunk, s habár egy és más tekintetben elismerik is az elsőbbséget, mégis városok és országok éppen úgy, mint egyesek, mindig törekszenek bizonyos tulajdonságokat kiemelni, melyekben fölülmúlhatatlannak tartják magukat. Ezen előjogok egy összehasonlító átnézetnél gyakran kicsinyesek és nevetségesek, de csak világpolgárok tesznek összehasonlító átnézeteket.

Bokhara, a tatár műveltség e központja, kétségkívül sok olyannal bír, ami egy fővárosra emlékeztet, főleg az idegenre nézve, aki hetekig tartó pusztákon és sivatagokon át jutott oda. A fény, melyet lakásban, öltözékben és életmódban úznek, összehasonlítva Nyugat-Ázsia városaival, alig méltó említésre; mégis van benne valami sajtáságos, s a legkevésbé sem lehet csodálnunk, ha a szokás és önszeretet a bokharaiakat büszkévé teszi fővárosukra.

Az agyagból és fából épített házak, görbe és meszeletlen falaikkal, még komorabb képet mutatnak, mint más mohamedán városok házai. Ha az alacsony ajtón át az udvarba lép az ember, azt hiszi, hogy egy várba jutott. Minden oldalon magas védfalak emelkednek, nem annyira a tolvajok ellen, mint inkább a szomszédok kacsintgatásai ellen. Bokharában a távolból vetett pillantást is megbecstelenítőnek tartják. Az egyes szobák száma a tulajdonos vagyoni állása szerint változik. A nagyobb rész a háremet foglalja magában, melyet itt enderunnak (belső hely) neveznek, továbbá a kisebb vendégszobát és az elfogadó termet; ez utóbbit, a ház legtágasabb részét, leginkább felékesítik; mint minden szobának, úgy ennek is kettős padlása van, melyet lomtárnak használnak. A padozat téglákkal és kövekkel van kirakva, és csakis körös-körül a falak hosszában borítja szőnyeg. Az egyik szegletben egy kivájt négyszögű kő van felállítva, hogy a szent mosakodást a szobában nyugalmasan lehessen végezni; ez oly szokás, ami egyetlen mohamedán országban sincs meg.

A falakon nincs valami különös díszítmény, csakis azt ékesítik festett virágedények és arabeszek, mely Mekka felé mutat.

Az ablakok egyszerű nyílásokból állanak, kétfelé nyíló fatáblákkal; üveget sehol sem lehet találni, s még annyi fáradságot is kevesen vesznek maguknak, hogy zsírba mártott papírt használjanak. A bútordarabokat, melyek egész keleten ritkák még, itt nevükről is alig ismerik; s nem is igen csodálkozhatunk ezen, mert gyakran magam is hallottam Európában megfordult keletieket így beszélni: „Nem esztelen-e a frengiknek az a szokása, hogy szép, tágas szobáikat egy csomó asztallal, kanapéval

és egyéb eszközökkel úgy megtömik, hogy alig marad nekik annyi hely, ahová kényelmesen leülhessenek?” (Tudniillik a földre.)

A fényűzés a ruházatban egészen megfelel a háznak és berendezésének; posztót igen ritkán lehet találni, és azt a kán csakis mint különös ajándékot osztogatja főbb hivatalnokainak. Különböző minőségű aladzsát (gyapotkelme) használnak ruházatul minden osztálybeliek, a királytól le a dervisig, télen és nyáron. Bár a bokharai felsőruha alakja mindig hasonlít egy bokáig érő hálóköntöshöz, szabásában, ujjában, nyakában és szegélyében mégis van időnként némi kis változás, mely megfelel a mi divatunknak, s melyre éppoly szigorúan ügyelnek Bokharában, mint Párizsban. Egy dendi Bokharában igen ügyel, hogy turbánja a szokott divat szerint legyen ráncolva, minthogy ez jó ízlésről tanúskodik. Különös gondot fordít sáljára, úgyszintén kosbagjára; ez utóbbi egy több ágból álló bőrdarab, amelyen egy vagy két kés függ hüvelyével együtt, egy kis tezacskó, egy miszvak (fogtisztító) és egy bőrzacskó a rézpenz számára stb. A közép-ázsiaiak ez nélkülözhetetlen kelléke, és az egyes tárgyak minősége és becse után ítélik meg az ember állását, jellemét és neveltetését.

Aki Bokhara fashionable világát akarja látni, az pénteken délelőtt 10 és 12 óra között álljon meg azon az utcán, mely a Der-i Rigisztántól a Meszdzsíd-i kelánhoz (nagy mecset) visz. Ekkor szokott az emír nagyjai kíséretében, teljes díszöltözetben a pénteki imára menni. Mindenki legjobb ruháit ölti magára, s lovát, mely itt a fogatokat helyettesíti, a legfényesebben díszíti fel. A bő, kemény és rikító színű atresz (selyem)-ruhák feltűnő ellentétben állnak a sarkantyús, hosszú csizmákkal. Igen komikus az a vánszorgó, jobbra-balra himbálódzó járás, melyben mindannyian ki akarnak tűnni. Azt az ingadozó és csoszogó járást (reftár-i khiraman), melyet kelet költői oly bájteljesnek találnak, s melyet a szellőtől megmozgatott ciprus hajlongásaihoz hasonlítanak, Perzsiában és itt igen gondosan tanulmányozzák. Előttünk, európaiak előtt egy ilyen divatfi úgy tűnik fel, mint egy hízott lúd, mely bicegve megy haza a mezőről; mégsem kellett volna nevetségessé tennem, mert a mi feszes és gyors mozgásunk éppen annyira visszatetszik a keletieknek, s udvariatlannak kellene lennem, ha felhoznám azt a hasonlatot, melyet ők miránk alkalmaznak.

Nem kevésbé feltűnő Bokharában az, hogy a férfiakat bő és világos, a nőket szűk és sötét ruhában látjuk. Bokharában, ahol az iszlám a keleti műveltség ősi bélyegét a leghívebben megtartotta, a nőknek, a keleti törvényhozás e mártírjainak, a legrosszabb dolguk van.

Törökországban a keresztény elemekkel való érintkezés máris sokat változtatott, és a jasmakot (fátyol) inkább tekintik az öltözék kiegészítő részének, mint valami bilincsnek. Perzsiában még eléggé el van ugyan takarva a női világ, de mégis kiáltó színű csaksurt (nadrág és harisnya egy darabban) viselnek, és a rubendet (vászonlepel, melyen a szemek számára háló van) aranyos boglárok díszítik. Bokharában még semmi nyomát sem lehet észrevenni efféle türelmességnek. Itt a nőknek semmijük sincs, amit ékességnek és díszítménynek nevezhetnénk. Az utcán sötétkék, hosszú kabáttal tekerik körül fejüket, annak üres ujjai hátra vannak akasztva, úgyhogy kissé hátulról tekintve, Bokhara szépeit az ember hajlandó lenne vándorló ruhatartónak nézni! Az ábrázatot s még a mell nagyobb részét is egy lószőrből szőtt fátyol fedi, egy olyan szövet, amelyet nálunk, Európában, még

szítanak is igen rossznak tartanának, és ennek az arccal és az orral való érintkezése bizonyára nem lehet kellemes. A lábbeli idomtalan, nehéz csizmából áll, melyekben a szegény női lábcskák egy csomó kapca között rejtőznek.

Az efféle öltözék nem nagyon csábító, és még ebben sem szabad igen gyakran az utcára menniök. Előkelő és jóhírű nőknek sohasem szabad a bazárt és nyilvános helyeket látogatniok; a bevásárlásokat a férfiak teszik, s ha rendkívüli látogatások ki is csalják őket, úgy illik, hogy mint szegények és öregek tűnjenek fel. Azt kívánni, hogy egy 18 vagy 20 éves ifjú nő, pezsgő életerővel, elfedve, botra támaszkodva járjon, csak azért, hogy öreges külsejével bizonyos tekinteteket kikerüljön - ez valóban a zsarnokság és képmutatás netovábbja! Az erkölcsösségről ilyen téves fogalmakat az egész keleten többé vagy kevésbé mindenütt találhatunk, mégis sehol sincsenek olyan lázító példái a keleti szélsőségnek, mint Bokharában, az óiszlám műveltség székhelyén.

Konstantinápolyban s Törökország más városaiban is vannak bizonyos szejr jerik (sétatér), hol a nők, bár csendesen és elrejtve, de mégis élvezik bizonyos mértékben a férfivilág társaságát. Teheránban, Iszfahánban, Sirázban szokás az, hogy a felcicomázott nők pompás lovaikon a város környékén fekvő búcsúhelyeket meglátogatják. A szent sírja rendez-vous helyé lesz, és imák helyett gyakran mondanak egymásnak szerelmi vallomásokat. Bokharában mindezeknek még az árnyékát sem lehet észrevenni. Sohasem láttam együtt egy férfit és egy nőt nyilvános utcán, az emberek kikerülik saját házastársukat is (ami talán nálunk, Európában, sokaknak tetszenék), mert minél kevesebbre becsülnék egy nőt a nyilvános helyen, annál nagyobb a tisztelet, melyet iránta tanúsítanak, és ismeretes dolog, hogy ha az emír nejei valahol megjelennek, a férfiak mindegyikének gyorsan távoznia kell onnan.

Hogy miféle társasági élet lehet ilyen viszonyok között, mindenki könnyen elgondolhatja. Ahol annyira el van különítve a két nem egymástól, ott a társadalom sohasem mutathat örvendetes látványt; minden mesterkéltséget, tettetést, minden elnyomott azon természetellenes törvények alatt, melyeket, isten parancsaként lévén fölállítva, szigorúan meg kell tartani.

Ha a nyilvános életet akarjuk tanulmányozni, először a teabódékat kell fölkeresnünk, melyek a különböző osztályok gyűlhelyei. A bokharai vagy a közép-ázsiai általában, ha nincs valami különösen sürgős teendője, bizonyára nem tud elmenni két vagy három teabodé mellett egymás után. Mint már mondtuk, mindenki magával hordja teazacskóját, melyből, midőn belép, egy bizonyos adagot átnyújt a hely tulajdonosának, akinek a fő keresete inkább a meleg víz, mint a tea eladásában áll. Nappal s főleg nyilvános helyeken csak könnyű, cukor nélküli teát isznak, egy vagy két gulcse kíséretében; ez juhzsírból és lisztből készült pogácsa, melynek előállításában Bokhara kitűnik. Minthogy a tea megfűvészt, bárminő meleg legyen is az, a legnagyobb illetlenségnek, sőt vétkeknek tartják, a közép-ázsiai addig himbálgatja a csészében kedvenc italát, míg megiható lesz. A jobb könyökét a bal kezére támasztva, különös bájjal kell a csészét rázogatnia, hogy illedelmes embernek tartsák, és egy cseppet sem szabad elöntenie. Órákon át képes csevegni a bokharai egy ilyen teakörben, és amilyen kevéssé fárasztja ki a társalkodás, éppoly kevéssé van ellenére a végtelen teaivás, s előre lehet tudni, mennyi idő szükséges, hogy bizonyos teanemeket végigizzadjon. Valahányszor a kanna kiürült, a kifőzött

tealeveleket körbe nyújtják, s csak annyit szabad venni belőle, amennyit két ujj között meg lehet fogni, minthogy ezt e hivatott teaivók valóságos csemegének tekintik.

Nagyobbszerű időtöltések azok a kirándulások, melyeket a város környékére tesznek, részint a szentek sírjaihoz, részint a szentség hírében álló bizonyos isánok (hitfőnökök) khankájához (klastrom), vagy a Derváze-Imám közelében fekvő Csiharbag-Abdullah-Khanba. Az elsőfajta kirándulásokat zijáretnek (búcsújárás) nevezik, de a vallás mégis igen gyakran csak cégér, s ha elmondanak is néhány rövid imát, a teljesített kötelesség kontójára nemsokára a legaljasabb vétkeket követik el. Perzsiában, főleg Iszfahán némely városrészeiben, gyakran részesültem abban a lázító látványban, hogy az emberek a benső áhítatosság után azonnal a leggyalázatosabb tivornyába rohantak, de Bokharában tett tapasztalataim mégis árnyékba borították a perzsák bűneit. De hogyan is lenne másképpen? Ott, hol a szűziességet és erényességet a tökéletességnek oly túlzott és nevetséges fokára akarják emelni, múlhatatlanul a legélesebb ellentét szélsőségébe kell esni.

Egy khanka meglátogatása költségesebb élvezet, mint a búcsújárás egy sírhoz. Valamint a meghalt, úgy az élő szenteknek is vannak bizonyos fogadónapjaik. Ott őszentsége utódai azok, akik az adót elfogadják, s itt azon szerencsében részesül az ember, hogy maguk a szent kezek ürítik ki a zsebeket. Az isán mindig komorabb kedélyű látogatás alkalmával, mint rendesen, és amint szent szeme már a vendég külsejéről fölismeri az elveendő ajándék mennyiségét, épp azon mérték szerint szokott hosszabb vagy rövidebb áldásokat is mondani. Ilyenemű jelenetek engem, ki mint alárendelt néző szerepeltem, mindig érdekeltek, és egyet, amelyen szívemből hosszasan nevettem, sohasem fogok elfeledni.

Bokhara környékén betértem egy hitfőnökhöz, hogy áldást és egy kevés pénzsegélyt kérjek tőle. Az elsőt csakhamar megadta, de a másodiknál vonakodott. Ekkor jelentkezett egy turkomán, hogy egy áldóimát nyerjen; bebocsáttatott; őszentsége a legnagyobb buzgósággal tette meg a hókuszpókuszt; a turkomán úgy ült ott, mint egy ártatlan bárány, és miután hathatósan meg lett lehelve, pénzzacskójába nyúlt, amelyből néhány darabot, anélkül, hogy megszámlálta vagy megnézte volna, az áldó kezeibe tett. Én láttam, hogy az utóbbi miként dörzsölte meg ujjai között az ajándékot, s valóban meg voltam lepve, amikor intett nekem, és a pénzdarabokat a turkomán jelenlétében, anélkül, hogy csak meg is nézte volna, átadta. Ez mégis nagylelkűség, fogják mondani némelyek. Igen, én is úgy gondoltam egészen addig, míg a bazárba mentem, ahol egy kenyérárus a pénzdarabok egyikét mint hamisat nem akarta elfogadni; erre előmutattam a többieket, s mindegyiket rossznak és értéktelennek találta. Az éppoly ravasz, mint babonás nomád a nem valódi ércet már fogásáról megismerte; engem tettek vele szerencsésné, és a kettős gázságnál én voltam az utolsó megcsalattott.

Midőn a város környékére kirándulásokat tesznek, a jobb birtokosok konyha- és teaeszközeiket is magukkal szokták vinni. Mások az ilyen összejövetelekre alkalmas helyiségeket keresnek fel. Amilyen kevéssé szeretnek az út közelében telepedni le, éppen annyira igyekeznek, hogy a bódében a lehető legjobban el legyenek rejtve. Minthogy az a szokás, hogy minden elmenőt, bárminő állású és korú is, különbség nélkül az evéshez és iváshoz meghívják, ezért jogosan tartanak attól, hogy a szokásos köszönés: „khos!” (jó) helyett sok résztvevőt találjanak. Valakit meg nem hívni, rút vétkeknek tartják, azonban csak egyes vidékeken szokták feltétlenül

elfogadni a felszólítást. A legnagyobb és mégsem igaz vendégszeretet e szabályai mindkét félre nyomasztók és kellemetlenek, és a meghívó megütközött, sőt, mondhatnám, zavart arcvonásai előttem mindig furcsán tűntek fel. Általában ezen egyes körök tekintete igen szomorú vidámság képét mutatja fel. Ámbár nincsenek szűkében a nyers élceknek, nevetéseknek és kiabálásoknak, de mégis ott, ahol a társaság koronája, a nő hiányzik, ott minden hiábavaló, ott nem lehet és soha nem is lesz valódi élet.

Ha nem csalódom, a Csiharbag-Abdullah-Khan még a legtöbbet tud felmutatni abból, ami egy nyilvános mulatóhelyet jellemez. Ez egy magas fáktól elég jól beárnyékolt hely, melyen át egy csatorna folyik, partjain pénteken délután szoktak megjelenni nagyobb részben a számos medresze növendékei és a tehetősebb osztályok ifjai. Mint mindenütt, úgy itt is nélkülözhetetlen a teaedény, de mint egyedüli nevezetessége a helyiségnek, érdekessé teszik a kosviadalok, melyeket itt szoktak tartani.

Az erős és fölízgatott állatok vad egymásra rohanása, a két homlok hatalmas összeütése, de főleg a kísérlet, hogy ellenüket visszataszítják, olyan látványt nyújtanak, mely a bokharait és minden közép-ázsiai szerfelett gyönyörködtet. Ami a bikaviadal Spanyolországban, ami a lófuttatás Angliában, az Turkesztánban a kosok küzdése. A kosokat erre betanítják, s valóban feltűnő, hogy ezen állatok némelyike miként áll ki száz lökést is. Amint az állatok a színkörben megjelennek, a közönség fogadásokat tesz, hogy egyik vagy másik kos hány ütést fog kiállani. A gyengébb néha visszavonul, de igen gyakran az egyik vagy másik viaskodó összerogyásával végződik a harc, ami a koponya szétzúzása miatt következik be. Szörnyű látvány, mégsem annyira Tatárország közepén, mint nálunk, Európában, ahol efféle játékok még vannak, és amelyekben némely művelt nyugati országok még időtöltést találnak.

A bokharai fővárosi élet külső színezetét a következő rövid vázlatban kísérem meg ecsetelni. Reggel - gondolom, még napfeljötté előtt, minthogy vallásos kötelezettségének mindenki kora reggel tesz eleget - lehet egyes egyéneket találni, akik félig álmosan, félig megmosdva, félig felöltözve, a legnagyobb gyorsasággal sietnek a mecsetbe, mert az elkésés nemcsak szégyent, hanem büntetést is vonna maga után. E vakbuzgók gyors lépéseikkel felkeltik a részint utcazugokban, részint trágyadombokon alvó kutyákat, melyek mellett konstantinápolyi testvéreiknek még fejedelmi külsejük van.

A kutyákkal egyszerre ébrednek fel a tatár főváros páriái, akik semmivel sincsenek jobban elszállásolva. Azon szerencsétleneket értem, akik gyógyíthatatlan fehér rühvel borítva, az utcaszegleteken, nyomorúságos sátrak alatt laknak. Perzsiában is vannak ilyenek, de távol a városoktól és falvaktól, itt pedig az egészségügyi szabályok hiánya miatt a város közepén túrik meg őket; sorsuk mégis a legborzasztóbb, ami csak földi halandót érhet, s legnagyobb szerencsétlenségük az, hogy még sokáig élnek. Míg az anya átokban nemzett gyermekét rongyokkal takarja be, az apa, többnyire elrútított sarjadékaival, az út mellé ül, hogy az elmenőktől alamizsnát kérjen.

Miután a nap ezen irtózatos látványokat már eléggé megvilágította, a város is minden részében lassan fölélédni kezd. Az emberek csoportosan térnek haza a mecsetből, és már találkozhatunk a minden kapun benyomuló számarcsordákkal is,

amelyek fával, gabonával, fűvel, nagy tejfazekakkal és tejfölösedényekkel megterhelve, a legvegyesebb zűrzavarban mozognak a szűk és görbe utcákon. A hajcsárok rikoltásai közé vegyülnek a vásárlók, és eladók alkudozásai és a szamarak erős „já”-jai (amikről ezek az állatok Bokharában mindenfelé híresek).

Első tekintetre azt hinné az ember, hogy itt a forgács tejjel, a fű tejfellel, a szén gabonával, a selyembogárgubó savával tutti-fruttiként tálaltatik fel. De nem, semmit sem öntenek el, semmit döntenek fel. A hajcsárok ugyan testvériesen el szokták egymást páholni, mégis minden sértetlenül lejut rendeltetése helyére. Napfeljötté után egy órával már sirsaj (tejes tea) csészéje mellett ül a bokharai, amely italt a fekete, dohányhulladék forma téglateából főzik, s tejjel, tejföllel vagy megsózott juhzsírral dúsan megfűszerezik. A tatárok e kedvenc italát, melybe egy csomó kenyeret aprítanak, inkább levesnek lehetne nevezni, s mindamellett, hogy ízét olyan jónak mondták nekem, mégiscsak nehezen tudtam megszokni.

A tea után megkezdik a napi munkát, s az utcákon bizonyos élelmségeket lehet észrevenni; hordárok nagy csomaggal megrakva sietnek a bazárba. Ez a zсібárusok portékája, kik áruikat minden este összecsomagolják, s hazaviszik. Itt hosszú sor üres, kétpúpú tevék vezetnek a karavánszerájba, melyek közép-ázsiai termékekkel megrakva, minden irányba szét fognak menni, ott Oroszországból érkeznek egy nehéz karaván, a vámszedők és társaik kémlő szemétől kísérvé, mert a hosszú csomagok hitetlen kezek által előállított becses termékeket tartalmaznak, melyeket a nemes Bokharában kétszeresen kell megvámolni. Nemzet- és valláskülönbség nélkül sietnek a kereskedők a karaván után, s az új árucikkeket gyakran már a kicsomagolás előtt elárúsították, és az ilyen percekben afgánok, perzsák, tadzsikok és hinduk sokkal felindultabbnak látszanak, mint a mi börzehőseink Párizsban, Bécsben, majnai Frankfurtban stb.

Csak a kirgiz, ez a pusztáról megérkezett tevehajcsár, a legnyugodtabb mindegyik között. Ő egészen meg van zavarodva, és nem tudja, hogy az agyagkunyhók fényét, a ruházatok színét vagy a hullámzó tömeget bámulja-e. Előttem mindig a legmulatságosabbnak tűnt fel az, hogy a bokharai az ő nagyvárosi minőségében miként gúnyolta e nomádokat, és az ő finom szokásai és műveltsége által miként akarta megszégyeníteni a puszták fiának darabosságát.

A déli órákban (csak a nyári időszakról szólok, mert a télről nincs személyes tapasztalatom) valamivel csendesebb lesz az utca és a bazár. A víztartóedények és a csatornák partjain a szent mosakodással foglalkoznak az igazhivők. Míg az egyik izzadt és mocskos lábait mossa, a legközelebb álló ugyanazon vizet már szájmosásra használja, a harmadik pedig éppen szomját enyhíti azzal. A víz, amely több mint 120 pintből áll, az iszlám rendelete szerint vak, azaz piszok és szenny elenyésznek benne, s az igazhivőknek az a kiváltságuk van, hogy minden mocskot úgy élvezhetnek, mint tisztát. A mecsetbe menés után minden újraéled, másodsor térnek a napi munkához, de ez erőre és tartósságra nézve meg sem közelíti az elsőt. A muzulmán lakosság korán megszűnik munkálkodni, csak a zsidók és hinduk foglalkoznak hosszabban; az előbbieket, akik itt nagyobb részben selyemfestők, félénken és remegve mozognak az utcákon, megrettentve a hosszú és nehéz szolgaság által; az utóbbiak folytonosan futnak ide s tova, mintha örültek volnának, és bátor magukviselete azt bizonyítja, hogy hazájuk nincs távol, s nem régen volt, midőn ők is saját kormányal bírtak.

Három óra van naplemente előtt. A társaság java a khankába (klastrom) megy, hogy ott vallásos irodalmi élvezetben részesüljön. Ez a *Mesznevinek*, egy költeménynek nyilvános felolvasása, amelyet a nap ezen óráiban begyakorlott olvasók tartanak a khanka előcsarnokában. A keleti bölcsészet e remekműve a földi lét felőli elmélkedésben igen sok felemelőt tartalmaz, versezete, stílusa és hasonlatai valóban elragadó szépek, de a hallgatók Bokharában nincsenek abban a helyzetben, hogy ezt megérthessék, és lelkesültségük mindig csak színlelt. Ilyen körben gyakran volt oldalam mellett egy férfi, aki entuziazmusában mélyen felsóhajtott, és ordított, mint egy bika. Egészen el voltam bámulva, és amint később jelleme felől tudakozódtam, hallottam meg, hogy ő a legsugoribb fősvény, akinek több háza van, és mégis egy fillérért bukfencet hányna. Mindenki távol van attól, hogy életét az olvasmány szelleméhez idomítsa, de mégis szokás az, hogy a szavak szépsége megragadja őket. Mindenki tudja, hogy szomszédjának sóhaja és fölkiáltása hamis, de mégis vetekednek a lelkesültség nyilvánításában.

Még mielőtt a lemenő nap utolsó sugarai elenyésznének a nyugati homokpusztában, a tatár főváros már nyugodni kezd. A beálló hűvös idővel eltűnnek a fojtó porfellegek. Sok ház előtt, ott, hol a csatorna vagy a víztartó közel van, öntöznek és sepernek. Leülnek az árnyékba, hogy bevárják az esti imára való ezánt, ami után valóságos csend áll be, mert azonnal mindenki a hatalmas piláf tál körül ül, s miután a gyomrot, e nehéz és kövér étellel megtömték, elmúlik a sétára menés kedve. Naplemente után két órával minden utca kihaltnak látszik. A sötét éjben csak a fel- és lejárkáló mirsebek (éjjeli örök) nehéz léptei visszhangoznak, kik a legszigorúbb rendőrséget képezik a tolvajok és szerelmi kalandok ellen, s a legbecsületesebb embert is elfogják, ha háza küszöbét átlépte az után, hogy a fejedelmi takarodó trombitái mindenkinek alvást parancsoltak.

Azt, ami a bokharainak e városi életben annyira tetszik, s ami őt olyan elfogulttá teszi fővárosa előnyeire, könnyű kitalálni. Nem egyéb ez, mint az életmód megszokott egyszerűsége, melyben még kevés a fényűzés, és amelyben a külső formások csak kevésé teszik észrevehetővé az osztályok közötti különbséget. E belenyugvás az egyenlő szegénységbe, vagy jobban mondva, a látható vagyonskülönbség hiánya Bokharát sok ázsiai szemében igen kedves helyé varázsolja. Teheránban egy perzsával találkoztam, aki tizenöt évig rabszolga volt Bokharában, és mégis, síita hazájában rokonai között a tatár főváros után sóhajtozott és epedett. Kezdetben tetszett neki a perzsa székhelynek európai fényűzési cikkekkel kirakott bazárja, mert gyermekesen örült annak; de később látta, hogy a gazdagok milyen vásárlásokat tesznek, és hogy őt, szegényes gyapotruhájában itt mindenki miként vetette meg. Nem csoda tehát, ha arra a helyre vágyott vissza, ahol, semmi nagyobb földi kényelmet nem ismerve, szívében egyetlen tövist sem érzett.

Kilencedik fejezet

Rabszolgakereskedés és rabszolgaélet Közép-Ázsiában

Az utolsó ágyúlövés, melyet a győzelmes unió-harcosok szeparatista testvéreik ellen elsütöttek földgömbünk nyugati oldalán, hatalmas rést tört a rabszolgakereskedésben, ha nem döntötte is azt romba egészen. Nagy-Britannia lobogói Kelet-Afrika vizein s az egész Kazukázusnak iménti meghódítása Oroszország által, ezen utálatos kereskedésnek Nyugat-Ázsia mohamedánjainál is meglehetősen szárnyát szegték. A tunya, elpuhult keletiek még sokáig fognak Európa humanitárius törekvéseire keserű haraggal tekinteni, de az emberek vevése és eladása mégis mindenütt bizonyos tartózkodással történik, mindenütt az európaiak előtti szégyen vagy inkább félelem miatt.

Korlátlanul és akadálytalanul ez a kereskedés csakis Közép-Ázsiában található még meg. Itt, az ázsiai durvaság és barbarizmus ősi székhelyén, még most is minden évben ezrével esnek a rabszolgakereskedésnek a legkeservebb áldozatul. Nem gyámoltalan és az emberiség legalsóbb lépcsőjén álló négek azok, hanem olyan nemzet tagjai, mely magas műveltsége miatt már ősidőktől fogva híres volt, s e szerencsétleneket a jobb műveltségi állapotok tűzhelyétől, családjuk köréből hurcolták rabszolgaságra. Szívszaggatóbb és elszomorítóbb a közép-ázsiai rabszolgaélet képe, mint az, melyet egy szellemdús amerikai író a négek sorsáról saját honában, s minthogy Európa ama távoli vidék szerencsétlen viszonyairól mostanig csak kevés és nemigen kielégítő tudósításokat nyert, éppen a maga helyén fog lenni, ha mi arra vonatkozó tapasztalatainkat itt megismételjük és kimerítően közöljük.

Amik a portugál rabszolgahajhászok és arab elefántcsont-kereskedők Afrika belsejében, éppen azok a turkománok Irán északkeleti és északnyugati részeire, sőt, mondhatnók, egész Perzsiára nézve. Ahol beláthatatlan, puszta sivatagokon nomádok élnek valamely művelt ország közvetlen közelében, ott a rablás és a rabszolgaság többé-kevésbé mindig elkerülhetetlen. A kopár, szegény és meztelen természet a maga gyermekeit fékezhetetlen kalandszomjjal és nagyobb fizikai erővel ruházza fel; amit hazájuk terméketlen földje tőlük megtagad, kénytelenek azt áldottabb szomszédaiknál keresni. A közlekedés pedig nagyon ritkán történik barátságos úton, s minthogy a megrabolt és erősen megviselt, békés szántóvető a gyors lovú nomádot a nyomtalan homokmezők határain túl nem üldözheti, de üldözni nem is meri, az utóbbi, hazai földjének védelme alatt, rabló multságait egész büntetlenül gyakorolhatja.

E szerencsétlen helyzetben voltak korábban a Szahara és az arab sivatag szélén fekvő városok is; az utóbbin a karavánok még ma is a legnagyobb veszélynek vannak kitéve, és Perzsiára e nyomorúság annál nagyobb súllyal nehező, minthogy az északi határainál fekvő sivatagok a legterjedelmesebbek és legfélelmetesebbek, s azok lakói is a nomádok között a legvadabbak.

A sötét hajdankor harcainak is az irániak és turániak között, melyeket a *Királyok könyvének* mesterdalnoka megénekelte, úgy látszik, hogy az utóbbiak erőszakoskodása volt alapoka. Ámbár ama kor harcosai egy és ugyanazon törzs

fiaiként vannak bemutatva, mégis úgy találjuk, hogy északi Irán népei Nagy Sándor hódításaikor a nagy macedónitól kértek segílyt és védelmet északi szomszédaik ellen, kiket ők irtóztató, embertelen alakoknak vázoltak (hihetőleg valódi mongol jelleggel, mely az iránitól erősen elüt). Sándor a Kaspi-tengertől egészen a kurd hegyekig egy nagy kőfalat vonatott, de ezen óriási mű, mely alapítója nagyságának egészen megfelelt, éppoly kevésbé nyújthatott maradandó hasznot, mint Kína hasonnemű építménye. A barbárok ellenállhatatlan dühvel tovaáramló folyama ezt éppen úgy, mint az előbbit, csakhamar áttörte, és az irtóztatós pusztításokat csak olyankor lehetett kisebb vagy nagyobb mértékben enyhíteni, mikor erélyes fejedelmek a kőfal helyett jól szervezett hadseregek védfalát tudták azok ellen felállítani. És még ma is így áll a dolog.

A turkománok és özbegek iráni száguldozásaik idejét és mértékét most is az ország békés vagy nyugtalan viszonyai, vagy a megtámadandó tartományok kormányzóinak erélye és hatalma szerint irányíthatják. A Kadzsari-uralkodóház alapítása alkalmával előfordult zavargások alatt egyes jomut turkomán csapatok, noha nagy részük Aga Mehemmed kán lobogói alatt szolgált, csaknem Iszfahánig terjeszték ki rabló száguldozásaikat, míg északkelet felé a tekkék Szeisztánig nyomultak előre.

Ma Khoraszán és Mazanderán tartományok szenvednek a legtöbbet. A turkománok az újonnan kinevezett kormányzók személyes tulajdonságait és jellemét előbb szoros figyelemmel kísérik, s ha gyávaságukról és kötelességmulasztásukról meggyőződtek - ami különben gyakran megtörténik -, akkor ők éppen olyan gyorsan és gyakorta rajtaütnek a védtelen kerületeken, miként alig merik mutatni magukat olyankor, ha e határvidékeken jeles tisztek állnak az ügyek élén.

Utazásom idejében a khoraszáni utak annyira biztosak voltak, hogy magányos utazók is járhattak olyan területeken, ahol azelőtt a legnagyobb karavánok is csak egy ágyúüteg és egy csapatosztály védelme alatt bátorkodtak átvonulni, mert Szultán Murád Mirza kormányzó a rabló nomádokat jól sakkban tudta tartani, minden mozdulatukat kikémleltette, s csakis olyankor volt szabad mutatniok magukat, mikor őket saját búvóhelyükön megtámadták, s szigorúan megfenyítették. Asztrabádban ellenben, ahol egy gyenge fejű kormányzott, olyan bizonytalan lábon állott minden, hogy a jomutok a perzsákat éppen az említett város kapui előtt támadták meg.

A sivatag szélén és belsejében valamennyi turkomán törzs olyannyira elválhatatlannak tartja saját fennállásától a rabszolgarablást, hogy csaknem elképzelhetetlennek tűnik fel előttük a pusztaságon való további megélhetés azon esetben, ha ez a fő életforrás kiapadna. Amit más nemzetek a „gazdag aratásra való kilátás”-on értenek, azt náluk az „Iránba vivő nyílt utak reményé”-nek nevezik, és azt az időt, melyet más helyen mezei munkával, öntözéssel stb. szoktak eltölteni, ők a lovak idomítására, fegyverek készítésére és harcjátékokra fordítják. A szokás e gyalázatos mesterséget becsületes keresetmóddá tette náluk, úgy tekintik azt, mint dzsihádot (vallási harcot) a hitetleneknek nyilvánított síiták ellen, a rablásra induló hősöket a papság áldása kíséri, és ha valamelyik gyalázatos tetteiért életével talált lakolni, otthon szent vértanúvá teszik, a holtteste fölé, melyet ritkán hagynak az ellen kezei között, nagy sírhalmot emelnek, s annak tetejére egy lobogót tűznek föl, és a buzgólkodók ájtatos szívvel zarándokolnak az ilyen szent haramia sírjához.

Hogy az erősen látogatott tartományok pusztulása milyen nagy, az a turkománok említett vakmerőségéből könnyen elképzelhető. Semmi háború vagy bárminő elemi csapás nem képes fölélni a rájuk mért szerencsétlenséggel. Nemcsak hogy az országutakon a kereskedés és a forgalom elakad, hanem a szántó-vető is a maga földjére, melyet művelni akar, előbb védőbástyát kénytelen építeni, hogy a hirtelen megtámadások ellen a szabadban magát oltalmazni tudja; még a legkisebb falucska is magas kőfalakkal van körülvéve, de azért még itt sincsenek eléggé elrejtve, mert a turkománok az efféle megerősített helyeket nagy csoportban szokták megszállani, s gyakran az egész lakosságot magukkal hurcolják minden pereputtyostul együtt.

Keleti Khoraszánban olyan falvakon utaztam keresztül, melyek lakossága a közeli környéken elterülő leggazdagabb erdők ellenére is, télen fagyoskodni volt kénytelen, mivel senki sem mert a falakon kívül menni, hogy fát vágjon. Mások éhséget szenvednek, mivel vízimalmaik a falun kívül fekszenek, és útra kelni meg éppen a legveszélyesebb vállalkozás, melyre csak a legsürgetőbb szükségből vagy fegyveres védelem alatt szánja el magát valaki.

Egyébiránt, hogy e félelem a turkomán fogságtól mennyire igazolva van, az útleírásomból eléggé látható. A négerek sorsa, kiket egy hajó szűk terébe összeszorítva, Amerikába küldenek, elég kemény ugyan, de nem kevésbé terhes az is, amikor egy turkomán nyerge mögé csatolva a ló csuklójához kötött lábakkal, gyakran eleség és ital hiányában, órákig, sőt napokig lovagolva kénytelen valaki az édes hazától, kedvesei köréből eltávozni. Hát még mily nagyok lehetnek az iráni nélkülözései és szenvedései, aki fött ételekhez, egy állandó lakhely kényelmeihez és hazájának polgáriasult állapotaihoz van szokva, a szegény és vad turkomán sátrában, a kopár sivatagok zordon égálja alatt, ahol éjjel-nappal, nehéz vassal terhelt, zsarnok ura szidalmainak és gúnyjainak, átkozódásainak és ütéseihez ki van téve! Valóban, a nomádok közötti tartózkodás a legnehezebb megpróbáltatások egyike, egy nagy nyomorúságnak a kezdete az, és mint minden kezdet, szerfölött nehéz és fáradságos.

Az emberrablás mesterségével ma már csak özbegek és turkománok foglalkoznak. Az elsőbbség között különösen Khíva lakói érdemelnek említést, de csak olyankor, ha a turkománokkal való ellenségeskedéseik Irán határaitra hozzák őket. A bokharaiak e század kezdete óta nem is közeledtek Iránhoz, Kokand pedig úgyszólván sohasem került közvetlen érintkezésbe vele. A turkomán törzsek közül ma a tekkék és jomutok azok, akik e mesterséget a legnagyobb számban űzik, az előbbiek Khoraszánban, Heratban, Szeisztánban, sőt Afganisztán nyugati határai mentén is, az utóbbiak a Kaspi-tengeren és annak déli partvidékein. Utánuk a szalorokat és szárikat kell megemlítenünk, akik számban és erőben megtörve, ritkán, de annál féktelenebb dühvel lépnek föl. Az aliélik és karák csak olykor-olykor csíphetik meg a hinduk és tadzsikok s néha az afgánok egy-egy karavánját, s azt is csak a Bokhara felé vivő úton. Ennélfogva a rabszolgák Közép-Ázsiában, nemzetiségükre nézve, számuk többsége szerint síita perzsák, a már említett tartományokból s közbe-közbe Irán többi részéből is, kik részint meshedi búcsújáró útjukon, részint pedig a háborúkban estek szerencsétlen sorsuknak áldozatul. Továbbá szunnita perzsák Khafból és Heratból; az utóbbiakat nagyrészt a mezőkön és pisztáciagyűjtésnél fogdossák össze. Dzsemsidik és hazárék, akik kölcsönös

harcaikban pusztulnak el, ritkábban találhatók, s még csekélyebb az afgánok és hinduk száma. Az arabok és oszmánlik, akik nagyra becsülésük ellenére is csakúgy eladatnak, tudtommal mostanában alig vannak négyen vagy hatan, s csak a zsidók azok, akiktől a nomádok, mint varázslóktól félnek, s ennél fogva a turkesztániaknál a felette nagy utáltatás miatt eladhatatlanok lévén, a fogság láncaitól mentek maradnak.

Amily nehéz az évenként fogságba hurcoltak összes számát meghatározni, minthogy ez, miként már megjegyeztük, az Iránban uralkodó viszonyok szerint különböző, éppen oly nehéz a jelenleg egész Turkesztánban élő rabszolgák mennyiségét csak megközelítőleg megállapítani. Minthogy nem mindenkit adnak el rabszolgának a kánságokban, aki a turkománok kezébe esik, ennél fogva az Iránban uralkodó vagyoni viszonyok mellett föltehetjük, hogy a Mazanderánban és a tengerparton elfogott irániaknak majdnem egyharmadát kiváltják, mely körülmény a nomádra nézve különösen hasznos, mivel először a hosszabb tartás költségeitől kíméli meg őt, s másodszor meg a vásár esélyeinek sem kell kitennie magát; mert ha például zsákmánya hibás, el sem adhatja.

Hanem ez a viszony nem mindenütt egyforma. Fogságba rendszerint csak a szegényebb emberek jutnak, mivel ezek mint pásztorok és mezei munkások a megtámadtatás veszélyének inkább ki vannak téve, s ritkábban is válthatják ki magukat. Ha tehát az egyharmad viszonya az egészhez némely helyen fennáll is, mindazonáltal a jóval szegényebb Khoraszánban és Szeisztánban felette bajosan állíthatnók fel azt, mivel a rabszolgakereskedésben megőszült hajhászok szájából hallottam, hogy e vidéken alig váltanak vissza egy tizedrésznit a turkománoktól, s kilenc tizedrész mint eladó portéka a vásárra kerül.

A maga számára csak akkor tart meg a turkomán egy rabszolgát, ha az: 1. vén vagy nyomorék, de mégis tehet annyi szolgálatot, hogy kenyerét megérdemli, mert ellenkező esetben könyörtelenül lemészároltatik; 2. csecsemő, aki aztán turkománna neveltetvén, a legvadabb martalóc lesz; 3. ha Kupidó egy szép barna iráni nőt oly kedvessé tesz előtte, hogy az elválás nagyon is neheze esnék. Egyébiránt az utóbbi felette ritkán történik - tudvalevőleg a turkománok a legzsugoribbak a kerek világon -, s minthogy náluk az erény érzete, melyet a cserkesz hurikereskedőknél oly nagyra becsülnek, teljesen hiányzik, ennél fogva a khívai és bokharai udvarok sok olyan virágot kapnak Iránból, melyekről a harmatcseppeket a turkomán kezek rég lerázták. Éppen ezért a puszták lakóinál csak olyan perzsákra találunk, akik saját hazájukban sem igen részesülnének jobb sorsban, mint a turkománoknál, vagy pedig megszökött fegyencek és gonosztevők, akik előbbi mesterségüket, tudniillik a rablást és a gyilkolást, most már a nomádokkal együtt gyakorolják.

A kereskedés rendes folyamában a turkomán emberrablók zsákmányukat legfeljebb két vagy három napig tartják maguknál, akkor aztán az alkuszok kezébe jut a fogoly, kik az előbbieknél pénzt vagy élelmiszert adtak előlegül. Ezek a lelkiismeretlen uzsorások húzzák a legtöbb hasznot e gyalázatos üzletből, mert a rablók többnyire könnyelmű egyének, akik a nomádok általános jellemével ellenkezőleg, mindent eltékoznak és eljátszanak. Kétféle alkusz van:
a) turkománok, akik a pusztai lakók és a kánságok között folytatnak kereskedést. Ők hosszabb ideig várnak, míg harminc-ötven rabszolgát összegyűjtenek, hogy akkor aztán egy karavánban Khívába vagy Bokharába menjenek. Ezek ezen időköz alatt

az árut, hogy az élelmezés és rakhely költségei némileg fedezve legyenek, mint napszámosokat, kikölcsönzik, de csakis a megrongálás elleni kezesség mellett.

b) Perzsia szunnita határlakói, kik sajátságos, kétértelmű szerepet játszanak, és ezen üzlet legmegvetésreméltóbb közreműködői. Míg egyfelől a perzsáknak szolgálnak közbenjárókul, hogy az elrablottak tartózkodási helyét a pusztában vagy Turkesztánban kifürkészthessék, másfelől ők a rablók legjobb kémei, kikhez ők juttatják el az egyik vagy másik falu vagy karaván állapotáról a közelebbi tudósításokat. Némelyek, főképpen az Irán keleti határain lakók, Heratban, Majmenében és Bokharában még raktárakat is tartanak rabszolgák számára, s míg évenként egyszer a mindkét nemű szerencsétleneknek egész csoportját viszik vásárra, visszafelé jöttükben a megszabadultaknak vagy a közbenjárásuk által kiváltottaknak egy másik csoportját hozzák vissza magukkal. A szerencsétlenek családjától mindig háromszorta nagyobb árat követelnek, mint amennyi a közönséges váltságdíj, a fölkeresés és kiváltás nehézségeit hozzák elő, annak ellenére, hogy a szerencsétlen áldozat tartózkodási helyét, kit talán éppen ők juttattak oda, a legpontosabban ismerik, és számos ügynökük segítségével már a váltságdíjban is meg vannak egyezve.

Valóban érdekes, hogy e gazemberek miképpen változtatják érzelmeiket, politikájukat és hitüket útjaik iránya szerint. Bokharába utazásuk alatt, azaz rabszolgakereskedői minőségükben a buzgó bokharait játsszák, szidják az eretnek sííta világot, és ujjonganak a perzsa rabszolgák méltó sorsa felett. Iránba visszautazásukkor pedig, mikor tudniillik a rabszolgaszabadítót adják, keserves könnyeket sírnak a szegény perzsák állapota felett, egyszóval a világ legérzékenyebb szívű emberei.

Abban a karavánban is, mellyel Bokharából Heratba mentem, utazott két ügyes alkusz, kik Khafban és Kainban laktak. Mind a ketten hodzsa (azaz a próféta utóda) előnevet viselték, mely vallási címre ők nem kevésbé büszkék. Példátlan gyöngédséget és gondoskodást tanúsítottak a felügyeletük alatt hazatérő rabszolgák iránt - ők, akik csak egynéhány hónappal azelőtt, miként nekem a karavánvezető beszélte, egy csoport szerencsétlent vittek a kemény rabszolgaságba.

Sőt a rabszolgakereskedők, akiket dogmafurusoknak neveznek, a khívai és bokharai kánságban már rendezett céhet is képeznek, és nemzetségükre nézve inkább szártok, tadzsikok és szabaddá lett perzsák, mint özbegek vagy bármiféle más turkomán törzsbeli emberek. Az eladás a raktárakban vagy más, a városoktól távol eső nyilvános vásárokon történik, ahová az árut természetesen egy-két nappal előbb elszállítják. A legjelentékenyebb raktárak a khívai kánságban találhatók, egyrészt a fővárosban, azután Hezareszben, Gazavatban, Görngenben és Köhnében. Ezekén kívül minden jelentékenyebb helységben van egy kiskereskedő, aki részint a nagykereskedőkkel áll üzleti összeköttetésben, részint lerakott áruk felett rendelkezik. Bokharában Karaköl helység említendő legelől, azután a főváros, továbbá Karsi és Csardzsuj.

Különös az, hogy Szamarkandtól keletre ez a gyalázatos kereskedés mindinkább apad, annyira, hogy a kokandi kánságban már nincsenek nagy rabszolgakereskedők, és az ott levő rabszolgák nagy részét bokharai területen vásárolták. A kánságoktól észak felé terjedő pusztaságokon, hála az orosz

uralomnak, csak igen kevés rabszolga van, s azok is, mint fényűzési cikkek, inkább csak a gazdag bajoknál találhatók.

A rabszolgák ára Közép-Ázsia piacain, mint minden egyéb árué is, leginkább a raktárakban található mennyiségtől függ, mely béke idején csekélyebb, háborúk alkalmával nagyobb. Mindazonáltal van egy folyó vagy állandó ár, melyet ma a következőképpen határozhatnánk meg:

Férfi rabszolgák

	Khívában	Bokharában
10-15 évesek	40 tilla	35 tilla
15-25 évesek	60 tilla	45-50 tilla
25-40 évesek	70- 80 tilla	80 tilla

Női rabszolgák

	Khívában	Bokharában
10-15 évesek, feltűnő szépség mellett	70-80 tilla	70-80 tilla
15-25 évesek	50-60 tilla	50-60 tilla
25-40 évesek	40 tilla	40 tilla

Az ár különfélesége az egyenlő korú férfi rabszolgáknál többnyire testi minőségüktől és nemzetiségüktől függ. Észak-Irán törökjeinek legtöbbször elsőbbségük van, mert először a közép-ázsiai török nyelv testvérdialektusát könnyebben elsajátítják, másodsor pedig erőteljesebbek, s jobban is hozzá vannak szokva a dolgokhoz, mint Irán többi lakói. Legcsekélyebb árat adnak az afgánokért, mert ők a legrosszabb munkások, s azonfelül még bosszúvágyuk és könnyen fölingerelhető jellemük miatt is veszedelmesek, ami egy-egy kegyetlen gazdára nézve gyakran szomorú következményeket von maga után.

Ami a nő rabszolgákat illeti, ezek távolról sem örvendezhetnek az életben olyan helyzetnek, amilyenben Cserkeszország és Georgia leányai Törökországban és Perzsiában részesülnek, s szerepük inkább ahhoz hasonlítható, melyet a néger nők játszanak az említett országokban. Ennek oka könnyen megmagyarázható. Először is Turkesztán leányai inkább megfelelnek az özbekek és tadzsikok szépérzékének, mint az iráni nők, akik olajszínű vagy barna arcukkal és nagy orrukkal a fehér, telt arcú özbek nőkkel szemben sohasem nyerhetik el a Páris almáját. Másodsor, a többnejűség a közép-ázsiaiaknál, szegénysége következtében, távolról sem olyan általános, mint a nyugati mohamedánoknál. S azonkívül az özbek sokkal arisztokratikusabb, semhogya asztalát és ágyát a pénzen vásárolt rabnővel meg akarná osztani, s bárha Bokharában imitt-amott a főbb hivatalnokoknál előfordul is ilyen eset (mindig csakis egészen fiatalon bevitt és Turkesztánban fölnevelt perzsa nőkkel), ám a középosztálynál fölöttébb ritka jelenség. S aztán itt a házasság is

könnyebb, mint más iszlám hitű országban, és a rabnőket vagy a nagyok háremében, csakis fényűzési cikk gyanánt, vagy pedig szolgálókul alkalmazták.

Egészen másképpen áll a dolog a férfi rabszolgák hasznosítását illetően. A turkesztáni sivatag-tartományok ezen századok óta szokásos embertartozéka a földművelést unó özbegre nézve már oly nélkülözhetetlenné lett, hogy nélküle bajosan tudná kicsikarni élelemszükségletét a földtől, amit legjobban az bizonyít, hogy a gabona magasabb vagy alacsonyabb ára az Oxus vízállásától, de leginkább az évenként eladott rabszolgák nagyobb vagy kisebb számától függ. Tehát az a cél, melyre a rabszolgákat használják, leginkább a földművelés és marhatenyésztés, és minél nagyobbak valamely özbeg úr földbirtokai, annál nagyobb az azokra szükségelt rabszolgák száma is. Egy olyan országban, mint Turkesztán, hol a harcias elem túlnyomó, s hol minden szabadnak született egyén, már akár ösztönből, akár politikai kényszerűségből, örömelebb nyúl a kardhoz, mint az ekéhez, a gyilkos hadi kalandokra fordított karokat munkához szokott kezekkel kénytelenek helyettesíteni.

E viszonyt legjobban megvilágítja az a körülmény, hogy azon vidékeken, hol a népesség a leginkább ráadta magát a harcra és rablásra, a rabszolgák száma is a legnagyobb. A három kánság közül e tekintetben Khíva áll az első kategóriában, Bokhara a másodikban, Kokand pedig a harmadikban. Khívában a lakosság túlnyomó száma özbeg, a mindenfelől határos vad nomádok miatt a háború itt szakadatlanul folyik, és a féktelenség gyakoribb, mint a testvér-kánságokban. Bokharában, ahol a népesség a békés tadzsikkal erősen vegyítve van, a viszonyok egy régiebb, jobban rendezett kormányzat által már több állandóságra tettek szert, míg végre Kokandban, ahol hasonlóképpen sok tadzsik él, a lakosok híres gyávasága miatt a belháborúk ritkébbak, és nem is olyan pusztítók soha.

A földművelés és marhatenyésztés mellett a rabszolgák egy csekély részét a hivatalnokok (szipáhi), valamint a fejedelem is magánszolgálatokra használják. Hanem e célra csak a fiatal korukban Közép-Ázsiába hozottakat fogadják el, kik a teljesen özbeg nevelés után a kul (rabszolga) gúnyneven kívül kemény helyzetűeknek csak gyöngye nyomait érzik. Ezek, Törökország cserkesz rabszolgáihoz hasonlóan, gyakran a legmagasabb méltóságokra jutnak, mert velük született iráni éleselméjűségükkel özbeg vetélytársaikat csakhamar háttérbe szorítják, s nemcsak az előkelők magánlakaiban, hanem az udvari hivatalnokok között is többekre találhatunk a két kánságban, akik foglyokul vitetvén oda, később egész tartományok felett kormányoztak. Bokharában, ahol a túlnyomó perzsa elem mellett az özbeg arisztokrácia nem nagy jelentőséggel bír, az uralkodók gyakran szoktak rabszolganőket tenni törvényes nejeikké, s a mostani emírnek anyja és egyik neje is iráni eredetű.

Ennélfogva a férfi rabszolgák megvételekor különösen az egészséges, erőteljes testalkatra vannak tekintettel, s az ár annál nagyobb, ha ehhez egy később jelentkező jó természet is járul. Az eladó tartozik a rejtett testi hibákért három napig jótállani, mert jóllehet alkudozás közben a szerencsétlent, miként egy teherhordó állatot, testének minden részén gondosan megvizsgálják, jóllehet karjai erejét, mellét, hátát és hangját próbára teszik, mindazonáltal az alkuszok gyakran használt fogásai ellen igen óvatosak szoktak lenni. Különösen az életkor az, melyet a perzsa rabszolgáknál oly nehezen lehet kitanulni. A turkománok is meg szokták festeni

foglyaik szakállát, az esetben, ha az szürke szálakkal vegyül, miként Iránban szokás. Húsz, sőt néha harminc évnyi különbség is alig ismerhető fel, s könnyen megeshetik, hogy egy fiatal külsővel és szénfekete szakállal vásárolt rabszolga néhány nap múlva, új ura birtokában, ősz emberré változik át.

A csalás és ravaszság e kereskedésnél annál könnyebb, minthogy a rabszolga, turkomán urának kegyetlen bánásmódja és az iránta érzett félelem által elijesztve, az utóbbinak állításai ellen sohasem mer kifogást tenni. Ez főképpen a szunnita hitvallású rabszolgáknál bír nagy fontossággal, mivel ők, mint a közép-ázsiaiak hitrokonai, a vallás törvényei szerint nem volnának eladhatók, ha uruk fenyegetései következtében felekezetüket önmaguk meg nem tagadnák. A közép-ázsiai egy afgánon vagy heratin azonnal fölismeri, hogy szunnita, tudja, hogy hithagyásra kényszerítették őt, s mégis azt hiszi, hogy e szégyenteljes képmutatás által nem követ el bűnt. Khívában és Bokharában még híres tudományosságú és kegyességű molláknál is találtam szunnita rabszolgákat, s mikor e nagy bűn miatt felelősségre vontam őket, azt mondták, hogy „a vásárlás alatt sííta volt, és hogy most szunnita lett, csupán csak Turkesztán szent földjének tulajdonítandó”. Így csalják meg a vallást éppen maga a vallás által!

Ha mármost azok után, amiket a rabszolgakereskedésről mondtunk, a rabszolgáknak a rabszolgaságban való állapotáról akarunk szólni, az fog kitűnni, hogy sorsuknak az a legmostohább ideje, amikor, elfogatásuk után, turkomán vagy alkusz-kezek által idomíttatnak, különösen pedig akkor, ha műveltségére méltán kevély iránival a durva és barbár turáni, kinek a nevét ő csakis gúnyolódva ejtette ki hazájában, úgy bánik, mint egy állattal. A perzsa, aki ifjúságától fogva mindig a legfinomabb, udvarias modorhoz, virágos nyelvű, választékos társalgáshoz, egyszerűval ezeréves, jobb társadalmi viszonyai minden kényelméhez volt szokva, a turkesztáni világ darabos és egészen kezdetleges szokásai mellett erkölcsileg mindig szenvedni fog. Mindazonáltal a testi sanyarúságok korántsem esnek annyira neheze.

A földművelésre szánt nagyobb szám jó magaviselete által urának szeretetét és bizalmát csakhamar meg szokta nyerni. Ha a rabszolga egyévi otlléte alatt semmit se hibázott, nemsokára az új családi kör egyik tagjának tekintik őt, sőt némelyek egy bizonyos idő eltelte után havi járulékot vagy tantičme-et kapnak a rájuk bízott szántóföldek vagy barmok jövedelméből, s minthogy az iráni rendszerint munkásabb és takarékosabb turáni szomszédjánál, ennél fogva a rabszolgák Turkesztánban szembetűnően rövid idő alatt egy kis tőkét szoktak összekapargatni.

Ezt nagyobb részük arra fordítja, hogy a rabszolgaságból magát kiváltsa, amire hét évi szolgálat után joga van. Egyébiránt ezt a terminust imitt-amott, a szolgálati buzgalom jutalmául, vagy különös jóakaratból, az úr meg is rövidíti, s ekkor a rabszolgát oly módon lepik meg az azad-(szabadság-) levéllel, miként nálunk szokás egy hű szolgát valami ajándékkal megörvendeztetni. Az ilyen írást a kádi és a világi hatóság törvényesíti, s az, ki egy ilyennek birtokába jutott, azonnal ura saját helyzetének és tetteinek. Magát a fölszabadítási műveletet mindenütt bizonyos ünnepélyességgel viszik véghez. Juhokat ölnek, vendéget hívnak, a felszabadult megöleli a család férfitagjait, s miután urával egy és ugyanazon nemezdarabon helyet foglal, függetlenségét kihirdetik. A kirgizeknél az úr ilyen alkalmakkor a rabszolgának egy fehér csontdarabot szokott az övéhez kötni, ami azt jelenti, hogy

már most ő a fekete csont (alárendelt nép) osztályából a fehér csont (nemesség vagy urak) sorába lépett.

Ennyit a szelíd és engedelmes rabszolgákról. Ott, ahol az ellenkező mutatkozik, az özbeg durvaság és barbarizmus is teljes szigorában érezteti magát. Hajmeresztő a büntetések sorozata, mellyel egy makacsot engedelmeskedésre szoktak kényszeríteni. Az úr a törvény szerint rendelkezhetik ugyan pénzen vásárolt szolgája élete felett, de hogy a vételár teljes elvesztése által önnönmagát ne károsítsa, ritkán öli meg őt: ám egy ilyen szerencsétlen teremtés kínjai sokkal borzasztóbbak, mint a halál. Némelyeket évekig tartanak egy kevés száraz kenyér és víz mellett a vad pusztaságban, másokat hétéves szolgálati idejük előtt egynéhány nappal újból eladnak, de már nem a kánságokban, mert őket itt csakhamar közhírűvé lett gonoszáguk miatt többé már el nem adhatják. Az ilyen csalfa vásárra a rabszolgakereskedésben tapasztalatlan kirgizeket szokták rászedni; a perzsa a városból a sivatagba kerül, ahonnan ő, ha megszabadul is, csak ritkán tér vissza hazájába.

Szembeötlőnek tűnt fel előttem, hogy a Közép-Ázsiába került perzsa rabszolgáknak a visszanyert szabadság után alig a fele tér vissza hazájába. Az utóbbi osztályhoz leginkább azok tartoznak, akiket vagy a hátrahagyott családi ügyek, vagy különös honvágy kényszerítenek a visszatérésre. Aki tizenkét évnél tovább élt Turkesztánban, az ritkán fogja azt Iránnal fölcserélni. Miként már fentebb említve volt, a rabszolgák nagyobb része szegény származású, s miután Turkesztánban biztos keresetre vagy egy kis vagyonra tettek szert, ritkán jut eszükbe, hogy Iránba menjenek, ahol az élet, a legnagyobb igyekezet és tevékenység mellett is, jóval nehezebb, ahol az élelmiszerek drágák, ahol a vagyonosabbak fényűzése és pompázása a szegényebbek szívében olyan sok óhajást és kívánatot gerjeszt.

Ez a körülmény annál inkább csodálkozásra méltó, minthogy a szabaddá lett rabszolgák, habár a legnagyobb kincseknek vagy a legmagasabb méltóságoknak örvendenének is, a kul (rabszolga) szó gyalázatát minden alkalommal mélyen érezni kénytelenek. Még a legfényesebb viszonyok között sem lehetne a kulnak egy szabad özbeg leányát megkérni soha, s az özbegek közül még a legszegényebbek sem sógorosodnának össze vele; példákat idézhetnék, hogy egy özbeg még a kán parancsára sem adta oda leányát, s inkább fejedelme haragját vonta magára, mint hogy egy hajdani rabszolgát vejének nevezzen. Még a khanezádok is (rabszolga gyermekei), akiket már eladni nem szabad,[82] hasonló bánásmódban részesülnek, ők is csak más, szabaddá lett rabszolgák vagy szártok leányait vehetik nőül, s csakis a negyedik nemzedékben enyészik el egy kissé a kul szó gyalázata, de végképpen sohasem jut feledésbe. Egy olyan országban, mint Közép-Ázsia, hol a vitézséget tartják a legfőbb erénynek, egy rabszolga személyében a gyávaság netovábbját látják, olyan embert, aki a halálmegvetés hiányában magát láncokba veretni engedte; ez a vétek az, melyet nekik oly nehezen bocsátanak meg. E nézethez társul még a tatároknak - nomádoknak úgy, mint letelepülteknek - határtalanul arisztokratikus érzülete, melyben a legdühösebb torykat vagy a St. Germain-i tizenhárom próbás márkikat is fölülmúlják, olyan érzület, melyet nemcsak az idegen iránival, hanem a bennszülött tadzsikkal, az országnak ezen egykori birtokosával is éreztetnek.

Természetesen csakis a morális háttérbeszorítás az, mely a szabaddá lettnék előbbi szégyene nyomaiként szemei előtt lebeg. Polgári jogaiban senki sem gátolhatja, s minthogy a keleti általában véve könnyebben rabja lesz a szokásnak, mint más, így azt is könnyen meg tudtam fejteni magamnak, hogy a felszabadult perzsák közül miért települnek le sokan az előbb annyira megvetett és félt Turkesztánban, és rokonaik s Irán síita szentjeinek néhanapján való meglátogatása mellett hogyan tudnak oly egészen elégülten élni az idegen országban.

Fájdalom, a rabszolgáknak éppen ez az anyagi jóléte az, mellyel a közép-ázsiaiak, éppen úgy, mint kelet más mohamedánjai is, visszatorolnak minket, mikor utálatunkat fejezzük ki e gyalázatos emberkereskedéssel szemben. Valamint Turkesztánban, úgy Törökországban is gyakran halljuk ezt mondani: „A vad cserkesz fiai vagy leányai otthon szegény emberek voltak, akik szabad hegyekben alig tudtak kenyérrrel jóllakni, nálunk pedig gazdag hivatalnokokká, basákká, sőt néha hercegnökké is lesznek, és hatalmas befolyásukkal az egész országot kormányozzák.” A rabszolgákkal való szelíd bánásmódra hivatkoznak az előkelők házaiban, ahol köztük és a család többi tagja közt semmi különbséget nem tesznek, de azt elfelejtik, hogy ezek csak kivételes esetek, és hogy az ilyen szerencsés csillagzat a megvásároltak több vagy kevesebb testi szépségétől függ. Mit tesznek azok, akik kevésbé szerencsés külsejük által uraik kedvét nem tudják megnyerni? Mit tehet azon százalomra méltók legnagyobb része, kik a legterhesebb szolgálatokra alkalmazva, szeszélyes, zsarnokoskodó uraik örökös sanyargatásainak és haragjának vannak kitéve?

Természetesen ezt senki sem veszi számításba, s még kevésbé az eladás borzasztó, irtózatos műveletét. De a Boszporusz vagy az Oxus partjain az emberek ritkán szokták maguk elébe képzelni azon pillanat nyomorát, midőn a szerencsétlen rabszolgát régóta megszokott életmódjából, övéinek köréből kiragadják. Mennyi árva, mennyi özvegy, mennyi tehetetlen és a kortól megviselt szülő marad elhagyatva, és tördeli kezeit a kemény rabságba hurcoltakért! Véghetetlen a száma, de még véghetetlenebb a siralmas állapota annak a sok tűzhelynek, falunak és vidéknek, melyek a rabszolgarablás ostorától meglátogatattak. Az utas azon országokban minden lépten-nyomon a pusztítás legszomorúbb jeleire bukkan, s habár meg lenne is győződve egyik vagy másik rabszolga fényes jövőjéről, mégiscsak mindig így fog felkiáltani: „Ez a legutálatosabb foglalkozás, mely valaha emberi kezeket meggyalázott, s melynek megszüntetése nyugati civilizációnk emberiséggi törekvéseinek legelső és legszentebb kötelessége!”

Tizedik fejezet

Khívából Kungrátba, s onnan vissza

A fiatal kungráti molla, aki további utazás végett Szamarkand felé, karavánunkhoz csatlakozott, fel akarta használni Khívában mulatásunkat arra, hogy szülővárosának s ottani rokonainak isten hozzádot mondhasson. Közölte velünk szándékát, s nagy volt az öröme, mikor megtudta, hogy magam is azon gondolkozom, hogy őt oda elkísérjem, részint azért, hogy egy kolduló körúton valamit összekaparinthassak, részint pedig azért, hogy az unalmas veszteglést a tikkasztóan forró Khívában elkerülhessem. A molla aranyhegyeket ígért nekem, s mindent a legtündöklőbb színekkel ecsetelt, hogy elhatározásomban megerősítsen. Egyébiránt egészen fölöslegesen buzgólkodott, mert az alkalom éppen kívánatom szerint jött, s két nap múlva már útban voltam Jengi Ürgendzs felé, hogy onnan az Oxust elérjem, ahol egy félig megrakodott hajó készen állott, hogy minket szerény vitelbérért magával vigyen.

Khívából Kungrátba nyáron többnyire vízen szoktak utazni, és az utazás, az Oxus gyors folyása miatt, lefelé sohasem tart öt napnál tovább. Ezt a forró nyári hónapokra kell érteni, amikor a víz a Hindukuson és a bedakhsáni hegyek ormain fekvő hó olvadása miatt legfőbb magasságát éri el. Ősszel s tavasszal, alacsonyabb vízállás mellett az utazás hosszadalmasabb, s télen egészen félbe van szakítva, mivel az Oxust, bár nem éppen mindenütt, de sok helyen jég borítja.

Már Khíva falai előtt mindjárt hajóra ülhetne az ember, tudniillik a Hazret-i Pehliván-csatornán, de akkor nagy kerülőt kellene tenni, minthogy ez észak helyett délen, Hezareszpnél ömlik az Oxusba; ugyanez áll a másik csatornára, a Gazavatra is, hanem ez a várostól meglehetősen távol van, s ez is inkább kelet felé, mint északra folyik. Ennél fogva inkább mennek Jengi Ürgendzsbe, a kánságnak egy igen szorgalmas és kereskedő városába, és onnan a part mellett fekvő Akhun-Babába, mely egy szent sírja, néhány szerteszt fekvő udvarral, és kikötőhelyül szolgál az említett két városnak. Az egész, körülbelül négy német mérföldnyi terület meglehetősen népes, és jól van művelve. Az út szántóföldeken, kerteken és réteken visz keresztül; itt találhatók a legszámosabb és legnagyobb eperfák, s ennél fogva a selyemtermelés is virágzó, sőt e vidék jogosan megérdemli, hogy az egész kánságban a legszebbnek nevezzük.

A parton izzó, csaknem tűrhetetlen hőség uralkodott, s midőn emiatt aggodalmamat fejeztem ki, a hajósok azzal nyugtattak meg, hogy e bajon lefelé igen könnyű lesz segíteni egy pesekháne (szúnyogház) által, mely minthogy a hajót csakis a két végén vezetik, senkinek sem fog útjában állani. Ezt egy mennyezet alakjában azonnal föl is állították, hogy nappal a nap ellen, éjjel pedig a veszélyes szúnyogok ellen védelmezzen, s miután az elindulásnál megkívántató fátihákat elvégezték, négy hajós és két más utazó társaságában a partot elhagytuk.

Kezdetben az út felette egyhangú volt. A két hajós a jármű felső és alsó végén a folyónak mindig olyan helyeire kormányozta azt, ahol a víz legzavarosabb és legsárgásabb volt, mivel ott, amint nekem mondták, a folyam gyorsasága legerősebb. A kormányrudak hosszú póznákból állanak, melyeknek végei laposra

vannak faragva; és a kormányosok, mert a hajót mindkét felől együtt vezetik, ott, ahol különös figyelem kívántatik, ülve szokták végezni teendőjüket. Körülbelül minden két órában fölváltják egymást. A kimerültek, vagy jobban mondva, a naptól megaszaltak, olyankor társaságunkba jöttek a fedél alá, nagy alkalmatlanságunkra egész hosszúságukban végignyújtózkodtak, s nemsokára azután rágyújtottak duettben horkolni, míg újból fölváltották őket. Ami két útitársunkat illeti, szerencsére csak az egyik volt beszédes, és mennyire örültem, amikor láttam, hogy tatáromat gyakran fölvilágosította egy vagy más dolog felől, mindegyre kiigazítólag vágott beszédébe, s tudásvágyamat hosszadalmas magyarázgatásokkal elégítette ki.

Az Oxus partjai nemigen bírnak valami különös érdekességgel, ámbár sokkal többet nyújtanak, mint amennyit Buteniew útleírásából olvashatunk, aki követsége alkalmával 1858-ban ugyanazt az utat tette meg Kungráttól Jengi Ürgendzsig a folyamon fölfelé. A jobb parton, azon hely átellenében, ahol mi hajóra szálltunk, láthatók Sáh-báz-Veli (a szent hős) nagyszerű romjai, mely korábban, amint állítják, erős vár volt, és a kalmüköktől dúlatott szét. Általában úgy látszik, hogy a khívai kánság történelmi szétrombolói a kalmükök voltak. Dzsingisz kán alatti becsapásuk idejében az akkortájt virágzó Khorezmet kegyetlenül elpusztították, de az mégis túlzás, mintha minden rom pusztításaik műve volna, miként azt a hagyomány állítja.

Még beljebb egy más, az előbbinél sokkal terjedelmesebb rom is van kőépületek maradványaival, és ezt Gaur kaleszinek (a gaurok várának) nevezik. Kezdetben azt hívtam, hogy a gaurokon az őskor gebreit, vagyis tűzimádóit értik, de nagy bámulatomra azt hallottam, hogy e név alatt egész Közép-Ázsiában az örményeket vagy, helyesebben mondva, nesztorianusokat értik, kiknek ott az iszlám előtti időkben, egészen a mongol uralom elenyészéséig, jelentékeny telepeik voltak, melyek az Aral-tótól messze Kínáig terjedtek. Az előbb említett romtól lefelé három órányira, a jobb parton, egy meglehetősen sűrű, Khibabegi nevű erdő (tokaj) terül el. A fák különösen magasak, de a nap az Oxustól táplált posványokat nem képes kiszárítani, és az erdőt csak kevés helyen lakják a marhatenyésztést űző karakalpakok. A bal parton, melyet a tulajdonképpeni erdőnek tekinthetünk, a havlik (udvarok) láncolata ritkán szakad meg; imitt-amott nagyobb falvak is mutatkoznak egészen a part közelében, így például egy özbeg falu, Taskale, mely egy magas partvidéken fekszik, és a kis Vezér falu, melynek közelében a Kilidzsabaj-csatorna ömlik vagy, jobban mondva, tör be az Oxusba, hogy aztán Szilali mögött a homokban elveszen.

Teafőzés, piláfkészítés, szent regék elbeszélése és hallgatása voltak a nap szüntelenül változó foglalkozásai. Néha az egész úti társaság, a kormányosokat kivéve, álomba merült, s e szünetelés nekem kedves változatosságot nyújtott; a vén Oxus sárga hullámaira tekintve, képzeletem oly örömet röpködött néhány európai folyó tükre felett, melyeknek habjait száz meg száz hajó sutorogva szeldesi, melyeknek virágzó partjai duzzadó élettől vannak telve - mily óriási különbség! Az Oxus megtestesült képviselője azon vidéknek, melyen átbarangol. Futásában vad és fékezhetetlen, mint a közép-ázsiaiak természete, sekélyeit és zátonyait éppoly nehéz kipuhatolni, mint a turkesztáni jó és rossz tulajdonait; naponként új ágyat és magának, mert valamint a nomád nem tud sokáig egy vidéken időzni, úgy látszik, hogy régi ágyát ő is megunta.

Másnap korán reggel Görgen városa előtt haladtunk el, mely a parttól egy kissé távolabbra esik, s a tulajdonképpeni kikötőhely egy Isimidzsiran nevű falu. Ezzel

átellenben, a jobb parton, fekszik Rehmiberdi bég vára, melyet csak azért említünk meg, mivel a délkeletről észak felé vonuló Ovejsz Karajne[83] hegység itt kezdődik. Első tekintetre mind magasságra, mind alakra nézve sok hasonlóságot mutat a Khíva és Asztrabád közti pusztaságon fekvő Nagy-Balkánnal, de a közelében csakhamar észrevevesszük, hogy terjedelme nagyobb, s különösen a buja növényzet és erdőségek lepnek meg kellemesen, melyek a csúcsát borítják. Az említett hegy egyik csúcsán van Ovejsz Karajne állítólagos sírja, egy híres búcsújáráhely Khívában, s a távolban csakugyan több épületet fedezhetünk föl, melyeket Rehmiberdi bég építtetett a buzgólkodók kényelmére.

Ettől oldalra fekszik a Munadzsat daghi (buzgalom hegye), melyet egy Amberene (Ambra anya) nevű szent nő nyughelyének tartanak. A szent nők a szunnita iszlámban nemigen gyakoriak, de mégis van egynéhány Közép-Ázsiában, ami új bizonyítéka annak, hogy az iszlám nem bánik a szépnemmel olyan mostohán, miként azt Európában hiszik. Ami Amberene úrhölgyet illeti, a monda azt beszéli, hogy őt, ki szépségében egy Zulejka, erényben egy Fatima volt, férje azért gyűlölte, s később azért üzte el magától, mivel ő az iszlámot vallotta, holott férje halálos ellene volt annak. Jengi Ürgendzs-i fejedelmi lakából kénytelen volt e vadon vidékre menekülni, s bizonyosan éhen veszett volna el, ha egy szarvastehén barlangja nyílásánál naponként meg nem jelent volna, türelmesen hagyta magát megfejteni, és akkor ismét eltűnt. Kinek nem jutna itt eszébe Genovéva története? Az akkori párizsiak nem voltak jobbak a mai özbegeknél, s hányszor nem találunk azonosságot vallási és világi mondákban a szellem megnyilatkozásait illetőleg egymástól oly messze élő népeknél is?

Ha Görgentől négy óra hosszát lefelé mentünk, a parttól másfél órányira fekvő Jengi Japhoz érünk, mely egy földfaltól körülvevett, jelentéktelen mezővároska, s körülbelül két órányira tovább a khitaji kerületbe jutunk, mely ott kezdődik, ahol a jumalak, egy kúp alakú halom, közel a bal parton, emelkedik. Eközben a jobb oldalon az Ovejsz-hegység mind közelebb nyomul az Oxushoz, elhaladunk a kiálló Jampuk-hegycsúcs mellett, melyet egy régi kastély romjai koronáznak; a jumalakkal átellenben keletről nyugatra terjedő Sejkh-Dzseli hegylánc már egy szorosutat képez, melyet itt Kiszraknak neveznek; sokkal keskenyebb, mint a Vaskapu a Dunánál, és a két szikla közé szorult folyam hatalma miatt a hajósoknak gyakran veszélyes. A víz e helyen tompa morajt okoz, úgy tetszik, mintha az Oxus a kemény kövekre morogna, hogy azok őt, a fékezhetetlen csavargót, úgy bebörtönözték. Különben a legszűkebb hely igen rövid, a bal parton a hegy hirtelen végződik, ellenben a jobb parton a magasság fokenként apad, s miután a balra eső Tamát elhagytuk, a vidék mindenfelé sík.

A hegyes vidékkel az Oxus-part minden regényes oldala is eltűnik. A kétnapi utazás alatt a képzelet és szem jóllakott, s habár a reggeli és esti órák még nyújtanak is némi kedves dolgot, de már nappal a hőség, s éjjel a szúnyogok és legyek, melyek mellett a kolumbácsi szúnyogok az Al-Dunánál gyöngéd pillangók lehetnének, csaknem kiállhatatlanok. Mihelyt a nap lement, mindenki szorgalmasan a durva vászonból készített szúnyogház alá bújt, és keserves volt a kínom, hogy az útitársaimtól megrontott levegőt üdével nem cserélhettem föl. Estefelé végre elértük a Mangit kerületet, melynek hasonló nevű városa a parttól két órányira fekszik, és a folyóról egy kis erdő miatt láthatatlan. Itt hosszasan

mulattunk a parton, s miután a hajó keskeny tüzelője helyett a szabadban kényelmesen ételt főztünk, utunkat tovább folytattuk.

Barátom nagy sajnálkozására az egy órányi távolra eső Bászujapot csak éjjel értük el. Meg akarta látogatni velem együtt az itt lakó, igen híres nogaj isánt, hogy tanácsát és áldását útiterveire kikérhesse. Ezeket a nogajokat, kik mindnyájan az orosz hatóságok vagy a katonai szolgálat elől menekültek ide, Közép-Ázsiában a szabadság és az iszlám vértanúiként tisztelik, de köztük mégis igen gyakran találtam kitűnő gazembereket, kik valószínűleg valami jól megérdemelt büntetés elől szöktek meg.

Korán reggel már Kipcsakot is elhagytuk, mely második állomásnak van kijelölve. Az Oxusban azon a részen, mellyel átellenben a város fekszik, egy, a folyam szélében húzódó szikla emelkedik, mely a folyamágnak csaknem a felét átfogja, és a hajónak csak a másik, azaz szabad felén enged átmenetet. Alacsonyabb vízállásnál egynéhány sziklaél is látható, és a gyermekek egy lányi mély vízben gázolva játékból e sziklákon szoktak sétálgatni. Hanem a hajósoknak ez a hely nagy félelmet okoz, s csakis nappal merészelnek ott elhaladni.

Kipcsak maga jelentékeny hely, az özbegek hasonnevű törzsétől lakva, több mecsettel és kollégiummal, mely utóbbiak között a jobb parton fekvő és Khodzsa Nijáztól alapított, ennek gazdag adományai miatt, a leghíresebb. Nem messze e magányosan álló épülettől, egy szorosan a part mellett emelkedő hegyen láthatók Csilpik romjai, melyről a rege azt beszéli, hogy a régi időkben erős vár volt, és egy hercegnőnek szolgált lakásul, ki atyja rabszolgájába szeretett, s minthogy a vadul fölingerelt papa bosszújától félt, kedvesével ide menekült. Hogy vizet kaphassanak, a hegyet egészen az alapjáig át kellett fúrniok; a földalatti út még mai nap is megvan.

Kipcsaktól fölfelé, a jobb parton kezdődik az az erdő, mely, kevés megszakítással, a folyó hosszában Kungráton is jóval túl terjed. Hogy szélessége kelet felé mennyire terjed, a vízről nem láthattam, de amint állították, legfőljebb nyolc-tíz órányira. A parttal határos részét általában posványok és mocsarak borítják, s csakis egynéhány ponton lehet hozzáférni. Kevésbé sűrű helyein a karakalpakok száz meg száz marhacsordája legelészik, és vadakban sem szenved hiányt, de a számtalan vadállat között különösen a párducok, tigrisek és oroszlánok felette sok bajt okoznak. A folyam bal partja - melyen inntől fogva Görgenig a legtöbb sekélyes hely van, annyira, hogy szüntelenül fennakadtunk - az említett ponttól kezdve egy messze északnyugatra terjedő fennsíkot képez; ez a bennszülöttek által Jilankirnak (kígyómezőnek) nevezett fennsík a pusztá nyugati határánál éppen olyan meredek lejtőben végződik, mint a Kaflankir, vagyis az egész üszt-jurti fennsík. Az Oxus-part e részének népessége jomut turkománokból és csaudorokból áll; az elsőbbek a folyó közelében barangolnak, Porszu és Jilali vidékén; az utóbbiak a pusztaság szélén és az Üszt-Jurt oázain, és amint könnyen gondolható is, egymás között örökös villongásban élnek, ami éppen úgy saját hátrányukra, mint az özbegek előnyére szolgál, minthogy egy egyesült, erős nomád nép közvetlen közelsége a letelepültekre nézve mindig veszedelmes.

A harmadik nap estéjén Khodzsa-ili[84] előtt állottunk meg, amely város a parttól két órányira fekszik. A lakosok nagyobb része azt állítja, hogy ők a Khodzsa utódai, és igen büszkék erre a többi özbeeggel szemben. Az egész terület sűrűn lakott, és a bal part, messzire egész Nökszig az erdőségek és művelt földek szakadatlan

láncolatát képezi. Itt van az Oxus egyik legveszélyesebb helye, egy három lábnyi magasságból nyílsebesen alázuhanó vízesés, melynek irtózatos zúgását már egy órányi távolságban hallhattuk. A bennszülöttek Kazankitkennek nevezik, ami azt jelenti: „ott, ahol az üstök elmerültek”, minthogy itt egy jármű, amint mondják, az említett konyhaedényekkel telve elsüllyedt; és a hajókat a vízesés felett már egy negyedóránnyira a parthoz vonják, és vontatókötelekkel gondosan vezetik le. Innen kezdve lefelé a folyam áradások által jelentékeny tavakat képezett, melyek egymással apró, természetes csatornák által összeköttetésben állanak, s tavasszal ugyan kicsinyek, de csak ritkán száradnak ki egészen. A legjelentékenyebbek: Kujruklu, Köl és Szári-Csöngül. Az első, hír szerint, néhány napi járóföldnyire terjed északkelet felé, az utóbbi területben ugyan kisebb, de annál mélyebb.

Nöksz előtt a negyedik napon haladtunk el. A műveltség már a bal parton is mind jobban eltűnedezik. A folyót mindkét oldalról erdők koszorúzzák, s fele útjában Kungrát felé egy jókora széles és mély, Ögüzkirken nevű csatornát alkot, mely délnyugati irányt vesz és a Sorkacsi tavába ömlik; ez utóbbit a nagy folyamtól gátak építése által hiába kísérelték meg elvágni; a víztömeg szerfölötti kiterjedése miatt éppen itt a legnehezebb a hajózás. Egy Afak-hodzsa nevű szent sírjánál az erdőnek vége szakad, s kezdődik a kungráti kerület, mely, ameddig csak a szem ellát, kertekkel, szántóföldekkel és havlikkal (udvarházakkal) van borítva. Maga a város csak az ötödik nap estéjén lett láthatóvá, miután egy vár romjai mellett, melyet a lázadó Törebeg épített Mehemed Emin idejében, s egy közeli örvény mellett elhaladtunk.

Tartózkodásunk a khívai kánság e legészakabbra fekvő városában csak igen rövid tartamú volt, mert fiatal útitársam, aki szülőit már egy évvel ezelőtt elvesztette, egy itt lakó rokonától csakhamar elbúcsúzott, s maga sürgette a gyors visszautazást. A város sokkal szegényesebbet mutatott, mint a délen fekvő helységek, s leginkább nagy vásárai miatt nevezetes, melyeken a szomszédságban lakó nomádok felette sok marhát, vaját, nemezszőnyeget, teveszőrt és gyapjút adnak el. Halakkal is, kivált szárítottakkal, melyeket az Aral-tó partjáról szállítanak ide, jelentékeny kereskedést űznek a kánság többi része felé. Mint nevezetességet kell megemlítenem, hogy két iszlámhoz áttért orosz is találtam itt, kik jó lábon álló háztartásnak, gazdaságnak és népes családnak örvendettek. Foglyok voltak a Perowsky-féle hadseregből, és Mehemed Emin kántól azon kikötés mellett nyerték vissza szabadságukat, hogy az iszlámot elfogadják. Az egyiket egy perzsa rabnővel ajándékozták meg; a barna iráni nő s észak szőke fürtű fia jó egyetértésben él egymással, s bár az utóbbi előtt a hazatérés már több ízben lehetségessé vált, még eddig nem tudta rászánni magát, hogy adoptált hazáját az Oxus partján odahagyja.

Végezetül még meg akarom említeni azon kevés tudósítást, melyet itt az Oxus további futásáról Kungráttól az Aral-tóba ömléséig hallottam. Az utóbb nevezett várostól két órányira lefelé a folyó két hatalmas ágra oszlik, melyek egymástól csak igen keveset különböznek. A jobb ág, mely az Amu-Darja nevezetét megtartja, hamarabb éri el a tavat, de gyakori szétágazása miatt nagyon sekély, és alacsony vízállásnál a hajózásra nézve szerfölött alkalmatlan. A bal pedig, mely a Tarlik (szorosság) nevet viseli, keskeny, de általában mély, s csak azért járnak rajta ritkábban, mivel a tóig menő útjában igen nagy kerülőt tesz. Ami az Oxus legelső futásán űzött forgalmat illeti, ezt hasonlítani sem lehet a Csardzsujtól Kungrátig

terjedő szakaszához, mely Bokhara és Khíva között a fő kereskedelmi utat képezi. Ősszel különösen a halászás űzi az özbegeket a tóhoz, és a szárított tavi halakkal űzött kereskedés a három kánságban jelentékeny. Olyan árucikk ez, melyet a sivatag lakói nem nélkülözhetnek, mivel nyájaik gazdagsága ellenére is sokkal fősvényebbek, semhogy hússal táplálkoznának, és pótszerűen inkább szárított halat használnak. Tavasszal ismét a torkolatoknál nagy számban tartózkodó vadludak csalogatják a vadászatkedvelőket az Aral-tó partjaira. Ebben az évszakban történik errefelé a legtöbb búcsújárás is, melyeket a kegyes özbegek visznek végbe Tokmak-Baba sírjához, egy kis hasonnevű szigeten, a torkolathoz közel. Ez a szent, ki egyszeremind a halászok védszentje is, egy kis mauzóleum alatt pihen, melynek belső tere még most is híven őrzi a szent igen régi öltönyeit és konyhaeszközeit; ezek közül az űst nagy tisztelet tárgya, s azt beszélnek, hogy maguk az oroszok is, kiknek az idejövétel a gőzösök által meg van könnyebbítve, e szigetre csak ritkán lépnek, s ha idejönnek is, önkéntelen tisztelettől indítatva az ereklyékhez sohase nyúlnak.

Az ellenkező irányban, Kungráttól Khíváig az utazás többnyire a szárazon történik, mivel a folyón felfelé 18-20 napot venne igénybe, s ennél fogva csakis teherszállításra használtatik. Szárazföldi út három van, mégpedig: a) Köhne-Ürgendzsen át, melyet nyári útnak neveznek; ez az Oxusnak minden, az említett évszakban megnövekedett tavát, kiöntéseit és karjait kikerüli; 56 ferszakhot számlál, s ennél fogva leghosszabb; b) Khodzsa-ilin keresztül; ezen csak télben szoktak járni, ha az említett tavak stb. be vannak fagyva, s csak 40 ferszaknyi hosszú; c) az Oxus jobb partján, Surakhánon keresztül vezető út, amelynek nagy kerülői s amellet számtalan homoksivatagjai vannak.

Visszautazásunknak a lehető leggyorsabbnak kellett volna lennie, mindazonáltal kénytelenek voltunk a Köhne-Ürgendzsen keresztül vivő, hosszú útba belenyugodni. Szerencsénkre, egy kis útitársasághoz csatlakozhattunk, melyből néhányan Köhne-Ürgendzsig, mások pedig egészen Khíváig utaztak. Mindnyájan jó lovakon ültek, sőt még azok is, melyeket nekünk „lillah” (kegyes jószívúségből) rendelkezésünkre bocsájtottak, fiatal, erős állatok voltak, s minthogy némi süteményen és egy kevés útikészleten kívül semmit se vittünk magunkkal, így a már kora reggel nagyon érezhető hőség ellenére is gyorsan lovagoltunk előre. A városkaputól kezdve a kungráti jól művelt területen keresztül északnyugat felé tartottunk, onnan kezdve pedig egy pusztai vidéken haladtunk át, míg az Atjolonak nevezetett nagy állóvízhez értünk, mely első állomásul volt kijelölve, és hét ferszaknyi hosszú. Ennek egy keskeny részén egy híd vezetett keresztül, és az út itt kétfelé válik: az egyik a Kazak-Örge nevű vadon hegység hosszában, az Üszt-Jurt nagy fennsíkján át, Orenburg felé visz, a másik pedig Köhne-Ürgendzs felé tart. Mi az utóbbit választottuk.

Erdőségeken és homokos vidékeken vonultunk át; jobbra és balra romok voltak láthatók. Ezek közül megemlítem a Kara-gömbözt (fekete kúp), melynek közelében a kánságban a legjobb kristályfehér sót nyerik, és a Barszakilmezt (aki megy, vissza nem jön), egy még a jelenkorban is gonosz szellemektől lakott, veszedelmes fészket, hol már sok kíváncsi lakott életével. Őtőrai lovaglás után a második állomást is elértük, Kabil-beg-Havlit. Ez egy magányosan álló udvar; birtokosa, régtől fogva bevett szokás szerint, igen jól megvendégelt, s minthogy a legközelebbi állomásig, Kizilcsagaláig nyolcórányi hosszú lovaglás állott előttünk, vendégszerető gazdánk

nem feledett el minket reggelire hússal és kenyérral is ellátni. Még sötét volt, mikor elindultunk. Fegyvert viselő útitársaink rendkívüli gonddal vizsgálták meg fegyvereiket, én azt gondoltam, hogy talán valamelyik ellenséges turkomán törzsön kell áthaladnunk; de megnyugtattak e tekintetben, midőn azt mondták, hogy egész nap sűrű erdőn fogunk keresztül menni, melyben sok oroszán, párduc és vaddisznó tanyázik, s ezek néha az utazót is megtámadják.

Bár a veszedelmes helyet csak fényes nappal értük el, mégis mindig a legnagyobb óvatossággal haladtunk előre; igen sok bizalmat helyeztek a lovakba, mert mihelyt ezek füleiket hegyezték vagy horkanni kezdtek, mindenki fegyvert ragadott. Hogy az oroszánok és párducok Közép-Ázsia éghajlati viszonyai következtében nem oly veszélyesek, mint indiai és afrikai testvéreik, könnyen megfogható. Nem is osztottam fiatal tatár útitársam félelmét, sőt inkább nagyon vágytam valami érdekes vadászkalandban részt venni. De valamint minden ázsiaiának, úgy az özbegnek is túlfeszített képzelőtehetsége van; egy nyom, egy hang sem árulta el, hogy az állatkirály lakhelyének közelében vagyunk, csak egynéhány csürhe vaddisznót láttunk, melyek nagy csörtetéssel vonultak a sűrűn át. Annál nagyobb, mondhatnám, mesés volt a gyöngygyűzők és fécánok száma, melyekkel találkoztunk, s így gazdag vadászszákmányt vittünk magunkkal az esteli állomásra. E vidék említett szárnyasai sokkal ízletesebbek, mint a mazanderániak, és az özbegek jobban is tudják elkészíteni azokat, mint a perzsák. Ott, ahol az erdő végződik, nemsokára láthatóvá lesz a megerősített Kizilcsagala helység, melyet özbegek laknak; elég jókor érkezünk meg oda, és másnap reggel utunkat a jomutoktól lakott kerületen keresztül folytattuk.

Köhne-Ürgendzset negyedik állomásnak veszik, noha az út oda csak három óráig tart. A Közép-Ázsiában kitűnő hírű Khorezmnek e régi fővárosa a legszegényebb minden sorstársai között Ázsiában, s bármennyire dicsőíti is letűnt fényét a szó és írás, a meglevő romokat látva, úgy fogjuk találni, hogy az csakis tatár műveltség központja volt. A mai város kicsiny, piszkos és jelentéktelen, de hajdan sokkal nagyobb lehetett, mert a falon kívül szétszórva heverő romok gyanítani engedik hajdani terjedelmét. Ezek csak az iszlám korból, Sáh-i Kharezmián műveltségi korszakából származnak. Legnevezetesebb itt a Törebeg-Khanim mecset, mely nagyobb és pompásabb, mint a Hazret-i Pehliván, pedig ezt Khíva város legszebb emlékének tartják, és túlnyomóan sárga színű kási műveivel Turkesztán hasonnemű építészeti emlékeinek nem áll utána. Nevezetes még Sejkh-Seref síremléke, magas, azúrkék kupolájával, valamint Pírijárnak, a nagy hírű Pehliván atyjának és sejkh Nedzsm-ed-din Kübrának a sírja.

Az utóbbit, mely az összeomláshoz közel állt, újabb időben Mehemmed Emin kán bőkezűségéből helyreállították. Hír szerint a környéken több kőből épült egyes torony és fal van, mint például Puldzsajdu (pénzt pusztít), mely három órányi távolságban fekszik. Ha ott egy-egy vihar a homokfelületet felszántja, pénzdarabok, ezüst- és aranszerszámok jönnek a fölszínre, és az emberek, akik ott homokot szitálnak, munkájukat gyakran gazdagon jutalmazva látják. Ajszanem, vagy Ajszanem és Sahszanem kettős kioszkja a híres szerelmespár nevéhez fűződik, kiknek sorsát egy regénybe gyűjtve, a trubadúrok gyakran megénekeltek. Úgy látszik, hogy ez minden magányosan álló rompárnak a gyűjtőneve, mert

Sahszanemek éppen úgy találhatók Khíva és Bokhara más részeiben is, mint Herat közelében, és kevés változtatással ezekről is ugyanazon mondákat regélik el.

Köhne-Ürgendzsből az út kétfelé válik, melyek távolság tekintetében csak igen csekély különbséget tesznek. Az egyik, kevésbé lakott, Porszu és Jilali felé megy, és csak nagy útitársaságok járnak rajta, mert a rabló csaudorok és jomut turkománok közelsége az utat, legalább Tashauzig, nemigen teszi nagyon biztossá. A másik mindinkább közeledik az Oxushoz, és annak csekély megszakítással majorudvaroktól, falvaktól és mezővárosoktól fedett partvidékén vonul végig. Nyáron legtöbben az utóbbi utat választják, bárha hosszabb, s az útban található sok öntözőcsatorna és árok miatt fáradságosabb is, mert míg az előbbiben a karaván csak Tashauznál oszlik fel, mivel útját mindenki csak egyedül folytathatja, ez az eset az utóbbi úton már Kipcsaknál beáll.

Tizennegyedik fejezet Tatárom

Képzeltünk-e két nagyobb ellentétet, mint egy ázsiait s amellet éppen közép-ázsiait, ki ezelőtt két évvel még bő, redős öltönybe burkolva, egy nomád nép kezdetleges és egyszerű ételleivel táplálkozott, és most európai s azonfelül még szűk, magyar viseletben, csizmában és sarkantyúval jár, s a nyugat étkeit és szokásait már egészen magáévá tette; egy ázsiait, ki a molla-osztálynak szánva, Khívában a Medresze Mehemmed Emin magányos szobácskájában órákig foglalkozott imádságokkal és az iszlám tanaival, és most egy európai tudós társaság könyvtárában dolgozik, s bölcsészetről, világ- és egyháztörténetről írt fíliánsokat, görög, latin s mindenféle más kigondolható szerzőket keresgél; egy ázsiait, ki Európa nevét alig, vagy csak a legnagyobb utálattal hallotta említeni, ki csupán vad, keleti világának intézményeit és gondolkodásmódját ismerte egyedül helyesnek és józannak, és most európai hírlapok vezércikkeit tanulmányozza, a nyugati államok politikai viszonyairól fecseg, s amellet a két világrész felől a legmerészebb összehasonlításokat állítja fel?

Ezek bizonyára szembeszökő ellentétek, s mégis ez ellentétek mollámban megtestesülve mutatkoznak, abban a hadzsiban, kit Közép-Ázsiából magammal hoztam, ki mekkai útja közben találkozott velem Khívában, de a legszentebb város helyett most már velem együtt Magyarhon fővárosában él. Hogy e tatárt miként bírhattam ezen elhatározásra, az már sok embert kíváncsivá tett, különösen pedig azon benyomás után tudakozódtak igen élénken, melyet átváltozásom gyakorolt rá, mikor jámbor dervisből európai utazóvá lettem. E kíváncsi kérdezgetők legnagyobb tévedése természetesen azon sajátságos hiedelmen alapszik, hogy én magamat egyszerre, hirtelen lepleztem le. Ő, nem, sőt az átváltozás még ugyancsak fokozatosan történt, és annak egyes mozzanatainak annál is inkább érdekesekek, mivel azok a keleti és nyugati élet kiszínezésére igen jó szolgálatot tesznek. A történet valóban megérdemli, hogy részletesebben elbeszéljük.

Amint említettem, legelőször Khívában találkoztunk össze. Tatárom, egy vándorlási vágytól égő, fiatal molla, társat keresett mekkai útjára, s mivel azt hitte, hogy az áltörökben, a szent helyek szülőltjében, a legjobb útítársra fog találni, mindjárt kezdetben nagyobb bensőséggel ragaszkodott hozzám. Eleinte csak a tudós, vakbuzgó mollát látta bennem, kivel csak a legnagyobb tisztelettel bátorzkodott szembeülni, s kinek ajkairól minden szót a legmélyebb figyelemmel lesett el. E viszony fennállott közöttünk Bokharán, Szamarkandon és Karsin keresztül egészen az Oxus partjaira tett utazásunk alatt.

Az utoljára említett helyen egy kissé már bizalmasabb lettem, a kölcsönzött szentség fátyolát egy kissé föllebbentettem, pajtásokká lettünk, csekély útikészleteinket egy közös tarisznyába pakoltuk, s minthogy igen becsületes és jó szíve volt, tettetés nélkül, hű barátsága valóságos vigaszul és támaszul szolgált magányos, veszedelmes utamon. Ő természetesen csak lassan és nehezen tudta megszokni a valódi meghittséget; teljesen bele látszott nyugodni a famulus szerepbe, és kolduló körutainkon elvitázhatatlan feladatának tartotta a nehezebb

súlyú adományok, mint fa, liszt stb. összeszedését, míg a krajcárok gyűjtését rám hagyta. Este a konyháról is ő gondoskodott, s ha a rizst egy darab rongyon vagy deszkán föltálalta, mindig gondja volt rá, hogy csak azután nyúljon hozzá, ha én markommal már kétszer jó példát mutattam neki. Vajon tisztelet vagy bizalom gerjesztett-e benne oly nagy respektust irántam - nem tudom; elég az hozzá, hogy mindig vonakodott velem egyenlő lábon állni. Nem akartam kedvét szegni, és szabad tetszésére bíztam az egészszet.

Az Oxus túlsó partjától Heratig azon mértékben apadott kegyességem, amint a vakbuzgó Bokharától távolodtunk. Imádságok, mosakodások, jámbor elmélkedések - minden ritkábbá lett. Tatárom ugyan észrevette ezt, de nem sokat törődött vele, s ő is maestrójához alkalmazkodott. Vallásos kérdezősködései mind ritkábbakká lettek, de annál inkább növekedett a figyelem, mellyel elbeszéléseimet és leírásaimat a távol frengi földről és vázlataimat ama csodálatos vidékekről hallgatta. Az efféle előadások mindig az éji menetek alakalmával történtek, mikor mi a karavántól egy kis távolságra magányosan s bizalmasan lovagoltunk együtt. Amennyire igazán jólesett nekem, hogy e veszedelmes barbárság közepette a kedves nyugatról beszélhettem, éppen olyan nagy volt tatárom csodálkozása is, midőn hallotta, hogy vannak városok, melyek Bokharánál szebbek; midőn hallotta, hogy vannak országok, hol a rablótól való félelem és a szomjanhalás veszélye nélkül lehet utazni ide s tova; és különösen meglepte őt az a biztosításom, hogy a frengik, akiket ő úgy ismert, mint durva, kérlelhetetlen emberevőket, a világért sem olyan szívtelenek és érzéketlenek, és hogy sokkal jobbak, mint a hírük keleten. Ő ezt minden más körülmények között kétségbe vonta volna, de hisz ezt maga az efendi, az ő tanítója és ura állítja, akinek föltétlenül hitt.

A fiatal tatár tudásszomja és ragaszkodása tetszett nekem, s az én hajlamomat is megnyerte számára. Mindig távol tartotta magát a többi közép-ázsiaiától, saját földijeitől, és annál szorosabban csatlakozott hozzám. Mivel csakhamar átláttam, hogy a fiatalemberekből még valóban lehet valami, nemsokára azt határoztam el magamban, hogy a fiút nem hagyom el többé, sőt, ha lehetséges, magammal viszem Európába. Ez akkor történt, amikor még Herattól meglehetősen távol jártunk. E városban ragaszkodásának és hűségének fényes tanúbizonyságait adta. Amint már elbeszéltem, ott kellett a legtöbbet szenvednem. Az élelmiszerek teljes hiánya nemritkán éreztetve velem az éhség kínjait, és ha az előrehaladott évszakban a hideg éjek fagya az alvásban akadályozott, tatárom volt az, aki vékony rongyait velem becsületesen megosztotta, hogy melegebb takarót és nyugalmas álmot szerezhessen nekem. Hatheti tartózkodásunk alatt Heratban igen sokat szenvedtünk. Biztatásaim, hogy a közeli Perzsiában biztos segílyt fogunk találni, útitársam bátorságát megerősítették. Az a gondolat, hogy az eretnek sííták földjén a jámbor szunnitának jól fog menni dolga, elég furcsának tetszett előtte, de gyermeki ártatlansága és zavartalan bizalma minden további fontolgotástól visszatartotta - s ő is, mint én, vágyva tekintett Irán határaitra, Khoraszán fővárosa felé.

Végre megérkeztünk Meshedbe. Az ott talált angol tiszt benső barátsága, jóakarata irántam s tatárom iránt is, ez utóbbi előtt kezdetben rejtély volt. Tudta, hogy Dolmage frengi, s mi mindent nem gondolhatott bámulatában, mikor engem, egy jámbor mohamedánt, az ő adoptált szellemi főnökét, egy hitetlennel óráig beszélgetni hallott egy idegen nyelven, sőt egy és ugyanazon tálból látott vele enni.

Az angol tiszt környezetében a városban sok egyéb dolog is gyakran fölvilágosította őt afelől, hogy ura egy átöltözött frengi. E gondolat elborzasztotta. Haraggal és bosszankodással hallotta a gyanítgatásokat, de sohasem intézett egyetlenegy kérdést se hozzám a tekintetben, és régi hite még most rendületlenül erős maradt.

További utazásunkon Teherán felé, hol tatár öltözetben a bosszúvagyó síitáktól megtámadtatva, bennem védelmezőre és barátira talált, hozzám való ragaszkodásának az ipso növekednie kellett. Természetesen nem kevés merészség volt tőlem, hogy ezzel az emberrel egy hónapig egészen egyedül utaztam, s vele oly sok éjet töltöttem egyedül egy-egy elhagyatott, puszta helyen: egyetlen gonosz gondolat, és könnyű dolog lett volna engem a néptelen országúton megölni déli álmom közben, s lovaimmal, fegyvereimmel és pénzemmel az északon elterülő pusztába, a turkománokhoz futni. De a gyanú mindig távol maradt tőlem. Egész bizalommal adtam át neki puskámat, kardomat és lovamat, ha fáradtan a homokra vettem magamat. Egész gondtalanul aludtam, mialatt ő őrt állott, mert mindjárt ismeretségünk kezdetén fölismertem jó szívét, s nem mondhatnám, hogy a tekintetben valaha is csalódtam volna.

Sahrudban másodszor látta, hogy egy hitetlent megöleltem. Feltűnt neki, de mégis azt mondta: „Uram, valóban helyesen teszed, hogy mindig a frengikkel tartasz, mert ezek a perzsák, bárha a koránban és Mohamedben hisznek, istenemre, százszorosa gonoszabbak, mint a hitetlenek!” Itt, mikor Britannia második fiát meglátta, csodálkozását fejezve ki az iránt, hogy ezek a frengik külsőleg is, belsőleg is mind olyan kedves emberek; de csak nagy nehezen közeledett hozzájuk, s órahosszáig is eltartó bámulata elég világosan mutatta, hogy jóllehet meggyökerezett előítéleteinek egy része eltűnt, még mindig megvolt benne a félénk tartózkodás bizonyos mértéke.

Utazásunk utolsó napjaiban a perzsa főváros felé vidám kedélyem gyakran dalokat ébresztett föl bennem. Bizonyos dalművekből kedvenc dallamokat kezdtem előbb fütyülni, később énekelni. A fütyülés keleten nincs szokásban, s igen illetlennek és frivolnak tartják; mindazonáltal a szép melódiák a Trubadúrból, Ernániból és Luciából nagyon tetszettek neki. Egész naivul kérdezte: „Vajon Mekkában a koránt a dallamok kíséretében éneklik?“, s midőn tagadólag feleltem, nagyon csodálkozott.

Hogy az ahuáni postaházban mi történt, az olvasó előtt nem ismeretlen. Először hallotta európai nevemet. E név szívének leggyöngédebb izmait is megrendítette. Kétségkívül sokáig küzdött magával, míg végre elhatározta, hogy megkérdez. Mondtam, hogy majd Teheránban fogok felelni, ami őt egyelőre megnyugtatta. Teheránban régi barátaimhoz szállottam a török követségen. A fiatal efendik, akik a szultánt képviselik, egészen fashionable európai diplomaták, öltözetüket és modorukat illetően a frengiségnek sokkal erősebb színezetét viselték magukon, mint akár én magam. Ez és nyugaton élő szunnita testvéreinek modern polgárosodása felől tett fölvilágosításom egy kissé apasztotta gyanúját, s lassanként megmutatta neki azt a nagy örvényt, mely Sztambul és Bokhara között tátong. Hallotta az oszmánlik folytonos törekvését, hogy nyugattal, s ha lehetséges, annak műveltségével azonosulhassanak, s nem tudta megállni, hogy a példát ne kövesse maga is. Ehhez járult még az is, hogy ama néhány frengitől, kiket eddigelé

megismerni alkalma volt, csak szépet és jót látott, és így gyűlölete és előítéletei is napról napra tünedeztek.

Teheránban földimmel, Szántóval, ki engem gyakran meglátogatott, közelebről megismerkedett, s lassanként meghittjévé lett. Szántó nem csekély örömmel beszélte el neki, hogy csakis ő és ura (mármint én) az egyedüli magyarok Perzsiában. Ezenfelül a magyarok rokonai az oszmánliknak, vélte a filologizáló szabó, ami a tatárnak nagyon feltűnt, anélkül azonban, hogy különösen nyugtalanította volna, mert a hosszabb együttlét és régi barátság mindennel kibékítették. És mivel nálam több szeretetre talált, mint a valódi törököknél, ennél fogva abból a kis nemzetiségi különbségből nem sokat csinált. Jó kedvvel járkált erre s arra Teheránban, a perzsák szokásaival és nyelvével megismerkedett, s nagyon örvendett, midőn több heti mulatás után lovainkat a továbbutazásra Konstantinápoly felé újra felnyergeltük.

Eddigélé még mindig úgy volt, hogy csakis Konstantinápolyig fog elkísérni, s onnan Alexandrián keresztül Mekkába utazik. De csakhamar észrevettem, hogy ez az eredeti terv neki nem tetszett, és mást forgat elméjében. Az európai mintára berendezett török követség Teheránban, és a többi követséggel való gyakori érintkezés a nyugati élet némely oldalait már kellemes színben tüntette fel előtte, s fölébresztette benne a kedvet, hogy ezt a csodálatos országot társaságomban meglátogathassa. Hogy az az előbbi vágya, hogy homlokát a szent próféta sírjához dörzsölhesse, mindinkább háttérbe szorult, nem nehéz felfogni. Egészséges, józan esze csakhamar átlátta a vallásos humbugot, s mivel természeténél fogva sajtószerű hajlama volt a kalandokra, könnyen elhatározta magát arra, hogy a magasztos Mekka helyett az előbb annyira félt és utált Frengisztánt látogassa meg.

Tettem magamat, mintha semmit se vettem volna észre. Konstantinápolynál partra tettem, s miután pénzzel eléggé elláttam, el akartam búcsúzni tőle. A szegény tatár mereven nézett rám, szemeiben egy könnycsepp rezgett, s dacára a büszke minaretek látásának, dacára az igazhivők tömegének, mely körülötte hullámszórt, mintegy kényszerítette őt valami, hogy reszkető hangon és zokogva így szóljon:

- Efendi, ne hagyj itt engem egyedül. Te Turkesztánból engem ide, ebbe az idegen országba hoztál, én itt senkit sem ismerek, csak téged; szívesen követlek, bárhová még is!

- Mit, hát Frengisztánba is eljössz velem? - kérdeztem tőle. - Onnan igen messze van Mekka, ott nincsenek mecsetek és fürdők, s nincs muzulmán konyha; hogy fogsz megélni ott?

Meg volt ütközve, néhány percig hallgatott, s aztán így szólt:

- Ó, a frengik olyan jó és barátságos emberek, nagyon szeretném a hazájukat látni, s azután Sztambulba visszatérni!

Ez nekem elég volt. Közép-ázsiaimat megértettem, a Boszporusz partjain újra összehalkoltam őt, s három nap múlva már egy dunai gőzösön volt, csupa európaiaktól körülvéve, s a közeli magyar főváros felé utazva. A gőzös fedélzetén gyakran gondolatokba merülve találtam; még nem mert európai ételhez nyúlni, környezetére mindig félelemmel tekintett, de lassanként mégis hozzászólt mindenhez, és - néhány nappal ezután Pest utcáin sétálgatott bokharai öltözetében.

Az első napok alatt alig tudott szóhoz jutni bámulatában, mert minden varázsszerűnek tűnt fel előtte. Mindent megbámult, amit csak látott; az utcai járda

kockára faragott köveitől kezdve egészen föl a magas épületekig és tornyokig, s könnyen elgondolható, hogy milyen furcsa kérdéseket, Milyen különös és néha felette komikus megjegyzéseket tett a puszták e gyermeke az első európai város közepette. A gyors járás az utcákon, az emberek és kocsik élénk lőtás-futása különösen meglepte őt. Legjobban pedig a nők bilincselték le figyelmét, s nem tudta elképzelni, hogy a frengik, akik máskülönben olyan okos emberek, miként engedhetik nőiket olyan esetlen öltönyökben, minden felügyelet nélkül kóborolni.

Nappal gyakran láttam őt a távírdasodronyoknál órákig leskelődni; hallani akarta a hangokat, melyek azokon végigfutnak. Éjjel a gázlámpákat bámulta, s kíváncsian tapogatózott körül, hogy vajon csakugyan a vas ég-e. A vendéglőben a fényűzés és pompa túlságosnak tetszett előtte, s minthogy az embereket csak öltözetük után ítélte meg, mindenkit nagy úrnak tartott, s gyakran mondta: „Ó, ez az igazi boldog ország, hiszen itt nem is lát az ember szegényeket!” A fürkésző tekintetekhez is hozzászólt nemsokára, melyek őt mindenfelé kísérték. Egykori félelme a frengiktől egészen eltűnt, mindenkinek barátságos arcot mutatott, s gyakran bocsátkozott élénk beszélgetésbe bárkivel is, aki elébe akadt. Ami a legsajátságosabb, egészen elfeledte, hogy itt őt senki se érti, s kedélyesen diskurálgatott tovább, anélkül, hogy a megszólítottak bámuló arca zavarba hozta volna.

Örömet magammal vittem volna londoni utamra, de mégis jobbnak láttam egyelőre Magyarhonban hagyni. Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim, vendégszeretően magukhoz vették, s mikor egy év múlva Angliából visszatértem, nem kevésbé csodálkoztam el, ahogy tatáromat magyar öltözetben, turbán helyett gondosan fodorított hajfürtökkel, furcsa illedelmességgel s némi feszes méltósággal, viszontláttam. Nagyon rövid idő alatt magáévá tette a magyar nyelvet; mindenfelé szerették, és szívesen látták, s mikor legelőször láttam őt kesztyűben és felcicomázva, egy nővel szemben, szépelt beszélgetésbe merülve, a nevetést nem tudtam visszafojtani. Ki ezelőtt két évvel még egy medresze mollája volt, ma már félig dendivé nőtte ki magát. Mi mindent nem csinálhat az ember egy keletiből! Minthogy a nyelvvel együtt az írást is elsajátította, barátaim jóakarata nemsokára állást is szerzett számára. A magyar akadémia könyvtárában alkalmazták.

Ha új életmódja felől kérdezem őt, s a keleti és nyugati élet között levő különbségekről beszélek vele, úgy találom, hogy múltja álomként lebeg lelke előtt, olyan álomként, melyre szívesen visszaemlékszik a távolból, de amelyet mostani helyzetével éppen nem cserélné föl. A honvágy nemritkán bántja. A mi nyugati műveltségünket a következő okok miatt szereti: először, különösen tetszik neki a tökéletes biztonság a társadalomban s a kormány zsarnoki önkényének teljes hiánya. Közép-Ázsiában az országúton az ember pusztá élete sem biztos a rablók elől, s a városban örökös veszély fenyegeti a hatóságok barbár rendeletei miatt. A gyakori kegyetlen kivégeztetések, a pusztító polgárháborúk még csak most tűnnek fel neki, mert látja itt, hogy ezer meg ezer ember érintkezik naponként egymással, anélkül, hogy veszekedés, verekedés és vérontás történék, ami pedig hazájában gyakran megesik.

Másodszor, az európai kényelem az, mely neki jólesik, és őt, ha nem is sokára, de a jelenben még leláncolja. Látja, hogy nálunk egy egyszerű polgár lakhelye jobban el van látva, mint fejedelme palotája. A tisztaság ruhában úgy, mint ételben, a

finomabb modor, melyet itt az emberek egymással szemben használnak - mindezek mágnesek, melyek őt ide vonzzák, anélkül, hogy a zordon hazát elfeledtetnék vele.

Harmadszor, különös tetszésére van az, hogy itt a vallások és nemzetiségek közti különbségek alig érezhetők, míg ezek a távoli keleten hatalmas válaszfalakat képeznek. Náluk otthon már az a gondolat is, hogy valaki a frengik földjéhez közeledik, bizonyos halál volna, s íme most ő ezen ország kellős közepében él nemcsak minden megtámadtatás nélkül, hanem mindenütt és mindig szeretettel és melegséggel fogadva.

Ami az iszlám érzelmeit illeti, e tekintetben már saját szemlélődései világosították fel. Ugyanis észrevette, hogy minél jobban közeledett a nyugathoz, a mohamedán fanatizmus annál inkább apadott, s minthogy ugyanazon mértékben az emberiséghez és jó rendhez is mind közelebb jött, csakhamar gyanítania kellett, hogy az iszlám, legalábbis az az iszlám, melyet ő ismert és vallott, a polgárosodásnak és az Európában megismert finomabb életmódnak határozott ellensége. Gyűlöletet vagy rosszallást az arab próféta tanait illetőleg még ugyan nem nyilvánított, de okoskodásai és szemlélődései eléggé elárulják, hogy belsejében hatalmas változás ment végbe. Anélkül, hogy a nagy különbség okát kelet és nyugat között feltétlenül a keresztyénségnek akarná tulajdonítani, következtetéseiben mégis annyira ment, hogy most már a mi nyugati műveltségünk és életmódunk összeférhetetlenségét a Mohamed tanaival ő is átlátja. Határozottan még nem nyilvánította ki, hogy melyiknek adja az elsőséget, s bizonyára sokáig fog tartani, míg egy ilyen gondolatot nyíltan ki mer mondani. Mindazonáltal célzásai és szakadozott észrevételei azt bizonyítják, hogy e kérdésekkel sokat foglalkozik, s önmagával még mindig heves küzdelemben áll.

-&-

---

[1] Hibás ennélfogva az a vélemény, hogy mi, magyarok, Ázsiában hátramaradt rokonainkat keressük. Ilyes cél, melynek elérhetése mind etnográfiai, mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetetlen, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk rokonait akarjuk ismerni, s ezért kell ezeket fölkeresnünk és tanulmányoznunk.

[2] Eddig (1873-ig) különösen magyar és török-tatár nyelvekbeli szóegyezéseket közöltem a magy. akadémia „Nyelvtudományi Közleményei”-nek VIII. Kötetében (külön füzetben is).

[3] Ezen tüzelőszer készítése itt valóságos iparág; az istállókat csak tavasszal szokták tisztogatni, a trágyát polyvával és szecskával összekeverve, a ház előtt szétterítik, s ott hagyják, míg meg nem szárad. A nagyobb mennyiséget téglákra vagdalják vagy vetik, s azután összerakva gondosan, elteszik télire. Egész Kínáig feltalálható ez, mindenütt ott, ahol a vidék a fának szűkében van. Kínában Huc abbé tudósítása szerint argolnak nevezik. Legjobb tőzeget a kecske- és juhtrágya szolgáltat, melyet még vasolvasztásra is használnak. Alantabb fokon áll az ökor- és tehénganéjból készült, legrosszabb pedig a ló- és szamartrágyából való.

[4] Sííták és szunniták. Mohamed halála után az iszlám nagyobb része azt állítja, hogy az örökösödés joga Abubekrrel illeti, a próféta legrégebbi pályatársát; a másik felekezet a próféta vejét, Alit, az új vallás legnagyobb hőst akarta trónra emelni, minthogy az üdvözült állítólag azt mondta volt: „Valamint én úr vagyok, úgy Ali is úr.” Azonban megbukának, Abubekr után Omer következék, utána pedig Oszmán. Csak ennek halála után foglalhatá el Ali, mint negyedik kalifa, az őt rég megillető méltóságot. Uralkodása bajos és rövid vala, ellenei élén maga a próféta özvegye álla. Végre is orgyilkos kezétől esett el, s pártja, mely őt majdnem istenítette, vértanú gyanánt siratá. A balszerencse halála után sem vált meg családjától. Kilenc neje volt, de a sííták mindig csak Fatimát, a próféta legkedvesebb leányát említik, kitől két fia maradt: Haszán és Hüszejn. Amint azonban Hüszejn a kúfaiak nem nagy számú pártjának meghívására Mekkából odautazott, a Tigris partján a Jezid által ellene küldött hadcsapat felkoncolta híveivel együtt.

Hüszejn holta után Ali utódai igényeikkel többé nem is léptek föl. Azonban a hívek szívében, kik legnagyobb számmal éppen Perzsiában valának, a szerencsétlen család iránti rokonszenv még nem húlt ki, s a Bujidák nemzeti dinasztiaja alatt Perzsia az iszlám világban szétszórva élő síítáknak menhelye lőn. De akkor még a sííták tanai nem valának formulázva, s a gyűlölség köztük és a szunniták közt nem volt még annyira elkeserülve. A végszakadás csak akkor álla be, midőn Irán hatalomra vágyó fejedelmei a perzsa nép vallásos érzelmeit a maguk világias céljai előmozdítására kezdék fölhasználni. A síizmus örve alatt először is a bagdadi kalifaság alól lehetett szabadulni, utóbb pedig a török szultánok fennhatósága alól, kik a „khalife” címmel minden igazhívó felett akartak uralkodni. S a perzsa sííták gyűlöletében a szunniták ellen méltó harag keresett magának kifejezést azok ellen, akiknek vad csordái az ó-iráni művelt világ annyi nevezetes emlékét döntötték romba. A szakadás egészen határozott jellemet ölte, mikor a Szefevidák ültek Irán trónjára. A Szefevidák tekintélyével növekedett a két felekezet közti gyűlölség is, és ez azután nemegyszer rettenetes mérszárlásokra adott okot, s bár Nádír sah több kísérletet tett a felek megbékéltetésére, a kölcsönös elkeseredettség csak nagyon kevéssel hagyott alább. Újabb időben a konstantinápolyi és teheráni udvar között létezik ugyan némi diplomáciai bensőség, de csak azért, mert az európaiak elhatalmasodásától félnek. Törökországban nép és kormány meglehetősen engedékenyek a síita felekezet irányában; a török szultán csak nemrég osztotta meg a perzsa sahkal a szent helyek védelme jogát, s megengedte neki, hogy a mekkai szent sír fönntartására szánt összeghez ő is járulhasson évenként, pedig hajdanában szó sem lehetett volna erről. Sőt a síita perzsák bejárhatják szabadon a szunnita török birodalmat, míg a szunnitának nemigen tanácsos magát a fanatikus Perzsiában mutatnia, mert itt a gyűlölség eddigelé nemigen csökkent, s a mollák a régi hévvel működnek a szunnizmus ellen.

A vallási szertartások s világi szokások közül, melyekben e két felekezet egymástól különbözik, csak a legfőbbeket említjük: Alit rendkívül bálványozzák a sííták, s kárhoztatják a három trónbitorló kalifát, kortársaikat s cimboráikat, továbbá a szunniták négy fő törvényhozóját: Hanifét, Maleket, Száfit és Hanbalt. Tisztátalanoknak tartják a keresztyéneket, velük együtt se nem esznek, se nem

isznak, sőt, ha csak ruháik érintkeznek egymással, tisztító fürdőt kell használniuk. Imádság közben nem Mekka felé fordulnak, mint a szunniták, hanem mindig Kerbela felé, keletre, mert itt temették el Hüsejnt. Polgári törvényeik közül említjük az ideiglenes házassági szerződést, mely szerint a férfiú határozott időre is (három nap a legkevesebb) nősülhet, s ennek elteltével az elválás egészen törvényesen, minden akadály nélkül esik meg. Az egyházi hatóságokat illetően is lényeges különbség van a két felekezet között. Törökországban imámokat és kádikát a kormány nevez ki; Perzsiában a nép maga választja egyházi hatóságait. Jellemzi a síitákat határtalan búcsújáró vágyuk is; nemcsak Mekkába zarándokolnak, hanem Meshedbe, Kumba, Kerbelába, s más szent helyekre, s nemcsak élükben, hanem holtuk után is, minthogy sokan végrendeletképpen hagyják meg, hogy az ő holttestüket e vagy ama szent helyre vigyék. De a fanatizmussal rendszeresen álszenteskedés és vallástalanság jár karöltve, s így Perzsiában szívük mélyén gyakran a leghíresebb szúfik sem hordanak igazi vallásosságot.

Még néhány - nyilvánosan el nem ismert, de mégsem üldözött - felekezetről kell megemlékeznünk. Ilyenek a *sejkhik*, kiknek fő helye Kirmansah, van azonban nyilvános mecsetjük Teheránban, Kazvinban s más egyéb helyeken is. Hitvallásuk néhány szórészálhasogató kérdésnek különös felfogása által válik el egyéb felekezetekétől; a test föltámadását nem hiszik; merev fanatizmusukról ismeretesek. Az *akbárik* hiszik mind a próféta, mind az imámok hagyományait, de elvetik a török s az arab tudósok interpretációját, s ennél fogva az ő felekezetüket tisztán nemzetinek tartják. Az *Ali-Allah* felekezet Ali kalifát emberré vált istennek tekinti, tagadja a korán érvényességét, s az ételt-italt illető törvényeket nem teljesíti.

A síiták által a szunnitáktól különválva tartott ünnepek a *Mehdi* születésnapja; *Gadir-i Khom Dzsemázi-ül akhir* annak emlékére, hogy Mohamed Mekkából Medinába utaztában Alit Khom völgyében helytartójává nevezte ki. Örömnap *ramazán 27-e*, minthogy Ibn Muldzsem, Ali gyilkosa ez nap halt meg. Örömnap *Omer* halálának évfordulója is, ezt *Omer szuzáninak*, Omer-égetőnek nevezik. E nap estéjén minden kigondolható gúny és becsmérlés között hordoznak végig a városon egy szalmából font bábót, mely Omert képviseli, aztán löporral töltik meg, s a gyűlölt kalifát légbe röpítik. E gyalázó ünnep ellen a török követség több ízben tiltakozott, s a fővárosban be is tiltották, de a vidéken annál több illetlenséggel ünneplik. A szunnitákkal közösen tartják a Mohamed által rendelt ünnepeket s az ő személyét illetőket: a próféta születése napját; a *kurbán* áldozatünnepet. A *ramazán* böjthónapját s a *bajram* örömhónapot itt nem tartják meg oly lelkiismeretesen, mint Törökországban. Maradtak fenn még némi ünnepszerű szokások az iszlám előtti korból is, ilyenek a katonai zene azon kábító harsogásai, melyekkel a kelő és a leáldozó napot üdvözlik, úgyszintén a parasztság által ünnepelt *ates-bazi*, ilyenkor ugyanis tavasszal a szabadban tüzet gyújtanak és körülszökdelik.

A legnagyobb ünnepélyességgel megült perzsa ünnep, a *noruz* (újév napja), a tavaszi napéjegyen idejére esik, midőn a természet, mintegy varázsütésre, hirtelen ébred téli álmából (mert sehol gyorsabban nem lesz a tél nyárrá, mint Perzsiában), s a fák virághímes ruhájukba öltöznek. Ez ünnepre

minden perzsa új ruhát szerez magának, ajándékokat küldenek egymásnak, napokig szünetel minden munka. A királyi udvar pompában úszik; a király első nap nyilvános audienciát ad, az ország nagyjai díszöltönyben jelennek meg, a király teljes díszben lép a trónra, öltönye csupa igazgyöngyöktől, gyémánt-, arany- és ezüstartól csillámlik. A csillagászok kijelentik, hogy íme, az év fordult, kívül ágyú dördül el, s mindenek ajkai ezt harsogtatják: *Mubárebád!* (Áldott legyen!) A király újonnan vert pénzt szór az egybegyűltek közé. Azután a jelenlevő követeket mutatattja be magának, s ezeket is megajándékozza. Másnap népünnepet rendeznek, a király megjelenik népe között, és ennek mindenféle édességet és mulatságára mindenféle látványosságot nyújtat. Szóval a tizenhárom napig tartó ünnepély minden napja lakomák, mulatságok s nyilvános játékok között múlik.

[5] A jó tatárok ugyanis abban a véleményben vannak, hogy a szultánnak, vallásuk fejének, az egész világ engedelmisséggel tartozik. Ő az egész szunnita világ szemében jogos kalifája (utódja) Mohamednek, aki az emánati-serifét, vagyis a nemes hagyományokat bírja. Ezek pedig: 1. mindazon ereklyék, melyek Sztambulban a Hirka-i szeádet épületében őriztetnek, például a próféta köpenye, zászlaja, szakálla és fogai, melyeket egy ütközetben elhullatott; néhány öltönydarab, koránok s fegyverek, melyek a négy első kalifa tulajdonai voltak; 2. Mekka, Medina, Jeruzsálem s az iszlám egyéb búcsújáró helyei.

[6] Kasgarnak neveztetik gyakran az egész kínai Tatárország.

[7] „Mihmánkháne-i pendzsrúzi”-nak, azaz „ötnapos vendégfogadó”-nak nevezik a kelet bölcsészei e földi világot.

[8] Emírnek címezik a bokharai fejedelmet. Khíva és Kokand uralkodói „kán” címet viselnek.

[9] A bábikat és föllépésüket illetőleg „Élményeim Perzsiában” című munkámra utalom az olvasót (326. l.: *Báb és bábik*).

[10] Később megtudtuk, hogy az egy Khodzsa Nefeszből való alamán volt, amely érkezésünkről hírt vevén, leskelődött ránk, hogy a hadzsikat kifossza; rabszolgául vinni őket nem engedte a rablók vallásos érzülete.

[11] Ova - betű szerinti értelmében sátrat jelent, hanem a turkománok inkább a ház és telek fogalmának kifejezésére használják.

[12] A Görgen, melynek legvégső forrásai Kurdisztán hegységeiben fakadnak, azon föld nagyobb részén keresztül folyik, melyet a jomutok laknak, körülbelül 30 geogr. mérföldnyi területen. Messze Piszerukon alul, sőt még az atabegeken alul is mindenütt meglábolható lóháton, s tulajdonképpen csak Gömüstepén innen nyolc mérfölddel nyer igazi mélységet, ahol mind a két partját mocsarak lepik. A medre mindenütt keskeny. Torkolatától mintegy négy-öt mérföldnyire mesésen bővelkedik halakban, annyira, hogy szinte bűzhödt tőlük a vize, s nyáron ihatatlan. Csak kétszer mosakodtam vele, s mindenkor erős halszagot kapott a kezem és arcom.

[13] *Baba Dzsán* - az apa lelke; csupán gyöngéd elnevezés, melyet a turkománok elsőszülött fiukra szoktak alkalmazni.

[14] A keletiek a nagy macedóniai történetét bizonyos vallásos-mitológiai ruhában adják elő; és habár a keleti történetírók közül némelyek meg akarják különböztetni Iszkender Zulkarnejt (a kétszarvú Sándort) Iszkender Rúmitól, a

görög Sándortól - én úgy találtam, hogy ezt a két személyt mindenütt egynek és ugyanannak tartják.

[15] „Kervánbasi” (karavánvezető vagy a karaván főnöke) névvel illetik azt, akit a kán ezen hivatalra kinevez. Minthogy ezek többnyire olyan emberek, akik csak némely utakon bírnak a legnagyobb tapasztalatokkal, ennél fogva minden karavánútnak megvan a maga kervánbasija, ki melléknevét azon úttól nyeri, amelyen kalauzkodik.

[16] Hogy az orosz hatóság ezen kétértelmű állása szemet ne szúrjon az olvasó előtt, szükséges megjegyeznünk, hogy a perzsa kormány az orosz fegyveres hatalomnak bármilyen kiszállását e partokon a saját területére való ellenséges berontásnak tekinti, s később eltérni a turkománok rablásait, mintsem hogy orosz fegyverek segítségét vegye igénybe, mely fegyverek in partibus hasznosak ugyan, hanem in toto veszedelmesek lehetnének.

[17] Tulajdonképpen Kulumali.

[18] Tulajdonképpen Ajdgul, azaz „az ünnep rózsája”.

[19] Midőn később az oroszokat ezen esetre figyelmeztettem, azzal iparkodtak magukat menteni, hogy az orosz kormánynak nem szabad a turkománokat nagy váltságdíjakhoz szoktatnia, mert akkor a merész rablók éjjel-nappal ily emberfogdosásra járnának.

[20] Visszatértemkor e levelet, melyben barátaimnak a sivatagi utazás megkezdését jelentem, másokkal együtt, melyeket Gömüstepéből indítottam el, csakugyan megtaláltam a török követségénél. A jó Khandzsán valódi buzgalommal teljesítette kérelmemet.

[21] Mohamed utódja tudniillik a konstantinápolyi szultán.

[22] Kiblenuma tulajdonképpen annyi, mint kiblét (azaz azon helyet, ahol Mekka fekszik) mutató; közönséges iránytű, melyen a délnyugati rész külön mutatóval van megjelölve.

[23] Az iszlám igen illetlen dolognak tartja, ha valaki nejről beszél. Ezért metaforákat használnak, melyekben totum pro parte vétetik. Így a török nejt társaságban háremnek, famíliának vagy csoluk csodzszuknak, a perzsa khánénak vagy ajaj-ü-avládnak (az első háza, a második annyit jelent, mint „nő s gyermekek”), a turkomán ovának, a közép-ázsiai balacsakának (gyermekek) nevezi.

[24] Vemhes.

[25] A turkománok e romok eredetét illetőleg azt beszélték, hogy Isten a turkománok iránti különös szeretetből a Kábát Arábia helyett először ide helyezte, de egy kék ördög, ki egyszersmind sánta volt (Göklengnek, azaz kék sántának nevezték, tőle származnak a göklenek), lerontotta. „Az ősöknek ezen gaztette - magyarázta a vad etimológ - az oka annak, hogy e törzzsel folytonos ellenségeskedésben élünk.”

[26] A keletiek szeretik szentjeiket testi nagysággal is felruházni. Perzsiában több óriás sírt láttam; sőt Konstantinápolyban, a Boszporusz ázsiai partján, az úgynevezett Józsuá-hegyen is van egy hosszú sír, melyet a törökök a bibliai Józsuá, a görögök Herkules sírjaként tisztelnek.

[27] A guszl az egész test megmosása, amely csak bizonyos kiváló esetekben szükséges. A napi öt ima előtt végezni szokott más mosakodásokat

Törökországban abdesztnek, az araboknál vudhunak, Közép-Ázsiában pedig teháretnek nevezik.

[28] Baj vagy bi, a törököknél bej, előkelő urat jelent.

[29] A havli betű szerint sugarat jelent, itt udvar helyett használják. A havliban vannak sátrak, istállók, hombárok s egyéb, az özbég (mezei lakos) háztartásához tartozó helyiségek.

[30] A Tört sahbazról, azaz négy sólyomról vagy hősről nyerte elnevezését. Azon négy királyt nevezték így, akiknek sírja van e helyen, s akik ezen kegyes alapítványt tették.

[31] A korán által megrendelt azon kölcsönös üdvözlést nevezik így, midőn az egymást üdvözlők kitárt kezüket nyújtják egymásnak.

[32] Medinából hozzák a zarándokok ezen port egy házból, melyben állítólag a próféta lakott; az igazhitűek ezen port sok betegség ellen használják gyógyszerül.

[33] Konstantinápoly egyik városrésze.

[34] Szó szerint: irat.

[35] Kanca- vagy tevetejből készített csípős ital, melynek készítésében a kirkiziek kitűnők. A közép-ázsiai nomádok részegítő itálnak használják, s azzal az elismert tulajdonnal bír ez az ital, hogy mindenki meghízik tőle. Több ízben megpróbáltam inni belőle, de sohase bírtam egy-két csöppnél többet lenyelni, mivel erős savanyúságával egészen összehúzta a számat, s fogaim néhány napra elvástak tőle.

[36] Jólát, mely vagy abból áll, hogy a koránt avagy más szent könyvet gondolomra kinyitnak, s a feltárt lapon meglelik az óhajtásnak megfelelő mondatot; vagy pedig abból - s ez közép-ázsiai szokás -, hogy egy társaságban kiosztanak harminc apró követ, s mindenkinek annyiszor kell a korán három utolsó szúrája közül valamelyiket elmondania, ahány kövecskét kapott.

[37] Perzsa szó, és lázas szelet jelent.

[38] Medemin Bulag annyit jelent, mint Medemin kútja. Ugyanolyan állapotban találtuk, mint Sorkutukot.

[39] Khívában sok fülemile van, de gólya nincs; Bokharában ellenben nem látni tornyot vagy más magasabb épületet, melynek tetején e féllábon álló örök ne vigyáznának. A khívai ezért e szavakkal gúnyolja a bokharait: „A te fülemiledalod a gólyák kepelése.”

[40] Bádevlet tulajdonképpen „boldog”-ot jelent.

[41] A turbán, amint tudva van, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor muzulmánnak folytonos memento mori gyanánt kell fején hordania. A korán csak 7 rőfnyi halotti lepedőt (kefen) parancsol, de a jámborok túltesznek e rendeleten, s néha 4-6 lepedőt, azaz 28-42 rőf dulbendet hordanak fejükön.

[42] Baháeddin, a bokharaiak kiejtése szerint Báveddin, egy az egész iszlám világban ismeretes aszkéta és szent, a nakisbendi rend alapítója, melynek tagjai Mekkában, Kínában, Perzsiában, Arábiában és Törökországban is el vannak terjedve. Meghalt 1388-ban; a mecsetet, a klostrot s a sírját körülvevő falat Báveddin faluban Abdul Aziz kán építteté 1490-ben.

[43] E két vértanú szomorú vége magában Bokharában is titok maradt, s még most is a legellenkezőbb hírek keringenek felőlük. Természetesnek fogja

találni ki-kí, hogy álrühámban lehetetlen volt e szerencsétlenek sorsa után részletesen tudakozódnom.

[44] Egyszer a vezértől egy szolga jött hozzám, egy kicsiny szikár embert hozva magával, hogy vizsgáljam meg, ha csakugyan arab-e és Damaszkuszba való, amint mondja. Mikor belépett, feltűntek nekem arcvonásai. Európának tartottam, s még nagyobb lett bámulatom, midőn beszélni hallottam; kiejtését csöppet sem találtam arabnak. Amint mondotta, Khotanba (Kínában) indult Dzsáfer bin Szádik ottani sírjához búcsút járni, s e napokban tovább akart utazni. Beszélgetésünk közben vonásaiban is némi zavart vettem észre. Nagyon sajnálom, hogy másodszer nem láthattam, mert hajlandó voltam hinni, hogy az enyémhez hasonló szerepet játszik.

[45] Az iszlám parancsainak fontosságában négy fokot különböztethetni meg. *Farz* az istentől a próféták által kinyilatkoztatott kötelességet, *szunna* a prófétától magától, isteni sugallat nélkül származó hagyományt jelenti. E két szó: *vadzsi* és *musztahab* olyan szabályokat jelent, melyek a korán újabb magyarázóitól veszik eredetüket. Amazok mindenkire nézve kötelezők, ezek kinek-kinek tetszésére bízzák.

[46] Komul negyven állomásnyira van Kasgartól és hetven állomásnyira Bokharától.

[47] A közönséges vevő a teát a semmen, azaz a kifőtt tealeveleken kóstolja meg, melyeknek jó teánál igen finomaknak és lágyaknak kell lenniök.

[48] Khodzsa Abdul Khalik (Gidzdováni melléknévvel, meghalt 1601-ben) kortársa volt a híres Pajende Zamininak, s mint nagy tudós és aszkéta szent hírben áll.

[49] A követ törökül tasnak hívják, s ez a szó mérföld helyett is használtatik. Így a perzsa ferszeng (a mai Perzsiában ferszakh) a fer (magas) és szeng (kő) szóból van összetéve.

[50] Tudniillik a pénteki imádságra, melyet minden szunnita csak a kalifa vagy ennek képviselője után végezhet el.

[51] Az eldarabolás okai felől különféle állítások keringenek. Némelyek azt mondják, hogy a győzelmes Nádír sah a követ magához akarta elvitetni, s ez az úton összetörött. Mások azt állítják, hogy eredetileg két darabból állt, s egy kínai (mongol?) hercegné ajándéka.

[52] Riza imámnak egy nővére, ki hosszú esdeklés után Meemun kalifától engedélyt nyert, hogy Tuszban számkivetésben élő fivérét meglátogathassa. Az úton meghalt, és síremléke, melynek belsejét előttem egy európai sem látta, Perzsiában igen tisztelt búcsújáróhely.

[53] Lehetséges, hogy e romok csak a külvárosok egykori határát jelölik meg, mert R. G. de Clavije, ki 1403-ban Timur udvarához küldött követségben vett részt, azt jelenti (mint C. R. Markham fordításából, 172. 11., látható), hogy a vár a város egyik végén volt, tehát ott, ahol ma is áll. A nevezett falromok, melyek mély árkokkal is el vannak látva, s az új falak közötti tér lakott lehetett ugyan, de nem tartozott a városhoz.

[54] Timur, kitől Bokhara mostani fejedelmei nemzetségüket, alaptalanul, származtatják, köztudomásúlag sántított, miért is ellenségei Timur Lenknek (Tamerlán), a sántító Timurnak nevezték.

[55] Tulajdonképpen *szer-ta-paj*, azaz tetőtől talpig; oly öltözet, mely turbánból, felsőruhából, övből és csizmából áll.

[56] Mint murtaddot, azaz elpártoltat, agyonkövezni kellett volna.

[57] Ali tulajdonképpeni síremléke Nedzsefben van.

[58] Teheránba érkeztemkor Iszmail efendi barátom, akkori megbízottja a portának a perzsa udvarnál, beszélte, hogy érkezésem előtt egy hónappal egy majmenei molla ment itt keresztül, kinek személyleírása egészen megegyezett holtnak hitt molláméval, s ki a követségnél emlegetett is engem, mint volt tanítványát. Khalmurád tehát nem halt meg, és szerencsés sorsomnak köszönhettem, hogy nem találkoztunk.

[59] Közép-Ázsiában szokás a kísérő csapatnak borraivalót, ostorpénzt adni; s e jüzbasis jogosította kánja, hogy minden átmenőtől, anélkül, hogy neki kísérőül vagy oltalomul szolgált volna, vámot vehet; ebben állt minden jövedelme.

[60] A Murgab a keleti magas hegységekben ered, melyeket Ghurnak neveznek, s északnyugatnak folyik Marcsah és Pendzsdeh mellett, míg végre Merv homoksivatagjában elvész. Azt mondják, hajdan az Oxussal egyesült, de ez lehetetlen, mert öröktől fogva rohanós hegyifolyó volt, mely homokos lapályon sohasem folyhatott messzire.

[61] Másoktól ismét azt hallottam, hogy csak a várat hívják Bala-Murgabnak. Jelentékeny helynek kellett lennie, mert a falakon belül s a környéken levő temérdek romból elmúlt kultúrára lehet következtetni.

[62] Perzsiában berbereknek nevezik őket, s ez a szó tulajdonképpen egy városnak, Sehr-i Berbernek a neve, mely valaha Kabul és Herat közt a hegységekben volt, s melynek nagyságáról s pompájáról csodákat beszélnek. Burnes Kabulról írt könyvében így szól: the remains of this imperial city of the same name (Berber) are still to be seen.

[63] Az oszmánlik azt állítják, hogy a szunna (hagyomány) szerint a sziper (minden főveg, melynek karimája van) és a zunnar (a barátok öve), mint a kereszténység jelvényei, szorosán tiltvák. II. Mahmud szultán, midőn az első európai katonaságot szervezte Törökországban, a haszontalan fez helyét csáköval vagy más főveggel akarta pótolni, de még ő, a janicsárok kipurisztítója sem merte akarátát végrehajtani, hogy legjobb barátai által hitehagyottnak ne nyilváníttassék.

[64] Ennek szövege arab, s a következőkből áll: „Isten, urunk, engedd, hogy megáldott helyre üljünk, mert valóban te vagy a legjobb szállásadó.”

[65] *Journal of a Diplomat's three years Residence in Persia*, II., 244. I.

[66] Heratban azon rege van elterjedve, hogy Stoddartot Bokharába küldötték az ott levő s rabszolgaságban sínylődő heratiak kiváltására.

[67] Az első sírkő, bár kisebb, nagyon hasonlít a timurihoz. A díszítmények és sírfeliratok a legmesteribb szobrászat művei, melyet csak képzelhetni. Némely kő három, egymás fölött kivéssett felirattal bír a legszebb szülüs-írásban; az alsó, középső s felső különböző verset képez.

[68] *Caravan Journeys and Wanderings* by J. P. Ferrier 1847. 177. és 178. I.

[69] *Imám Riza*, Imám Musza fia, mint magas származású alevita, az akkor még rejtőző síita felekezethez való nagy ragaszkodása miatt Harun al Rasid

fiának, *Meemun* kalifának féltékenységét és irigységét vonta magára, ki őt Tuszba, a mai Meshedhez közel fekvő városba számúzta. De minthogy amaz itt is általános tisztelet tárgya volt, azt mondják, hogy a kalifa megmérgeztette. Halálát vértanúságnak tekintik, s a város ezen okon nyerte *Meshed*, azaz: *vértanúság helye* nevezetét.

[70] Imám Riza sírja fölé az épületet, mai alakjában, Sahruxh Mirza, Emír Timur fia emeltette. A város fénykorát a Szefevidák alatt érte el, kik Meshed fontosságát mind jobban és jobban emelni akarták, hogy a zarándokokat a mekkai, sokba kerülő vándorúttól elhajlítsák.

[71] Mind e pusztítások között az özbegettől szenvedett Meshed a legtöbbet. 1587-ben Abdul Mumin, a bokharai kán vezérlete alatt ütöttek a városra, s a lakosság nagy részét foglyul vitték; kívülük még az afgánoktól és azon polgári háborúktól, melyek Meshed falain belül dúltak. Mondják, hogy Nádír fiai a sír fölötti dómnak 520 font nehéz aranygolyóját rabolták el; újabb időben a lázadó Szalar is sok drágaságot eltulajdonított.

[72] Siráz.

[73] Ezen állomásokat éppen nem mondhatjuk szabadon választott lakóhelyeknek, minthogy a falaik közé zárkózott lakosok földműveléssel nem mernek foglalkozni, s a kormány csak az utak fenntartása végett lakatja őket e négy helységben. Abbaszabád például éppen olyan gyarmat, melyet kiválólag e célból telepítettek; a lakosság georgiai származású, és sok van még arcában a kaukázusi faj sajátjaiból, bár, mint nekem egyikük mondta, a nép szépsége folytonosan csökken, minthogy itt a híres kakhétai bor, a Kaukázus tokajija, egészen hiányzik.

[74] A szúfi iszlám-féle szerzet még csak harminc évvel ezelőtt keletkezett. Alapítója, egy Balkhba való tadzsik, a nakisbendik folytonosan gyarapodó hatalma ellen akart gondoskodni gátról. E szerzet tagjai közt a közösség és a testvériség elve uralkodik. Prémme szegélyezett nemezkalpag által szokták magukat kitüntetni, s leginkább az Oxuson innen Heratig, valamint a turkománok közt is található.

[75] „Igen, ő az! Ő az igaz! Nincs isten kívüle!” - a legszokottabb igék, melyeket a zikrnél használnak.

[76] Kalenter nem más, mint az óperzsa kelanter elferdítése, ami annyit tesz, mint „a legnagyobb”. Kelet-Perzsiában még ma is ez a falu bírójának címe.

[77] Keskulnak nevezetik a dervisek vademecumja, vagyis a kókuszdíóhéj feléből készített, tojásdad alakú edény, melybe az összekoldult ételek, folyékony és száraz, meleg és hideg, savanyú és édes egyaránt, összetöltetnek. Egy ilyen tutti-frutti olla potrida-féle ebéd, tudom, nemigen volna gasztronómjaink ínyére, de mily felségesnek tetszett az nekem egy hosszú napi zarándokolás után!

[78] Zemzemnek neveznek egy nagy becsben tartott kutat, a Kába közelében. Vizét, melynek csodás erejéről annyit regélnek, kis edényekben az iszlám világ minden pontjára elviszik. Aki halálos ágyán iszik belőle néhány cseppet, ötszáz évet ró le a tisztítóúz kínjaiból. Eredete a forrásnak az, hogy a Hágár által magára hagyott Iszmael fakasztotta azt az égető homokból, piciny lábaival rugdalózva.

[79] A kancsó alakú réz teaedény (csajdzsus) az utazó tatárnak a korán mellett nélkülözhetetlen vademecumja. A legszegényebb koldusnak is van egy ilyen edénye, fogantyújánál fogva az övéhez erősítve.

[80] Hirka-i dervisánnak (dervisöltönynek) nevezik ezt, s még a legvagyonosabb derviseknek is viselniök kell különben jó öltönyeik felett. Jelképe ez a szegénységnek, és gyakran a legkülönbözőbb darabkákból állítják össze; eleje egyenetlen és mindig cikcakkos, s míg külseje durva szálakkal, nagy öltésekkel van varrva, bélése selyemből vagy egyéb értékes kelméből készül. A képmutatás netovábbja ez; azonban: mundus vult decipi, ergo decipiatur, mondták már a rómaiak előtt a keleti bölcsek.

[81] Ez Magyarországon ma is divatos; az a szokás, hogy a nászünnepek alkalmával a lovak kantáira tarka kendőket kötnek, valószínűleg még Ázsiából veszi eredetét.

[82] Egy khanezád eladását kárhoztatandó ténynek tekintik, s aki elköveti, rablónak vagy tolvajnak minősül.

[83] Oveysz Karajne Mohamed egyik hű párthívének a neve, aki a próféta iránti vonzalmából minden fogát kiverette, mivel az utóbbi az ohudi csatában egy ellenséges fegyver által két előfogát elvesztette; és amikor Mohamed meghalt, egy rendet akart alapítani, melynél ez az öncsonkítás főszabály lett volna, hanem ez neki természetesen nem sikerült. Az az állítás, hogy ő Khívába jött, és ott halt volna meg, úgy látszik, a mesék országába tartozik.

[84] Khodzsa-ili annyi, mint a Khodzsa népe vagy a próféta utódai, kiknek meglehetősen nagy száma lakja e vidéket. Éppen olyan tisztán özbek arckifejezésük van, mint a Perzsiában lakó számtalan szejdnek iráni jellegű, de több előjogot élveznek, mint az utóbbiak.